

**T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ
BİLİM DALI**

**STALİN DÖNEMİ TÜRK-RUS
İLİŞKİLERİ (1924-1953)**

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. OSMAN AKANDERE**

**HAZIRLAYAN
ÇAĞATAY BENHÜR**

KONYA 2008

ÖZET

STALİN DÖNEMİ TÜRK-RUS İLİŞKİLERİ (1924-1953)

Çalışmada Sovyet lideri Stalin döneminde gerçekleşen Türk-Sovyet siyasî, askeri, ekonomik ve kültürel ilişkileri incelenmiştir. Çalışma Türk Milli Mücadele döneminden başlatılmış ve tüm konular kronolojik olarak Stalin öldükten sonraya kadar getirilmiştir. Çalışmanın kapsadığı dönem içerisinde Türk-Sovyet siyasi ilişkileri, tarih boyunca en yüksek seviyeye çıkmış, daha sonra ise ilişkiler bozulmuştur. Askeri, ekonomik ve kültürel ilişkiler de, siyasî ilişkilerden sürekli olarak etkilenmiş ve bu paralelde gelişim göstermiştir.

ANAHTAR KELİMELER

Türk-Rus İlişkileri, Türk-Sovyet İlişkileri, Sovyetler Birliği, SSCB, Türkiye, Askeri, Ekonomi, Kültür, II. Dünya Savaşı

ABSTRACT

THE RELATIONSHIP BETWEEN TURKS AND RUSSIANS IN THE PERIOD OF STALIN (1924-1953)

In this thesis work, relations between Turkey and Soviet Union in 1924-1953, also when Stalin was in power, has been studied. These relations are; political, economical, military and cultural.. This thesis work begins with the Turkish National Struggle from to the dead of Stalin. Within this period Turkish-Soviet political relations reached to its highest peak in the history and the relations were spoiled to the end of that period. In this period military, economical and cultural relations were affected from the political relations.

KEY WORDS

Turkish-Russian Relation, Turkish-Soviet Relation, Soviet Union, USSR, Turkey, Military, Economic, Culture, II. World War

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	i
Kısaltmalar	vi
Önsöz	1
Giriş	17
Birinci Bölüm	103
Stalin'in Sovyetler Birliğinde İktidara Gelişinden İkinci Dünya Savaşına Kadar Türk-Sovyet İlişkileri	103
I-1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri	103
A-Stalin'in Sovyetler Birliğinde İktidara Gelişi	103

B-17 Aralık 1925 Antlaşmasına Kadar Olan Türk-Sovyet İlişkileri	108
C-1925 Antlaşmasından 1930'lu Yıllara Kadar Türk-Sovyet İlişkileri	130
II-1930'lu Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri	155
A- İnönü'nün 1932 Yılındaki Sovyetler Birliği Gezisine Kadar Olan Türk-Sovyet İlişkileri	155
B-İnönü'nün 1932 Sovyetler Birliği Gezisinden Atatürk'ün Ölümüne Kadar Türk-Sovyet İlişkileri	177
C- Atatürk'ün Ölümünden İkinci Dünya Savaşının Başlangıcına Kadar Olan Türk-Sovyet İlişkileri	240

İkinci Bölüm	264
İkinci Dünya Savaşının Başlangıcından Stalin'in Ölümüne Kadar Türk-Sovyet İlişkileri.....	264
I-İkinci Dünya Savaşının Çıkışı ve Yayılması	264
II- 1940'lı Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri	303
A-Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşına Girişine Kadar Olan Türk-Sovyet İlişkileri	303
B-Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşına Katılmasından 1945 Tarihli Sovyet Notasına Kadar Türk-Sovyet İlişkileri	327
C-1945-1950 Arası Türk-Sovyet İlişkileri	431
III-1950'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri	514
A-Kore Savaşına Kadar Türk-Sovyet İlişkileri.....	514

B-Kore Savaşından Stalin'in Ölümüne Kadar Türk-Sovyet İlişkileri	523
Üçüncü Bölüm	547
Askeri Kültürel Ekonomik ve Diğer Alanlarda Türk-Sovyet İlişkileri	547
I-Askeri İlişkiler	548
II-Kültürel İlişkiler	582
III-Ekonomik İlişkiler	642
Sonuç	672
Kaynakça	700
Ekler	756
Dizin	785

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Agb / agb	: Adı geçen belge
Age / age	: Adı geçen eser
Agm / agm	: Adı geçen makale
AÜ SBF	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz. / bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
C.	: Cilt
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
ÇEKA	: Çrezvıçaynıy Komitet
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DP	: Demokrat Parti
Haz.	: Hazırlayan
KGB	: Komitet Gasudartsvennih Bezopostnosti

Kolhoz	: Kollektivniye Hozyaizstva
N.	: Numara
NATO	: North Atlantic Treaty Organisation
NKVD	: Narodnih Komiserat Vnutrennih Del
RG	: Resmi Gazete
RFSSC	: Rusya Federasyonu Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
RGASPI	: Rusya Toplumsal-Siyasal Tarih Devlet Arşivi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TASS	: Telegramnoye Agenstvo Sovyetskogo Soyuza
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM ZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınevi

ÖNSÖZ

Doktora çalışması olarak “Stalin Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1924-1953)” adlı konuyu seçmemizin asıl mimarları, bugün birisi artık aramızda olmayan, Prof. Dr. Halil İnalçık ve Prof. Dr. Ekrem Akurgal’dır. Tarih Bölümü lisans öğrencisi iken, her iki büyük üstadın da *“komşularımızın ve onlarla ilişkilerimizin tarihini yazmadıkça, Türk Tarihini yazamayız”* mealindeki yazılarını okuduğum gün, ileride çalışacağım konuların bu yönde olmasına karar vermiştim.

Sovyetler Birliğinin ortaya çıkışı, Orta Asya ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarına olan ilgim, hocalarımla yönlendirme ve destekleri ile de birleşince, adı geçen konuyu seçmiş oldum.

Çalışma konumuzu seçerken hedeflediğimiz amaç, adı geçen dönemle ilgili şimdiye dek gün ışığına çıkmamış bazı bilgileri açığa çıkarmak, dağınık halde duran verileri birleştirmek, ilişkilere iki tarafın da penceresinden bakmaya çalışmak ve ilerisi için Türk bilim alemine yeni bir çalışma sahası açabilmek idi.

Çalışmamızda Türk-Rus ilişkilerinde herhangi bir sınırlama yapmadık ve iki millet arasında gerçekleşen siyasi, askeri, kültürel, ekonomik ilişkilerin hepsine gücümüzün yettiğince değinmeye çalıştık. Aslında yukarıdaki başlıklardan sadece bir tanesi bile üzerinde onlarca doktora ve sonrası çalışma ile değerlendirilebilecek hacimde olup, bizim kendimize seçtiğimiz 1924-1953 yılları arası dönem, kapsadığı derinlik bakımından hayli zorlu bir çalışma gerektirmektedir.

Bizim ümit ettiğimiz, döneme ait direk ve dolaylı tüm bilgilerin toparlandıktan sonra değerlendirmesinin yapılması ve elde edilen verilerin gerek Türk, gerek Rus ve gerekse de dünya tarihi açısından kritize edilmesidir. Bu denli büyük bir çalışma, ileride kurulması muhtemel araştırma ekiplerinin yeni verileri toplaması, yahut da bizimde bu çalışma ile yapmak istediğimiz gibi belirli bir konudaki ihtisas eserlerini yeni veriler ışığında ve yeni tekniklerle birleştirmesi ile ilerleyen yıllarda mümkün olabilecektir. Türk – Rus ve Türk – Sovyet ilişkileri tarihi araştırmaları için günümüz şartları ve donanımı

bahsettiğimiz nitelikte bir çalışma için imkan vermemektedir. Hayalini kurduğumuz çalışma, Türk-Rus ilişkilerinde, bu iki ülkenin dış politika şartlarının oluşturulmasında etkili olan diğer devletlerin de arşivlerinin incelenmesi suretiyle, yarattıkları etkilerin tam anlamı ile değerlendirilebildiği, her iki devletin iç politika unsurlarının ikili ilişkilere yansımalarının sosyolojik açılardan incelenebildiği, iç politikada etkin olan akımların, ülkelerin önce düşünsel yapısına, ardından iktidara ve dış politika uygulamalarına etkilerinin gözlemlenebildiği, Türk ve Rus devletlerinin tarihsel birikimleri, ütopyaları, etnik yapıları gibi tüm etkenlerin ikili ilişkilere yansımalarının gözlemlenebildiği bir çalışmadır. Bahsettiğimiz tüm donelerin zaman içerisinde sistemli bir şekilde incelenmesi, araştırmacılar için ortaya bilimsel verilerin çıkarılması ve tüm bunların bir plan dahilinde uygulanması ilerleyen yıllarda hem sosyal bilimlerin hak ettiği seviyede algılanması hem de Türk-Rus ilişkilerinin gelişmesi ile mümkün olabilecektir. Biz doktora tez çalışmamızda, yukarıda bahsettiğimiz uygulamaların en azından belirli bir kısmını sondajlama yöntemi ile incelemek, dönemin ve ikili ilişkilerin geçmişine dair

bilimsel ve realist bir yaklaşımda bulunmak, önemli bir altyapı oluşturmak, akademik hayatımız boyunca üzerinde çalışmayı planladığımız saha ile kaynakları tanımak ve nihayetinde ortaya bilimsel kanıtlar ışığında çeşitli yargılar çıkartmak istiyoruz.

Stalin Dönemi olarak adlandırdığımız 1924-1953 yılları arası, Türk-Rus (Sovyet) ilişkileri, çeşitli çalışmalara kaynak noktası olmuş ve bu dönemle ilgili çeşitli telif eserler üretilmiştir. Eserlerin bir kısmı doğrudan konu ile ilgili, genel çoğunluğu ise asıl çalışmanın bir parçası olarak kısmen bu dönemi kapsamaktadır. Adı geçen dönemin, Türk-Rus siyasî ilişkileri bölümü, üzerinde en çok çalışılmış konu olup, askerî, kültürel ve ekonomik ilişkiler kısmı araştırmacıların daha az ilgisini çekmiştir. Üzerinde yoğun olarak çalışılan siyasi ilişkilerde de ağırlıklı olarak Türk Milli Mücadele dönemi ile İkinci Dünya Savaşı yılları üzerine araştırmalar yapılmıştır.

Dönem üzerine yapılmış çalışmaların ana kaynaklarını genellikle biyografi yahut otobiyografi çalışmaları oluşturmuş, yakın dönemde çalışma yapanlar

da ana kaynak olarak bu eserlerden faydalanmışlardır. Bizim ilk dönem¹ olarak nitelendirdiğimiz 1950-1991 yılları arasında gerçekleştirilmiş çalışmalar, genellikle Stalin döneminde görev yapmış kişilerin anıları, Sovyetler Birliğine herhangi bir nedenle gitmiş olan devlet adamı, gazeteci, aydın vb. kişilerin izlenimleri ve aynı dönemde Türk Dışişlerinin belgelerini görmüş kişilerin aktardıkları ile yabancı dil bilenlerin inceledikleri özellikle İngiliz ve Amerikan kaynaklarından oluşmuştur. British Foreign Policy ve Documents of Soviet Foreign Policy adlı eserler adı geçen dönemde kullanılmış olan ana yabancı kaynaklardır. Özellikle Kâmuran Gürün ve Ahmet Suat Bilge çalışmalarında yabancı kaynakları kullanmışlardır. Amerika'da yayınlanan Sovyet Dış Politikası adlı eser, bizim aslını görme şansına ulaştığımız Dokumentü Vneşney Politiki adlı eserden seçmiş belgelerle oluşturulmuş bir çalışma olup, biz eserin orijinalini

¹ Stalin Dönemi Türk-Rus ilişkileri üzerine yapılan çalışmaları üç bölüme ayırmayı uygun gördük. Bunlardan ilki 1953'te Stalin'in ölümünden (ve öncesinden) başlayarak Sovyetler Birliğinin dağıldığı 1991 yılına kadar olan çalışmalar, ikincisi 1991 ile 2000 yılı arasında olan ve Sovyet kaynakları ile Türk kaynaklarını harmanlamaya başlayan çalışmalar ve üçüncü olarak da, 2000 sonrası konu üzerine yoğunlaşmış çalışmalardır.

gördüğümüz için Türkiye ile alakalı çok daha fazla belgeyi kullanma imkanına kavuşmuş olduk. Yine de, Gürün ve Bilge'nin eserlerinin yazıldığı zamana göre kullandıkları eserler dönemin en önemli kaynaklarıdır.

1991 öncesinde pek görülmeyen ama Sovyetler Birliğinin dağılması ile oldukça sık karşımıza çıkan bir çalışma şekli de özellikle eski döneme ait Türk basınının taranması, araştırmacıların ideolojik çalışma kimliğinden sıyrılmaya çalışarak, Türkiye'de yayınlanmış telif eserleri harmanlamaya başlamaları ve yavaş yavaş Rusça kaynakların da kullanılmaya başlamasıdır. Fakat bu dönemdeki eksikliklerden birisi de Türk arşivlerinin yeterince kullanılmamış olmasıdır.

2000 sonrasında ise daha önce araştırılmış konuların üzerine yeniden gidildiğini, yeni kaynak ve yöntemlerle konuların tekrar elden geçirilerek düzenlendiğini görmekteyiz. Türkiye'de arşiv koşullarının daha elverişli duruma gelmesi, Rusça bilenlerin sayısının artması, telif eserlerin çoğalması ve eski eserlerin yeni baskılarının yapılması, Türk-Rus ilişkileri üzerine çalışan kişilerin en azından bir veri

tabanı oluşturmasına olanak vermiştir. Aynı şekilde internet kullanımının yaygınlaşması da araştırmacılara yeni kapılar açmıştır.

Bu olumlu gelişmelerin yanında olumsuz bazı gelişmeler de yaşanmış, Türk Dışışleri Bakanlığı Arşivi tasnif çalışması nedeniyle uzun süreli bir kapalılığa mahkum olmuştur. Yasalar gereği Milli İstihbarat Arşivi araştırmacılara kapalı tutulmakta ve elden geçmiş belgelerin bile görülmesine, aynı şekilde izin verilmemektedir. ATESE Arşivinde de, Milli Mücadele sonrası ile ilgili konuların araştırılmasına izin neredeyse hiç verilmemektedir. Bu nedenlerle araştırmacılar Türk Arşivleri konusunda gayet dar bir alana sıkışmaktadırlar. Aynı arşivlerin Rusya kanatları genel hatlarıyla açık olup Türkiye belgeleri ile karşılaştırılmadığından, görülebilir belgelerin maniple edilen belgeler olup olmadığı tam olarak anlaşılamamaktadır.

Bir başka olumsuz gelişme de Rusça bilenlerin genellikle araştırma sahamızın dışındaki konulara eğilmeleri ya da tekrarlanan konularla uğraşmalarıdır. Bu da araştırma sahamız ile ilgili yeni rezerv bilgilere

ulaşmada oldukça yavaş bir ilerlemeye neden olmaktadır. Aynı şekilde, söz konusu dönemde etkin olan diğer bazı devletlerin yakın tarihlerinin ülkemizde yeterince incelenmeyişi, bu incelemeleri yapacak nitelikli uzman kadrolarının Türkiye de başka işlerde çalıştırılmaları ve yabancı eserlerden yeterli derecede eviri yapılmayışi, Türk bilim adamlarının çalışma hızını çok yavaşlatmaktadır. Bu nedenlerle, tüm bu konularda ortaya çıkan eserlerde; Türk-Rus ilişkileri ile ilgili kısımlar oldukça az yer bulabilmektedir.

Genel bir sorun olarak öne çıkan bir başka konu da, eski yeni bütün kaynakların karşılaştırıldığında ortaya çıkan sayfa numaraları krizidir. Aynı yazarın aynı yayın evinden çıkmış aynı yıl baskısı örnek bir eser, birçok araştırmacı tarafından aynı örneklemede farklı sayfa numaraları verilerek kullanılmıştır. Bunun nedeninin bir yazım hatası mı yoksa bir yöntem hatası mı olduğu ise tarafımızca anlaşılamamıştır.

Son olarak konumuzu belirledikten sonra bizim çalışma şeklimize değinecek olursak: Biz nceklikli sorunumuzun Rusça ve karşılaşacağımız Rusça kaynaklar

olacağını düşünerek en azından temel ihtiyaçlarımızı karşılamak üzere bu dili öğrenmeye çalışmakla işe başladık. Üniversitemiz Rus-Dili ve Edebiyatı derslerini bir yıl takip ettikten ve belirli bir gramer düzeyine ulaştıktan sonra da, Ukrayna'ya giderek eğitimimize orada devam ettik. Edindiğimiz Rusça bilgisi ile Rus arkadaş ve akademik çevresinin yardımlarını ise çalışmamızın her noktasında fazlasıyla gördük.

Dil çalışmamızın sonrasında işe kaynak taraması ile devam ettik. Rusça telif eserlerin toparlanmasında Simferopol Tavriya Üniversitesi Kütüphanesi, Simferopol Franco Kütüphanesi, Kiev Merkez Kütüphanesi ve Moskova Lenin Kütüphanelerinden yararlandık. Yararlandığımız Rusça gazetelerinin istediğimiz tarihler arasındaki tüm koleksiyonlarını da yine Kiev Merkez Kütüphanesinden tedarik ettik. Moskova'daki Rusya Toplumsal Tarih Siyasal Devlet Arşivi'nden ise döneme ait bazı arşiv belgelerini alma şansımız oldu. Türkçe telif eserleri ise ağırlıklı olarak Ankara Merkez Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ile Selçuk Üniversitesi Merkez Kütüphanesinden temin ettik. Taradığımız Türkçe

gazetelerin bir kısmı Selçuk Üniversitesi Kütüphanesi Süreli Yayınlar Salonunda olmakla birlikte, eksik nüshaları Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Milli Kütüphaneden tamamladık. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi ve Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi ise çeşitli kaynaklar için yararlandığımız diğer kütüphaneler oldu. Bunun yanı sıra çalışmamız için en önemli belgeleri Ankara'daki Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden topladık. Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı'na bağlı ATASE arşivi ise çalışmamızın belirli bölümleri için yararlandığımız bir arşiv oldu. Ankara British Council Kütüphanesi, Ankara Rusya Federasyonu Büyükelçiliği Kütüphanesi ise yararlandığımız yabancı dildeki eserlerin ana kaynağını oluşturdu. Tüm bunların yanı sıra taradığımız çeşitli web sayfaları ile yurt dışı e-shop lardan satın aldığımız telif eserler de, çalışmada kullandığımız İngilizce kaynakların bir bölümünü teşkil etti.

Kaynak taramalarının ardından işe bir kronoloji oluşturarak başladık. Bunun nedeni olarak da, çalışma konumuz hakkında yazılmış eserlerde istediğimiz tarihi kronoloji tekniğinin olmayışı ve olaylar arasındaki kopuk

anlatımı göstermemiz mümkündür. Bize göre kronoloji tarih araştırmaları ve anlatımının temel taşlarından birisidir. Sebep sonuç ilişkinin bir hayli fazla olduğu bir tarih araştırmasının, doğru bir kronoloji üzerine oturtulmadığı zaman istediği hedefe ulaşması mümkün değildir. Zaman içerisinde çalışmamız ilerledikçe kronolojimiz de genişledi. Bu esnada, Rus Dış Politikası konusunda kült bir çalışma olan Dokmentı Vreşney Politiki SSSR (Sovyet Dış Politika Belgeleri) adlı eserden oldukça fazla yararlandık. Bu eserin kullanıldığı bazı telif çalışmalarda verilen sayfa ve belge numaraları ile Dokmentı Vreşney Politiki SSSR'in orijinal nüshalarında bulunan sayfa ve belge numaralarının farklı olduğunu gördüğümüz için, biz çalışmamız boyunca orijinal eserdeki sayfa ve belge numaralarını vererek bizden sonraki araştırcılara zaman kazandırmak istedik.

Kronoloji çalışmamız bittikten sonra geçtiğimiz yazım aşamasında, olayları mümkün olduğunca kronolojik olarak takip etmeye ve ana çatıyı kurmaya çalıştık. Ana atı oluştuktan sonra ise kalan kısımları doldurma metodu ile yazım işlemini gerçekleştirdik. Çalışmamızda ana kurguyu metinde, üzerinde

durulmasına inandığımız yan konuları da dipnotlarda vermeye çalıştık. Bu nedenledir ki çalışmamızın dipnotlarının dikkatle takip edilmesi gerektiğine ve üzerinde ciddi bir araştırma yükünün olduğuna inanıyoruz.

Yazım aşamasında, Türkiye ve Sovyet Rusya arasında gerçekleşmiş olan antlaşmaların maddelerinin bizce önemli olan kısımlarını ana metnin içinde vermekten kastımız da, okuyucuları ekler ile ana metin arasında gidiş gelişten kurtarmak ve ileride bahsi geçecek önemli konularda bütünlüğünü sağlamak içindir.

1924-1953 yılları arasındaki Türk-Sovyet ilişkilerinin daha doğru anlaşılması için, giriş bölümünde ağırlıklı olarak Milli Mücadele döneminden başlamak üzere Türk-Rus ilişkileri hakkında çalışmanın ana konusuna bir giriş yaptık. Burada dağılan Osmanlı İmparatorluğu ile Rus Çarlığından gelen Türk-Rus ilişki geleneğinin, yeni ortaya çıkan Türkiye ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Devletlerindeki değişim ve gelişim evrelerini göz önüne sermeye çalıştık.

Giriş bölümünün ardından, Lenin'in ölümünden sonra Stalin'in iktidarı ele geçişini ve onun öldüğü 1953 yılına kadar olan Türk-Sovyet siyasî ilişkilerini kronolojik bir anlatımla vermeye çalıştık. Bunu yaparken de zaman zaman Türkiye ve Sovyetler Birliğı'nde yaşanan iç politika gelişmelerini de çalışmamıza yansıtmamız gerekti. Bazen de Türk-Sovyet ilişkilerini etkileyen üçüncü devletler ve olaylar sayfalarımızda kendisine yer buldu.

Siyasî ilişkiler kısmının ardından, çalışmada sırayı, iki devlet arasındaki askerî, kültürel ve ekonomik ilişkilerin anlatımı aldı. Müstakil birer başlık altında verilen bu kısımlarda, iki devletin olduğı kadar iki milletin de ilişki tarihi ve süreci incelenmeye ve aktarılmaya çalışıldı. Çalışmanın bu bölümü, Türk-Rus ilişkiler tarihinin, bir sosyal tarih incelemesi şeklinde verildiğı kısım oldu.

Sonuç kısmında ise, o ana kadar verilen bilgilerin toparlanması ve çalışma boyunca ortaya çıkan soruların cevaplandırılması ile, bilimsel veriler ışığında Türk-Sovyet ilişkilerine dair çeşitli yargılar yapılmıştır.

Çalışmadaki bu yargılar hem bugün, hem de bundan sonra bu alanda çalışma yapacak kişilerin kabulüne ve eleştirisine sunulmuş, bu eserin aldığı mesafenin sonradan gelecekler tarafından daha da ilerilere götürüleceği umulmuştur.

Çalışmamız, ele aldığı sürenin uzunluğu, çalışma alanımızın derinliği, ulaşmak istediğimiz bazı verilerin halen gizli yahut kapalı olması, paylaşıcı veya yardımcı bir ekibin olmaması ve sınırlı bir süre içinde yapıldığından sonuçta bazı eksiklikleri ihtiva ediyor olsa da, döneme ait derli toplu bir kaynak olması, bazı bilgilerin ilk defa kullanılıp gün yüzüne çıkması ve her iki tarafın kaynaklarının kullanılmış olması nedeniyle kanımızca okunmaya değer bir eser olmuştur. Özellikle iddia edebiliriz ki çalışmamız Türkiye’de konusunda mevcut bulunan çalışmalar içerisinde kronolojik tarih anlatımında en iyi olanıdır. Çoğunluğu sadece siyasî ve politik ilişkiler tarihini içeren çalışmaların yanında, verilmeye çalışılan sosyal tarih araştırmaları kısımları da, bu çalışmaya renk katmıştır.

Umarız ki çalışmamızın eksikleri ve etkileri gerek bizi ve gerekse diğer araştırmacıları daha iyisini yapmaya, daha orijinaline ulaşmaya tetikler. Eğer bu gerçekleşirse bu çalışma istediği hedefe ulaşmış demektir.

Çalışmamız suresinde çalışma takvimi ve izin konusunda bize daima hoşgörü ile yaklaşan, niversitemiz ve fakültemiz yönetimi ile Tarih Bölümünün tüm değerli ğretim yelesi hocalarıma, benimle mesai noktasında iş yükünü paylaşan ve çalışmalarımı kolaylaştıran tüm Araştırma Görevlisi arkadaşlarıma ve TİKA, Simferopol Franco Kütüphanesi, Kiev Merkez Kütüphanesi, Moskova Lenin Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ile başta Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi olmak üzere, yararlandığımız tüm arşivlerin değerli çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışmanın her noktasında onların görünmeyen destek ve ilgilerinin bir parçası vardır.

Ayrıca akademik hayatımın başından beri, annem Nazmiye Benhür, babam İsmail Benhür ve sevgili eşim

Çiğdem Güneş Benhür ile küçük kızım Ayşegül Ada Benhür'ün engin sabır ve destekleri olmasa idi, bu çalışma tamamlanamazdı.

Son ve en değerli teşekkürün sahibi ise, şahsıma uzun yıllara dayanan güveni, her zaman olumlu ve yol gösterici tavrı ve tecrübesi ile, saygıdeğer danışmanım Doç.Dr. Osman AKANDERE'dir. O olmasa idi, bu çalışma bu hali ile asla ortaya çıkamazdı.

Yararlı olması dileğiyle.

Çağatay BENHÜR

Ocak 2008-Konya

GİRİŞ

Tarihin derinliklerinde, kim bilir ne zaman başlayan Türk-Rus ilişkileri; eski çağların artık klasik olmuş üç etkileşim ve gelişim evresiyle ilerlemiştir: Savaş, ticaret ve kültürel etki.

Hemen tüm dünyada toprağın ana geçim kaynağı olduğu, stratejik noktaların kişi ve devlet yaşamı için vazgeçilmez kabul edildiği, milletlerin birbirleri ile günümüze nazaran daha az iletişim kurduğu, bölgesel ürünlerin çok değerli olduğu yıllarda; komşu topraklarda ve geniş sınır hatlarında karşı karşıya gelen Türkler ile Ruslar, kimi zaman uzun yıllar süren savaflara girişmişler, her dönemde hacimli ticari ilişkiler geliştirmişler ve kültürel alanda da birbirlerinden etkilenmişlerdir. Bugün her iki dilde ortak kullanılan yüzlerce kelime, birbirine benzeyen onlarca gelenek ve görenek, çok sayıda benzer yer ve cisim adı bu etkileşimin ilk göze çarpan ayrıntılarıdır.

Türkler ve Ruslar yukarıda da değindiğimiz gibi, geniş bir sınır coğrafyasında komşuluk ilişkisine

başladıkları için, iki millet arasında elbette ki kişisel pek çok temas gerçekleşmiştir. Bunun yanında her iki milletin komşuluk ilişkilerine başladığından günümüze kadar geçirdiği evreler ve kurduğu devletler vardır. Bu devletler hiç şüphesiz birbirleriyle yukarıda söz ettiğimiz üçlü etkileşim sistemine girmişlerdir.

İki millet arasındaki siyasi ilişkilerin resmi başlangıcı ise, Türk tarafında Osmanlı Devleti ve Padişah II. Bayezid ile Rus tarafında Rus Çarlığı ve Çar III. İvan zamanına denk gelmektedir. Tarihler 1492 yi gösterdiği zaman Rus elçisi Mihail Pleşçeyev'in İstanbul'a gelmesi ile ikili ilişkiler resmi bir boyut kazanmıştır².

Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme dönemlerini geçirdiği zaman dilimi Rus Çarlığı için atılım ve ilerleme yılları olmuş, Rusya bölgesel ve global bir güç olma yolunda hızla ilerlemiştir³. Genişleme sahası olarak öncelikle Asya yı ve burada yaşayan Türk

² Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993, s.118.

³ Özellikle I. Petro'dan (Petr) "*bizdeki bilinen adı ile "Büyük (Deli) Petro"* sonra Rusya hızla ilerlemiş ve büyük bir imparatorluk halini almıştır. I.Petro (saltanatı: 1689-1725) devri ayrıntıları için bkz. Akdes Nimet Kurat, **age.**, s. 247-273.

soylu halkların topraklarını hedef alan Rus arlığı, bu b6lgeyi fazla zorlanmadan ele geçirirken, T6rk-Rus ilişkileri de yeni bir ivme kazanmıştır. Uzun s6rececek işgal yılları ve işgalin getirdiği sosyo- ekonomik bunalımlar T6rk-Rus ilişkilerinin XX. y6zyıla kadar s6rekli gerilim ve savaşlar ile devam etmesinin tetikleyicisi olmuřtur⁴. Rus arlığının 6zellikle T6rk toprakları başta olmak 6zere uyguladığı yayılmacı siyaseti bu gerilimin ana nedeni olarak belirtmekte hiçbir sakınca yoktur.

Orta Asya seferini başarıyla gerçekleştiren ve g6n be g6n daha da içerilere ilerleyen Rusya, artık daha b6y6k hayaller ve hedefler geliştirmeye başlamış, g6neye sıcak denizlere inmeyi adeta bir devlet politikası haline getirmiştir. Kuzeyin ve doğunun soğuk bozkırlarına mahkum olmuş olan Rusya için, hem komşusu ve hem de yavaş yavaş eski g6rkemini yitirmeye başlayan Osmanlı Devletinin verimli ve sıcak toprakları, 6zerinde hayaller kurulası yerler olmaya başlamıştır.

⁴ arlık Rusya'sı 6ncelikle Orta Asya'daki T6rk unsurlarının topraklarını işgal etmiş, bu işgal vesilesi ile Osmanlı Devleti içerisinde birtakım huzursuzluklar meydana gelmiştir. İşgaller ve etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Saadettin G6me, **T6rk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara 2003, s.35-215.

1768 Osmanlı-Rus Savaşı tarihte dengelerin değişmeye başladığı savaş olarak nitelendirilebilir⁵. Bu savaşta yenilen Osmanlı Devleti toprak ve prestij kaybetmekle kalmamış, Kırım üzerindeki etkinliğini de yitirmeye başlamıştır. 21 Temmuz 1774 tarihli K¼çük Kaynarca Antlaşması ile de Kırım artık Osmanlı toprağı olmaktan çıkmış, bunun yanı sıra Osmanlı Devleti daha ağır birçok şartı kabul etmek zorunda kalmıştır.

1783 yılında Kırımı işgal eden Rus arlıęı⁶ ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler, Birinci D¼nya Savaşına kadar genellikle savaş hali içerisinde geçmiştir. Rusların sıcak denizlere inme hayalleri ve iştahlarını kabartan T¼rk toprakları onları s¼rekli yeni arayışlara, yeni stratejilere ve yeni savaşlara itmiştir. Bu dönemde gittikçe zayıflayan Osmanlı Devleti genellikle savunmada kalmış, g¼l¼ devletlerle çeşitli ittifaklar kurarak ayakta kalmaya çalışmıştır. Zaman zaman Rus ve T¼rk çıkarlarının keşiştiği noktalarda iki devlet

⁵ Mehmet Saray, **T¼rk-Rus M¼nasebetlerinin Bir Analizi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1998, s.77-93.

⁶ İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, T¼rk Tarih Kurumu Yay., C. IV, I.B¼l¼m, Ankara 1988, s. 490.

yakınlaşmışsa da, çoğunlukla ikili ilişkileri gerginlikler ve savaşlar oluşturmuştur. Birinci Dünya Savaşı öncesi iki devleti karşı karşıya getiren en önemli savaş ise 1853-1856 Kırım Savaşıdır. Bu savaş neticesinde Rusya'nın Kırım üzerindeki hakimiyeti millî bir mesele halini almış, savaşın sonuçları iki ülkenin belirli bir süre karşılıklı cephe savaşından uzak durmalarına yol açmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ise iki ülkenin XIX. Yüzyıldaki son silahlı mücadelesi olarak tarihe geçmiştir⁷. Bu savaş neticesinde Kars, Iğdır, Ardahan gibi tarihi Türk şehirleri Rus yönetimine girmiştir⁸.

Birinci Dünya Savaşında İtilaf Devletleri tarafında yer alan Rus Çarlığı ile İttifak Devletleri arasında yer alan Osmanlı Devleti kaçınılmaz şekilde karşı karşıya gelmişler ve yine birbirlerine karşı cephede boy göstermişlerdir. Osmanlı Devleti, gerek askerlerinin, gerekse halkının gösterdiği üstün direnç ve çabalara rağmen, savaşın genelinde ve Rus cephesinde yenilgiden

⁷ N.V. Skritskiy, **Krımskaya Voyna 1853-1856**, Veçe, Moskva 2006, .394-396.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars, Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Turhan Kitabevi, Ankara 2004, s.399-415.

kurtulamamış ve Rus ordularının Doğu Anadolu ile Karadeniz Bölgesindeki bazı şehirleri işgal etmesini önleyememiştir⁹. 1916 yılının Ağustos ayına kadar Van, Erzurum, Muş, Bitlis, Trabzon ve Erzincan Rus işgali altına girmiştir¹⁰. Bu işgaller¹¹ tam da Rus toprakları içerisinde Lenin ve arkadaşlarının başlattığı sosyalist akımın zirveye çıktığı dönemlere denk gelmiştir. Çarlık düzenini yıkıp yerine daha demokratik bir düzen getirme düşüncesinde olan Lenin ve arkadaşları, Ekim 1917 de gerçekleştirdikleri devrim ile Çarı devirerek Rusya da ve dünyada yeni bir çığır açmışlardır¹².

Devrim sonrasında Çar iktidarının yerini sırası ile önce Menşevik ve ardından da Bolşevik iktidarlar almış,

⁹ Süleyman Kocabaş, **Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**, Vatan Yay., İstanbul 1989, s.374 ve sonrası.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 295.

¹¹ İşgaller hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sabri Özcan San, **Rusların Gümüşhane İlini İşgali**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1993, s.25-30.

¹² Devrim öncesi, sırası ve sonrası ayrıntılı bilgi için bkz. Sergey Dmitriyeviç Mstislavski, **Rusya'yı Dönüştüren Beş Gün**, Çev. Erdal Demirci, Ceylan Yay., İstanbul 1998. Edward Acton, **Russia The Tsarist And Soviet Legacy**, Pearson Education, Singapore 1995, s.149-177. E.Acton'un kitabında Sovyet devrimi öncesi, sırası ve sonrası ile ilgili haritalar özellikle görülmeye değerdir.

hemen tüm Çarlık coğrafyasında monarşi taraftarları ile devrimi destekleyenler arasında çatışmalar başlamıştır¹³.

Bolşevikler iktidara gelir gelmez yaptıkları kongre ile yeni kararlar almışlar (8 Kasım 1917) ve barış beyannamesi metnini kabul etmişlerdir. Bu metinde savaş halinde bulunan bütün devletlerin ilhaksız, tazminatsız ve demokratik bir barış yapmaları istenmiştir¹⁴.

Yusuf Hikmet Bayur'a göre bu beyanname ile İngilizler telaşa düşmüşlerdir. Bayur'un bu konudaki yorumu şu şekildedir: "... Çarlık hükümeti tarafından akt ve onu takip eden Kerenski tarafından tasdik edilen gizli muahedeleri keelenmeyekün addettiğine dair bir beyanname neşretmesi üzerine İngilizler telaşa düşmüşlerdi. Hem Türkiyede artık harbin gayesiz olduğuna hükmederek bir anlaşmağa temayül edenlerin bu taksim tasavvurlarını duyunca taze bir gayretle harp taraftarı olmalarına mâni olmak, hem de Bolşeviklerin müstemlekelerdeki propagandalarına mukabele etmek

¹³ David R. Marples, **Lenin's Revolution**, Pearson Education, Essex 2000, s.27 ve sonrası.

¹⁴ Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Dergâh Yay., İstanbul 1998, s.31.

üzere İngiliz Başvekili Loit Corç (Lyod George) aradan bir ay geçmeden 5 İkinci kânun 1918 (5 Aralık 1918) de bir nutukla İngilizlerin Türkiyeyi Türkle meskûn Trakya ve Asyadaki yerlerinden ve İstanbuldan mahrum etmek için harp etmediğini ilân etmişti...”¹⁵. İngiltere ve Amerika, Bolşevik Devriminden hemen sonra durumdan duydukları endişe neticesinde Rusya'nın çeşitli bölgelerinde Bolşevik karşıtı görüşleri desteklemek ve kamuoyu oluşturmak amacıyla 1918 yılı içerisinde çeşitli gıda maddelerini halka yardım olarak dağıtmışlardır¹⁶.

Bolşevik Hükümeti başlangıçta hiçbir devlet tarafından tanınmadığı için barış teklifi ciddiye alınmadı ise de zamanla bu barıştan yararlanmayı düşünen devletler bu çağrıya ilgi göstermişlerdir. Özellikle Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesindeki bazı toprakları Rus işgalinde olan Osmanlı Devleti bu öneriye sıcak bakmaya başlamıştır.

¹⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, s.22. Bayur'un eserinden yapılan alıntılarda orijinal metne sadık kalındığı için bazı imlâ kuralları günümüz yazımı ile örtüşmese de, bu çalışmada kullanılan tüm alıntılarda orijinal metinler kullanılmıştır.

¹⁶ R.Grigor Suny, **The Soviet Experiment: Russia, The USSR and The Successor States**, Oxford University Press, New York 1998, s.79.

Türk-Rus cephe savaşını sonlandıran antlaşma 18 Aralık 1917 de imzalanan Erzincan Mütarekesidir ve bu mütareke ile 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Türk-Rus savaşı sona ermiştir¹⁷.

Sonuç olarak Sovyet Hükümeti'nin teklifi olumlu karşılanmış ve o dönemde Almanya'nın kontrolünde olan Brest-Litovsk kentinde yapılacak görüşmelere girmek üzere Osmanlı heyeti seçilmiştir¹⁸. 22 Mart 1917'de başlayan görüşmeler iki defa kesilmesine rağmen (görüşmeler sırasında en önemli problemlerden birisi Rus tarafının 11 Ocak 1918 tarihinde yayınladığı Türk Ermenistan'ı dekreti olmuştur¹⁹) 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile sonuçlanmıştır²⁰.

¹⁷ Serpil Sürmeli, **Türk Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2001, s. 28-29. Erzincan Mütarekesi ile ilgili ayrıntılı bilgi askeri ilişkiler kısmında verilecektir.

¹⁸ Heyet Üyeleri: Sadr-ı âzâm Talat Paşa, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimî Bey, Berlin Sefir-i Kebiri İbrahim Hakkı Paşa, Birinci Ferik Zeki Paşa, Askeri temsilci olarak Ahmet İzzet Paşa'dan oluşmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selâmi Kılıç, **age.**, s.132.

¹⁹ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.397.

²⁰ Brest-Litovsk görüşmeleri uzunca bir süre devam etmiş ve bu süre zarfında Sovyet Rusya'da da birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Menşevik iktidar yerini Bolşeviklere bırakmış, Bolşevikler bir süre sonra Kurucu Meclis'i kapatmış (18 Ocak 1918) ve aynı

Antlaşmanın birinci maddesi ile ittifak devletleri ile Rusya arasındaki savaş durumu ortadan kaldırılmış, ikinci madde ile de taraflar birbirlerinin hükümetleri veya askeri teşkilatları aleyhinde faaliyetlere girişmemeyi taahhüt etmişlerdir. Dördüncü maddeye göre Rusya Devleti Doğu Anadolu vilayetlerinin boşaltılması ve Osmanlı Devleti'ne verilmesi için gayret göstereceğini beyan etmiştir. Yine aynı maddenin ilerleyen kısmında Rus ordularının Kars, Ardahan ve Batum'dan derhal çekilmesi ve bu şehirlerin geleceklerini tayin konusunda serbest bırakılmaları kabul edilmiş, ayrıca bu şehirlerin isterse Osmanlı Devleti ile ittifak edebileceği belirtilmiştir²¹. Beşinci maddeye göre Rusya,

dönemde Türk-Gürcü ilişkilerinde de çeşitli gelişmeler yaşanmıştır. Transkafkasya Seym'i adı ile bilinen bölge yönetimi ile Türkiye arasında (dönem itibarıyla Osmanlı Devleti) birtakım askeri ve siyasi ilişkiler yaşanmıştır. Askeri ilişkilerin bir kısmı çalışmamızın ilgili bölümünde yer bulacak olup siyasi ilişkiler kısmı da yeri geldikçe vurgulanacaktır. Lakin adı geçen dönemde resmi olarak Sovyet Rusya içerisinde olmayan Transkafkasya Komitesi ile ilgili ilişkiler konu bütünlüğünün dağılmaması için fazla ayrıntılandırılmayacaktır. Brest-Litovsk görüşmeleri döneminde Türk-Gürcü ilişkilerinde daha fazla bilgi için bkz. Serpil Sürmeli, **age.**, s.30-39.

²¹ Evliye-i Selase olarak adlandırılan Kars, Ardahan ve Batum 15 Ağustos 1918 tarihinde yapılan halk oylaması sonucu yeniden Türk toprağı olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Serpil Sürmeli, **age.**, s. 228-249.

Karadeniz'deki kendinden kaynaklanan mayınları derhal temizleyecek ve Karadeniz ticaret gemilerine açılacaktır. Sekizinci maddeye göre savaş esirleri karşılıklı olarak iade edileceklerdir. Dokuzuncu maddede ise taraflar karşılıklı olarak savaş tazminatından ferâgat etmişlerdir. Onuncu maddeye göre taraflar barış antlaşmasının onayının ardından karşılıklı olarak diplomasi ve konsolosluk ilişkilerini başlatacaklardır. On birinci madde ise İttifak Devletleri ile Rusya arasında yapılacak iktisat anlaşmalarını düzenleme ile ilgili olup, Osmanlı Devleti ile ilgili olan kısmı beşinci ektir.

Brest-Litovsk Antlaşması tahmin edileceği üzere Dünya Savaşının akışını bir anda değiştirmiştir. İtilaf Devletleri bir müttefiklerini kaybetmiş, İttifak Devletleri ise bir düşmanlarını eksiltmişlerdir. Bu nedenle itilaf kuvvetlerinin cephe yükü daha da ağırlaşmış ve dengeler değişmiştir.

Konumuzu fazla dağıtmamak amacıyla bu kısımda daha fazla ayrıntıya girmek istemiyoruz. Kısaca belirtmek gerekirse, antlaşma sonrasında Osmanlı Devleti en azından muharip gücünün bir kısmını diğer

cephelere gönderme olanağı bulmuş, işgal altındaki şehirlerini kurtararak da iktisadi, sosyal ve stratejik açıdan büyük ölçüde rahatlamıştır. Sovyet Rusya ise cephelerin kapanması ile askerî ve iktisadi gücünü halâ devam eden iç savaşında ve eski Rus İmparatorluğu coğrafyasına sahip olma mücadelesinde kullanma şansını yakalamıştır.

Aslında Türk-Rus (Sovyet) yakınlaşması Rusya'da Ekim Devrimi'nin yapıldığı zamana dek derinleşmektedir. 9 Kasım 1917 günü Sovyet Rusya Osmanlı topraklarını paylaşmak için yapılmış gizli anlaşmaları açıklamış ve gizli diplomasiye son vermiştir²². Sovyet Rusya ile Atatürk ve silah arkadaşlarının da arasında bulunduğu bağımsızlık yanlısı Türklerin yakınlaşması kadar devrin dokusuna uygun bir gelişme olamazdı çünkü bir tarafta Monarşi yıkılmış ve ülkede iç savaş devam etmekte, diğer tarafta ittifak devletlerinin güçlü armadalarına karşı Türk yurdu savunulmaya çalışılmakta idi.

²² Mehmet Bora Perinçek, **Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri**, Kaynak Yay., İstanbul 2005, s.18.

Yakın zaman öncesine kadar birbirleri ile savaşan Türkler ve Ruslar, Brest-Litovsk ile savaşa son verdikten sonra birbirleriyle olan ilişkilerini giderek arttırmışlardır. Bu gelişimde her iki milletin de elbette çıkarı olacaktır. Rusya'da Çar devrildikten sonra Bolşeviklerin savaşa son vereceklerini açıklamaları ile doğu cephesindeki önemli bir müttefiklerini kaybetmiş olan İtilaf Devletleri, Rusya'da tekrar monarşiye dönülmesini istemekte ve müttefiklerini yeniden kazanmayı arzu etmekteydiler. Bu durumu çok iyi bilen Sovyet yetkilileri, Anadolu topraklarının Türklerin elinde kalmasının ittifak devletleri ile kendi aralarında önemli bir set olacağını, Türk toprakları aşılmadan - ki özellikle boğazlar geçilmeden - kendi topraklarına bir itilaf saldırısı olamayacağını farkındaydılar²³. İzvestiya Gazetesinde bakınız bu durum nasıl ifade edilmektedir: “Türkiye, Sovyet Rusya'nın çok nazik olan güney sınırlarında etkin bir tampon bölge teşkil etmekle kalmıyor, o aynı zamanda İtilaf Devletleri'nin Rusya'yı Karadeniz'den bloke etmesine imkân vermiyor. Bu nedenle Türkiye'nin

²³ Sovyetlerin Türkiye'ye yakınlaşma sebeplerini nedenleriyle detaylandırmak için bkz. Osman Okyar, **Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal**, İş Bankası Yay., Ankara 1998, s.63-65.

Kurtuluş Savaşı, Rusya'nın da hayati çıkarlarına yararlıdır”²⁴. Çiçerin'e²⁵ göre bu dostluk, her iki ülke için de kendi varlığını koruma eylemidir²⁶.

Sovyetlerin bildiği diğer bir konu da Asya'da Türk soylu insanların yaşadığı eski Çarlık coğrafyasında sosyalizmi daha rahat yaymaları için, Türkiye ile iyi geçiniyor olmalarının onlara artı puan kazandıracığıydı. Özellikle de bir Asya ihtilali beklentisi içerisinde olan Lenin ve öteki Sovyet stratejistleri bu artı puanı harcamak istemiyordu.

²⁴ **İzvestiya**, 24.02.1919.

²⁵ Georgi Vasilyeviç Çiçerin, d. 24 Kasım 1872 Tambov, Rus Çarlığı, ö. 7 Temmuz 1936 Moskova, SSCB. Soylu bir aileden gelen Çiçerin, 1897 tarihinde Petersburg üniversitesinden mezun olduktan sonra Dışişleri Bakanlığına girmiştir. Bu dönemde Rus devrimci hareketine katılan Çiçerin 1904'te görevinden ayrılmış ve aile mülklerinden feragat ederek Berlin'e gitmiştir. 1918'de Rusya'ya dönene kadar Avrupa'da çeşitli ülkelerde Sosyalizm üzerine çalışmalar yapmıştır. 1918'de Rusya'ya dönerek diplomatlık mesleğine geri dönmüştür. 1918-28 tarihlerinde Dışişleri Komiseri görevini yürütmüş, bu sırada artan rahatsızlığı nedeniyle yetkileri azaltılmış ve 1930 tarihinde görevinden tamamen ayrılmıştır. 1936 yılına kadar tedavisi devam etmiş ve bu tarihte ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Çiçerin, Georgi Vasilyeviç*, **Ana Britannica**, C.VI, Ana Yay., İstanbul 1986, s.410-411.

²⁶ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.9, s. 116.

Çarlık rejiminin yıkılması ve Brest-Litovsk anlaşmasının imzalanması ile Doğu cephesinde Rus ordusu ile çarpışmaların sona ermesini müteakip güçlerinin bir kısmını batıya kaydırma imkanını bulan Türk ordusu, böylelikle askeri açıdan bir rahatlama içerisine girmiştir.

Aynı şekilde, anlaşma sonrasında 1878 sınırına dönülmesi ile yüz yıl önce kaybedilmiş Iğdır bile tekrar Türk toprağı olmuştur²⁷. Bu durumun ortaya çıkardığı moral takviyesi tahmin edileceği üzere bir hayli üst düzeyde olmalıdır. Kâmuran Gürün'e göre Türklerin Ruslara yaklaşmasının bir sebebi de; Türklerin Sovyet Ruslar ile fazla samimi olmasından endişelenecek olan itilaf devletlerinin Türkiye'ye karşı daha anlayışlı bir tutum takınabilecek olmalarıdır²⁸.

Bu arada Doğu Cephesi her ne kadar kapansa da diğer cephelerde savaş devam etmiş ve bilindiği üzere

²⁷ M. Perinçek, **age.**, s.19.

²⁸ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, s.11.

sonucu Türk ülkesi için bir felaket olmuştur²⁹. 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti için Birinci Dünya Savaşı’nın cephe kısmı sona ermiştir. Adı geçen antlaşmada yer alan hükümler sonucunda Türk ordusunun silahlarına el konulmuş, ordunun büyük kısmı terhis edilmek istenmiş ve “*Türk ülkesi gerektiğinde işgal edilebilir*” maddesi kabul edilmiştir³⁰. Mondros Mütarekesi ile devamında gelecek olan Sevres Antlaşması için zemin hazırlanmış ve 10 Ağustos 1920’de imzalanan Sevres ile aslında Osmanlı Devleti de fiilen tarih sahnesinden çekilmiştir³¹.

²⁹ Doğu cephesinin kapanması yargısı, konumuz olan Türk-Rus ilişkileri bahsinden ele alınarak söylenmiş olup; aslında bölgede Türk askeri faaliyetleri uzunca bir süre devam etmiştir. Lakin bu hareketlarda Türk kuvvetleri Rus askerleri ile değil, Gürcü, Ermeni ve hatta İngiliz kuvvetleri ile karşı karşıya gelmişlerdir. Brest-Litovsk sonrası Doğu Anadolu ve Kafkasya’daki Türk askeri hareketi çalışmamızın askeri ilişkiler kısmında işlenecektir. Bu hareketler sonucu ortaya çıkan siyasi gelişmeler ve gerçekleşen bazı antlaşmalar da konu bütünlüğünün bozulmaması için yine adı geçen bölümde anlatılacaktır.

³⁰ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, Cem Yay., C.I, İstanbul 1992, s.51-64. Mondros Mütarekesi’nin bugünkü Türkçe ile tam metni için bkz. İbrahim Sâdi Öztürk, **Mondros, Sevr, Lozan Andlaşmaları**, Ankara Ticaret Odası Yay., Ankara 2004, s.11-13.

³¹ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 512-518.

Bir yandan Anadolu işgal edilip Türk ordusu dağıtılırken diğer yandan da Türk topraklarında düşmana karşı direniş hareketi çoktan başlamış ve pek çok noktada Kuvâ-yı Milliye teşkilatlanması hızlanmıştır. Türlü zorluk ve yokluğa rağmen direnişinde kararlı olan Kuvâ-yı Milliyeciler, o dönemde dışarıdan destek konusunda kendilerine belki de en yakın olarak Sovyet Hükümetini görmüşlerdir.

Aslında Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki bazı istatistiklere bakacak olursak Türk – Rus ilişkilerinin çok da yüksek bir seviyede olmadığını görmekteyiz. Alptekin Müderrisoğlu'nun belirttiği üzere, adı geçen dönemde Rusya ile olan dış ticaretimiz genelin dış alımda % 3.1 ve dış satımda % 7.4 oranındaydı³². Ayrıca, Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde Fransa, İtalya, İngiltere uyruklularla birlikte Rus uyruklulara ait ödemeleri de durdurmuş idi³³.

³² Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1990, s.78.

³³ **Age.**, s.152.

Şimdi kronolojimizin gidişini düzenlemek ve konumuzu sağlamlaştırmak için bahsettiğimiz zaman diliminde gerçekleşen bazı olayları fazla ayrıntıya inmeden anlatmak istiyoruz.

Rus Çarlığı'nın dağılmasından sonra başta Azeriler olmak üzere Kafkasya'da yaşayan milletlerden bazıları kendi bağımsız devletlerini kurmak istemişlerdir. Sovyet yönetiminin Bolşeviklere geçmesi ile Rusya'nın Kafkasya politikası Çarlık dönemi siyasetine dönüş göstermiş fakat içinde bulunulan durum, Bolşeviklerin o an için bölgeye müdahale etmesini engellemiştir. 22 Nisan 1918 Transkafkasya Devletlerinin Bağımsızlıklarını ilan ettikleri ve Transkafkasya Federatif Cumhuriyeti'ni kurdukları tarihtir. Bu tarihten kısa bir süre sonra 26 Mayıs 1918'de Gürcistan Transkafkasya'dan ayrılarak Gürcistan Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir³⁴.

³⁴ Serpil Sürmeli, **age.**, s.88-156.

4 Haziran 1918'de Türkiye³⁵ ile Bağımsız Transkafkasya Cumhuriyetleri arasında (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) Batum Antlaşması imzalanmıştır³⁶. Batum Antlaşması adı geçen şehirde gerçekleştirilen bir konferans sonrasında imzalanmış olup (11 Mayıs – 4 Haziran 1918) bu konferansa Kuzey Kafkasyalı Haydar Bammad, Abdülmecid Çermoyef, Mehmet Kadı Dibirov da katılmış ve durum Sovyet hükümetinin Moskova'daki Türk Elçiliği'ne protesto notası göndermesine neden olmuştur³⁷.

Bu zaman diliminde Türk-Rus ilişkilerindeki bir başka olumsuz gelişme de Türk Ordusunun 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ele geçirmesi üzerine Sovyet

³⁵ Buradaki Türkiye ifadesi genel olarak Türk tarafını işaret etmek için kullanılmıştır yoksa adı geçen antlaşma Osmanlı Hükümeti tarafından imzalanmıştır. Türkiye adına antlaşmayı imzalayanlar Vehip Paşa ile Halil Bey'dir.

³⁶ Serpil Sürmeli, **age.**, Antlaşmanın Gürcistan ile ilgili kısmı için bkz. s.148-152, Ermenistan ile ilgili kısmı için bkz. s.152-154, Azerbaycan ile ilgili kısmı için bkz. s.154-157. Antlaşmaların en kayda değer yanı sınır düzenlemesi ile ilgili olan kısımlarıdır. Bu antlaşmalar ile Ahıska kazası, Ahılkelek kazası, Kars-Gümrü-Culfa demiryolu ve buna bitişik arazi, Sürmeli kazası, Gümrü ve Eçmiadzin kazalarının dörtte üçü, Erivan'ın yarısı, Şerur ile Dereğaz kazalarının beşte biri Türk arazisi olmuştur. Toplamda Türkiye'ye geçmiş olan arazi 38.000 kv verst ve bu arazi üzerinde yaşayan 1.250.000 kişidir.

³⁷ **Dokumenti Vreşney Politiki SSSR**, C.1, s. 335-338.

Hükümetinin Türkiye'ye göndermek üzere hazırladığı nota metnini 20 Eylül 1918'de yayınlamasıdır. Bolşevik hükümeti notada Türk hükümetinin Brest-Litovsk Antlaşmasına imza koymasına rağmen bölgede askeri hareketini sürdürdüğünü, Kars, Ardahan ve Batum'da gerçekleştirilen plebisitin de bölgede Türk işgali meydana geldikten sonra tek taraflı olarak yapıldığını ve bu nedenle Sovyet hükümetinin bu plebisiti mevcut barış hükümlerine aykırı bularak tanımadığını belirtiyordu³⁸.

Erzurum ve Sivas Kongrelerine kadar Sovyet yetkilileri zaman zaman İstanbul hükümeti ile de temas kurmuşlarsa da aslında genel anlamda Mondros sonrasında İstanbul ile ilişkilerini kesmiş durumda idiler. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan önce çeşitli Sovyet heyetleri Türkiye'yi ziyaret etmiş, Türkiye'den de zaman zaman bazı heyetler Rusya'ya gitmiştir.

³⁸ **Degras, Soviet Documents on Foreign Policy**, V.I'den aktaran Serpil Sürmeli, **age.**, s.298-299. Sovyet hükümeti bölgede Türk askerî hareketi konusunda haklı olmakla beraber bu hareket Sovyet Rusya'ya karşı yürütülmediği, amaç ve işleyişi başka bir otorite ile Türk hükümeti arasında olduğu halde, Sovyetler adı geçen notayı yayınlamakla aslında bölgenin yakın geleceğine ışık tutmuşlar ve Kafkasya üzerindeki siyasî emellerini deşifre etmişlerdir.

Atatürk'ün Havza'da bulunduğu dönemde bazı Sovyet yetkilileri ile görüştüğüne dair çeşitli kaynaklarda bilgiler vardır³⁹. Bu görüşme için Türk-Sovyet ittifakının tohumlarının atıldığı buluşma dersek sanırız yanılmamış oluruz. 7 Haziran 1919'da Hüsrev Gerede'den bir mektup alan Kazım Karabekir Paşa, Havza'daki Türk-Sovyet görüşmeleri hakkında bilgilendirilmiştir⁴⁰. Bu arada gerçekleşen bu tip görüşmeler hemen tersi yönden de yankı bulmuş ve dönemin Bolu Valisi yayınladığı bir bildiri ile Milli Mücadele önderlerinin “Bolşevik”

³⁹ Atatürk'ün Havza'da Sovyet yetkilileri ile yaptığı görüşme hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bu konuda dönemin Teşkilatı Mahsusa Başkanı Hüseyin Ertürk, anılarında Atatürk'ün Albay Budyonni ile görüştüğünü yazmaktadır. Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası, anlatan: Hüsamettin Ertürk**, Ararat Yayınevi, İstanbul 1969, s. 344. Stefanos Yerasimos'a göre ise bu görüşmede Atatürk ile Mustafa Suphi'nin temsilcileri görüşmüşlerdir. Stefanos Yerasimos, **Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye Türk-Sovyet İlişkileri**, Gözlem Yay., İstanbul 1979, s. 107. Havza'da yapılmış olan görüşme konusunda görüşmenin olduğu konusunda tüm araştırmacılar hem fikir olduğu halde Atatürk'ün görüştüğü kişi konusunda çeşitli görüşler olmakla beraber genelde Hüseyin Ertürk ve Yerasimos'un görüşleri etrafında toplanılmaktadır. Tarafımızdan incelenme fırsatı bulunan Budyonni'nin kişisel hatıralarında adı geçen tarihlerde Türkiye'ye geldiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Semen Mihayloviç Budyonni, **Proydyonny Put (Vospominaniya)**, Voyenizdat, Moskva, 1965. Atatürk'ün bu görüşmede kiminle buluştuğu konusunda tarafımızca kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁴⁰ Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, s.57-61.

olduklarını söyleyerek halkı bu Moskof ve Bolşeviklere karşı silahlı savaşa çağırmıştır⁴¹. Aynı dönemde Balıkesir’de Albay Kazım Özalp ile temas kuran Sovyet yetkilileri ile Özalp arasında da bir görüşme gerçekleştirilmiştir⁴².

Türk ve Rus heyetleri karşılıklı gide dursun Birinci Dünya Savaşının galip devletleri kendi aralarında toplanarak izleyecekleri stratejileri ve savaş sonrası paylaşımları belirlemek amacıyla 18 Ocak 1919’da Paris’te, Paris Barış Konferansını başlattılar. On ay süren konferansın sonunda yenilen devletlere uygulanacak barış koşullarının esasları saptandı⁴³. Paris Barış Konferansı sürecinde Türk-Rus ilişkilerini ilgilendiren nokta ise, konferans öncesi İngiliz Generali Calthorpe’un

⁴¹ Sebahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, C.I, Burçak Yay., İstanbul 1969, s.65.

⁴² Kazım Özalp, **Milli Mücadele**, Türk Tarih Kurumu Yay., C.I, Ankara 1971, s. 74. Bu görüşmede Sovyet temsilcisi Özalp’a mücadelelerini Rus dostluğuna dayanarak devam ettirmeleri ve kapitalist dünyaya karşı Ruslar ile aynı fikirde olduklarını söylemeleri karşılığında, silah, cephane, para ve hatta Türkistanlı asker yardımı yapacağını söyler. Ayrılırken de gizli olarak silah ve cephane göndermeye çalışacağını belirtir.

⁴³ Rifat Uçarol, **age.**, s. 509-510.

yayınladığı konferansta güdülecek hedefler konusundaki metindir⁴⁴.

Bu arada tarihler 23 Temmuz 1919’u gösterdiğinde Erzurum kongresi toplanmıştır. Mustafa Kemal kongrenin açış nutkunda Rusya ve Kafkasya’dan bazı örnekler vermiştir⁴⁵. Kongre de çok sayıda Bolşevik

⁴⁴ Sina Akşin, **age.**, s.103-104. Adı geçen metnin 10. maddesi şöyle idi: “Kurulacak Ermeni Devletine koruyucu olarak İngiltere, ABD yada Fransa’yı destekleyecektir. 1916 andlaşmasının yeniden gözden geçirilmesini sağlamak bakımından bu konuda Fransa tercih edilecektir. Bu devletle birleşip birleşmemek Rus Ermenistanına aittir”. Metnin 11. maddesi ise: “İngiltere Kafkasya’da güçlü bağımsız devletler görmek istemektedir. (Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan, Rus Ermenistan’ı). Federasyon kurup kurmamak, Rusya ile ilişkiler bunlara aittir. Koruyucu devlet olarak ABD Fransa’ya tercih edilecektir ve ancak çok ısrar edilirse son çare olarak İngiltere bu görevi geçici olarak kabul etmelidir, çünkü süresiz olarak buralarda İngiliz kuvvetlerinin bulunmasını gerektirecek yükümlülöklere girmek istemiyoruz. Batum, Poti, Trabzon ve Bakû serbest liman olmalı, Batum-Bakû demiryolu serbest transit sağlamalı, Bakû kenti ve petrol madenlerinde uluslararası çıkarlar korunmalıdır”.

⁴⁵ Nutkun D maddesi: “Ahiren devletler arasında hasıl olan rekabet münasebetiyle İngilizlerin Kafkasya’dan kâmilten çekilmesine karar verilmiş ve tatbikat bir müddettenberi başlamıştır. İtalyan kuvvetlerinin Batum tarikıyla Kafkasya’ya gelmesi mukarrer ise de İtalyanlar Kafkasya’daki ahvali dahiliye münasebetiyle bu kararın tatbikinden korkuyorlar”. Nutkun E maddesi: “İstiklâli millilerini tehlikede gören ve her taraftan istilâyaya maruz kalan Rus milleti bu tahakkümü umumiye karşı bütün efradı milliyenin kudreti müşterekesiyle çarpışıp umumun malûmu olduğu veçhile bu kuvvet kendi memleketleri dahilinde galebe çalmış ve kendi üzerine musallat olan milletleri de dairei nüfuz ve sirayetinde almakta

temsilcisinin hazır bulunduğunu hükümetine ileten İngiliz istibat subayı Perring, bu temsilcilerin Erzurum'a Kars'tan geldiklerini belirtmektedir⁴⁶. Erzurum kongresi sonrası Kazım Karabekir Paşa, Dr. Ömer Lütfi'yi Bakü'ye ve Dr. Fuat Sabit'i Moskova'ya göndererek Sovyetlerle yeniden bağlantı kurar⁴⁷.

4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi Türk Milli Mücadelesinin en önemli adımlarından birisi olmuştur⁴⁸. Sivas Kongresi sonrasında da Halil (Kut)

bulmuştur". Nutkun F maddesi: "Şimdi Kafkas, Azerbaycan, ve Gürcistan birbirleriyle ittifak ederek mevcudiyeti milliyeleri aleyhine yürümek isteyen Denikin ordusunu harben tazyik ve Karadeniz sahiline sürmüştür". Nutkun G maddesi: "Ermenistan'a gelince: Bir fikri istilâ perverde eden Ermeniler, Nahcivandan Oltu'ya kadar bütün ahali islâmiyeyi tazyik ve bazı mahallerde katliâm ve yağmagerlikte bulunuyorlar. Hudutlarımıza kadar İslâmları mahva mahkûm ve hicrete mecbur ederek vilâyatı şarkiyemiz hakkındaki emellerine doğru emniyetle takarrüp etmek ve bir taraftan da 400 bin olduğunu iddia ettikleri Osmanlı Ermenisini bir istinatgâh olmak üzere memleketimize sürmek istiyorlar". Mahzar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997, s.83. Erzurum Kongresi hakkında ayrıca bkz. Sina Akşin, **age.**, s.466-488.

⁴⁶ Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Türk Tarih Kurumu Yay., C.I, Ankara 1995, s. 106.

⁴⁷ Kâmuran Gürün, **age.**, s.12 – 19 .

⁴⁸ M. Müfit Kansu, **age.**, s.210-252. S. Akşin, **age.**, s. 513-590. Her ne kadar askerî ilişkiler kısmında işlenecek olsa da Sivas Kongresi'nin gerçekleştiği zaman dilimi içerisinde Türk ordusunun Elvile-i Selâse'yi almak için birtakım planlar içerisinde olduğunu ve

Paşa, Mustafa Kemal tarafından Moskova'ya yollanır. Amacı Sovyetlerle ilişkileri geliştirmek, silah, cephane ve para yardımı sağlamaktır. 1920 baharında vardığı Moskova'da Türkiye'nin içinde bulunduğu ağır durumu anlatan, kısa bir süre sonra kurulacak millî hükümetten ve bu hükümetin Sovyetler ile dostluk ve barış anlaşması imzalama niyetinden bahseden Halil Paşa karşı taraftan da olumlu cevap alır⁴⁹.

Halil Paşa Moskova'ya gitmeden önce Sovyetler Birliği tarafından Mahmudov adlı bir temsilci Sivas Kongresine gözlemci olarak gönderilmiştir⁵⁰.

Hacim Muhittin Çarıklı⁵¹ hatıralarında 1919 yılı Ekim ayında Lenin ve Troçkinin yolladığı yedi kişinin İstanbul üzerinden Balıkesir'e geldiğini ve Kuvâ-yı

Mustafa Kemal'den emir beklediğini, Batum İslâm Cemiyetinin neşrettiği bir yazıda da "...Elvile-i Selâse İslâmları olarak hiçbir kuvvetten korkmadıklarını, sesleri çıktığı kadar buralara hakim olacak ancak Türkiye'dir diye bağırdıklarını" yazdıklarını söylememizde bir sakınca yoktur. Serpil Sürmeli, **age.**, s.524.

⁴⁹ M. Taylan Sorgun, **Bitmeyen Savaş Kütulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları**, 7 Gün Yay., İstanbul 1972, s. 276 – 304.

⁵⁰ Erol Kaymak, **Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalı**, İrfan Yay., İstanbul 1993, s. 78.

⁵¹ Hacim Muhittin Çarıklı Milli Mücadele Dönemi Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri Başkanındır.

Milliyeciler ile görüştüğünü ve yardım önerdiğini belirtmektedir⁵². Bir başka temasta ise, 27 Aralık 1919'da Samsunda, Türklerden Rıza Şemseddin ve Remzi Beyler, Sovyetlerden de Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı Banunkin tarafından bir müdafaa sözleşmesi imzalanmıştır⁵³.

Bu arada Karakol Cemiyeti de Bolşeviklerle temas kurmuş ve Cemiyet Başkanı Kara Vasıf Bey İstanbul'da sık sık Bolşevik temsilcileriyle görüşmeye başlamıştır⁵⁴. Baha Sait adlı bir Karakol Cemiyeti üyesi Kasım 1919 tarihinde Bakü de kendisini Uşak Kongresi Yürütme Kurulu Temsilcisi olarak tanıtarak Bolşevik Temsilcileriyle çeşitli görüşmeler yapmıştır. Bu kişi aynı zamanda Uşak Kongresi Yürütme Kurulunun Atatürk yönetiminde olduğunu belirtmiş ve Sovyet temsilcilerinin

⁵² Hacim Muhittin Çarıkçı, **Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıkçı'nın Kuvvayi Milliye Hatıraları**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1967, s.84-91.

⁵³ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1997, s.79.

⁵⁴ Emel Akal, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm**, TÜSTAV Yay., İstanbul 2002, s. 159-183.

bütün Anadolu hareketi ile temas ettikleri izlenimine kapılmasını sağlamıştır⁵⁵.

1920 yılının başlarında gerçekleşen bir başka Türk-Rus ilişkisi de Şubat sonlarında Batum Türkleri ve Acaraların oluşturduğu Batum İslâm Cemiyeti ile Batum da bulunan Rus Cemiyetinin, Batum'un İngilizlerce boşaltılıp Gürcistan Cumhuriyetine devredileceği olasılığına karşı birleşmeleri ve Acaristan Hükümeti adlı bir hükümet oluşturmalarıdır. Bu hükümetin amacı Batum'un Gürcülerin eline geçmesini önlemek idi⁵⁶.

16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un ittifak devletleri tarafından işgali ile Osmanlı Başkenti ilk kez bir işgal görmüş oluyordu. Bu işgal sonucunda Anadolu ve Rumeli Müdafaaî Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi adına verdiği bir beyanat ile Mustafa Kemal "...Nihayet bugün İstanbulu cebren işgal etmek suretile Devleti

⁵⁵ A.N. Heyfets, **Sovetskaya Rossiya i Sopredelnie Strani Vostoka v Godi Grajdanskoy Voyni 1918-1920**, Moskva 1964, s.99.

⁵⁶ Serpil Sürmeli, **age.**, s.527. Batum İslâm Cemiyeti Mart 1920 başlarında Sadaret makamına gönderdiği bir maruzatta Gürcü boyunduruğunun kabul edilmeyeceğini belirterek, Batum İslâmları olarak isteklerinin halifenin şefkatli himayesine girmek olduğunu ifade etmişlerdir.

Osmaniyenin yedi yüz yıllık hayat ve hakimiyetine hitam verildi. Yani, bugün Türk milleti kabiliyeti medeniyesinin, hakkı hayat ve istiklâlini ve bütün istikbalinin müdafasına davet edildi....” açıklamasını yapmış ve Türk Milli Mücadelesinin merkez noktasını bir kez daha işaret etmiştir⁵⁷.

23 Nisan 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi’nin açılışını izleyen 26 Nisan 1920 tarihinde Atatürk’ün Lenin’e yazdığı ünlü mektup Büyük Millet Meclisi’nin ilk dış politika çalışmalarından birisi olarak ortaya çıkar. Atatürk bu mektubu Büyük Millet Meclisi Başkanı sıfatı ile yazmış ve Moskova’ya göndermiştir. Mektupta en dikkat çekici nokta emperyalizm aleyhine girişilecek ortak mücadele için Sovyetlerden başlangıç olarak 5 milyon altın, asker, silah, cephane ve malzemenin gönderilmesinin istenmesidir⁵⁸.

⁵⁷ Y.Hikmet Bayur, **age.**, s.43-44.

⁵⁸ **Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, C.IV, s.304-305.

Bu arada İtilaf Devletleri 24 Nisan 1920'de San Remo'da bir araya gelerek Osmanlı Devleti'ne uygulanacak barış şartlarını kararlaştırmışlardır⁵⁹.

Büyük Millet Meclisi ilk Bakanlar Kurulu Toplantısını 5 Mayıs 1920 tarihinde gerçekleştirmiştir. Yeni Meclisin yeni vekiller heyetinin ilk işi; batı alemine karşı durmuş olan Türk milletinin bu mücadelede büsbütün yalnız kalmamasını sağlamak idi ve bu yolda atılacak ilk adım da aynı düşmanlarla uğraşmakta olan Bolşevik Rusya ile temasa geçmekti⁶⁰.

Zaman zaman ilgisiz ve yetkisiz kişilerin, kendi adlarına Anadolu hareketi temsilcileriymiş gibi Sovyetlerle temas etmeleri Ankara'da artık hoş karşılanmamaya başlamış ve bir önlem alınması yolunda harekete geçilmesi kararı verilmiştir. Bu nedenle

⁵⁹ Rifat Uçarol, **age.**, s.512-514. Bu antlaşmaya göre: 1-Padişah İstanbul'da kalacak 2-Rumeli ve Boğazlar bölgesini İtilaf Devletleri ortaklaşa işgal edecek 3-Denize çıkışı da olan bir Ermeni Devleti kurulacak, bunun sınırlarını Amerika Birleşik Devletleri belirleyecek ve onu koruyuculuğu altına alacak 4-Osmanlı İmparatorluğu Suriye, Filistin, Irak, Arabistan ve Ege adalarını terk edecekti. San Remo esaslarına göre hazırlanan bir Barış Antlaşması taslağı hazırlanarak 11 Mayıs 1920 tarihinde Osmanlı Devleti'ne tebliğ edilmiştir.

⁶⁰ Y.Hikmet Bayur, **age.**, s.48.

oluşturulan heyet 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan Moskova'ya doğru yola çıkmıřtır⁶¹. 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya varan heyet Lenin'de dahil önemli Sovyet yetkilileriyle görüşür ve taraflarca 24 Ağustos 1920'de paraf edilen bir antlaşma taslağı ortaya çıkar⁶².

Türkiye-Ermenistan arasındaki gerginlik yüzünden kapanmış olan Türk-Rus karayolu da, Bolşeviklerin Moskova'da bulunan Ermeni heyeti ile

⁶¹ Alev Coşkun, **Kuvâ-yı Milliyenin Kuruluğu**, Çağdaş Yay., İstanbul 1996, s.322. Heyet üyeleri: Başkan: Bekir Sami (Kunduh), Üyeler: Yusuf Kemal (Tengirşenk – İktisat Vekili), Dr. İbrahim Tali (Öngören), Osman Bey (Lazistan Mebusu), Seyfi (Düzgören – Erkanı Harbiye Kaymakamı). Heyet Moskova'ya vardığında karşılamaya hiç kimse gelmez, görüşmeler boyunca heyete verilen yiyecek miktarı heyete yeterli gelmez ayrıca Sovyet yetkiler görüşmeler boyunca Ermeni yanlısı bir tutum izlerler. Bkz. Bilâl N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996, s.29, Fahri Belen, **Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara 1974, s.181. Heyet başkanı Bekir Sami Bey ancak 31 Ocak 1921 tarihinde Türkiye'ye dönebilmiştir. Gottard Jaeschke, **Türk İnkılabı Kronolojisi 1918-1923**, C.I, Çev.Niyazi Recep Aksu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1939, s.56. Çalışma konumuzu direk ilgilendirmemekle birlikte Bekir Sami Bey hakkında şu notu vermemizde sakınca yoktur: Çeşitli kaynaklar Bekir Sami Bey'in görüşmeler sonunda aniden ortadan kaybolduğu ve bağımsız Kafkasya için birtakım gizli görüşmeler yürüttüğünü yazmışlardır (Bekir Sami Bey'in kendisi de Kafkas asıllıdır). Bkz. Rıza Nur, **Moskova-Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s.96-120. Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s.12. M. Perinçek, **age.**, s.53.

⁶² Yusuf Kemal Tengirşenk, **age.**, s.172.

yaptıkları görüşmeler ve arabuluculuk tekliflerinin kabul edilmesi sonucunda, 1 Temmuz 1920 tarihinde açılmış ve o sıralarda Moskova’da bulunan Halil Kut Paşa Sovyet yardımlarıyla bu yoldan Anadolu’ya dönüş yapmıştır⁶³. Halil Paşa gelirken yanında Çiçerin’in 2 Temmuz 1920 tarihli mektubunu da getirmiştir. Bu mektubunda Çiçerin iki ülkenin karşılıklı iyi ilişkilerini övmekte ve geleceğe ilişkin olumlu dileklerde bulunmaktadır⁶⁴.

10 Ağustos 1920 de Türkiye’yi ilgilendiren iki antlaşmanın imzalandığını görüyoruz. Bunlardan ilki Moskova’da, Ermeniler ile Bolşevik Hükümeti arasında imzalanan antlaşma olup, Türkiye’yi ilgilendiren kısmı Rusların, Ermenilere Nahçıvan’ı ve Culfa’dan Şahtahtı’na kadar olan demiryolunun kontrolünü bırakıyor olmasıdır⁶⁵. İkinci antlaşma ise aslında Osmanlı Devletinin fiilen sona erdiğini söyleyebileceğimiz Sevres Antlaşmasıdır. Bu antlaşmada Türk-Rus ilişkilerinin kesiştiği noktalar; Türk-Rus sınırlarının “eski sınırlar” olarak bırakılması (madde

⁶³ Serpil Sürmeli, *age.*, s.560.

⁶⁴ **Dokümentı Vreşney Politiki SSSR**, C.3, s. 14.

⁶⁵ Serpil Sürmeli, *age.*, s.561.

27)⁶⁶ ve Doğu Anadolu'da, denize çıkışı olan bir Ermenistan Devleti'nin kurulması (madde 88) ile Brest-Litovsk Antlaşmasının kaldırıldığıının (madde 132) kabul edilmesidir⁶⁷. Ayrıca 40. madde ile Rusya'ya, Milletler Cemiyetine katılması ve kendi istemesi durumunda, oluşturulacak Boğazlar Komisyonuna katılma hakkı tanınmıştır⁶⁸.

12 Ağustos 1920 tarihi ise Mahmut Şevket (Esental) Bey'in Azerbaycan Sovyet Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'ne Mümessil olarak atandığı tarihtir⁶⁹. Aynı yıl Gürcistan'a da bir Mümessillik açılmış ve Kazım (Dirik) Bey Tiflis'deki ilk Türk mümessili olmuştur. Ekim 1921 tarihinde Kazım Bey'in yerini Ahmet Muhtar (Mollaoğlu) Bey almış fakat Gürcistan'ın Sovyetler

⁶⁶ İbrahim Sâdi Öztürk, **age.**, s. 42.

⁶⁷ Rifat Uçarol, **age.**, s.517.

⁶⁸ Milletler Cemiyeti 28 Nisan 1919 tarihinde kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, **20 Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yay., İstanbul 2005, s.137-147.

⁶⁹ Mümessillik fiilen elçilik gibi iş gören fakat hukuken elçilik düzeyinde olmayan bir diplomatik temsilciliktir. Bolşevik ihtilalden sonra 28 Mayıs 1918'de Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan 28 Nisan 1920'de Bolşevik Ordularının Bakü'ye girmesi ve Neriman Nerimanov'u iktidara geçirmesi suretiyle Sovyetler Birliğine katılmıştır. Bilâl Şimşir, **age.**, s.70.

Birliğine katılması ve bağımsızlığını kaybetmesi üzerine Tiflis Mümessilliğimiz kısa bir süre sonra kapanmıştır⁷⁰.

Tam bu noktada Türk-Sovyet İlişkilerine üçüncü bir pencereden bakacak olursak karşımıza 24 Ağustos 1920 tarihli Fransız istihbarat raporu çıkmaktadır. Bu rapora göre: İstanbul'da bir Bolşevik Komitesi kurulmuş, üç Rus ve on üç Türk'ten oluşan bu komite Anadolu'da çeşitli şubeler açmış ve hatta Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan'daki Bolşevik komiteleriyle de temasa geçmiştir⁷¹. Fransız istihbarat belgelerine göz atmaya devam edecek olursak, Bartın'a gelen iki Rus'un iki Türk subayının eşliğinde kaymakam tarafından otomobile Ankara'ya gönderildiğini⁷², Novorossiskli bir Bolşevik heyetinin Trabzon'da Fransızca ve Rusça bildiriler dağıttığını görmekteyiz⁷³. Yine Fransız Haber alma Örgütünden Üsteğmen Rollin'in raporuna göre

⁷⁰ **Age.**, s.109-112.

⁷¹ MAE, Serie E Levant Turque, Vol. 93, 24 Ağustos 1920 tarihli "Türkiye'de Bolşevik Propagandası" başlıklı istihbarat raporu, s.225'ten aktaran Bige Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994, s.75.

⁷² MAE, Serie E Levant Turque, Vol. 93, Defrance'ın 25 Ağustos 1920 tarihli telgrafı, s.226'dan aktaran Bige Yavuz, **age.**, s.75.

⁷³ MAE, Serie E Levant Turque, Vol. 93, Defrance'ın 7 Eylül 1920 tarihli telgrafı, s.236-237'den aktaran Bige Yavuz, **age.**, s.75.

Bolşevikler, üç dilde yayınlanmış “Nasıl Bolşevik Oldum” başlıklı bildirimleri Türkiye’de dağıtmışlardır⁷⁴.

20 Mayıs 1920 tarihli bir başka Fransız İstihbarat Raporunda Türk-Sovyet İlişkileri ile ilgili madde ise şöyledir: (madde d) “Kafkasya’daki Sovyet ilerleyişi Ankara ile Sovyet hükümetleri arasındaki iletişimi kolaylaştırarak milliyetçileri İtilaf Devletlerine güç kullanarak karşı koyma yolunda cesaretlendirmiştir”⁷⁵.

1920 yazında gerçekleşen bir başka olay ise Mustafa Kemal Paşanın Bakü’de kurulmuş olan Türkiye Komünist Teşkilatı Askeri İşler Müdürü Süleyman Sami ile Türkiye de yaptığı görüşmedir. Bu görüşmenin tutanakları daha sonra bir rapor şeklinde Mustafa Suphi tarafından Stalin’e gönderilmiştir. Bu raporda Süleyman Sami ile Mustafa Kemal ile arasında şu diyalog geçmiştir⁷⁶:

⁷⁴ Château de Vincennes, 7 N 3211, Üsteğmen Rollin’in 26 Eylül 1920 tarihli istihbarat raporundan aktaran Bige Yavuz, **age.**, s.75.

⁷⁵ Château de Vincennes, 7 N 3210, D.4, C.A.A. dan İst., 20 Mayıs 1920 tarihli gizli telgraf’tan aktaran Bige Yavuz, **age.**, s.78-79.

⁷⁶ **RGASPI**, f.495, 1.181, d.303, y. 75-75 arkası, 84-84 arkası.

“- (M.Kemal) Ruslar bize yardım eder mi?

- (S.Sami) Rusya Cumhuriyeti, ortak düşmanımız olan emperyalistlerin çökertilmesi ve ezilen halkların kurtarılması için yardım etmeyi kararlaştırmıştır. Fakat Anadolu hükümetinin, komünizme çok uzak ve yabancı oluşu, Rusya’da Türkiye ile ilgili kuşular doğmasına yol açabilir. Kesin ve geniş bir destek alabilmek için Türkiye, kapılarını komünist görüşlere açmalıdır...”

Mustafa Kemal ile Süleyman Sami arasındaki bu diyalog üzerinden çok geçmeden Sovyet yardımları Anadolu’ya ulaşır. Halil Paşa ve Upmal başkanlığındaki Türk ve Sovyet Heyetleri 8 Eylül 1920’de getirdikleri altınlarla Erzurum’a varırlar⁷⁷. 200 kilosu Doğu Anadolu ordusu için alıkonulan bu altınların kalanı Ankara’ya ulaştırılır ve özellikle subay ve memurların maaşlarının ödenmesinde kullanılır⁷⁸. Aynı dönemde Türk Halkı’da açlık çeken Rus halkı için çeşitli yardımlar toplamış ve göndermiştir.

⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. M.Taylan Sorgun, **age.**, s.328, M.Perinçek, **age.**, s.59.

⁷⁸ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, C.II, s.591. Burada Kansu maaşların ödemesine ilişkin bilgiyi tam tarih vermeden belirtmişse de genel kanı adı geçen dönem yönündedir.

Lazistan Mebusu Osman Bey'in Rusya'nın Tuapse Limanına Askeri Konsolos atanması ile başlayan Sovyet askeri yardımları ile ilgili açıklamaları çalışmamızın askeri ilişkiler kısmında vermek üzere şimdilik sonlandırmak istiyoruz. Bu konudaki ayrıntılı bilgiler ilerleyen bölümlerde verilecektir.

1921 Antlaşmasının görüşmeleri için Moskova heyetinde bulunan Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey⁷⁹, paraf edilen taslak ile kendi izlenimlerini ve Bekir Sami Bey'in raporunu, vapurla geldiği Trabzon'dan 18 Eylül 1920'de telgrafla Ankara'ya iletmiştir⁸⁰. Aslında Yusuf Kemal Bey'in de aralarında bulunduğu bir heyet

⁷⁹ Yusuf Kemal Tengirşenk, 1878 yılında Sinop'un Boyabat ilçesinde doğmuş, 1969 yılında Ankara'da ölmüştür. Hukukçu, siyaset adamı ve diplomattır. Yüksek öğreniminin ardından, 1908 de Meclis-i Mebusan'a Kastamonu Milletvekili olarak girmesiyle başlayan siyasi yaşamı, 1950 yılına kadar sürmüştür. İktisat (1920-21), Dışişleri (1921-22) ve Adliye (1930-33) Bakanlıkları yapmış, 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra Kurucu Meclis üyeliğine seçilmiştir. *Tengirşenk, Yusuf Kemal, Ana Britannica*, C.XX, Ana Yayıncılık, İstanbul 1990, s.522-523.

⁸⁰ Bekir Sami Bey raporunda Çiçerin'in Ermenilere Muş ve Van'da nüfuslarıyla orantılı bir yer verilmesi konusunda ısrarcı olduğunu, buradaki Müslüman ahalinin de başka yerlere sevk edilerek bölgenin sadece Ermenilerden oluşturulmasını ve istiklallerinin tam olması gerektiğinde ısrar ettiğini yazmıştır. Yusuf Kemal Tengirşenk, *age.*, s.162.

Moskova'da Çiçerin ve Lenin'le çeşitli görüşmeler yaparken bir yandan da iki ülke arasında çeşitli yazışmalar gerçekleşmiştir. Görüşmeler sırasında Çiçerin daha sert ve inatçı bir tutum sergilerken Lenin daha ılımlı bir tavır takınmıştır. Bu görüşmelerin ana tıkanma noktası Rusların Ermeniler adına yaptıkları istekler olmuştur. Yine de görüşmelerin sonucunda iki hükümet arasında bir antlaşma taslağı 24 Ağustos 1920 tarihinde paraf edilmiştir⁸¹. Atatürk'ün 26 Nisan 1920 tarihli

⁸¹ Milletlerin kardeşliği ilkesini birlikte kabul eden ve aralarında iki ülkenin karşılıklı çıkarlarına dayanan yürekten bağları ve içtenlikli dostluk ilişkilerinin sürekli egemen olduğunu görmek isteği ile hareket eden Türkiye'nin Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Sosyalist Federatif Sovyet Rusya Cumhuriyeti, bu ilişkinin sürdürülmesini sağlamlaştırmak için bir dostluk ve kardeşlik antlaşmasının yapılmasına karar vermişler ve bu amaçla

1-Bağıtlı taraflardan her biri, tarafların diğerine zorla kabul ettirilmek istenilen bir barış antlaşmasını ya da uluslar arası bir belgeyi tanımamayı ilke olarak kabul ettikleri için Rusya Cumhuriyeti, Türkiye ile ilgili olan ve bugünkü durumda Büyük Millet Meclisi'nin temsil Türkiye Milli Hükümeti tarafından onaylanmamış bulunan hiçbir uluslar arası belgeyi asla tanımamayı kabul eder.

2-Bağıtlı taraflar şimdiye kadar iki ülke arasında yapılmış tüm anlaşmaların gerçek karşılıklı çıkarları karşılammakta olduğunu onaylar ve dolayısıyla bunların hiç olmamış ve yürürlükten kaldırılmış olmasına karar verirler.

3-İki ülke arasındaki ilişkinin sürdürülmesi ve kesilmemesini herhangi bir durumda sağlamak amacıyla bağıtlı taraflar iki ülke arasındaki demiryolu ulaşımının her türlü engelden arınmış olarak mümkün olduğu kadar çabuk sağlanması ve Türkiye ile Rusya arasında insan ve eşya taşınmasına uygun ulaşım araçlarının en kısa

mektubuna 3 Haziran 1920'de cevap veren Çiçerin (bu cevap Türk tarafına 15 Haziran 1920 tarihinde ulaşmıştır) Ermenistan'ın da içinde olduğu çeşitli bölgelerde referandum yapılmasından yana olduklarını bildirmiştir⁸². Büyük Millet Meclisi Reisi sıfatı ile Çiçerin'e 20 Haziran

zamanda gerçekleştirilmesi için gereken her türlü önlemleri birlikte almayı kabul ederler.

4-Bağıtlı taraflardan birinin diğer taraf ülkesinde yaşayan vatandaşları, oturduğu ülke yasalarının tanıdığı hak ve görev kuralları çerçevesinde işlem görecektir. Milli Savunmaya ilişkin hükümler, bundan ayrı tutulup dokunulmazlıkları olacaktır. Her iki tarafın vatandaşlarının aile, miras ve mülkiyet haklarına ilişkin sorunlar da bu maddenin hükmünden ayrı tutulmuştur. Bu sorunların çözüm biçimi ayrı bir anlaşma ile belirlenecektir.

5-Bağıtlı taraflar, taraflardan birinin diğer taraf topraklarında oturan vatandaşları hakkında en elverişli duruma erişme hakkı (en ziyade mazharı müsaade millet muamelesi) ni uygulamakta anlaşmışlardır.

6-Bağıtlı taraflar, Boğazların tüm milletlerin ticari ulaşımına açılmasını ve serbestçe geçişi sağlamak amacıyla Karadeniz'in ve Boğazların bağlı olacağı uluslar arası hükümlerin kesin bir biçimde belirlenmesini, kabul edeceği kararların Türkiye'nin kayıtsız şartsız egemenliğine ve gerek Türkiye'nin ve gerek İstanbul'un güvenliğine kesinlikle dokunmayacak bir biçimde, kıyı devletlerin temsilcilerinden ileride kurulacak bir konferansa bırakılmasını birlikte kabul ederler.

7-Bağıtlı taraflar mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda bu anlaşmanın girişinde yer alan iki ülke arasındaki barış ilişkilerinin güçlenmesine ilişkin iktisadi, mali ve tüm diğer sorunları düzenleyecek sözleşmeler yapılmasını birlikte kabul ederler.

8-Bu anlaşmanın onaylanmış nüshalarının karşılıklı sunulmasından sonra elçilik ve konsolosluk ilişkileri başlayacak ve mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda konsolosluk anlaşması yapılacaktır.

Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, Boyut Kitapları, İstanbul 2000, s.237-238. Y. Kemal Tengirşenk, **age.**, s.178-180.

⁸² **Dokümanı Vreşney Politikı SSSR, C.2,** s. 404.

1920’de cevap veren Mustafa Kemal, özellikle Ermeni meselesi ve Sovyet arabuluculuğu üzerinde durmuştur⁸³. 24 Haziran 1920 de, Erzurum’dan Çiçerin’e bir telgraf yollayan Bekir Sami Bey, sanırız ki Mustafa Kemal’e gelen mektuptan bilgi sahibi olduktan sonra adı geçen telgrafı kaleme almış ve Çiçerin’den, Ermenilerin kapalı olan yolu açmaları hususunda arabulucu olmasını istemiştir⁸⁴.

Türkiye’ye atanan ilk Sovyet elçisi Şalva Zuraboviç Eliava idi. Fakat kendisi hastalığı nedeniyle Türkiye’ye gelememiş ve yerine Y.Y.Upmal vekâlet etmiştir. Sovyet elçilik heyeti 4 Ekim 1920 günü

⁸³ “...Ermenistan ve İran’la sınırlarımızı saptamak için Rusya Sovyet Cumhuriyeti’nin aracılığını sevinçle kabul ve siyasi görüşmeler ile bugün varolan güçlüklerin çözülmesi yolunu yeğleriz... ivedi önlemlerden olmak üzere Elvile-i Selâse içinde bazı yerleri işgal için askeri hareket yapmak zorunluluğunda kalmış iken, mektubunuz üzerine harekatı erteledik. Halkımıza karşı Ermeni saldırılarının durdurulmasını ve arabuluculuk için öne sürülecek önerilerin acele olarak ortaya konmasını dileriz...” **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s.357-359.

⁸⁴ Stefanos Yerasimos, **age.**, s.232-233.

Ankara'ya varmış⁸⁵ ve 9 Kasım 1920'de de Sovyet Büyükelçiliği açılmıştır⁸⁶.

Bilindiği gibi Moskova'ya giden Türk heyeti geri döndükten sonra Bekir Sami (Kunduh)⁸⁷ Bey, bir süre daha Moskova'da kalmıştır. Kendisinin Moskova'da olduğu dönemde, 16 Ekim 1920 tarihinde Mustafa Kemal tarafından Bekir Sami'ye bir mektup yollanmıştır. Mustafa Kemal bu mektubunda Rusların Ermeniler adına yaptıkları toprak verme teklifine değinerek bu durumun samimi bir ilerleme gösteren Türk-Rus ilişkileri ile çeliştiğinden söz etmiş ve Ermenilere kesinlikle herhangi bir toprak parçasının verilmeyeceğini bir kez daha belirtmiştir. Atatürk mektubun devamında, Ruslar eğer

⁸⁵ M.Perinçek, *age.*, s.67.

⁸⁶ A.M. Şamsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**, Doğan Kitapçılık Yay., İstanbul 1999, s.201.

⁸⁷ Bekir Sami Kunduh, 1865 yılında Kafkasya (Osetya) da doğmuş, 1933 yılında İstanbul'da ölmüştür. Paris'teki üniversite eğitiminin ardından, Elçilik katipliği, Mutasarrıflık ve çeşitli illerde Valilik görevlerinde bulunmuş, ardından Milli Mücadeleye katılmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin ilk Dışişleri Bakanı görevini yürütmüştür (8 Mayıs 1921 e kadar). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurucuları arasında da yer alan Kunduh, İzmir suikastı nedeniyle yargılanmış ve aktif siyasetten çekilmiştir (1927). Daha sonra ölümüne kadar sakin bir yaşam sürmeyi seçmiştir.

<http://www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=2298> (01.08.2007).

Ermeni konusunda Ankara hükümetinin isteklerini kabul ederlerse 24 Ağustos'ta paraf edilen anlaşmayı imzalaması için Bekir Sami Bey'e yetki vermiş, aksi taktirde gelişmeleri takip etmesi için bir süre daha Moskova'da kalmasını istemiştir⁸⁸.

Bu arada 22 Ekim 1920 tarihinde gerek Mustafa Kemal ve gerekse dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey tarafından Çiçerin'e Ermeni hareketi ile ilgili açıklayıcı bilgi verilen iki mektup yollanmıştır⁸⁹.

11 Kasım 1920, Çiçerin'in oldukça meşhur olan radyo mesajının tarihidir. Türk ve Ermeni tarafına çağrı yapan bu mesajda Çiçerin, Rusya'nın Ermeni hükümetinin ricası ve Türk hükümetinin kabulü ile Türkiye ile Ermenistan arasında arabuluculuk görevini

⁸⁸ **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, s.375-377.

⁸⁹ Stefanos Yerasimos, **age.**, s.246-249. Türk kuvvetleri 28 Eylül 1920 tarihinde başlattıkları Ermeni hareketi ile Sarıkamış ve Merdenek'i almış ve bölgedeki tansiyonun kontrol edilmesi amacı ile ilk hareket 30 Eylül 1920'de kesilerek 28 Ekim 1920'de başlayacak ikinci hareket beklenmeye başlamıştır. Adı geçen mektuplardaki konuşmalar detay verilmemekle beraber ilk hareketle ilgili olmalıdır.

üzerine aldığı açıklamıştır. Bu görevi yürütmekle görevli kişi de Budu Mdivani'den⁹⁰ başkası değildir⁹¹.

Mdivani, 28 Kasım 1920 de Gümrü'ye gelerek Türk-Ermeni görüşmelerinde arabuluculuk rolü üstlenmek ister⁹². 3 Aralık 1920 de durumu Kazım Karabekir Paşa'ya bildiren Mdivani, Rusya'nın Türkiye ile siyasi bir ahidnâme ve askeri bir ittifaknâme imzalamak istediğini de belirtmiştir⁹³. Her ne kadar Ermeniler ile anlaşıldığı için Rus arabuluculuğuna gerek kalmamış idiye de Türk-Rus ilişkilerinin yeniden olumlu bir ivme kazanması açısından bu olay önemli bir yer tutar.

⁹⁰ Polikarp Gurgenevich "Budu" Mdivani, doğumu 1877, ölümü 1937. Gürcü asıllı Sovyet devlet adamı ve bürokrat. Bolşevik devrimi sürecinde rol almış, 1920'lerde Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesi sürecinde önemli görevler üstlenmiştir. Troçki yanlısı tutumu nedeniyle 1930'larda gözden düşen Mdivani, 1937'de Stalin'in büyük temizlik operasyonu çerçevesinde idam edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.

http://en.wikipedia.org/wiki/Polikarp_Mdivani.

⁹¹ **Dokümanı Vreşney Politikı SSSR**, C.3, s. 209.

⁹² Serpil Sürmeli, **age.**, s.600.

⁹³ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1991, s.68.

22 Kasım 1920’de Büyük Millet Meclisi, yapılacak olan Komintern’e bir heyet yollama kararı almış ve özellikle Dr. Tefvik Rüştü Bey’in bu heyete dahil olması konusunda çıkan tartışmalara rağmen Ali Fuat Paşa, Dr.Tevfik Rüştü (Aras)Bey, Besim (Atalay) Bey, Fuat (Carım) Bey, İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Beyden oluşan heyetin Komintern toplantısına gönderilmesi benimsenmiştir⁹⁴.

1920 yılının son ayının 9. günü Türkiye’nin Tiflis Elçisi Kazım (Dirik) Bey, Sovyetlerin Tiflis Elçisi Şeynman’la bir görüşme yapmış ve kendisine Kars, Ardahan ve Batum’un Türkiye’ye ait olduğunu söylemiştir⁹⁵. 10 Aralık 1920 tarihinde ise Bolşevik Ermenistan’dan Türkiye’ye bir çağrı gelmiştir⁹⁶. Yine 9 Aralık 1920 tarihinde Çiçerin imzalı bir Sovyet notası

⁹⁴ Heyetin gönderilmesi ilgili tartışmalar için bakınız **T.B.M.M Zabıt Ceridesi**, C.VI, T.B.M.M. Matbaası, Ankara 1943, s.11-18.

⁹⁵ Serpil Sürmeli, **age.**, s.602.

⁹⁶ Adı geçen tarihte Bolşevik kontrolüne girmiş olan Ermenistan’ın gönderdiği bu çağrının Moskova’dan habersiz gerçekleştiği elbette düşünülemez. Çağrıda Ermenistan’da Taşnak hükümetinin yıkıldığını, artık eski düşmanlıkların yerini dostluğun alacağını ama Taşnak hükümeti ile yapılan Gümrü Antlaşmasının geçersiz sayılarak yeni bir görüşme yapılmasını istenmekteydi. Bu çağrı Türk tarafınca kibar bir dille reddedilmiştir. **T.B.M.M Zabıt Ceridesi**, C.VI, T.B.M.M. Matbaası, Ankara 1943 s. 150-152.

Türkiye'ye yollanmış ve Moskova'da Türkiye, Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan'ın katılacağı bir konferansın yapılması isteği ile karşılıklı iyi ilişkilerden ve gerçekleştirilecek konferans ile tüm toprak sorunlarının giderileceğinden bahsedilmiştir⁹⁷.

14 Aralık 1920 tarihinde Meclis Başkanı sıfatı ile Stalin'e bir mektup gönderen Mustafa Kemal, kendisini Bolşeviklerle Müslümanları kaynaştırmak için yaptığı çalışmalardan ötürü tebrik etmiş ve bu çalışmaların iki ülke arasındaki ilişkileri daha da ileri götüreceğini belirtmiştir⁹⁸.

15 Aralık 1920 tarihinde ise dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey imzalı notada Türkiye, Türk-Rus dostluğundan bahsetmekte, Türk-Gürcü ve Türk-Ermeni ilişki ve sorunlarında Rusya'nın görüşlerini sormakta, Sovyetleşen Ermenistan'ın geleceği konusunda bilgi edinmek istemekte ve imzalanması gündemde olan

⁹⁷ **Dokümanı Vreşney Politiki SSSR**, C.3, s. 333.

⁹⁸ S. Yerasimos, **age.**, s.259. Stalin, Atatürk'ün kendisine adı geçen mektubu gönderdiği sıralarda Doğu Halkları Siyasi Komiserliği görevini yürütmekte idi ve çoklukla da Bolşevik-Müslüman ilişkileri üzerine çalışmaktaydı. Bu çalışmalarından dolayı olsa gerektir ki Atatürk kendisine bu mektubu yollamış olsun.

Sovyet-İngiliz Ticaret antlaşmasına atıf yaparak, adı geçen görüşmeler hakkında Rus hükümetinden bilgi edinmek istemektedir⁹⁹.

18 Aralık 1920 tarihinde de Meclis Başkanı sıfatı ile Lenin'e bir telgraf çeken Atatürk, Sovyet Rusya'nın Dağıstan'ın bağımsızlığını tanınması konusunda memnuniyetini dile getirmiş ve bu durumun Bolşevik dünya ile Müslüman dünya arasında olumlu ilişkiler meydana getireceğini belirterek Lenin'i tebrik etmiştir.

Bu arada Türkiye'nin 18 Aralık 1920 tarihli notasına 19 Aralık 1920 de cevap veren Rusya, karşılıklı iyi ilişkilerden bahisle başladığı metinde daha sonra Türk-Ermeni ilişkileri konusuna değinmiş ve Sovyetleşen Ermenistan'ın artık Türklere ve Müslümanlara karşı düşmanca bir tavır takınmayacağını, Türk-Ermeni sınır sorunlarının çözüleceğini belirttikten sonra Türk-Gürcü ilişkilerinin ve sınır sorunlarının da öncelikle düzeltilmesi için Rusya'nın elinden geleni yapacağını belirtmiştir. İngiltere ile Rus heyetinin Londra'da bir ticaret antlaşması yapmak için görüştüğünden bahseden

⁹⁹ **Dokümanı Vreşney Politiki SSSR**, C.3, s.334.

Rus notası bu görüşmelerde özellikle Türkiye’yi rahatsız eden bir politik antlaşmanın olmayacağını garantisini vermiştir. Notanın sonunda kısa olarak Rus-İtalyan ve Rus-Fransız ilişkileri hakkında da Türk hükümetine çeşitli bilgiler sunulmuştur¹⁰⁰.

1920 sonları ve 1921 yılının ilk günlerinde Moskova’da başlaması planlanan Türk-Sovyet görüşmeleri için, iki ülke arasında, içerisinde durum değerlendirmesi yapılan bir nota trafiği yaşanmıştır¹⁰¹.

1 Ocak 1921 tarihinde görüşen Mustafa Kemal ve Upmal, ağırlıklı olarak Çerkes Ethem, ordu-siyaset

¹⁰⁰ **Dokümanı Vreşney Politikı SSSR**, C.3, s.146-148. İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması görüşmeleri sırasında İngiltere metne çeşitli politik yükümlülükler de eklemek istemiştir. Yukarıda bahsettiğimiz notanın tam metninde bu yükümlülükler Çiçerin tarafından Türk hükümetine anlatılmıştır. Sovyet hükümeti bu yükümlülükleri kabul etmemiştir. İngiltere’nin teklifinde Türkiye’yi ilgilendiren kısım: “... özellikle Sovyet Hükümeti, Britanya İmparatorluğu Birleşik Krallığı’nda ve Britanya İmparatorluğu’nun başka bölgelerindeki kurul ve kurumlarına karşı yönelik herhangi bir düşmanca eylem ve propagandadan çekinmesini yükümlendiği gibi, aynı şekilde herhangi bir Asya, Kafkas, Anadolu, İran, Afganistan ve Hindistan halklarının düşmanca ve Britanya İmparatorluğu’nun çıkarlarını baltalayıcı hareket ve propagandalarına yardımcı olmaktan kaçınmayı yükümlenir...”

¹⁰¹ Aynı konu hakkında süreklilik arz eden bu notaların detaylarını merak edenler için bkz. Stefanos Yerasimos, **age.**, s.268-271.

ilişkisi, Türk-İran ilişkileri ve Arap yarımadası ile Kuzey Afrika'daki Müslüman milletlerle Anadolu Türkleri arasındaki bağlantı ve ilişkilerden bahsetmişlerdir¹⁰². Aynı ikili, 24 Ocak 1921 tarihinde tekrar bir araya gelmiştir. Bu görüşmede de Türkiye'nin iç ve dış siyasetine ilişkin karşılıklı fikir alışverişinde bulunulmuş, Çerkes Ethem'in durumu değerlendirilmiş, Atatürk, Rus silah yardımlarının arttırılmasını talep etmiş, ikili uzun uzun Türkiye'deki komünizmin durumundan bahsetmişlerdir. Upmal¹⁰³ Türkiye'de komünistlere yapılan baskılardan yakınmış, Atatürk ise bazı Türkiye düşmanlarının komünist oldukları gerekçesiyle Rus elçiliğine sığınmalarını ve korunmalarını hoş karşılamadıklarını Upmal'a bildirmiştir¹⁰⁴.

Kronolojimizin bu kısmında iki ülke arasında birtakım askeri ilişkiler gerçekleşmiş idiyse de, biz bu

¹⁰² **RGASPI**, f.544, 1.3, d. 46, y. 51-52.

¹⁰³ Upmal Türkiye'deki komünizm faaliyetleri adı altında Türkiye'nin iç işlerine karışır tarzda konuşmalar yaptığından, bu tavrı ile Atatürk'ü rahatsız etmiş ve 25 Ocak 1921 tarihli telgrafında Atatürk, Erzurum Mebusu Durak Bey'e "Upmal'ın memleketten çıkarılması konusunda mecburiyet görüldüğünü" yazmıştır. Ayrıntı için bkz. **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Kaynak Yay., C.X, İstanbul 2003, s. 338.

¹⁰⁴ **RGASPI**, f.544, 1.3, d. 114, y. 90, 90 arkası, 91, 91 arkası, 95, 95 arkası.

konunun ayrıntılarını ileride vereceğimizden, burada sadece kronolojik sırayı bozmamak adına böyle bir ilişkinin olduğunu vurgulamak istiyoruz.

Bu arada bahsetmeden geçmememiz gereken bir olay da, 10 Ocak 1921 tarihinde kazanılmış olan I. İnönü zaferidir. Bu zafer, o tarihe kadar halâ Türk Milli Mücadelesi'nin başarı kazanıp kazanamayacağı konusunda kafasında soru işaretleri olan kişi ve ülkeleri bu konuyu tekrar düşünmeye sevk etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Upmal ile görüştüğten kısa bir süre sonra bir başka Sovyet konuğu ağırlamıştır ki; bu kişi de Doğu Halkları Propaganda ve Hareket Konseyi Temsilcisi Eşba'dır. Eşba, 29 Ocak 1921'de Türkiye'ye gelmiştir. Mustafa Kemal ile Eşba arasında, Türkiye'nin jeopolitik konumu, monarşiden cumhuriyete geçiş aşamaları, hilafet meselesi, komünizm, kapitalizm, demokratik sistemler, Türk-Ermeni ilişkileri ve Türk Dış Politikası üzerine birtakım önemli konuşmalar olmuştur¹⁰⁵.

¹⁰⁵ RGASPI, f.544, 1.3, d. 46.

Bu arada Sovyetler'in yeni elçisi, kendi arşiv yazışmalarına göre, 15 Aralık 1920 tarihinde atanır¹⁰⁶. Bu kişi Polikarp Gurgenoviç (Budu) Mdivani'dir. 19 Şubat 1921'de Ankara'ya ulaşan Mdivani, 5 Mart 1921 tarihinde güven mektubunu Mustafa Kemale sunarak resmen görevine başlamıştır. Ancak Mdivani'nin Türkiye'deki görevi uzun sürmeyecek ve kendisi 2 Haziran 1921 günü Trabzon üzerinden Türkiye'den ayrılacaktır.

21 Kasım 1920'de Meclis'te gerçekleştirilen müzakereler sonucunda Ankara Milletvekili Ali Fuat (Cebesoy) Paşa Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliğine atanmıştır¹⁰⁷. Ali Fuat Paşa maiyetiyle birlikte yola çıktıktan sonra Yusuf Kemal Tengirşenk Başkanlığında bir başka heyet daha Türkiye'den Moskova'ya doğru

¹⁰⁶ RGASPI, f.495, 1. 154, d. 770, y. 48.

¹⁰⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt V, TBMM Basımevi, Ankara 1981, s. 439-469. Aynı celsede elçilik heyetinin maaşları ve elçilik bütçesi de karara bağlanmıştır. Heyet üyeleri: İktisat Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, Maarif Vekili Dr. Rıza Nur Bey, Katip Mehmet Ali Bey ve heyete katılacak olan Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa (Ali Fuat Paşa Ankara Hükümetinin yurt dışına atadığı ilk büyükelçi olmuştur, B. Şimşir, **age.**, s.54) ve Moskova Askerî Ataşemiz Saffet (Arıkan) Bey'den oluşmuştur. B. Şimşir, **age.**, 40-42.

yola çıkar¹⁰⁸. Bu iki heyet 7 Ocak 1921 tarihinde Kars'ta buluşurlar¹⁰⁹.

Kars'ta bulunan Ali Fuat Paşa burada Ankara'ya gitmekte olan Mdivani ile bir görüşme yapar. Bu görüşmeye geçmeden evvel şunu belirtelim ki, 3 Aralık 1920 tarihinde Türkiye uzun yıllar sonra ilk kez galip sıfatı ile Ermenistan ile Gümrü (Alexandropol) Antlaşmasını imzalamıştır¹¹⁰. Antlaşmanın ikinci maddesi ile Türk-Ermeni sınırı çizilmiş, sekizinci maddesi ile tamamen insani sebepler ile Ermenistan'dan savaş tazminatı istenmemesine karar verilmiş, onuncu madde ile Ermeni hükümeti Sevr'i tümüyle yok sayarak Avrupa da bulunan ve sürekli Türkiye aleyhine tahrik görevi yapan temsilcilerini geri çekmeyi kabul etmiştir.

¹⁰⁸ Aynı dönemde aslında Türkiye'den Sovyet Rusya'ya 4 ayrı heyet daha yola çıkmıştır. Heyetlerden ilki 8 kişilik büyükelçilik personeli, ikincisi Dr. Tevfik Rüştü Aras, Fuat Carım, Besim Atalay ve bir katipten oluşan Sovyetler Birliğini incelemeye giden mebuslar heyeti, üçüncüsü dört kişilik askeri ataşelik personeli ve dördüncüsü de Şimali Kafkasya Mümessili Albay Bekir Sami, Azerbaycan Mümessili Mehduh Şevket (Esendal), Tiflis Mümessili Albay Kazım (Dirik) Bey ve heyetin diğer üyeleriyle birlikte 19 kişiden oluşan Mümessiller heyetidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Temel Yay., İstanbul 2002, s.101-104.

¹⁰⁹ M.Perinçek, **age.**, s.96.

¹¹⁰ Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, Başnur Matbaası, Ankara 1970, s. 285.

Antlaşma ile 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile kaybedilmiş olan Artvin, Posof, Şavşat, Çıldır, Kars, Iğdır, Tuzluca, Sarıkamış ve Oltu yeniden anavatan topraklarına katılmıştır.

Ali Fuat Paşa ile Mdivani Kars'ta buluştukları sırada yukarıda bahsettiğimiz gelişmeler çoktan gerçekleşmiş ve Rusların Ermeni meselesi ile ilgili 1920 Ağustosunda takındıkları olumsuz tavır artık yaşam alanını kaybetmiştir¹¹¹.

¹¹¹ Ali Fuat Paşa anılarında Kars'ta Mdivani ile yaptığı görüşmeyi kısaca şu konular üzerine oturttuğunu söylemektedir: 1-Ermenistan hareketinden sonra Şark sınırlarımızın tayininde tamamiyle Misak-ı Milli hudutlarımız tanınacak mı tanınmayacak mı? 2-İttifaknâme olmadığı takdirde bir muadenet muahedesi imzalanacak mı imzalanmayacak mı? 3-Bize kâfi derecede yardım yapılabilir mi? 4-Rus Hariciye Komiserliği'nin mutadî olan tarzda yukarıdaki meselelerin halli yine bir takım talî meselelerle uzatıcı bir şekle sokulacak mı, sokulmayacak mı? Yine Ali Fuat Paşa yukarıda sorduğu sorulara Mdivani'nin şu cevapları verdiğini söylemektedir: "...Yoldaş Mdivani ile bu mevzular üzerinde konuşurken bize vermiş olduğu cevaplardan, Moskova'da ilk murahhas heyetimizin bulunduğu tarihlerdeki havanın değiştiği, bundan sonra işin yalnızca Hariciye Komiserliği'ne bırakılmayacağı ve yani Türkiye meselesine eskiden daha fazla ehemmiyet verildiğinden Türkiye ile dostluğa ve yakın münasebetlere Milletler Komiseri Yoldaş Stalin'in müdahalede bulunacağı Türk Büyükelçisi ve murahhas heyetimizin Moskova'da beklenmekte olduğu anlaşılıyordu". Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.117.

Bu arada 17 Ocak 1921 tarihinde, yeni Gürcistan Cumhuriyeti, Türkiye tarafından resmen tanınmıştır. Budu Mdivani'nin kardeşi olan Simon Mdivani Gürcistan Elçisi olarak 5 kişiden oluşan ekibiyle 5 Şubat 1921 tarihinde Türkiye'ye gelmiştir¹¹².

Rusya'ya görüşmelere gitmekte olan Türk heyeti, 19 Şubat 1921'de Moskova'ya varmış ve askeri törenle karşılanmıştır. Hemen ilk akşam Çiçerin'i ziyaret eden heyet 21 Şubatta görüşmelere başlar ve sırası ile Çiçerin, Karahan ve Stalin ile görüşürler.

26 Şubat 1921 tarihinde Sovyetlerin önerisi ile iki heyet arasında Moskova Konferansı adı verilen bir toplantı başlar¹¹³. Görüşmelerde garip bir tutum izleyen Çiçerin, Türk heyetine Moskova'ya neden geldiklerini bile sorar. Çiçerin'in garip tavırları karşısında sıkılan Türk heyeti daha sonra Stalin'le görüşür. Stalin daha ılımlı ve yapıcı bir tavır sergiler. Ardından yeniden Çiçerin'le görüşen heyet, onun da tavrının tamamen

¹¹² Serpil Sürmeli, **age.**, s.618.

¹¹³ Andrei Kohnovich, **İmperiya Stalina**, Beçe, Moskva 2000, s. 203-204.

değiştirdiğini gözlemler. Sonuçta 16 Mart 1921 tarihinde “Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması” imzalanır¹¹⁴. İki ülke ilişkilerinde önemli bir yeri olması nedeniyle anlaşmanın önemli maddelerini kısaca yorumlamamız gerekirse: Birinci maddede, Sovyetler Birliği Büyük Millet Meclisi’ni ve Meclisin seçtiği hükümeti Türkiye’nin yasal hükümeti olarak tanıdığını beyan etmekte ve Misâk-ı Milli sınırlarını Türkiye sınırları olarak tanımaktadır. İkinci maddeye göre, Batum Gürcistan’a bırakılmış fakat Batum’da yaşayan Müslüman halka bazı özerklikler tanınması kabul edilmiştir. Üçüncü maddeye göre, Nahçıvan özerk bir statüde bırakılmış ve kontrolü Azerbaycan’a verilmiştir. Beşinci maddeye göre, Karadeniz kıyı rejimi ve boğazlar meselesi daha sonra toplanacak bir

¹¹⁴ İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, C.1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1983, s.27-38. Anlaşmanın metni aynı zamanda metni imzalayanlardan birisi olan Yusuf Kemal (Tenginşenk) Bey’in anılarında da vardır. Bkz. Yusuf Kemal Tenginşenk, **Vatan Hizmetinde**, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s.346-358. Adı geçen antlaşma 21 Temmuz 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisi’nde onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Anlaşmanın Fransızca metni ve onay tarihi için bkz. T.C. Dış İşleri Bakanlığı, **Türkiye Cumhuriyeti’nin Andlaşmaları**, C.1, Derleyen: Ahmet Yavuz, T.C. Dış İşleri Bakanlığı Yay., Ankara 1992. 16 Mart 1921 Antlaşması için ayrıca bkz. A.D. Bogaturov, **Sistemnaya İstoriya Mejdunarodnyh Otnosheniy**, Moskovskiy Rabochiy, Moskva 2000, s.73 ve sonrası.

konferansa bırakılmıştır. Bu konferansa Karadeniz'e kıyısı olan diğer devletlerin de katılması öngörülmüştür. Altıncı maddeye göre de, iki ülke arasında yapılmış olan eski anlaşmalar iptal edilmiş ve Türkiye'nin Çarlık Rusya'sına olan mali yükümlülükleri ortadan kaldırılmıştır. Anlaşmanın yedinci maddesi uyarınca kapitülasyonlar kaldırılmıştır. Sekizinci maddeye göre ise, her iki ülke diğerinde faaliyet gösteren zararlı örgütleri desteklemeyeceğini belirtmekte ve Kafkas cumhuriyetleri üzerinde ortak yükümlülükler üstlenmektedir. On ikinci maddeye göre, eski Rus toprağı iken Türk toprağı, Türk toprağı iken Sovyet toprağı haline gelen bölgelerdeki halk serbest bir şekilde ana vatanına göç etme hakkını elde etmiş ve bu göç esnasında eşya, mal ve para nakline serbestlik tanınmıştır. On üçüncü maddeye göre, taraflar arasında esir değış tokuşu yapılacaktır ve bu değışimin esasları daha sonra yapılacak özel bir sözleşme ile belirlenecektir. Bu maddelerin dışında genel olarak değınmek gerekirse iki ülke arasında veraset, iletişim, ulaşım ilişkilerinin düzenlenmesi, ileride karşılıklı anlaşmalar yapılması kararlaştırılmıştır.

Görüldüğü üzere anlaşma metni pek çok önemli kararı içermektedir ve iki ülke lideri tarafından da memnunlukla karşılanmıştır. Lenin konferansla ilgili yaptığı açıklamada: “Moskova’da Türk delegeleriyle başlayan görüşmeler özellikle memnunluk uyandıran bir olgudur. Çünkü Türk hükümetinin temsilcileriyle aramızda dolaysız görüşmelerin başlaması, birçok engelle karşılaşmıştı..... Türkiye, emperyalist devletlerce yağma edilmeye öyle bir şiddetle karşı koydu ki, içlerinde en kabadayı olanı bile elini ondan çekmek zorunda kaldı. Türk hükümetiyle yaptığımız görüşmeleri büyük bir başarı saymamızın nedeni budur”¹¹⁵ derken, aynı konuda Mustafa Kemal’in görüşü şöyledir: “Rus Şûralar Cumhuriyeti’yle mevcut iyi münasebetlerimiz ve bağlarımız bu geçirdiğimiz sene zarfında, en mükemmel bir surette gelişmesinde devam etmiştir. 16 Mart’ta Moskova’da bir dostluk antlaşması yaptık. Bu antlaşma ile, emperyalizmin ihtiraskâr saldırısına hedef olan iki devlet arasında tabii etkenlerden meydana gelen dayanışma, hukuki bir şekil ile de tespit edilmiş oldu”¹¹⁶.

¹¹⁵ Doğu Perinçek, **Lenin Stalin Mao’nun Türkiye Yazıları**, Kaynak Yay., İstanbul 1992, s.136.

¹¹⁶ **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C.12, Kaynak Yay., İstanbul 2003, s.285.

Bu arada değinilmesi gereken bir başka husus da, 1 Mart 1921 tarihinde Moskova’da Türkiye ile Afganistan arasında imzalanan Dayanışma Antlaşması’dır. 1919 yılında kurulmuş olan ve Sovyet Rusya’dan destek almak için Moskova’ya bir heyet göndermiş olan Afganistan ile Moskova Konferansında bulunan Türk heyeti arasında imza edilen bu antlaşma Moskova’da gerçekleşmesi ve ayrıca Gümrü’den sonra TBMM’nin hukuksal açıdan geçerli ilk antlaşması olması nedeniyle bu çalışma içerisinde yer bulmuştur¹¹⁷.

¹¹⁷ İ.Soyсал, **age**, s.24-26.

İsmail Soysal bu antlaşmayı şöyle değerlendirmektedir: İki ülke arasında dostluk ve işbirliğinin ötesinde, uzaklık ve zorluklar nedeniyle, kuramsal da kalsa, “Emperyalist Devletlere karşı” bir ittifak bağı yarattığı için bir Dayanışma Antlaşması diyebileceğimiz bu Bağıntın çeşitli özellikleri vardır: Bir kez Türkiye, Afganistan’ın bağımsızlığını açıkça, Afganistan’da Türk Devleti’nin temsilcisi olarak Ankara Hükümetini dolayısıyla tanımaktadır. Öte yandan, esasen onaylanmamış olan 1920 Gümrü Antlaşması bir yana bırakılırsa, T.B.M.M. Hükümetinin hukuksal açıdan geçerli ilk uluslar arası siyasal bağıntı bu antlaşmadır. Bir başka özelliği ise, tarihte ilk kez bir antlaşma ile Doğu uluslarının uyanışından, onların bağımsızlık ve özgürlüğünden söz edilmektedir. Bu Mustafa Kemal’in uluslar arası alanda açtığı çığırın ilk somut sonuçlarındandır. Antlaşmanın son bir özelliği de, Yeni Türkiye’nin ilk kez bir Doğu ülkesine eğitim alanında yardım yapmasını öngörmesidir ki Afganistan’a bu yardım uzun yıllar sürecektir. Daha Türk-Afgan Antlaşmasının yapılmasından önce, Türkiye Kâbil’e 1920 yılında Abdurrahman Bey’i Büyükelçi olarak yollamıştı. Bu, Yeni Türkiye’nin ilk Büyükelçisidir. Afganistan’da ertesi yıl

Moskova Antlaşmasında verilen karar uyarınca 28 Mart 1921'de Moskova'da, tutsakların karşılıklı geri yollanmasına ilişkin sözleşme imzalanır (Bu sözleşmeye askeri ilişkiler bölümünde değinileceğinden burada ayrıntılarına girmeden bırakıyoruz).

Moskova'da yukarıdaki gelişmeler olurken aynı zaman dilimine denk gelen günlerde Londra'da da şehrin adıyla anılan bir konferans gerçekleştirilmekteydi. Aralarındaki anlaşmazlıklar artan İtilaf Devletleri Türkiye'ye karşı siyasetlerini değiştirme kararı alarak adı geçen Konferansı düzenlemişlerdi. 21 Şubat – 12 Mart 1921 tarihleri arasında gerçekleşen Konferansta¹¹⁸ çeşitli açık ve gizli anlaşmalar imzalanırken, çalışma konumuz itibarıyla konferansa damgasını vuran olay Türk heyetindeki Bekir Sami Bey'in Sovyetler Birliği'nce beğenilmeyen tavırlar sergilemesi ve Sovyet toprakları ile alakalı İttifak Devletleriyle bazı tasarruflara girişmesidir. Bu durum Sovyet yetkilileri oldukça

Ankara'ya Sultan Ahmet Han'ı Büyükelçi atamıştır. Rıza Nur'un deyimiyle bu yeni Türkiye'nin yaptığı ikinci muahededir. Bkz. Rıza Nur, **Moskova-Sakarya Hatıraları**, s.96-97.

¹¹⁸ Selahattin Tansel, **age.**, C.IV, s.27 ve ilerleyen sayfalar.

rahatsız etmiş ve Çiçerin, 12 Mart 1921 tarihinde Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşaya bir nota vererek bu durumu protesto etmiştir¹¹⁹.

Hastalanan ve göreve devam edemeyeceği anlaşılan Mdivani'nin yerine Sergey Petroviç Natsarenus 3 Mayıs 1921 tarihinde Sovyetler Birliğinin yeni Büyükelçisi olarak atanır¹²⁰. 27 Haziran 1921 de Atatürk'e güven mektubunu sunan Natsarenus'u kabulünde Atatürk yine Moskova Antlaşmasına değinmiş ve “ ... 16 Mart 1921 Moskova antlaşması, aynı zamanda millî prensipleri dahilinde mücadele eden, tam bağımsızlığını temin etmek isteyen Türk Milletini hakiki simasıyla dost Rus milletine tanıtacak bir belgedir” demiştir¹²¹.

1 Ekim 1921 tarihinde Ali Fuat Paşa, Stalin'le Moskova'da bir görüşme yapmıştır. Görüşmede Ali Fuat Paşa, Stalin'e Afrika ve Asya da birtakım ortak hareket planlarını Türk hükümeti adına sunmuştur¹²².

¹¹⁹ **Dokumenti Vreşney Politiki SSSR**, C.3, s. 605-607.

¹²⁰ **RGASPI**, f.544, 1. 3, d. 121, y. 29.

¹²¹ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C. XI, İstanbul 2003, s.210.

¹²² M.Perinçek, **age.**, s.108.

16 Ekim 1921 tarihli Büyük Millet Meclisi gizli oturumunda Mustafa Kemal, Sovyet Elçisi Natsarenus ile yaptığı bir görüşmeyi milletvekillerine aktarmış ve kısaca, elçi ile o günlerde görüşülmekte olan Türk-Fransız Antlaşması üzerine konuştuklarını, Fransızların Türkiye’den Sovyet karşıtı istekleri olup olmadığı konusunda elçinin endişelerinin olduğunu ancak böyle bir şeyin söz konusu olmadığını kendisine söylediğini ve bu antlaşmanın Türk-Sovyet ilişkilerini etkilemeyeceğini belirtmiş, daha sonra da Ankara hükümetinin ülke içerisinde ve dış ahvaldeki durumunu beraberce değerlendirdiklerini belirtmiştir¹²³. Bu

¹²³ **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C. XII, Kaynak Yay., İstanbul 2003, s.48.

Mustafa Kemal’in yaptığı konuşma metni aynen şöyledir: “Geçenlerde, üç beş gün evvel (Rus Sefiri) benden bir görüşme talep etti. O gelmek istedi, ben gittim. Kendisi bana açık ve kati olarak dedi ki, Fransızlar iki ön şart ortaya koymuşlardır. Bunlardan biri Türkiye ile Rusya ittifakının bozulmasına dair; ikincisi, Kafkasya’da eski emperyalist hükümetlerin iadesine dairdir. Ben, dedim, böyle bir şey olmamıştır ve o adam da böyle bir şey söylememiştir. Bu teminata kanaat getirdi. Bu kanaati elde ettikten sonra kendisinin kanaatini hem arttırmak ve hem görüşünü anlamak için biraz daha fazla izahat verdim. Neticede dedim ki, buna bizim delege heyetimiz, Heyeti Vekile’imiz, genel kurulumuz razı değildir. Pek kıskanç bir halde bulunuyoruz. İkimiz şahsen görüşelim, iki arkadaş gibi. Senin dahi şahsen ve hükümetin namına görüşünü ve değerlendirmelerini almak istiyorum. Dedi ki, beni gayet müşkül bir mevkide buraktın,

oturumu izleyen günlerde Dış İşleri Bakanı Yusuf Kemal Bey Sovyetler Birliği yetkililerini rahatlatmak amacı ile düzenli olarak Türk-Fransız müzakereleri hakkında Natsarenus ve Rus yetkilileri bilgilendirmiştir¹²⁴.

Nihayet 20 Ekim 1921 tarihinde Türkiye ve Fransa arasında Ankara İtilâfnâmesi adını alacak olan antlaşma imzalanmıştır¹²⁵.

dolayısıyla ben söylemek mecburiyetindeydim. Efendim, belki iki üç saat devam eden bir diskur yaptı. Beyanatının silsilesi şudur: Böyle bir anlaşmaya karşı ne yapmak lazımdır? Şu sorulara cevap vermek lazımdır. İstanbul'un vaziyeti nedir? Bunu bildiği gibi izah etti. Memlekette dahili vaziyetiniz nedir? bunu güzel ve mantıki surette dahili vaziyetiniz budur, dedi. Sonra mali ve iktisadi ve askeri vaziyetiniz nedir? Bunların bazılarını bilirim, bazılarını bilmem. Ve genel olarak manevi vaziyetiniz nedir? dedi. İşte bunların hepsine vereceğiniz cevaplar bu anlaşma karşısında alacağınız tavrı tayin eder dedi. Özet ve netice olarak ben diyebilirim ki, böyle bir anlaşma üzerinde bir anlaşmadan ibarettir. Bu bizim yaptığımız şeyler prensiptir dedi. Ondan sonra tasavvur olunan sakıncaları hiç birisi dedi. Kendisi Rusya aleyhinde olmamak şartıyla bizim bu şekilde daha kuvvetli olacağımıza kanidir. Bu hususta görüşünü söyledi. Bu meseleyi halletmek için hatırıma gelen şey şudur: Pek haklı olarak incelemeler yapmışlardır. Delege heyeti bu incelemeleri özetler, bundan sonraki müzakereler üzerine tekrar çalışır, muvaffak olursa olur. Ondan sonra burada beraberce değerlendiririz ve iş burada biter”.

¹²⁴ A.Fuat Cebesoy, *age.*, s.344.

¹²⁵ S.Tansel, *age.*, C.IV, s.52-57.

Bu antlaşmanın en önemli noktası düşman devletlerden birisinin Ankara Hükümeti'ni resmen tanıma durumuna girmiş olması ve Türk millî isteklerinin batılı devletler tarafından tasdik ve ifade edilmesidir.

22 Ekim 1921 tarihinde Çiçerin dünya devletlerine bir nota göndererek Sakarya Savaşı sonrası Yunan vahşetini kınamıştır¹²⁶.

Sovyet Rusya ile olaylar bu yönde gelişirken Sovyet Azerbaycan'ının elçisi İbrahim Abilov'da 12 Ekim 1921 tarihinde 25 kişilik elçilik heyeti ile birlikte Ankara'ya gelmiş ve güven mektubunu 14 Ekim günü Mustafa Kemale vermiştir¹²⁷.

1921 Ekiminde gerçekleşen bir başka olay da Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyet

¹²⁶ **Dokümanı Vreşney Politiki SSSR, C.4, s. 401.**

Çiçerin adı geçen notasında: “Yunan ordularının Anadolu’da giriştikleri tüyler ürpertici vahşet eylemleri, Rusya hükümetini, bu eylemlere karşı nasıl davranılması gerektiği sorusunu sormaya ve dikkatleri, Türkiye’nin büyük bir bölümünün uğradığı yağma, yıkım ve barbarca zulme çekmeye yöneltiyor. Bu hareketin sorumlusu bu bölgeleri istila eden Yunan ordularıdır. Yunan ordusunun geri çekildiği bölgelerde Türk köyleri yakılıyor, köy sakinlerinin ya hepsi öldürülüyor, ya da tutsak olarak götürülüyor, kadınlara en barbarca biçimde tecavüz ediliyor. Hatta Yunan ordu kumandanı Populas, Türk köylerinin yok edilmesi emirlerini vermiştir. Aşağıdaki köylerde insanı isyan ettiren, tüyler ürpertici zulüm eylemleri kanıtlanmış bulunmaktadır: Rus hükümeti, bütün hükümleri Yunan hükümetine başvurup, Yunan ordularının Türkiye’de bu dayanılmaz kıyım eylemine son vermesi için gereken girişimlerde bulunmaya çağırır” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.

¹²⁷ **Atatürk’ün Bütün Eserleri, C. XII, s.36 ve 50 ve ilerisi.**

Sosyalist Cumhuriyetleri arasında imzalanan Dostluk Antlaşmasıdır. 13 Ekim 1921 tarihinde Kars'ta imzalanan antlaşmaya Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti de bir temsilci yollamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına Kazım (Karabekir) Paşa, Muhtar, Veli ve Mahmut Şevket Bey'lerin imzaladığı antlaşmaya Ermenistan adına İskinaz Maradya ve Boğuz Makizyan, Azerbaycan adına Behbut Şah Tahtineski, Gürcistan adına Şalva İlyava ile Aleksandr Sıvanidze, Rusya adına da Jak Halski imza koymuşlardır¹²⁸.

Antlaşmanın maddelerine kısaca göz atacak olursak: Birinci maddede taraflar imza koyan ülkelerin topraklarında daha önce bulunan hükümetlerin bu topraklarla ilgili yapmış oldukları tüm antlaşma ve sözleşmelerin feshine karar vermişler sadece 16 Mart 1921'deki Moskova Antlaşmasını bunun dışında bırakmışlardır. İkinci maddeye göre taraflar buldukları ülkelerde Kars Antlaşmasına imza koyan hükümetleri meşru saymayı, onlar dışındaki güçlerce imzalanacak uluslar arası bağitları kabul etmemeyi kararlaştırmışlar, Türkiye terimi olarak da Büyük Millet Meclisi

¹²⁸ İ.Soyal, **age.**, s.39-47.

Hükümetinin temsilini ve 28 Aralık 1920 Misâk-ı Milli sınırlarını kabul etmişlerdir. Üçüncü maddeye göre kapitülasyonların kaldırılmış olması kabul edilmiştir. Dördüncü maddede ise karşılıklı sınır çizimi için bir komisyon kurulmasına karar verilmiş ve sınır genel olarak tespit edilmiştir. Beşinci maddeye göre Nahçıvan'ın Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge olması konusunda anlaşılmıştır. Altıncı maddeye göre Batum Gürcistan'a bırakılmış fakat Batum da yaşayan Müslümanlar ve Batum Limanından Türkiye ile ilişkili yapılacak olan ticari faaliyetlere özel bir düzenleme getirilmiştir. Antlaşmanın yedinci maddesi Türkiye ile Gürcistan arasındaki ortak sınır bölgesindeki halkların yapılacak düzenlemeler ile sınırdan kolay geçmelerinin düzenlenmesini öngörmektedir. Sekizinci maddeye göre hayvancılık yapan sınır bölgesi halkının otlaklara ulaşmak amaçlı yaptığı sınır ötesi geçişler düzenlenmiş ve kolaylaştırılmıştır. Dokuzuncu maddeye göre boğazların durumu daha sonraki bir konferansa bırakılmış ama alınacak kararın Türk egemenliğine ters düşmeyecek bir biçimde olacağı şimdiden kararlaştırılmıştır. Onuncu maddeye göre taraflar topraklarında karşı tarafın hükümetini devirmek isteyen

hiçbir yıkıcı kişi, grup yada örgütün faaliyetlerine izin vermeyeceklerdir. On bir, on iki ve on üçüncü maddelerde ise taraflar arasındaki aile, veraset, göç, pasaport, vatandaşlık hakları vb. konular üzerinde düzenlemeler yapılmıştır. On dördüncü maddeye göre taraflar altı ay içinde 1918 ve 1920 savaşları mültecileri ile ilgili yeni bir anlaşma yapmayı kararlaştırmışlardır. On beşinci madde Kafkas Cephesinde işlenmiş olan cinayet ve suçlar için iki taraf uyruklarına tam bir genel af ilan edilmesini öngörmektedir. On altıncı maddeye göre taraflar ülkelerinde bulunan askeri ve sivil tutsakları imzadan itibaren iki ay içerisinde yurtlarına yollamayı kabul etmişlerdir. On yedi ve on sekizinci maddelere göre taraflar karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesi için demiryolu, telgraf, vb. alanlarda antlaşmalar ve işbirliği yapmayı, bu tip işleri takip edecek Tiflis merkezli bir komisyon kurmayı kararlaştırmışlardır. On dokuzuncu maddeye göre taraflar imzadan sonra üç aylık bir süre içerisinde karşılıklı konsolosluk sözleşmesi yapmayı kabul etmişlerdir. Yirminci maddeye göre antlaşmanın onay işlemi görmesi kararlaştırılmış, onay belgelerinin verimi için de Erivan şehri seçilmiştir. Antlaşma ayrıca 16 Mart 1921 Moskova Antlaşmasına atıflarda da

bulunan üç adet sınır düzenlemesi ile ilgili ek de içermektedir. Beş nüsha olarak imzalanan antlaşma 16 Mart 1922’de Büyük Millet Meclisince onaylanmış ve onay belgeleri 11 Eylül 1922 günü Erivan’da yetkililere teslim edilince yürürlüğe girmiştir¹²⁹.

26 Kasım 1921 tarihi ise Mihail Vasilyeviç Frunze’nin Türkiye’yi ziyaret tarihidir. Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti adına gerçekleşen bu ziyarette amaç Türkiye ile Sovyetler Birliğine dahil olan her cumhuriyet arasındaki ilişkileri geliştirmektir. Ziyaret öncesi Çiçerin Frunze’ye bunu şöyle belirtmiştir: “Kemalist Türkiye ile olan dostluk çizgisi konjonktürel değil, prensip meselesidir. Bu Vladimir İlyiç’in çizgisidir¹³⁰. Emperyalist zorbalığa karşı direniş tüm ezilen halkları birbirine yakınlaştırıyor. Temel budur, buna dayanarak hareket etmek gerekir. Diğer konjonktürel kombinasyonlar ayrıntıdan öte bir şey değildir”¹³¹.

¹²⁹ **Age.**, s.40.

¹³⁰ Vladimir İlyiç Ulyanov, Lenin’in gerçek adıdır.

¹³¹ Anatoli Glebov, *Liniya Drujbt, Sovyetski Pisatel*, Moskva, 1960, s.21.

Kırk kişilik heyeti ile 21 Kasım 1921’de Trabzon’a deniz yolu ile gelen Frunze ve heyeti şehirde dört gün kalır¹³². Aralık ayında Ankara’ya ulaşan Frunze ve heyeti 25 Aralık 1921 günü Yusuf Kemal Bey, Münir Bey, Yusuf Akçura, Hikmet Bey, Mustafa Abdülhalik Bey ve Miralay Kazım Bey’den oluşan Türk heyetiyle Ukrayna-Türkiye konferansını başlatır. 2 Ocak 1922 günü taraflar arasında Türkiye –Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanır¹³³: Antlaşmanın girişinde imza nedeni ve yetkili kılınan kişiler anlatıldıktan sonra (Türkiye tarafından Y.Kemal –Tengirşenk-, Ukrayna tarafından M.Frunze) maddeler kısmına geçilmiştir. Birinci maddeye göre taraflar birbirlerinin tanımadığı yahut zorla kabul ettirmeye çalışılacak olan hiçbir anlaşmayı kabul etmemeyi, Ukrayna Hükümeti Türkiye

¹³² Frunze’nin Trabzon’da geçirdiği günler için bkz. Sami Sabit Karaman, **Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922 İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa**, Arma Yay., İstanbul 2002, s.65 ve ilerisi, Yakov İliçev, *S Dobroy Missiyey*, **Zvezda**, No:4, Moskva 1963, s.152.

¹³³ T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Cumhuriyeti’nin Andlaşmaları**, C.I s.61-69. Anlaşma 2 Ocak 1922 tarihinde imzalanmış olup 16 Mart 1922 tarihinde 206 sayılı karar olarak Meclis’te onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir. Anlaşmanın Rusça metni için ayrıca bakınız: **Dokümanı Vreşney Politiki SSSR**, C.5, s.9. Anlaşma ile ilgili az da olsa bahsedilen Ukrayn dilindeki kaynak ise: O.V. Gisem – Martinyuk O. O. , **İstoriya Ukraini**, Navçalna Kniga-Bogdal, Ternopil 2003, s. 342 ve sonrası.

Hükümeti olarak yalnızca Ankara’da kurulmuş olan Meclis Hükümetini ve Türkiye tabiriyle de 1920 Meclis-i Mebusan’ında alınan Misâk-ı Milli sınırlarını tanımayı öngörmüştür. Ayrıca Ukrayna Hükümeti 16 Mart 1921 tarihli Türkiye-Rusya “Muhadenet ve Uhuvvat Muahedesi” nin belirlediği Türk sınırlarını kabul etmiştir. İkinci maddede ise Türkiye, Ukrayna Sosyalist Şuralar Cumhuriyetini bağımsız bir devlet olarak tanımıştır.

P.Moisseyev ve Y. Rozalinak’ın arşiv belgelerine dayandırdığı kitaplarına göre de Frunze, Sovyet hükümeti adına babası cephede ölmüş çocuklara para yardımı yapmış, mermi ve savaş malzemesi üretimi için hammadde ve techizat vermiştir¹³⁴. Frunze ve heyeti daha sonraları Atatürk ve diğer Türk yetkililerle çeşitli defalar görüşmüş ve çeşitli konularda fikir alışverişinde bulunmuşlardır¹³⁵. Ayrıca Atatürk 4 Ocak 1922 günü Frunze’ye Lenin’e verilmek üzere bir mektup vermiştir.

¹³⁴ P. Moissejev – Y. Rozaliyev, **K İstorii Sovyetsko-Turetskih Otnoşeniy**, Gospolitizdat, Moskva 1958, s.28.

¹³⁵ Atatürk ve Frunze arasında geçen görüşmelerin ayrıntıları için bkz. Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal – M. Frunze Görüşmeleri / Türk Sovyet İlişkilerinde Zirve**, Kaynak Yay., İstanbul 2002, s. 108 ve ilerisi.

Bu mektup, daha sonraları üzerinde çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Mektubun orijinali Rus arşivlerinde bulunmaktadır¹³⁶. Frunze, Türkiye’de bazı askeri faaliyetlerde de bulunmuş olup; bu konunun ayrıntıları çalışmamızın askeri ilişkiler bölümünde verilecektir.

5 Ocak 1922’de Ankara’dan ayrılan Frunze, Samsun üzerinden Ukrayna’ya döner. Frunze’nin verdiği raporlar doğrultusunda bir değerlendirme çalışması yapan Politbüro, 9 Şubat 1922 tarihinde aldığı kararlar ile tüm Transkafkasya Cumhuriyetlerinin Merkez Komitelerine Türkiye ile sınırı olan RSFSC bölgelerinde Ankara ile olan bütün sorunların kapandığını, her türlü anlaşmazlık nedenlerinin ortadan kaldırılarak dostane ilişkiler kurulmasını önerir¹³⁷.

Bahsetmekte olduğumuz tarihi periyot içerisinde Türkiye’yi ziyaret eden bir başka Sovyet heyeti de Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti (BSHC) temsilcileridir. 31 Aralık 1921 tarihinde Ankara’ya varan heyet için ayrıca 7 Ocak 1922’de Meclis’te bir tören

¹³⁶ **RGASPI**, f.461, 1.2, d. 4037, y. 1-4.

¹³⁷ **RGASPI**, f.85, 1.18, d. 131, y. 2.

düzenlenmiştir¹³⁸. Bu heyetin gelişinden sonra Galip Paşa Türkiye'nin Buhara Elçiliği görevine atanmış, Rahmi Apak Ataşemiliter, Ruşen Eşref Bey'de Elçilik Başkatibi olarak Buhara'ya gönderilmişlerdir¹³⁹. Ancak bu heyet Enver Paşa'nın Sovyetlerdeki faaliyetleri gerekçe gösterilerek Batum'dan geri çevrilmiş ve Trabzon'a dönen heyeti Ankara hükümeti geri çağırmıştır¹⁴⁰.

26 Ocak 1922 tarihi ise yeni Sovyet Elçisi Semyen İvanoviç Aralov'un¹⁴¹ Ankara'ya geldiği tarihtir. Aralov, Türkiye'ye gelir gelmez görüşmelerine başlamış ve sonra da ülkesine çeşitli raporlar

¹³⁸ M.Perinçek, **age.**, s.129-130.

¹³⁹ Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s.260.

¹⁴⁰ M. Perinçek, **age.**, s.147.

¹⁴¹ Semyen İvanoviç Aralov, doğumu 1880 Moskova, ölümü 1969 Moskova. Sovyet diplomat ve devlet adamı. Ticaret Enstitüsündeki eğitiminin ardından Sovyet Merkez Komitesine üye olan Aralov, 1918 yılında Kızıl Orduya katılmış, burada üst yönetim kademelerine kadar yükselmiştir. 1921-25 yılları arasında Litvanya, Letonya ve Türkiye Büyükelçiliklerinde bulunmuş, daha sonra Dışişleri Bakanlığı bünyesinde çalışmaya başlamıştır. 1957 yılında emekli olana kadar da bu görevini sürdürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz.

[http://www.boyutpedia.com/Default~ID~1447~aID~63647~link~se
mion_ivanovic_aralov.html](http://www.boyutpedia.com/Default~ID~1447~aID~63647~link~se
mion_ivanovic_aralov.html).

göndermiştir. Aralov ilk raporunda önemli konulara değindiği için burada onun gönderdiklerinden bahsetmek istiyoruz: Aralov'un rapordaki muhatabı Çiçerin olup kendisine önce Ankaradaki Sovyet elçiliğinin özel durumundan, personel ve malzeme konularından bahsetmiştir. Ardından Frunze'nin ziyaretinin Türkiye'de bıraktığı olumlu izlenime değinmiş, Türk hükümet ve halkının Rusya'ya sempatisi olduğunu lakin Anadolu'nun büyük bir mağduriyet içerisinde olduğunu belirtmiştir. İlerleyen kısımda Amerikan ve Fransa hükümetlerinin Türkiye'de gerçekleştirmeye çalıştıkları ekonomik ve siyasi faaliyetlere değinen Aralov, bunun hemen ardından Türkiye'de Rusya sempatisini arttırmak için gerçekleştirilmesi gereken çalışmaları sıralamıştır. Bunların ardından Türk Dış Politikasında beklediği gelişmeleri derleyen Aralov, Türkiye'ye yapılması gereken yardımın cinsini de belirtmiştir. Amerika'nın Türkiye üzerinden yürüttüğü petrol ve İran politikasına ve Rusya'nın alması gereken önlemlere değinen Aralov, Ticari Ateşelik ve ticaretin önemine de değinmiş ve son olarak da Kafkasların ve elçilik personelinin durumuyla raporunu noktalamıştır¹⁴².

¹⁴² **RGASPI**, f.544, 1.3, d. 117, y. 13-21. Raporun özellikle

16 Mart 1922 tarihinde ise, Türkiye ile Ermenistan – Azerbaycan – Gürcistan arasında Kars'ta Transkafkasya Muahedenamesi imzalanmıştır. Antlaşma ile taraflar arasındaki sınır ihtilafları giderilmeye çalışılmıştır ve taraflar 1920 Misak-ı Milli sınırlarında anlaşmışlardır. Taraflar aynı şekilde, 1921 Moskova Antlaşmasını tanımayı da kabul etmişlerdir¹⁴³.

10 Nisan 1922 tarihinde Avrupa ülkeleri genel durumu değerlendirmek amacıyla Cenova'da bir

Aralov'un kendi yorumunu yazdığı kısmı oldukça önemlidir: "... Sonuç: Türk hükümeti, Rusya'ya doğru yöneliyor, ama tereddüt belirtileri de var ve özellikle cephede yenilgi durumunda ortaya çıkabilir. Demek ki, Türkiye'nin askeri yenilgisine izin vermememiz zorunlu. Maddi ve manevi olarak desteklememiz gerekiyor. Az da olsa bu yardımın propagandasını yapıyoruz ve bu, kitleler arasındaki etkimizi güçlendiriyor. Öğretmen getirme, Rusya'ya Türk gençlerini gönderme, özellikle imtiyaz anlaşmalarıyla ilgili ekonomik meseleler üzerine uzmanlar, yol yapımına ve jeoloji alanındaki araştırmalara yardım için mühendislerin gönderilmesi vb. türünden kültürel çalışmaların geliştirilmesi gerekiyor. Bütün halk komiserliklerinin kararnamelelerinin çoğunu, hukuk, ekonomi ve eğitim alanındaki yazılı metinleri, bir imkânımı bulup gönderin. Bütün bunlara rağbet çok Türkler bana bu konuda çok ricada bulunuyorlar ve biz de bu amaçla bir kütüphane kuruyoruz".

¹⁴³ T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Andlaşmaları**, C.I s.71-85.

konferans toplarlar¹⁴⁴. Toplantıya Sovyetler Birliği davet edilirken Türkiye davet edilmez. Konferansta Türkiye ile ilgili konulara da değinilmez. Sovyet yetkililer konferans boyunca çeşitli temaslar yaparak Türkiye'nin de konferansa katılmasını sağlamaya çalışmışlardır¹⁴⁵. Sovyetlerin bu çabaları sonuçta başarısız olsa da Türk-Sovyet ilişkilerinin durumunu göstermesi açısından önemlidir. Cenova Konferansı önemli sonuçlar alınmadan sona ermiştir.

Bütün bu gelişmeler olurken 22 Nisan 1922 günü Moskova'daki Türk Askeri Ataşeliği ÇEKA Polisi tarafından basılarak arama yapılır, bazı belgelere el konulur ve kimi personel sınır dışı edilir. Bu baskının nedeni bazı personelin casusluk yaptığı iddiasıdır¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Mehmet Gönlübol – Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s.39.

¹⁴⁵ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR, C.5, s.63.**

¹⁴⁶ ÇEKA baskınından sonra Askeri Ataşemiz Yüzbaşı Emin Bey ve kendisinde bulunan bir evrak çantası ÇEKA merkezine götürülmüş ve kendisine kötü muamele yapılmıştır. 3 Mayıs 1922 tarihinde olaydan haberdar olan Türk Dışişleri Bakanlığı, aynı gün Rus Elçiliğine bir nota vermiştir. Adı geçen notada özetle: “Rus memurlarının davranışı, her türlü Devletler Hukuku kurallarını aykırıdır. Çantanın iade edilmeyerek zorla alınması ve memurumuzun dövülmesi ise saldırıyı daha da şiddetlendirmiştir. Bu durumda Türk Büyükelçisi, Moskova'da bırakılamaz. Özür dilenmez

Yine de diplomatik kurallar çiğnenerek yapılan bu baskın Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa ve Ankara’da büyük memnuniyetsizlik meydana getirir¹⁴⁷. Bazı personelin

ise büyükelçimiz geri dönecektir. Türkiye, suçluların şiddetle cezalandırılması için ısrar etmektedir. Yoksa bu, Rus hükmetinin Türkiye ile dostluk politikasına son vereceğine delalet edecektir. Türk Dışişleri Bakanlığı bu vahim olayı şiddetle protesto etmektedir”. Ayrıntı için bkz. Bilâl Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.64-65.

¹⁴⁷ 6 Mayıs 1922 tarihinde Dış İşleri Komiser Yardımcısı Karahan’a Türk Elçiliği’nin basılması ile ilgili Atatürk’le yaptığı bir görüşmeyi aktaran Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Aralov şunları yazmaktadır: “... Genel olarak Türk hükümeti ve özel olarak Mustafa, aslında söz konusu olayı önemsiz bulmaktadır. İki ülke arasındaki samimi ilişkileri etkilemez, ama dünya kamuoyunun ve kendi halklarının gözleri önünde hakarete uğramış olduklarını düşünüyorlar. Temsilcilerine, memurlara hakaret edilmiş, Birinci sekreter aranmış, şifrelere ve belgelere el konulmuş, dokunulmazlık hakkı ihlal edilmiştir. RSFSC Dış İşleri Halk Komiserliğinin –ortak çıkarlar uğruna- Türk hükümetinden dostça, yoldaşça özür dilemesi gerektiğini düşünüyorlar. Mustafa’nın fikrinde, eğer siz veya Dış İşlerinden herhangi bir kişi, daha başlangıçta Ali Fuat’a gitmiş ve olayı dostça bir tavırla açıklamış olsaydınız, her şey orada halledilmiş olacaktı. Mustafa, Türk elçilik heyeti üyelerinin Sovyet Rusya ve Kızıl Ordu aleyhine bir çalışma yapabileceğine kesinlikle ihtimal vermemektedir. Hatta öyle olmuş olsa bile, onların bu suçu tek bir kelimeyle kendisine iletirse, onları hemen geri çeker ve mahkemeye verirdi. Devam ederek şunları söyledi: “Ben kendi görevlerimin hiçbirisinin sizin elçilikten herhangi bir memura dokunmalarına izin vermem. Hatta sizin memurlardan herhangi birisinin bize karşı çalıştığını, subaylarımızdan ordumuzla ilgili istihbarat topladığını öğrensem bile, size bildirmeden önce müdahale etmezdim.” Ve şunu da ekledi: “Kendim askeri ataşelik yapmışım, bu işi bilirim; ama dost olmayan ülkelerde yapmışım, dost ülkelerde başka türlü yapılmaktadır; örneğin ben sizden hiçbir şey saklamıyorum, siz benim ordumu ve onun bütün düzenini gözlemlediniz ve gözlemleyebilirsiniz”. Sohbetinde şöyle bir sonuca

sınır dışı edilmesine çok kızan Ali Fuat Paşa, Sovyet Dış İşleri Komiser Yardımcısı Karahan'ın görüşme isteğini reddederek Moskova'dan ayrılır ve Ankara'ya döner. Ali Fuat Paşa'ya göre olay kışkırtmadır¹⁴⁸. Ali Fuat Paşa daha sonra anılarında, 2 Temmuz 1922 günü Sovyet Hükümetinin resmen özürlerini bildirdiğini ve konunun tamamen kapandığını söylemiştir¹⁴⁹. Ali Fuat Paşa bu olaydan sonra Moskova'ya dönmez ve yerine Ahmet Muhtar (Mollaoğlu) atanır¹⁵⁰.

vardık: Bizim görevlilerin Türk Büyükelçilik memurlarına karşı yaptıkları kaba muameleden dolayı siz sade ve dostça bir tavırla özür dilerseniz, olay kapatılacak ve Ali Fuat Bey yerinde kalacak veya – eğer ayrılmış ise- geri dönmesi emredilecektir. Türk Büyükelçiliği elemanlarının işledikleri suçlara gelince; Türk hükümeti bu konuların kendisine iletilmesini istiyor; bir soruşturma komitesi atanması gerekirse, Türk tarafı bu konuda mutabıktır...” **RGASPI**, f.544, 1. 3, d. 117, y. 73-79.

¹⁴⁸ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.428. Daha sonra olayı değerlendiren Ali Fuat Paşa “Ataşemiliterlerin esaslı vazifelerinden bir tanesinin, nezdinde buldukları devlet orduların her türlü gizli işlerini mümkün olduğu kadar öğrenmeye çalışmaları idi. Fakat bu vazifelerini yaparlarken asla bir cürmümeşhuda sebebiyet vermemeleri zarureti aşıkârdı. Maatesüf yeni Ataşemiliterlerimiz, bu işte tecrübesizliklerinin kurbanı olmuşlardı. Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar**, C.I, Temel Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 8.

¹⁴⁹ A.F.Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.452.

¹⁵⁰ Dışişleri Bakanlığı Bilgi Edinme Birimi, **ENFD.0.0-321.20-2005/401596** nolu, bilgi edinme amaçlı dilekçemize cevaben gönderilen; Dışişleri Bakanlığımızın Sovyetler Birliğinde görev yapan diplomatlar adlı bilgi listesi. 23 Aralık 1922 tarihinde Rus Devlet Başkanı Kalinin'e güven mektubunu sunan Mollaoğlu özetle şunları söylemiştir: “...Halklarımız dostluğu aramış ve bulmuşlardı.

Bu arada Türkiye-Ukrayna Antlaşmasının onaylanmış metnini sunmak ve çeşitli görüşmeler yapmak üzere Dr. Rıza Nur bir Ukrayna ve Rusya gezisine çıkar. Bu gezide Dr. Rıza Nur gerek Ukrayna ve gerekse Rusya da olumlu temaslarda bulunmuştur¹⁵¹.

15 Ağustos 1922 günü Sovyetler Birliğinin Ankaradaki elçilik binası yanar. Olayın kundaklama olduğundan şüphelenilir ve ortada pek çok itham dolaşır. Sovyet gizli servisine göre kundaklamanın sorumlusu Erzurum Mebusu Durak Bey'dir¹⁵². Mustafa Kemal Paşa yangın söndürme çalışmalarını bizzat yerinde denetleyerek olaya olan ilgisini ortaya koymuştur¹⁵³.

26 Temmuz 1922 tarihi Türk ordusunun Büyük Taarruzu başlattığı gündür. Büyük Taarruz esnasında Yunan Komünistleri ve Bolşevik ajanları Yunan

Bu dostluk güç zamanda doğmuş, gelişmiş ve 16 Mart 1921 Moskova Antlaşmasıyla somutlaşmıştı. Türkiye ve Rusya halkları, ülkelerinin ve dünya barışını yararına olan işbirliğine devam edeceklerdi. Kendisi de bu uğurda elinden gelen çabayı esirgemeyecekti." Bkz. Bilâl Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.114.

¹⁵¹ M. Perinçek, **age.**, s.141.

¹⁵² **RGASPI**, f.544, 1.3, d.124, y. 263.

¹⁵³ A.Glebov, **age.**, s.79.

ordusunun moralinin bozulması için çalışmalar yapmakta ve geniş bir propaganda kampanyası yürütmekteydiler. Balkan Komünist Federasyonu bütün komünistleri Anadolu'daki Yunan seferine karşı çıkmaya çağırmıştı. Bu çağrıya karşılık olarak 1921 Mayısında özel bir komite kurularak Anadolu'da Yunan ordusu içinde savaş karşıtı faaliyetler yapma fikri benimsenmiş idi¹⁵⁴.

Büyük Taarruzun başarı ile sonuçlanması ile Ege ve Marmara da ilerleyişini sürdüren Türk birlikleri karşısında artık askeri zafer ümitleri tükenen İtilaf Devletleri bir ateşkes antlaşması imzalanması konusunda çalışmaya başlamışlardır. Türk tarafının da sıcak baktığı bu antlaşma için Mudanya ilçesi merkez seçilmiş, 3 Ekim 1922 günü bazı general, uzman ve gazeteciler Mudanya'da yaşayan Rus tüccar Aleksander Ganyanoff'un villasında toplanmışlardır¹⁵⁵. Toplantının bir Rus tüccarın evinde olması dönemin Türk – Rus ilişkilerine başka örnek teşkil etmektedir.

¹⁵⁴ Bülent Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1997, s.169.

¹⁵⁵ Salahi R. Sonyel, **age.**, C.II, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 281.

11 Ekim 1922 tarihinde imzalanan metin ile Mudanya Ateşkes Antlaşması tamamlanmış ve Anadolu'da Türk askeri zaferi ilan edilmiştir¹⁵⁶. Zafer Sovyet Rusya'da da yankı bulmuş ve çeşitli etkinliklerle kutlanmıştır. Türkistan SSC Sovyeti Merkez Yürütme Kurulu, Büyük Millet Meclisine bir kutlama telgrafı göndermiş, 12 Ekimde Buhara da büyük bir miting düzenlenmiş ve katılımcılar tarafından Mustafa Kemale bir telgraf çekilmiştir. 16 Ekimde ise Hiva'da toplanan mitinge büyük bir kalabalık katılmış, miting sonunda Türk halkına bir kutlama telgrafı çekilmiştir¹⁵⁷. 17 Ekim 1922 tarihinde Mdivani tekrar Türkiye'ye gelir ve kazanılan zafer için Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetleri adına Türkiye Büyük Millet Meclisine ve Mustafa Kemale bir tebrik mesajı getirir¹⁵⁸.

Mdivani'nin Türkiye'yi ziyaret ettiği günlerde Avrupa da ise hummalı bir çalışma sürmektedir. Bu

¹⁵⁶ S.Tansel, **age.**, C.IV, s.212 ve sonrası.

¹⁵⁷ M. Perinçek, **age.**, s.151.

¹⁵⁸ **RGASPI**, f. 85, 1. 24, d. 420, y. 2. Bu belgede Mdivani ayrıca Türk zaferinin Transkafkasya halkları arasında geniş yankı bulduğunu, Boğazlarla ilgili bir konferansta Türkiye'nin İtilaf Devletleri karşısında Sovyet Cumhuriyetleriyle ortak çıkarları savunacağını temenni ettiğini ve Cemal Paşa'nın katilinin yakalanıp tutuklandığını bildirmiştir. Bkz. **agb.**, arka sayfa.

çalışmanın amacı Türkiye ile bir barış antlaşması imzalamak ve Avrupadaki gerginliği sona erdirmektir. Konferansın toplanacağı yer olarak İsviçre'nin Lozan kenti seçilir. Lozan Konferansına Sovyet Rusya'nın katılması da Türkiye açısından ayrı bir muamma olmuştur¹⁵⁹. Sonuçta Türkiye, Sovyet Rusya'nın Konferansa katılmasını istemiş ve gerek Türk ve gerekse Rus tarafının yaptığı çalışmalar sonucunda¹⁶⁰ Sovyetlerin

¹⁵⁹ Bu konuda gözden geçirdiğimiz telif eserler iki ayrı ana grüştte toplanmaktadır: Birinci grüşt Sovyetler Birliğinin iyi bir müttelik olarak konferansa katılmak istemesi ve orada da karşılıklı çıkarları korumaya yönelik sonuçlar aldırılmak istemesidir. Bkz. Bülent Gökay, **age.**, s. 180 ve sonrası. T.C. Dışışleri Bakanlığı Yay., **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, Ankara 1973, s. 37 ve sonrası. İkinci grüştte göre ise Sovyet Rusya konferansa tamamen kendi çıkarlarını korumak amaçlı katılmak istemekte; burada Türkiye'yi kullanarak çeşitli kazanımlar elde etmeyi ummaktadır. Bkz. Salahi R. Sonyel, **age.**, s. 290 ve sonrası. Aslında bizim burada dikkat çekmek istediğimiz nokta; gerek Gökay ve gerekse Sonyel'in eserlerinde açıkladıkları grüşleri İngiliz Arşiv belgelerine dayandırarak vermeleridir. Buradan da anlaşılacağı üzere Devletler arası politika her zaman çok kaygan ve keskin bir zemine oturabilmekte ve olaylara her zaman farklı açılardan yaklaşmak mümkün olmaktadır. Ayrıca Lozan Konferansı sırasındaki İngiliz-Rus mücadelesi için bkz. Ali Naci Karacan, **Lozan**, Nokta Kitap, İstanbul 2006, s.147 ve sonrası.

¹⁶⁰ Türk tarafı İtilaf Devletlerinin barış konferansı için yaptıkları davete 4 Ekim 1922 tarihinde verdiği yanıtta: "Bu türden tek önemli sorun Boğazlar'ın gelecekteki kontrolüdür. Bu konuyla ilgili olan Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın çağrılı olmamasına şaşırdığımızı belirtmeden geçemeyiz; çünkü onların katılımı sadece daha kalıcı bir çözümün sağlanmasına katkıda bulunacaktır ve gelecekte çatışmaya yol açabilecek bütün sorunları gidermek için biz kesinlikle onların

konferansta kendilerini ilgilendiren oturumlara temsilci göndermeleri kabul edilmiştir¹⁶¹.

davet edilmesini öneriyoruz...ve çağrının onlara konferanstan önce gönderileceğini umuyoruz”. B.Gökay, **age.**, s.182.

¹⁶¹ Türk-Sovyet İlişkilerinde bir detay olması hasebiyle biz bu dipnotta Sovyet temsilcilerin hangi oturumlara katıldıklarını belirtmeyi uygun bulduk. Lozan Konferansında Sovyet temsilciler: 9 Sayılı Tutanağın tutulduğu 4 Aralık 1922 Pazartesi günü gerçekleştirilen Boğazlar Rejimini İnceleme Komisyonuna Tchitcherine**, Rakovsky, Mdivani, Vorovski, Berens, Chapochnikoff, Sabanine, Pastoukoff, Arens, Zaretzkaia adlı temsilciler ile katılmışlardır. Aynı komisyonun 6 Aralık 1922 Çarşamba oturum ve 10 sayılı tutanağında ise Sovyetler yine aynı temsilciler ile hazır bulunmuşlardır. 8 Aralık 1922 Cuma 11 sayılı tutanağın tutulduğu sabah ve 12 sayılı tutanağın tutulduğu öğleden sonra oturumlarında Sovyet temsilcileri yine değişmemiştir. 18 Aralık 1922 Pazartesi günü yapılan 16 sayılı tutanağın tutulduğu oturuma da aynı temsilcilerle katılmışlardır. Bu oturumda Rusya, Ukrayna ve Gürcistan Baştemsilcisi sıfatı ile G.Tchitcherine yaptığı bir açıklama ile “Rusya, Ukrayna ve Gürcistan Temsilci Heyeti, Boğazlar sorununa ilişkin olarak kendisinin verdiği Yönetmelik tasarısı Devletlerce kabul edilirse, Rusya, Ukrayna ve Gürcistan’ın Karadeniz’de kıyısı bulunan Devletlerle, kendi kıyılarının güvenliğinin etkili olarak sağlanması amacıyla, karşılıklı garantiler kabulü için bir konferans toplanmasını teklif etmek yükümünü kabul ettiğini bildirir” diyerek Karadeniz’e kıyısı olan devletleri ayrı bir konferansa davet etmiştir. 19 Aralık 1922 Salı günkü 17 sayılı tutanağın tutulduğu ve 20 Aralık 1922 Çarşamba günkü 18 sayılı tutanağın tutulduğu öğleden sonra oturumunda da Sovyet temsilcileri değişmemiştir. Tüm bu oturumların detayları için bkz. **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler**, Çeviren: Seha L. Meray, Yapı Kredi Yay., C.I, Kitap 1, İstanbul 2001, s. 131-156, 162-179, 229-259, 269-294.

1 Şubat 1923 Perşembe günü gerçekleştirilen 25 sayılı tutanağın tutulduğu Boğazlar Rejimini İnceleme Komisyonu oturumundaki Sovyet temsilcileri şunlardır: Tchitcherine, Vorovski, Behrens, Adamsky, Sabanine. Detaylı bilgi için bkz. Seha L. Meray’ın çevirisini yaptığı **age.**, C.I, Kitap 2, İstanbul 2001, s.130-148.

Konferansın başlamasına çok az bir süre kala Lenin bazı İngiliz gazetelerine yaptığı açıklamada “...İkinci olarak, programımız, Boğazların barış zamanında olsun, savaş zamanında olsun bütün savaş gemilerine kapatılmasını öngörmektedir. Bu, bütün devletlerin, sadece toprakları Boğaza bitişik olanların değil, bütün ötekilerin dolaysız ticari çıkarınadır”¹⁶² diyerek konferansta izlenecek Sovyet stratejisinin ipuçlarını vermiştir¹⁶³.

20 Kasım 1922 tarihinde başlayan ve bir kez ara verilen Lozan Konferansı, 23 Temmuz 1923 günü imzalanan nihai senet ile sona ermiştir. Biz burada

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan II. Boğazlar Rejimine İlişkin Sözleşmeye Sovyet heyetinden İordansky imza koymuştur. Aynı tarihte gerçekleşen Lozan Konferansı Nihai Senedinin imzasında hazır bulunan Sovyet heyeti ise: Tchitcherine, Rakovsky, Mdivani, Vorovski'den oluşmaktadır. Bkz. **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler**, Çeviren: Seha L. Meray, Yapı Kredi Yay., C.II, İstanbul 2001, s. 50-59, 119- 122.

** *Tchitcherine* Türkçe'deki transkripsiyon ve bilinen adı ile *Çiçerin*'dir.

¹⁶² Doğu Perinçek, **age.**, s.176.

¹⁶³ Konferans öncesi Sovyet tarafının görüş açısını kısa bir özetle anlatan metin için bakınız: (15.09.2006) http://www.i-u.ru/biblio/archive/gromika_istorija/05.aspx. Aynı konuda Ukrayn dilindeki bilgi için bakınız: <http://kimo.univ.kiev.ua/WW/24.htm> (15.09.2006).

çalışma konumuzu fazla dağıtmak istemediğimizden Lozan görüşmelerinin ayrıntılarına girmek istemiyoruz. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde gerek askeri ilişkiler ve gerekse Montreux Antlaşması ile Boğazlar sorunu konularında, Lozan görüşmeleri ve kararlarına geri dönecek ve bazı bilgiler verilecektir. Kısaca söylemek gerekirse, Lozan görüşmeleri boyunca Türk – İngiliz – Sovyet istekleri arasında çeşitli strateji savaşları yaşanmış, sonuçta her devlet istediği sonuca ulaşmaya çalışmıştır.

Lozan'da görüşmeler sürerken Türkiye savaş sonrası yeni atılımlar yapmakta, hızla dünya konjonktürüne uymaya çalışmaktadır. Bu bağlamda İzmir'de 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresi düzenlenir¹⁶⁴. Kongreye içlerinde Aralov, Abilov ve Astanov'un da aralarında bulunduğu Sovyet temsilcileri de katılır¹⁶⁵. Kongre boyunca çeşitli temaslar

¹⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)**, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 148-164. A. Afetinan, **İzmir İktisat Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989.

¹⁶⁵ **RGASPI**, f.544,1.3, d.122,y.175–178. Adı geçen arşiv belgesinde Aralov, Karahan'a İzmir İktisat Kongresi ve İzmir seyahati ile ilgili bilgi vermekte, adı geçen bölgede Sovyet Rusya'nın propagandasını

gerçekleştiren heyet, 23 Şubat 1923 günü Azerbaycan Büyükelçisi Abilov'un ölümü ile sarsılır¹⁶⁶. Abilov'dan sonra Azerbaycan'ın Türkiye Elçiliği kapanacak ve tüm Sovyet Cumhuriyetlerinin çalışmaları SSCB Büyükelçiliği çatısı altında toplanacaktır¹⁶⁷.

Bu arada Moskova'ya geri çağırılan Aralov, 1923 Nisanında Moskova'ya döner ve yerine bir süre için Rozenberg vekalet eder¹⁶⁸. Aralov'dan sonra Sovyetler

yapma fırsatı bulduğundan bahsetmekte, yol boyu gördüğü bölgelerdeki savaş izlerinden ve yıkımdan söz etmektedir. Sovyet heyetine yol boyu Rauf (Orbay)Bey eşlik etmiştir. (Rauf Orbay siyasi anılarında böyle bir seyahatten bahsetmemiştir. Bkz. Rauf Orbay, **Siyasî Hatıralar**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003). Aralov raporunda Sovyetlere karşı değiştiği sezilenen Türk tavrının askeri ve siyasi gerekçelerden kaynaklandığını söylemiştir. Raporun devamında İktisat Kongresinden bahseden Aralov, Türkiye'deki işçi, köylü vb. sınıfların durumundan kısaca bahsetmiş, kongre izlenimlerini aktarmaya devam etmiştir. Azerbaycan'ın Türkiye elçisi Abilov'un İzmir'de aniden rahatsızlanarak ölmesi konusuna da değinen Aralov, Latife Hanım, Güneydoğu Anadolu'nun durumu, Türk-Fransız İlişkileri, İttihatçılar ve Türk-Sovyet İlişkileri konularına da sırasıyla değindikten sonra son olarak merkezle iletişim konusuna da değinmiş ve raporunu noktalamıştır.

¹⁶⁶ **Agb**, 19 Şubat'ta aniden hastalanan Abilov acilen ameliyata alınmış, bağırsaklarında meydana gelen büyük problemden dolayı kurtarılamayarak 23 Şubat 1923 sabahı saat 06 sularında vefat etmiştir.

¹⁶⁷ M. Perinçek, **age.**, s.162.

¹⁶⁸ S.İ. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Hatıraları**, Burçak Yayınevi, İstanbul 1967, s.220.

Birliğinin Türkiye elçiliğine Y.Z. Surits atanmış ve haziran ayında görevine başlamıştır.

1923 yılı Haziran ayı ile Ekim ayı arasında iki ülke arasında siyasi alanda (Temmuz ayında Lozan Antlaşması imzalanmış ve her iki devlet de bu antlaşmaya imza koymuşlardır) nemli bir gelişme yaşanmamış ve 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye’de Cumhuriyet ilan edilmiştir.

Bir yanda bu gelişmeler sürerken diğer yanda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin kurucusu Vladimir İliç Ulyanov (Lenin) rahatsızlanmış ve yönetimi şeklen sürdürse de aslında Sovyetler Birliği yönetiminden uzaklaşmıştır. 27 Mart 1923 tarihinde Lenin’in sağlık durumu hakkında Ankara’ya telgraf çeken Moskova Büyükelçisi Ahmet Muhtar Bey, Lenin’in felç geçirdiğini, doktorların gayretleri sonucunda iyileşme yönünde tepkiler verdiğini belirtmiş ve Sovyetler Birliği Başkanı Kalinin’e¹⁶⁹ bir telgraf

¹⁶⁹ Mihail İvanoviç Kalinin, doğumu 19 Kasım 1875 Verhnyaya Troitsa, lm 3 Haziran 1946 Moskova. Fakir bir aileye mensup olan Kalinin, 1893’te gittiği Petersburg’da işçi olarak çalışmaya başlamış, bu arada girdiği Sosyal Demokrat İşçi Partisinde Lenin’in

çekilmesinin uygun olacağını belirtmiştir¹⁷⁰. Bunun üzerine de Atatürk, 4 Nisan 1923 günü Kalinin'e bir telgraf göndermiştir¹⁷¹. Moskova'da olumlu karşılanan bu telgrafa Kalinin bizzat cevap vermiştir¹⁷². Rahatsızlığı artan Lenin, son günlerini Moskova yakınlarındaki Gorki kentinde geçirmiş ve burada 21 Ocak 1924 günü ölmüştür¹⁷³. Lenin'in ölümü Türk-Sovyet ilişkilerinde

en büyük destekçilerinden birisi olmuştur. 1899 ve 1903'te iki kez tutuklanmıştır. Daha sonra partide çeşitli görevlen üstlenen Kalinin, 1917-19 tarihlerinde Petograd Belediye Başkanlığı yapmıştır. 1919-1946 tarihleri arasında Rusya Merkez Yürütme Komitesi Başkanlığı görevini yürütmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Kalinin, Mihail İvanoviç, Ana Britannica*, C.XII, Ana Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 431.

¹⁷⁰ **DBA-Müt. 1/118** Moskova Büyükelçiliğinden Dışişlerine Şifre tel. 27.3.39 (1923), No.317'den aktaran Bilâl Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.114-115.

¹⁷¹ "Yoldaş Lenin'in sağlık durumunun iyileşmekte olduğunu büyük bir memnuniyetle öğrendim. Kendisine acil şifa dileklerimi iletmenizi rica ederim." **DBA-Müt**'den aktaran, B.Şimşir, **age.**, s.115-116.

¹⁷² "Sovyet Rusya ile doğu halkları arasında dostluğun gerekli olduğu düşüncesinin koruyucusu Yoldaş Lenin'in sağlık durumunun günden güne iyiye gittiğini sevinçle haber verdikten sonra, bu dostça dilek için Lenin adına ve Rusya Cumhuriyeti adına içtenlikle teşekkür ederim. Bunu halklarımızı birleştiren bağın yeni bir göstergesi olarak selamlarım." **DBA-Müt**'den aktaran, B.Şimşir, **age.**, s.116.

¹⁷³ Lenin'in hayatı ve ölümü için bkz. Georg Von Rauch, *Lenin, Seriya İstoriçeskiye Silueti Lenin-Stalin*, Feniks, Rostov Na Donu 1998, s. 9-164. *Ana Britannica, Lenin*, Ana Yayıncılık, C.XIV, İstanbul 1989, s.385-388. Büyük Sovyet Ansiklopedisi İnternet Adresi: <http://www.ezi.ru/1/42/164.htm> (15.09.2006), Christopher Hill, **Lenin ve Rus Devrimi**, Çev: Aziz Erinç, Evrensel Basım

hareketli günler yaşanmasına neden olmuş ve Türk tarafından Sovyet tarafına pek çok taziye mesajı gitmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Atatürk, Sovyetler Birliği Başkanı Kalinin'e 23 Ocak 1924 tarihinde çektiği taziye telgrafında: “İrtihali ziyadesiye şayan-ı teessüf olan Lenin'in şahsında Rusya'nın duçar olduğu mucib-i elem ziyân hasıl ettiği hakiki teessüratımı kabul buyurmanızı rica ederim” demiştir¹⁷⁴. Yine aynı gün İsmet Paşa, Rus Dışişleri Bakanı Çiçerin'e ve Meclis Başkanı Ali Fethi Bey de Kalinin'e birer taziye mesajı göndermişlerdir. Bu telgrafların Moskova'ya çekildiği gün Ahmet Muhtar Bey de Ankara'ya bir telgraf çekmiş ve Lenin'in cenazesine bir çelenk gönderilmesinin ülkemiz adına olumlu olacağını

Yayın, İstanbul 1994, Bertram D. Wolfe, **Devrimi Yapan Üç Adam**, Çev: Yunus Murat, C. I-II, Bilim Felsefe Sanat Yay., İstanbul 1989, Helene Carrere D'encausse, **Lenin**, Çev: Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, İstanbul 2002, SBKP Merkez Komitesi Marksizm-Leninizm Enstitüsü, **V. İlyiç Lenin Biyografisi**, Çev. Gönül Özen Sezer, Sorun Yay., İstanbul 2000. Son eserde Lenin'in vefatından sonra Sovyetler Birliği politikası ve kendinden sonra Stalin'in başa geçirilmemesi ile ilgili meşhur vasiyetnamesi de verilmiştir.

¹⁷⁴ **DBA-Müt'**den aktaran, B.Şimşir, **age.**, s.117.

belirtmiştir¹⁷⁵. Ankara tarafından kabul edilen bu öneri üzerine cenazeye çelenk yollanmış, ayrıca Ahmet Muhtar Bey Çiçerin'e bir mektup yazarak Lenin'in ölümü nedeniyle kendisi ve Türk hükümeti adına başsağlığı dilemiştir. Derin bir hissiyatla yazılmış bu mektuba Çiçerin de aynı içtenlikle bir cevap yazmış ve zor günlerinde yanlarında olan dost Türkiye'ye teşekkür etmiştir¹⁷⁶.

¹⁷⁵ **DBA-Müt** Moskova B.Elçiliğinden Dışişlerine Şifre tel.23.1.1924, No.53'ten aktaran, B.Şimşir, **age.**, s.117.

¹⁷⁶ **Age.**, s.118.

I.BÖLÜM

STALİN'İN SOVYETLER BİRLİĞİNDE İKTİDARA GELİŞİNDEN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KADAR TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ

I-1920'Lİ YILLARDA TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ

A-Stalin'in Sovyetler Birliğinde İktidara Gelişi

Asıl adı Iosif Vissarionoviç Çugaşvili olan ve gençlik yıllarında Rusça da “Çelik Adam” anlamına gelen “Stalin” takma adını kullanmaya başlayan¹⁷⁷ Stalin, 21 Aralık 1879 yılında Tiflis yakınlarında küçük bir kasaba olan Gori’de doğmuştur. Stalin’in babası ayakkabı tamircisi Vissarion Çugaşvili ve annesi çamaşırcı Yekaterina Geladze idi¹⁷⁸. Yoksul bir çocukluk geçiren Stalin, 1888-1894 yılları arasında kilise okuluna devam etmiş, ardından Tiflis İlahiyat Okulunda papazlık eğitimi almaya başlamıştır. 1899’da bu okuldan devrimci

¹⁷⁷ <http://www.cnn.com/SPECIALS/cold.war/kbank/profiles/stalin> (04.07.2005).

¹⁷⁸ Gustav Higer, *Stalin, İstoriçeskie Silueti Lenin-Stalin*, Feniks, Rostov na Donu 1998, s.165.

çalışmaları nedeniyle atılan Stalin, kısa sürelerle çeşitli işlere girmişse de 1900 yılından itibaren kendisini tamamen Sosyalizm için çalışmaya vermiştir. Önceleri Kafkasya da çeşitli işçi gösteri ve grevlerinde boy göstermiş ve 1903'te Bolşevik Parti'ye katılmıştır¹⁷⁹.

Bundan sonra hızla basamakları tırmanan Stalin; 1913-1917 yılları arasını sürgünde Sibiryada geçirmiş ve Çarlık yönetiminin yıkılması ile serbest kalmıştır. Sibirya'dan St.Petersburg'a (o dönemdeki adı ile Petrograd) dönen Stalin, hemen Lenin'in direktifleri doğrultusunda çalışmalara başlamış, iç savaş döneminde çeşitli cephelerde askeri ve siyasi yöneticilik yapmıştır. 1917-1923 yılları arasında Milletler Komiserliği, 1919-1923 Devlet Denetleme Komiserliği görevleri de Stalin tarafından yürütülmüştür.

Lenin'in yatağa bağlı geçen son döneminde, Komünist Parti içerisinde etkisini arttırmaya çabalamış, Lenin'den sonra iktidar koltuğuna oturmak için zemin hazırlamıştır. 1922'de Parti Merkez Komitesi Genel Sekreterliği konumunu ele geçiren Stalin, parti içi

¹⁷⁹ **Ana Britannica**, *Stalin*, C.XX, İstanbul 1990, s.15.

atamaları kendi amaçları doğrultusunda kullanarak önemli bir güç sahibi olmuş ve daha sonra elde edeceği diktatörlüğünün temellerini atmıştır¹⁸⁰.

Lenin, ölmeden önce yazdığı siyasi vasiyetnamesinde, Stalin'in genel sekreterlik görevinden alınmasını istemişse de¹⁸¹ onun son yılını yatağa bağlı geçirmesinden faydalanan Stalin, kendisi gibi Troçki muhalifi olan Lev Kamelev ve Grigori Zinovyev'le anlaşarak Lenin'in vasiyetnamesindeki bu kısmın ortaya çıkarılmasını önlemiş ve Troçki'ye karşı iktidar mücadelesi vermeye başlamıştır. Lenin'den sonraki ikinci adam olarak görülen Troçki, o yıllarda “Savaş Komiserliği” gibi önemli bir görevi yürütmekte ve oldukça da güçlü bir konumda idi¹⁸². Ancak Lenin'in ölümünden sonra bazı kişisel hataları ve ayrıca

¹⁸⁰ **Agm.**, s.15.

¹⁸¹ Lenin iktidarın sınanmış birkaç yüz eski Bolşevik militanın eline bırakılmasını arzu etmekte idi. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. V.A. Saharov, “**Politichoskoe zaveschanie**” **Lenina: real'nost istorii i mify politiki monografiya**, (pod redaktzie: Prof. V.I. Tropina), İzdatel'stvo MGU, Moskva 2003. Bu konu daha sonraları Troçki tarafından dan dile getirilmiş, hatta kaleme alınmıştır. Lenin'in vasiyeti ve Stalin hakkındaki düşünceleri noktasında Troçki'nin yazdıkları için bkz. Lev Trotskij, *Zaveschanie Lenina*, **Gorizont**, #6-475, Moskovskij Rabochij, Moskva 1990, s.35.

¹⁸² **Ana Britannica**, *Troçki*, C.XXI, İstanbul 1990, s.178.

muhafiflerinin ona karşı dikkatli politikaları nedeniyle ilk anda istediği çıkışı yapamayan Troçki, böylelikle iktidarı Stalin ve mtfeviklerine kaptırmıřtır¹⁸³.

Lenin'in ölümü ile hemen harekete geçen Stalin, radyo ve gazetelerde Lenin hakkında yaptığı açıklamalar ile bir anda ön plana çıkmayı ve gerek halkın gerekse partinin önemli kişilerin beğenisini kazanmayı bařarmıřtır¹⁸⁴.

Troçki'nin kısmen etkisiz hale getirilmesi sonrasında Buharin ile birleşen Stalin bu sefer de Kamelev ve Zinovyev karşıtı bir politika izlemeye bařlamıřtır¹⁸⁵. Bu döneme Rus tarihinde çoklu yönetim dönemi denmektedir. 1926'da Troçki'nin Politbüro'dan, 1927'de ise Zinovyev'le birlikte Merkez Komiteden çıkarılması ile birlikte gücü iyice artan Stalin yavaş yavaş Buharin'in iktidar üzerindeki etkisini de azaltarak 1927 yılından itibaren Sovyetler Birliği iktidarına mutlak

¹⁸³ Lev Trotskij, **Moja Jizn**, Vagrius, Moskva 2001, s.89.

¹⁸⁴ P. Kosolapov, **Slovo Tovarishi Stalinu**, Eksmo, Moskva 2002, s.11.

¹⁸⁵ Vadim Kojinov, **Rossiya(1901-1939)**, C.XX, Moskva 2002, s.190.

hakim olmuştur. Kulakların¹⁸⁶ 1936'da tamamen tasfiyesi ile de Stalin'in diktatörlüğü kesinleşmiştir.

¹⁸⁶ Kulaklar Çarlık dönemi Rusya'sında zengin toprak sahiplerine verilen isimdir. Kulakların asil soydan gelmesi gibi bir zorunlulukları olmayıp, sarayın yahut da yerel yetkililerin izniyle bu ünvana sahip olunabilmektedir. Kulaklık bir ünvandan ziyade, bir durum halidir. Tarihi süreç içerisinde kulaklar oldukça zenginleşmiş ve gerek yerel, gerekse genel iç politikada etkin bir hale gelmişlerdir. Hatta kulakların zaman zaman Rusya'nın dış politikasında da etkili oldukları gözlemlenmiştir. Bolşevik Devriminden sonra, sınıf farkının reddedilmesi ile kulaklar tasfiye edilmeye başlanmış ve bu işlem Stalin döneminde tamamlanmıştır.

B- 17 Aralık 1925 Antlaşmasına Kadar Olan Türk-Sovyet İlişkileri

1921 anlaşması ile Lenin döneminde resmî bir şekle bürünmüş olan Türk-Rus (Sovyet) ilişkileri, 1922 yılında Sovyetler Birliğinin kurulması¹⁸⁷ ve Lenin'in ölümünün ardından, Türkiye'de Cumhuriyetin ilanı ve başta Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ve Sovyet tarafında ise Stalin'in önderliğinde devam etmiştir.

Stalin, Lenin öldükten sonra iktidarı devralmak için ülke içerisinde bir takım siyasi manevralar yaparken diğer yandan da kafasındaki dış politika stratejilerini Sovyetler Birliğinin devlet politikası haline getirmek için uğraş vermekte idi. Stalin'in ilk yıllarındaki dış politikasının temelini batı ülkeleri ile siyasi ilişkiler kurmak ve Sovyetler Birliğine yönelik ittifakların kurulmasını önlemek oluşturmuştur¹⁸⁸.

¹⁸⁷ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 29 Aralık 1922 tarihinde resmen kurulmuştur.

¹⁸⁸ Çağatay Benhür, *Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.15, Konya 2004, s.326.

Lenin bir bakıma “Jakobencilik” istiyordu, ama aynı zamanda zorunlu bir merkezileşme ve partinin denetimi altında kitlesel terör uygulanmasını da öngörüyordu. Ama şu da iyi biliniyordu ki proletaryanın diktatörlüğünü ondan daha iyi bir şekilde temsil edecek biri de yoktu¹⁸⁹. Bu teori Stalin tarafından da benimsenmiş ve proletaryanın devrimci diktatörlüğü doktrini ile kendine yer bulmuştur. Bunun felsefik temeli Lenin tarafından gerçekleştirilmiş olsa da tam anlamıyla uygulamaya geçiren Stalin olmuştur. Bu doktrinin temelinde ise komünist topluma ulaşmada öncü rolü üstlenecek proletarya ve bunu ilerletecek ise proletarya diktatörlüğüdür. Dünya devrimini de gerçekleştirecek olan ‘proletaryanın demokratik diktatörlüğü’dür ve bu sınıfsız topluma ulaşılıncaya kadar varlığını sürdürecektir. Temelde bu görüşün haklılığı üzerinde hareket eden Stalin, partinin 1939 tarihindeki 18. Kongresinde, Üçüncü-Beş-Yıllık planın sınıfsız sosyalist toplumun yaratılması ve komünizme kademeli geçişin tamamlanması göreviyle birleştirilmesi gerekliliğini belirtilmiş ve proletarya diktatörlüğü ilkesi 1936 Sovyet Anayasasına da konmuştur. Stalin, Kulakların sınıf

¹⁸⁹ Burada kast edilen kişi Stalin’dir.

olarak ortadan kaldırılmasından sonra, düşman sınıfların Sovyetler Birliğinde daha fazla var olmadığını, toplumun sadece iki kardeş sınıf olan işçiler ve köylülerden oluştuğunu belirtmiştir. Bu bazı dönemlerde belirtildiği gibi, Stalin'in, sınıfsız sosyalist toplumun 1930'larda oluştuğunu farz ettiği demek değildir. Stalin bunu gelecek için bir görev olarak bildiğini yazılarında belirtilmiştir. İşçi sınıfı içinde ortaya çıkan yeni aydınlar tabakasına gelince; Stalin onların “yeni sınıfsız, sosyalist toplumu oluşturmakla angaje olduklarını” belirtiyordu. Stalin, Sovyet toplumunun sınıf yapısında meydana gelen değişiklikleri belirttiği tartışmasında/konuşmasında, SSCB'deki sınıfsız toplumun varlığından değil fakat işçi sınıfı ve köylüler arasındaki ve bu sınıflarla aydın tabaka arasındaki ayırım çizgilerinin ekonomik ve politik çelişkide olduğu gibi törpülediğine ve azaldığına dikkat çekmek istemiştir. SBKP(B)'nin 17. Kongre raporunda, Stalin sosyal çelişkilerin varlığına aşağıdaki koşullarda dikkat çekmiştir: “Doğal olarak, sınıfsız bir toplum bir zamanlar varmış gibi kendiliğinden oluşmaz. Çalışan halk kitlelerinin çabasıyla, proletarya diktatörlüğünün organlarını güçlendirerek, sınıf mücadelesini güçlendirerek, sınıfları ortadan kaldırarak, kapitalist

sınıfların kalıntılarını ortadan kaldırarak, yok ederek ve iç(te) ve dış(taki) düşmanlarla mücadele ederek başarılabılır ve inşa edilebilir”. Stalin’in bu doktrini, Rusya’da ihtilalden sonra Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesiyle bir başarı yakalamış ancak Almanya vb. ülkelerde beklenen devrimlerin gerçekleşmemesi nedeniyle tam anlamıyla uygulanamamıştır ve de Sovyetler yalnız kalmıştır. Bu durumda ister istemez Troçki’yle ayrı düşse de “Tek Ülkede Sosyalizm” doktrinini savunmak zorunda kalmıştır. Bu doktrinle devrimin başka ülkelerde olmasına yardımcı olma durumu ertelenmiş yani ‘dünya devrimi’ düşüncesi ve bu yoldaki girişimler ikinci plana atılmıştır. Bu dönemde Stalin bu doktriniyle Batı’dan gelen tehditlerin bu sistemi yıkabileceği endişesi ile Rusya da sosyalizmin tam anlamıyla yerleştirilmesi için çalışmaya başlamıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Stalin’in korkusu, kapitalist devletlerle çevrili bir durumda olması nedeniyle bir dış müdahale sonucu rejimin devrilmesidir. Bu yüzden Stalin dönemindeki Sovyet dış politikasının temeli, böyle bir dış müdahaleyi olanaksız kılmaya yöneliktir. Ayrıca bu dönemde Sovyetler Birliği üç şeye çok ihtiyaç duyuyordu: Para ve Sermaye, Ticaret,

Diplomatik Tanınma. Bu koşulların sonucu olarak Sovyetler Birliği II. Dünya Savaşına kadar bir “Tarafsızlık ve Saldırmazlık Politikası” izleyecektir. Stalin döneminde ‘Sovyetler Birliği için iyi olan tüm dünya için iyidir’ şeklinde açıklanabilecek ‘İki Kamp Doktrini’ de Sovyetlerin politikasında belirleyici olmuştur.

Murat Belge, Stalin’in bahsettiğimiz tutumunu, Sovyetler Birliğinin etkin dinamiği olan Rus milliyetçiliği ile birleştirerek şu yorumu yapmaktadır: “Altta yatan milliyetçiliğin sosyalist dilde söylenme biçimi “tek ülkede sosyalizm” di aslında. Stalin bunu söyledi; söylemeyenleri ya da yarım ağızla söyleyenleri de kısa zamanda temizledi”¹⁹⁰.

Yukarıda belirttiğimiz Stalin ve Sovyetler Birliğinin genel bakış açıları ile dış politika stratejileri, bundan sonra vereceğimiz bilgileri doğru değerlendirme ve olayları yerlerine oturtmada sanırız faydalı olacaktır.

¹⁹⁰ Murat Belge, *Osmanlı’da ve Rusya’da Aydınlar, Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya*, s.122-123.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa da sular durulup da taşlar yavaş yavaş yerine oturmaya başladıktan sonra, Sovyetler Birliğinde, batıda kendilerine karşı bir ittifak kurulma olasılığı üzerine endişeler belirmeye başlamıştı. Aslında savaş sonrasında galip devletleri de Avrupadaki durumdan tam olarak emin ve hoşnut değillerdi. Özellikle Fransa, savaş sonrasında Almanya üzerinden elde ettiği çıkarları korumak adına birtakım endişeler taşımakta idi. Savaştan galip çıkmasına rağmen uğradığı büyük ekonomik kayıp da İngiltere'yi rahatsız etmeye devam ediyordu. Almanya ise hiç şüphesiz Versailles Antlaşmasının kendince ağır hükümlerinden kurtulmak için fırsat kollamaktaydı¹⁹¹.

Tüm bu rahatsızlıklar üzerine ilk harekete geçen ülke Fransa oldu ve 1919 yılında İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleriyle karşılıklı saldırmazlık anlaşmaları imzaladı. Bu anlaşma, Almanya'nın olası bir saldırısı karşısında ABD ve İngiltere'nin Fransa'ya askerî yardım vermesini öngörmekteydi¹⁹². Fakat Amerika ile yapılan anlaşmanın onaylanmaması bu ittifakların geçersiz

¹⁹¹ R.Uçarol, **age.**, s.521.

¹⁹² Fahir Armaoğlu, **20.yy Siyasi Tarihi**, s.153.

olmasına neden oldu. Bunun üzerine Fransa, 7 Eylül 1920'de Belçika, 19 Şubat 1921'de Polonya ve 25 Ocak 1924'de Çekoslovakya ile ayrı ayrı ittifak anlaşmaları imzalayarak Küçük Antant'ı meydana getirdi¹⁹³. 28 Nisan 1919'da kurulmuş olan Milletler Cemiyeti de, Avrupa da istenilen güven ortamını o gün için sağlayabilmiş değildi.

1925 yılına gelindiğinde Fransa hâla Almanya'nın Alsace-Lorraine'i alma girişimi olasılığından endişe duymaktaydı. İki ülke arasında savaş tazminatı ve onarım çalışmaları konusundaki girişimlerden dolayı gelişen olumlu hava, Alman Başbakanı Gustav Stresemann'ın 1925 Şubatında Fransa'ya İngiltere ve İtalya'nın da katılımıyla ortak bir saldırmazlık paktı teklifiyle bir anda çok olumlu bir noktaya gelmiştir.

5 Ekim 1925 tarihinde Locarno'da toplanan konferansa Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Belçika, Polonya ve Çekoslovakya katılmış ve 16 Ekim 1925'te hazırlanan antlaşma, 1 Aralık 1925'te Londra'da imzalanmıştır. Locarno Antlaşmasına göre, Almanya batı

¹⁹³ R.Uçarol, **age.**, s.522.

sınırlarının sürekliliğini ve herhangi bir anlaşmazlık halinde Milletler Cemiyeti'ne başvurmayı kabul etmiş, ayrıca tüm taraflarca bütün anlaşmazlıkların barış yolu ile çözümlenmesi kararına varılmıştır¹⁹⁴.

Görüldüğü gibi Locarno Antlaşması ile Almanya batı sınırlarına güvence verirken, doğu sınırları söz konusu edilmemiştir. Bu durum da, Almanya'nın ilk dünya savaşı ve öncesindeki faaliyetlerini çok iyi bilen doğu sınır komşularını ve Sovyetler Birliğini endişeye düşürmek için yeterli ortamın oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Dünyada meydana gelen değişiklikleri dikkatle izleyen ve çözümleyen Atatürk, 1 Mart 1924 tarihinde Meclis'te Türk-Sovyet ilişkilerini değerlendirerek şunları söylemiştir: “Rusya Şûralar İttihadı Cumhuriyeti ile münasebatımızın dostane mahiyette muhafazasına ve fiilen inkişafına halisane atfı kıymet ediyoruz. Bazı müşkilât kısmen ameli olarak halledilmiştir. Hemen neticeye takarrubetmiş olan konsolosluk mukavelesinin

¹⁹⁴ R.Uçarol, **age.**, s. 525-526.

imzası tehhur etmiyecektir ümidindeyiz”¹⁹⁵. Atatürk 1 Kasım 1924’te Meclis’te yaptığı açılış konuşmasında da “Kadim Dostumuz Rusya Sovyet Cumhuriyetiyle münasebatımız dostluk vadisinde her gün daha ziyade inkişaf ve terakki etmektedir. Hükümet-i Cumhuriyetimiz Rusya Sovyet Cumhuriyetiyle hakiki ve vâsi hüsnü münasebatı, mazide olduğu gibi, şiarı siyasi addetmektedir” şeklinde Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili yorum yaparken aynı zamanda dünyada gelişmekte olan siyasi durumu değerlendirmiş ve Avrupa’nın geleceğine ışık tutmuştur¹⁹⁶.

Avrupa ve Sovyetler Birliğinde bu gelişmeler olurken, henüz yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti de bazı sorunlarla uğraşmaktaydı. Yeni devlet ve sistemin oturtulması, ekonomik ve sosyal sorunların giderilmesi, siyasi arenada Musul sorunu, nüfus mübadelesi ve Güneydoğuda çıkan isyanlar bu sorunların en başta gelenlerini oluşturmaktaydı.

¹⁹⁵ **Atatürk’ün Milli Dış Politikası**, C.2, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s.43.

¹⁹⁶ **Age.**, s.45.

Görüldüğü üzere iç ve dış pek çok sorunla karşı karşıya olan Türkiye ve Sovyetler Birliği, Lenin sonrasındaki dönemde de önceki gibi yoğun bir ikili ilişki süreci içerisinde olacaktır.

23 Haziran 1923 tarihinde Yakov Zaharoviç Surits, Mustafa Kemal'e güven mektubunu sunarak Aralov'un yerine Sovyet Büyükelçisi olarak Türkiye'deki görevine başlamıştır. Bu değişiklik, Lenin sonrasında Türk-Sovyet ilişkilerinin şekillenmesinde ve devamında oldukça etkili olacaktır. Çünkü Surits Sovyetler Birliğinin en etkili ve bilgili diplomatlarından birisidir¹⁹⁷.

Türkiye, 24 Temmuz 1923'de Lozan Atlaşmasını imzalayarak Milli Mücadele sonrasında dünya konjonktüründe kendisine yer açmış ve milli devlet yolunda hızla ilerlemeye başlamıştır. Cumhuriyetin ilanını ile yeni yapılanma artık resmileşmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarih sahnesinde yerini almıştır. 29

¹⁹⁷ 1882 Dvinsk doğumlu olan Surits Berlin Üniversitesi'nde Uluslar arası İlişkiler eğitimi almış, Türkiye Büyükelçiliği'ne atanmadan önce de Sovyetler Birliğinin Afganistan Büyükelçiliği, Türkistan Sorumluluğu ve Norveç Büyükelçiliği görevlerinde bulunmuştur. Ayrıntılar için bkz. K.A. Zalesskiy, **İmperiya Stalina**, Veçe, Moskva 2000, 434-435.

Ekim 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Cumhuriyeti ilanı ile resmileşen devletin ilk Cumhurbaşkanı da aynı gün seçilen Mustafa Kemal olmuştur. Atatürk bu arada kendisine tebrik telgrafı yollayan Sovyetler Birliğinin İcra Komitesi Başkanı (Bu görevin karşılığı; SSCB Cumhurbaşkanı sıfatıdır) Kalinin'e 4 Kasım 1923 tarihinde bir teşekkür telgrafı yollamıştır¹⁹⁸.

Bu arada 1924 yılının Eylül ayından itibaren ileride imzalanacak¹⁹⁹ olan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Pakti'nin temelleri atılmaya başlamıştır. Sovyet Büyükelçisi Surits'in, Başbakan İsmet Paşa'ya

¹⁹⁸ “Türk Milletinin kaderini doğrudan doğruya ve tam bir hâkimiyet dairesinde bizzat yönetme hakkını kesin bir surette tesbit eden ve geçmişte son derece zarar gördüğü istibdada ilelebet son veren Cumhuriyetin ilanı dolayısıyla vaki olan tebriklerinize Türk milleti ve hükümeti adına temiz yürekle ve içtenlikle teşekkür ederim. Cumhurbaşkanlığına seçilmem münasebetiyle yaptığımız tebrikler ve hakkımda gösterdiğiniz hissiyattan dolayı son derece mütehasıs oldum. İki millet ve hükümetlerimizi birleştiren dostça bağların çözülmez olduğu hakkındaki güveninize ve işbu bağları gittikçe güçlendirerek ve pekleştirerek her iki devletin gelişmesine ve iki milletin mutluluğuna hizmet edeceğine kaniyim”. **Hakimiyet-i Milliye** (05.11.1923).

¹⁹⁹ Burada atıfta bulunulan antlaşma 17 Aralık 1925'te imzalanacak olan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Pakti'dir.

eski Moskova Antlaşmasının²⁰⁰ hükümlerini yenileyerek geliştirme önerisi ile başlayan görüşmeler zaman zaman kesintilere uğrasa da 1925 yılının sonunda tamamlanacaktır²⁰¹. Görüşmeler devam ederken Çiçerin, 19 Eylül 1924'te Surits'e bir telgraf çekerek, ileride yapılacak ittifak anlaşmasına askeri tarafsızlık ve bir diğerine karşı askeri oluşumlara katılmama şartını Türk tarafına teklif etmesini istemiştir²⁰².

Yeni bir devlet kurmanın ve yeni bir rejim oluşturmanın getirdiği sıkıntılar aslında hem Türk, hem de Sovyet yetkililerin çok iyi bildikleri bir konu idi. Bolşevik devriminden sonra Rusya da, önce Bolşevikler ile Çarlık taraftarı ordular arasında, ardından da eski Çarlık topraklarının yeni yönetimleri ile Bolşevikler arasında uzun süren bir iç savaş yaşanmıştı. Türkiye de ise Kurtuluş Savaşı yıllarında İstanbul hükümeti merkezli meydana gelen bazı ayaklanmalar ortaya çıkmış, bunu yeni sisteme uyum sağlayamayanların çeşitli gerekçelerle çıkardığı isyanlar izlemiştir. Bu isyanlardan Kürt İsyanı

²⁰⁰ Eski Moskova Antlaşmasından kasıt 1921 yılında imzalanandır.

²⁰¹ M. Perinçek, **age.**, s.168.

²⁰² **Dokumenti Vreşney Politiki SSSR**, C.8, s.766.

olarak bilineninde, kendi geçmiş deneyimlerinden de ders alan Sovyetler Birliği, desteğini açıkça Türkiye ve Türk hükümetine vermiştir²⁰³.

Yukarıda değindiğimiz gibi sürmekte olan Türk-Sovyet görüşmeleri 1925 Aralığında nihayetlenecektir. Bundan önce 1 Kasım 1925'te T.B.M.M.'nin açılış konuşmasında Atatürk yine Türk-Sovyet ilişkilerine atıfta bulunmuştur²⁰⁴.

Lozan Antlaşmasında çözülemeyen Musul meselesi, uzun dönem Türkiye ile İngiltere arasında sorun olmuş ve iki ülke arasında zaman zaman gerginlik yaşanmıştır. Şeyh Sait isyanı, Avrupadaki gelişmeler ve Türkiye'nin içerisinde bulunduğu sosyo ekonomik koşullar Türk hükümetinin Musul meselesindeki tavrında etkili olmuştur. O dönemde Cemiyet-i Akvam olarak adlandırılan Birleşmiş Milletler Örgütü, tamamen İngiltere'nin etkisi altındaydı ve oradan İngiltere aleyhine

²⁰³ **RGASPI**, f.495.1.154., d.775., y.19-26.

²⁰⁴ “Komşumuz ve dostumuz Sovyet Cumhuriyetiyle münasebetimiz samimanedir. Yekdiğere karşı emniyetbahş bir hattı hareket üzerindeyiz”. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C.2, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s.46.

bir sonucun çıkması olası görünmemekteydi. Bu durumu iyi analiz eden Atatürk, Türk Dış Politika stratejisini de ona göre kurmuştur²⁰⁵.

Aynı dönemde Sovyetler Birliği, yukarıda da dış politikaya genel bakışını özetlediğimiz şekilde, kendisine karşı ittifaklar kurulmasından endişe etmekteydi ve bu yüzden Türkiye ile süregelen dostluk görüşmelerine çok önem veriyordu. Bu nedenle de Sovyetler Birliği, Musul görüşmeleri boyunca batıya karşı Türk tezini savunur bir tutum sergilemiştir. Bu dönemde batılıların da Türk-Sovyet ilişkilerini sekteye uğratmak için bazı girişimleri olmuşsa da bunlar boş girişimler olmaktan öteye gidememiştir²⁰⁶.

²⁰⁵ “Musul meselesindeki vaziyet-i hukukiyemiz Cemiyet-i Akvam Komisyonu mahsusunun mahallinde tetkikiyle bir daha tezahür eyledi.bu hakikate rağmen meselenin halli yeniden duçari teahhur oldu. Bizim bu meselede vaziyetimiz pek büyük fedakarlıklarla istihsâl olunan Lozan Muahedesiyle muayyendir. En nihayet ahdf icabın ve hakkı eldin teslim olunmasına emniyetle muntazırız”. **Age.**, s.46.

²⁰⁶ Bu girişimlerden en çok ses getiren ikisi: SSCB'nin İtalya ile Türkiye aleyhine gizli bir askeri antlaşma imzaladığı ve SSCB'nin Türkiye'ye saldırmak amacıyla Türk sınırına askeri yığınak yaptığıdır. Bkz. **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR, C.8, s.673** ve M. Perinçek, **age.**, s.170.

Sovyetler Birliğinin yukarıda bahsettiğimiz gibi gerek Musul meselesi ve gerek Şeyh Said ayaklanması sebebiyle Tũrkiye'yi destekleyen tutumu ile çelişen bir olay ise 3 Mart 1925 tarihli Pravda da yayınlanan Tũrkiye haritasıdır²⁰⁷. Haritada, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu, Ermenistan sınırlarında, Gũneydođu Anadolu da, Kũrdistan olarak gŕsterilmiŐtir. Sovyet basınının bahsettiğimiz Şekilde yaptığı yayınlara rağmen, Musul meselesinde Sovyetler Birliğinin desteğini kaybetmek istemeyen Tũrkiye, Tefvik RũŐtũ Aras eliyle Surits'e Musul'dan gelen komisyon raporlarını gŕstermiŐtir. 7 Ağustos 1925 tarihinde Aras ile yaptığı gŕrũŐmenin de kendisinde uyandırdığı intibalar ile Moskova'ya bilgi veren Sovyet Bũyũkelisi, Tũrkiye'nin Musul meselesinde çok kararlı olduğunu sŕylemektedir²⁰⁸.

Aynı dŕnemde Tũrk-Sovyet İlişkileri ile alakalı Tũrk basınında çeşitli makaleler yayınlanmıştır. Özellikle

²⁰⁷ **Pravda**, 03.03.1925. Harita, aynı gazetenin 28 Ağustos 1925, 29 Ağustos 1925, 1 Eylũl 1925 ve 29 Ekim 1925 tarihli sayılarında çeşitli değişiklikler ve giderek gerçek haritaya doğru dũzeltmelerle tekrar yayınlanmıştır.

²⁰⁸ **Dokumenti Vreşney Politiki SSSR**, C.8, s.317.

bir kısım basında Türk-Sovyet ilişkileri hakkında olumsuz tavır sergilenirken diğer bir kısım da bunun tam tersini vurgulamıştır²⁰⁹.

1925 ilkbaharında Türk-Sovyet ilişkilerinin tezahüründe gelişen bir başka olay da, 29 Nisan 1925 tarihinde Sovyet karşıtı Rusların yayınladıkları Rol ve Dümen gazetesinin Türkiye'ye girişinin yasaklanmasıdır²¹⁰.

Sovyetler Birliği dış politika belgelerine göre, Türk-Sovyet İttifak Antlaşmasını istemeyen İngilizler, bu antlaşmanın bozulması için çeşitli uğraşlar vermişler, hatta bir ara (kasım ayı içerisinde) Yunanistan'ı da planlarına dahil etmeye çalışmışlardır. Fakat İngilizlerin tüm çabaları sonuçsuz kalmış ve anlaşma gerçekleşmiştir²¹¹.

²⁰⁹ **Cumhuriyet**, 15.06.1925. Makalenin adı: *Türkiye-Rusya: Rusya ile Türkiye Arasında Mütakabil Teminata Müstenit Bir Dostluk Vardır.*

²¹⁰ **BCA**, f.030.18.1.1., y. 13.25.13.

²¹¹ A.V. Berezkin – İ.N. Zemskov – İ.F. İvaşin, **İstoriya Vneşney Politiki SSSR 1917-1945**, Nauka, Moskva 1966, s.225.

3 Haziran 1925 tarihinde Bakanlar Kurulu, Sovyetlerden iltica eden bazı kişilerin Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşlığına geçişini kabul etmiştir. Bunlar arasında daha sonra Türk bilim ve siyasetinde etkili olacak olan Zeki Velidi Togan'da bulunmaktadır²¹².

Kasım 1925 tarihi içerisinde Türk-Sovyet ilişkileri açısından gerçekleşen bir başka olay da, İtalya da yaşanmıştır. SSCB ile İtalya'nın Türkiye karşıtı bir ittifak yaptığı duyumunu alan Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Suat Bey, burada ziyaret ettiği Sovyet Büyükelçisine durumu sormuş ve ondan kesinlikle böyle bir oluşum yoktur cevabını almıştır²¹³.

21 Kasım 1925 tarihinde Moskova'da görüşen Litvinov ve Zekai Bey, İran, Türkiye ve SSCB ilişkileri hakkında bir görüşme gerçekleştirmişlerdir²¹⁴.

²¹² **BCA, f.030.18.1.1., y.14.35.4.**

²¹³ **Dokümanı Vreşney Politikı SSSR, C.8, s.651.** Türk ve Sovyet Büyükelçilerinin konuşması için ayrıca bkz. Raşid Tacibayev, **Kızıl Meydan'dan Taksim'e**, Truva Yay., İstanbul 2004, s.39.

²¹⁴ **Dokümanı Vreşney Politikı SSSR, C.8, s.317.**

16 Aralık 1925 tarihinde Cemiyet-i Akvam, Musul sorunu konusunda Türkiye'nin aleyhine bir karar alır. Bu üzücü sonucu biraz olsun hafifletecek bir dış politik atak ise ertesi gün yani 17 Aralık 1925'te Paris'te²¹⁵ Çiçerin ile Tevfik Rüştü Aras arasında imzalanan Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşmasıdır²¹⁶.

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, tarafları birbirine bağlayan sürekli düzgülü ilişkilerin ve içten dostluğun güçlendirilmesine yararlı koşulların açık biçimde belirlenip saptanmasının her iki Tarafın çıkarlarına uygun olacağına inanarak ...” şeklinde başlayan metin her iki ülkenin imzaladığı ilk saldırmazlık anlaşması olması nedeniyle de ayrıca önemlidir²¹⁷. Üç madde, üç

²¹⁵ Antlaşma Çiçerin'in uzun deniz yolculuğu yapamayacak kadar hasta olması ve Aras'ın da aynı dönemde Cenevre'de bulunmasından dolayı Paris'te imzalanmıştır.

²¹⁶ Adı geçen antlaşma Sovyet literatüründe Sovyet-Türk Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması olarak anılmaktadır. M.A. Gasratyan – P.P. Moyseyev, **SSSR i Turtsiya 1917-1979**. İzdatelstvo, Moskva 1981, s.65.

²¹⁷ K. Gürün, **age.**, s.117.

protokol ve bir gizli mektuptan oluşan anlaşmanın içeriği şöyledir²¹⁸:

Madde 1- Bağlıklı Taraflardan birine karşı üçüncü bir yada birkaç Devletçe, bir askersel eylemde bulunulduğunda, öteki Bağlıklı taraf birincisine karşı tarafsızlığını sürdürmeyi yükümlenir.

Not: Askersel manevralar öteki Tarafa zarar vermediğinden, “askersel eylem” teriminin kapsamı içine sokulmamalıdır.

Madde 2- Bağlıklı Taraflardan her biri, ötekine karşı her türlü saldırıdan kaçınmağı yükümlenir. Bağlıklı taraflardan her biri üçüncü bir yada birkaç Devletçe öteki Bağlıklı Tarafa karşı yöneltilen hiçbir ittifaka ya da siyasal nitelikte hiçbir anlaşmaya ve, bunun gibi, üçüncü bir yada birkaç Devletçe öteki Bağlıklı Tarafların kara ve denizden güvenliğine karşı yöneltilen hiçbir ittifaka yada anlaşmaya katılmamağı yükümlenir. Bundan başka, Bağlıklı Taraflardan her biri, üçüncü bir yada birkaç Devletle öteki Bağlıklı Tarafa karşı yöneltilen hiçbir düşmanca eyleme katılmamağı yükümlenir.

²¹⁸ İsmail Soysal, **age.**, s. 268-270.

Madde 3- İşbu Andlaşma onaylanır onaylanmaz yürürlüğe girecek ve yürürlük süresi 3 yıl olacaktır.

İleride, Bağlı Taraflardan biri, sözü geçen sürenin bitiminden 6 ay önce Andlaşmaya son vermek istediğini bildirmezse, Andlaşma kendiliğinden bir yıl süre ile uzatılmış sayılacaktır.

Protokol 1- Şurası da kararlaştırılmıştır ki, Bağlı Taraflardan her biri, koşulları işbu Andlaşmada belirlenen yükümlerin sınırı dışında, üçüncü Devletlerle her türlü ilişkilerinde tam bir hareket serbestliğine sahiptir.

Protokol 2- Öteki Bağlı Tarafa karşı yöneltebilecek olan, Devletler arasında tüm parasal ve ekonomik anlaşmaları da, bugünkü Andlaşmanın 2. Maddesinde yazılı “siyasal nitelik” teriminin kapsamına sokmak konusunda Bağlı Taraflar anlaşmışlardır.

Protokol 3- Bağlı Taraflar, arasında çıkabilecek ve düzgülü diplomasi yollarından çözümlenemeyecek

olan anlaşmazlıkların çözüm biçimini belirlemek ve saptamak için görüşmelere girişmeği de yükümlenirler.

Gizli Mektup: Sayın Bakan,

Bugün iki Hükûmet arasında imzalanan Andlaşmayı bütünleyici nitelikte olmak üzere, 16 Mart 1921 günü Moskova’da yapılan Andlaşmadan beri iki taraf arasında süregelen içten dostluğun bozulmayacağını ve bunun bağıtlı Taraflardan birisinin üçüncü bir ya da birkaç Devletle savaş içine girmesi durumunda aralarındaki ilişkilere temel olacağını belirtmek isterim.

Sayın Bakan, en derin saygılarımın güvencesini kabul etmenizi dilerim.

17 Aralık 1925 Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması²¹⁹, TBMM nde 11 Şubat 1926

²¹⁹ İsmet İnönü hatıralarında gerek adı geçen antlaşmayı ve gerekse dönemin Avrupa siyasi gelişmelerini mükemmel bir şekilde yorumlamıştır: “1925 Antlaşması Rusların devrimden sonra izledikleri genel politikanın tabii bir neticesi olarak, bize daha yakın bulunmak arzularından doğmuştur. Rusya, Batılı devletler tarafından kuşatılmaktan kurtulmak için yakın komşuları ile dostluk ilişkileri içinde bulunmak ve Almanya’nın İngiltere ve Fransa’ya yaklaşmasını önlemek istiyordu. Politikasının esası bu idi. Fakat, Fransa ve İngiltere Almanya’yı da yanlarına alarak, İtalya, Polonya ve Çekoslovakya’nın da içinde bulunduğu Lokarno Antlaşması’nı yaptılar. Bu antlaşma, Sovyetler’in izledikleri politikaya aykırı idi.

tarihinde onaylanmış ve bunun üzerine Çiçerin, gönderdiği bir telgraf ile Türk tarafını tebrik etmiştir²²⁰.

Bizim politikamıza da uygun düştüğü için, Lokarno Antlaşması'ndan hemen sonra, aralık ayının ortasında, Ruslarla Paris'te özel bir tarafsızlık antlaşması imzaladık. Bu 1925 Antlaşması, Lokarno'dan hemen hemen iki hafta sonradır ve ona yanıt anlamındadır. Sovyetler, ilk zamandan itibaren, Almanya ile diğer devletler arasında yapılan antlaşmalar ve yakınlaşma girişimlerini daima endişe ile karşılamışlardır. 1925'te bizim antlaşmamızla ona cevap vermek istediler. Sovyetler'le ilişkilerimizin emniyet üzerinde bulunması ve araya bir şüphe girmeksizin devam etmesi, bizim için ilk günden beri önemli bir dikkat konusu olmuştur. Bu bakımdan 1925 Tarafsızlık Antlaşması bizim politikamıza da uygun düşüyordu". İsmet İnönü, **Hatıralar**, C. II, s.243.

²²⁰ 17 Şubat 1926 tarihli bu telgrafta Çiçerin, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'e hitap ederek şunları söylemiştir : "17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te sizin ve benim tarafımdan imzalanmış olan ve hazırlanmasında daha ziyade sizin büyük katkınız bulunan Türk Sovyet Dostluk Antlaşmasınının T.B.M.M. si tarafından oy birliği ile onaylanmış ve bu konuda dostane beyanlarda bulunulmuş olması vesilesi ile Sovyet halkının duymuş olduğu içten sevinci ve Hükümetin derin memnuniyetini size ıblâğ etmek isterim.

Bu Andlaşma Sovyet halkı ve Hükümeti için ülkelerimiz arasında mevcut dostane ilişkilerin, tarihi ve aktüel gelişmelerin tahmil ettiği büyük yükümlülükler karşısında ülkelerimizin gösterdiği karşılıklı anlayışın yeni bir delili olmuştur.

Milletlerimiz ve Hükümetlerimiz bütün güçleri ile selamet ve gelişmeleri uğrunda gayret sarfetmektedir. Ülkelerimiz arasında mevcut bu sıkı işbirliğinin buna büyük katkı sağlayacağı kanısında olduğumu da ayrıca size belirtmek isterim". **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C.II, s. 123.

Ayrıca 17 Şubat 1925 Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması'nın onaylanması sırasında yapılan konuşmalar ve onaylanan 3 madde hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Age.**, s.123-127.

1925 antlaşmasına²²¹ Türk tarihçileri daha çok uluslar arası dengeler açısından yaklaşmakta, Sovyet tarihçileri ise anlaşmanın SSCB'nin barışçıl politikalarından ileri geldiğini söylemektedirler²²².

C-1925 Antlaşmasından 1930'lu Yıllara Kadar Türk-Sovyet İlişkileri

22 Aralık 1925 tarihinde ise Sovyet TASS ajansı hem Türk-Sovyet ilişkilerinin iyiliğinden bahseden hem de ortalarda dolaşan, Türkiye karşıtı Sovyet-İtalyan ittifakının asılsız olduğunu belirttiği bir açıklama yapmıştır²²³.

Türk-Sovyet ilişkileri bu yönde ilerlerken, Musul'un 1925 sonlarında İngiltere mandasına bırakılması ve ardından da Lahey Uluslararası Adalet

²²¹ Antlaşma öncesinde Avrupa'da genel durum ve antlaşma hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kâmuran Gürün, *17 Aralık 1925 Türk-Rus Antlaşması, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s.181-188.

²²² Raşid Tacibayev, *age.*, s.30.

²²³ **Dokümanı Vreşney Politikı SSSR**, C.8, s.754.

Divanında Türkiye'nin itirazının reddedilmesi sonucunda, Türk-İngiliz ilişkileri gergin bir hal almıştı²²⁴. Bu gerginlik kısmen de olsa 5 Haziran 1926 tarihinde Ankara'da imzalanan Hudut ve İyi Komşuluk Antlaşması ile giderilmeye çalışılmıştır²²⁵.

I.Dünya Savaşı sonrası ve Lozan'da çözülemeyen sorunları tek tek ele alıp sonuçlandırmaya başlamış olan Türkiye Cumhuriyeti, Fransızlarla olan Suriye sorununu da 26 Mayıs 1926 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşması ile büyük ölçüde çözümlenmiştir²²⁶.

Avrupa Devletleri ile bu gelişmeler olurken biz Türk-Sovyet ilişkilerine ve 1926 yılının şubat ayına dönecek olursak, 18 Şubat 1926'da Ankara'da SSCB

²²⁴ Hasan Köni, *Türkiye'nin Batı İle İlişkileri, Atatürk'ün Dış Politikası Sempozyumu*, Türk Atlantik Antlaşması Derneği, Ankara 1981, s.5.

²²⁵ Antlaşmanın ayrıntıları için bkz. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C.I, s.313. Bu antlaşma ve öncesinde imzalanmış olan 14 Mart 1925 Ayrıcalık Sözleşmesi Türkiye'nin Irak petroleri üzerindeki birtakım haklarını ve kazanımlarını da düzenlemekte idi. Bu bakımdan ayrıntılı bilgi için bkz. Hikmet Uluğbay, **Petropolitik**, Ayraç Yayınevi, Ankara 2003, s.517-519.

²²⁶ Bu antlaşma ile taraflar üçüncü bir devletin saldırısı karşısında tarafsız olmayı üstlenmişlerdir. İsmail Soysal, *Türk Fransız İlişkileri, Belleten*, C. XXXXVII, S. 188, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1983 (Ekim sayısı), s. 977.

Elçiliğinde yapılan görüşmede Atatürk, 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının iki ülke arasındaki ilişkilerin sadece başlangıcı olduğunu, daha çok üzerinde çalışılması gerektiğini ve nihai hedefin Türk-Sovyet ittifak antlaşması yapılması olduğunu söylemiştir²²⁷.

19 Nisan 1926 tarihinde Sovyetler Birliğinin Ankaradaki yeni elçilik binası açılmıştır. Düzenlenen resepsiyona katılan Atatürk ile Sovyet Büyükelçisi Surits arasında özellikle Balkanların durumu ile İngiliz ilişkileri ekseninde, Türk-Sovyet ilişkileri konuşulur²²⁸.

Bir süredir devam eden ve Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye çeşitli kereler arabuluculuk önerdiği, Türk-İran sınır konuları gerginliği 22 Nisan 1926'da Tahranda imzalanan Türk-İran Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması

²²⁷ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR, C.9, s.118.**

²²⁸ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR, C.9, s.248 ve sonrası.** 22 Nisan 1926 tarihli Surits'in SSCB Dışişleri Bakanlığı'na telgrafı. "...İhtilafları farklı emperyalist devletler arasında oyun oynamak, şimdiye kadar hemen hemen hiçbir şey getirmedi Türkiye, ancak SSCB ve Doğu'yla daha sıkı birleşmesi halinde ayakta kalabilir (Belgeye göre bu sözler Atatürk tarafından Surits'e söylenmiştir)".

ile sonlandırılmış ve uzun yıllardır değişmeden gelen Türk-İran sınırı aynen korunmuştur²²⁹.

1926 yılının aynı döneminde Türk-Sovyet ilişkilerinde görülen bir başka gelişme de Ziraat Bakanı Sabri Bey ve heyetinin gerçekleştirmiş olduğu Moskova ziyaretidir²³⁰.

9 Eylül 1926 tarihinde ise Türk-Sovyet sınır arazisinin kesin tespiti ile ilgili sınır düzenleme protokolü imzalanarak sınır son halini almıştır²³¹.

1926 Kasım ayının 11. günü Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Hamidiye Zırhlısı ile Odessa'ya giderek Sovyetler Birliğini ziyaret etmiştir²³². Çiçerin bu ziyaretin konusuna ilişkin yaptığı açıklamada, iki

²²⁹ Antlaşmanın ayrıntıları için bkz. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları**, s.276.

²³⁰ **BCA, f.030.18.1.1., y.16.69.15.**

²³¹ Fahri Belen, **age.**, s.306.

²³² Ziyaretin detayları ve Rusların karşılamaları ile ilgili olarak dönemin Moskova Büyükelçisi Zekai Bey tarafından Dışişleri Bakanlığına gönderilmiş telgraf görülmeye değerdir. Zekai Bey Moskova'dan Odessa'ya Çiçerin'le birlikte gelmiştir. Ayrıntılar için bkz. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, CII, s.138-139. Tevfik Rüştü Bey'de ayrıca 14 Kasım 1926 tarihinde bir telgraf ile Odessa intibalarını merkeze bildirmiştir. Bkz. **Age.**, s. 141.

dışişleri bakanının hükümetlerini ilgilendiren konuları gözden geçirdiklerini belirtmiş ve daha sonra yaptığı başka bir açıklama ile de ayrıntı vermiştir: “Yaklaşık bir yıl evvel Paris’te (Aras’la) buluştuk ve iki memleket için çok önemli bir tarafsızlık antlaşması imza ettik. İki hükümeti ilgilendiren birçok konuyu konuştuk. Ancak zamanımız yeterli değildi ve aradan bir yılın olayları geçti. Bunları yeniden gözden geçirmek gerekti.... Geçmişte Sovyetler Birliği ile Türkiye’nin gelişmesi paralel olmuştur. Şimdi de iki memleket sınırları içinde barışçı uğraşlara girişmişlerdir. Sovyetler Birliği ile Türkiye dünya kapitalizminin memleketlerine sızmalarına karşı mücadele etmektedirler”²³³.

Odessa görüşmelerinde iki Bakan arasında Türkiye’de yaşayan Çarlık mensupları ve onların SSCB aleyhine gerçekleştirdikleri faaliyetler konusunda da bir

²³³ J.Degras, **Soviet Documents on Foreign Policy C.II**’ den aktaran Ahmet Suat Bilge, **Güç Komşuluk – Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1992, s.101. Çiçerin’in bahsettiğimiz konuşması ayrıca İzvestiya gazetesinde de yayınlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **İzvestiya**, 24.11.1926.

konuşma geçmiş ve Çiçerin bu faaliyetlere son verilmesini Türk tarafından rica etmiştir²³⁴.

Türk heyeti Odessa'da oldukça iyi karşılanmış hatta 13 Kasım 1926 günü Türk heyetini Odessa'ya götüren Hamidiye Zırhlısının denizcileri için de bir ziyafet verilmiştir²³⁵. Odessa görüşmelerinden sonra aralık ayında Berlin'e giden Çiçerin, burada Odessa görüşmeleri ile ilgili olarak yaptığı açıklamalarda, Türklerle üç konu üzerinde konuştuklarını belirtmiş ve bu konuları: Ticaret antlaşması, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi ve İtalya meselesi olarak belirtmiştir²³⁶.

Bu arada belirtmemiz gereken bir nokta da, gerek Türk ve gerekse Sovyet yetkililerin karşılıklı olarak Türkiye ve SSCB'nde gelişen olayları, ortaya çıkan buluşları vb. takip etmeleridir. Buna bir örnek olarak Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği Kasım 1926'da Sovyetler Birliğinde gerçekleşen yeni bütçe

²³⁴ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.9, s.543.

²³⁵ **İzvestiya**, 14.11.1926.

²³⁶ A.S.Bilge, **age.**, s.101-102.

konuşmalarını ve vergi kalemlerini bir rapor haline getirmiş ve incelenmek üzere merkeze göndermiştir²³⁷.

1927 yılının Ocak ayında Türkiye, 3 Mart 1924 “Türk-Alman Dostluk Antlaşması”ndan sonra Almanya ile ikinci bir anlaşma olarak “Karşılıklı İkamet Antlaşması” adını taşıyan bir metin imzalamış ve ilişkilerini geliřtirmiştir²³⁸. Türkiye bu antlaşma ve bu dönemde gerçekleştirdiği diğer girişimler ile Avrupadaki yerini gün geçtikçe sağlamlaştırmakta ve artık üzerinde mücadele edilen bir devlet olmaktan kurtulmaktadır. Bu dönemde Türkiye’nin uluslar arası politika sahnesinde daha aktif bir rolde olduğunun söylenmesi olasıdır.

1927 yılında Türk-Sovyet ilişkilerinde göz ardı edilmemesi gereken bir nokta da ekonomik ilişkilerdir. Ayrıntılarına çalışmamızın ilgili kısmında değineceğimiz bazı nedenlerden ötürü siyasi ilişkilerin bir hayli üst düzeyde olduğu komşu iki ülkede ticari ilişkiler aynı düzeyde gelişmemiştir. İşte bu nedenden dolayıdır ki iki

²³⁷ **BCA, f.030.10., y.247.673.23.**

²³⁸ Yavuz Özgüldür, **Türk-Alman İlişkileri 1923-1945**, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1993, s. 36-39.

ülke yetkilileri bu duruma bir son vermek amacıyla karşılıklı görüşmeleri başlatmak ve bir sonuç almak için harekete geçmişlerdir. Bu amaçla Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 11 Mart 1927 tarihinde Ankara da Ticaret ve Seyrisefarin Antlaşması imzalanmıştır. Ticaret ve Seyrisefarin Antlaşmasından kısa bir süre önce de, 8 Ocak 1927 tarihinde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Kars'ta Sular İtilafnamesi ve Serdarabat Barajının inşasına dair bir protokol imzalanmıştır. Buna göre, taraflar ortak su kaynaklarını eşit olarak kullanmayı, su yollarında ticari faaliyetleri düzenlemeyi ve su kaynaklarında gerçekleştirilecek baraj vb. faaliyetleri diğer tarafa bildirmeyi ve işbirliği yapmayı kararlaştırmışlardır. Türkiye adına Fahri, Vehbi, Hasan ve Cemal Beylerin, Sovyetler Birliği adına Karklin, Kalandatse ve Şadunts'un imzaladığı protokol ayrıca sınır hayvancılığını ve su kaynaklarından sürülerin yararlanması meselesini de belirli bir düzene getirmiş ve bu konuda da çeşitli maddeler kabul edilmiştir²³⁹.

²³⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinin Andlaşmaları**, C.II, s.637-647.

1927 yılının mart başında, Odessa görüşmelerinde Çiçerin'in, Türkiye'deki eski çarlık mensuplarının faaliyetlerinin kısıtlanması ve bu konuda gereğinin yapılması ricası üzerine bazı Çarlık mensupları ile Kafkasya kökenli kişiler Türkiye Cumhuriyeti sınırlarının dışına çıkarılmışlardır²⁴⁰.

12 Mayıs 1927 tarihinde İngiliz Polisi Londra'da bulunan İngiliz-Rus Kooperatif Şirketi ARCOS'un bürosunu basmış ve birtakım evraka el koymuştur. Daha sonra yapılan incelemeler sonucunda bu firma içerisinde çalışan bir Sovyet casus şebekesi ortaya çıkarılmış ve 24 Mayıs 1927 tarihinde İngiltere, Sovyet Rusya ile ilişkilerini kesmiştir. Bu olayın Türk-Sovyet ilişkilerini ilgilendiren bölümü ise, baskın ve sonrası hakkında sert tepki veren Rus basınında Tefik Rüştü Aras'ın adının geçmesidir. Habere göre Tefik Rüştü Aras, Rus Maslahatgüzarı Potemkin'e, ARCOS baskınının önceden hazırlandığını ve Pekin Büyükelçiliğinin baskını ile ilişkili olduğunu söylemiştir²⁴¹.

²⁴⁰ **Cumhuriyet**, 13.03.1927.

²⁴¹ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.121-122. ARCOS Londra'daki Sovyet ticari ilişkilerini düzenlemek amaçlı kurulmuş bir şirket idi. Rus basınının Tefik Rüştü'nün olayı ilişkilendirdiğini

30 Ağustos 1927 tarihinde Türk Hükümeti tarafından, Odesa görüşmelerinde Çiçerin'in Türkiye'deki Sovyet karşıtı yayınların durdurulması ricası üzerine Türkiye, Kazlov adlı Rus tarafından Sofya'da çıkarılan *Rus* adlı gazetenin yurda sokulmasını yasaklamıştır²⁴². Yine aynı çerçeveden *Vozrejdanya Gazetesinin* İstanbul'da çıkışı 23 Eylül 1927 tarihinde²⁴³ ve *Yeni Kafkas Dergisi*'de 29 Eylül 1927 tarihinde yasaklanmıştır²⁴⁴.

25 Ekim 1927 tarihinde ise Türkiye Komünist Partisinin önde gelen isimleri tutuklanmıştır²⁴⁵. Bu tutuklamaları, 8 Kasım 1927 tarihinde İstanbul ve İzmir'de bazı komünistlerin tutuklanması izlemiş, bu durum Sovyet basınında tepki ile karşılanmıştır²⁴⁶.

söylediği Çin baskını ise, Nisan 1927 tarihinde Çinli yetkililerin Pekin'de bulunan Rus Büyükelçilik binasını basmalarından ibarettir.

²⁴² **BCA, f.030.18.1.1., y. 25.50.2.**

²⁴³ **BCA, f.030.18.1.1., y. 30.58.2.**

²⁴⁴ **BCA, f.030.18.1.1., y. 26.54.13.**

²⁴⁵ **Türkiye Cumhuriyetinin 80. Yıl Kronolojisi, s.52.**

²⁴⁶ **İzvestiya, 26-27 Ekim 1927 ve 9-11 Kasım 1927.**

Avrupada yukarıda bahsettiğimiz tüm siyasi ve sosyal gelişmelerin yanında, Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk, Sovyet ihtilalinin onuncu yıl dönümünü unutmamışlar ve Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu Başkanı Kalinin'e 17 Kasım 1927 tarihinde bir tebrik mesajı göndermişlerdir²⁴⁷. Aynı tarihte Ankaradaki Sovyet Elçiliğinde düzenlenen kutlamaya da bizzat iştirak eden Atatürk, burada büyükelçi ile yaptığı görüşmede hem Türk-Sovyet dostluğundan bahsetmiş hem de Türk-İran ilişkileri hakkında görüşlerini açıklamıştır. Atatürk'e göre gelecek doğu milletlerinin ellerinde yükselecektir²⁴⁸.

²⁴⁷ "...İnkılâbın onuncu yıldönümü sebebiyle en içten kutlamalarımı kabul etmenizi rica ederim. Birleşik milletleri ile Türk milleti yeni yaşamlarının en zor dönemlerinde sürekli birbirlerine karşı sevgi göstermiş olduklarından, Türk milletinin siyasi ve ekonomik hayat alanlarında elde ettikleri barışçı zaferler dolayısıyla, dost Birleşik milletleri ile aynı zamanda ve aynı derecede sevinmesi gayet doğaldır. Birleşik milletlerin katıldıkları mutlu dönemin ve şimdiye kadar bitirdikleri imar ve iyileştirme eserinin sonsuza kadar devam edeceğine inancım tamdır. Türk milleti ile Birleşik milletleri arasındaki dostluğun, barışı dünyanın yararına olarak artırmak ve geliştirmede sürekli olacağı hakkındaki inancımı bildiririm". Adı geçen telgraf Kalinin' e Gazi Mustafa Kemal imzası ile yazılmıştır. **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 591.

²⁴⁸ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.10, s.480 ve ilerisi.

28 Kasım 1927 tarihinde İsmet Paşa ile Sovyet Büyükelçisi Surits, Ankara'da görüşmüş ve İsmet Paşa İngiliz-Sovyet ilişkilerinin genel gidişatı ve Avrupa'nın durumu hakkındaki yorumlarını Surits'e aktarmıştır²⁴⁹.

7 Aralık 1927'de Çiçerin'le görüşen Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Tevfik (Bıyıklıoğlu) Bey ile Sovyet Dışişleri Bakanı arasında Cemiyet-i Akvam, Polonya-Litvanya gerginliği, Türk-İngiliz-İtalyan ilişkileri, Bolşeviklere muhalif olanların durumları, ticari konular ve Türkiye'nin demir yolları konuları konuşulmuştur. Burada dikkat çeken nokta Çiçerin'in Türkiye'den özellikle yiyecek ithal etmek istediklerini belirtmesi ve Türkiye'de kurulan demir yollarının Alman imtiyazında olup olmayacağını sormasıdır. Tevfik Bey, cevabında Türk Demir Yollarının millî olacağını ve yabancı ülkelere sadece müteahhitlik görevi verilebileceğini söylemiştir²⁵⁰.

1917 ihtilali sonrasında gelişen olaylar ve dünya konjonktürü nedeniyle batılı devletler uzun süre

²⁴⁹ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.10. s.63.

²⁵⁰ **BCA**, f.030.10., y.247.673.36.

Sovyetler Birliğini tanımak istememişler ve bu tutumlarını 1920'lerin sonlarına kadar sürdürmüşlerdir. Zamanla Sovyetler Birliğinin iç ve dış politikalarının oturması, sistemin anlaşılması ve Avrupada da savaşın izlerinin küllenmeye başlaması ile birlikte Sovyetler Birliği batı sahnesinde kendisine daha fazla yer bulmaya başlamıştır. Bu gelişmeler sonucunda, Sovyetler Birliği Milletler Cemiyetinin arka çıkması ile Cenevre'de toplanan Silahsızlanma Konferansına davet edilmiştir. Sovyetler Birliği bu konferansa Türkiye'nin de katılması için teklifte bulunmuřtur²⁵¹. Silahsızlanma Konferansının Hazırlık Komisyonunda görevli bulunan Sovyet temsilcisi Litvinof, "Türkiye Cumhuriyeti dünya siyasetinde oynamakta olduğu mühim rol ve coğrafi durumu sebebiyle" komisyon çalışmalarına katılmalıdır açıklamasında bulunmuştur. Sovyetler Birliğinin teklifi üzerine, Mart 1928'de Türkiye Cenevre'ye davet edilmiştir. Bu toplantıda Türk temsilcisi tam

²⁵¹ Bu toplantının organizasyon komitesinde yer alan Litvinof, Türkiye'nin stratejik yeri ve önemi dolayısıyla toplantıya iştirak etmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıntılar için bkz. **Dokümenti Vneşney Politiki SSSR**, C.11, s.136.

silahsızlanma konusunda Sovyet tezini desteklemiştir²⁵². Bu arada 13 Nisan 1928 tarihinde Ankaradaki Sovyet Büyükelçisi merkeze gönderdiği telgrafta, Türkiye'nin Cenevre ve Milletler Cemiyeti konularındaki tutumundan bahsetmiş ve kendi ülkesini bilgilendirmiştir²⁵³.

1928 Martında Türkiye'ye gelen bir Çin heyeti Sovyetler Birliği yetkililerinde telaşa sebep olmuştur. Türkiye ve Mustafa Kemal'den etkilenecek heyetin Sovyet kontrolünden çıkacağını düşünen SSCB yetkilileri telaşa kapılmışlardır²⁵⁴.

10 Mart 1928 tarihinde İtalya'nın Türkiye'ye sunduğu, çeşitli ittifak ve işbirliği konularını içeren anlaşma taslağına ve İtalya'nın Yunanistan'ı da işbirliğine katalım çağrısına rağmen Türkiye, anlaşmaya Sovyetler Birliğinin katılmasını teklif etmiştir²⁵⁵. Çiçerin'in 20 Nisan 1928'de Surits'e gönderdiği telgrafta

²⁵² Mehmet Gönlübol – Cem Sar, *1919 – 1939 Yılları Arasında Türk Dış Politikası, Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. No:279, Ankara 1969, s.85-86.

²⁵³ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.11, s.268 ve sonrası.

²⁵⁴ Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, Damla Yay., İstanbul 1993, s.87.

²⁵⁵ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.11, s.249.

da aşağı yukarı aynı konular mevcuttur. Çiçerin, Balkanlarda glenecek İtalya ve Yunanistan'ın Polonya ve Romanya konularında SSCB'ni rahatsız edebileceğini, aynı Şekilde bu durumun Türkiye için de çeşitli olumsuzluklar ortaya çıkarabileceğini belirterek, Türkiye'nin yapılacak antlaşmalara Sovyetler Birliğinin de katılmasını istemesinin Surits tarafından Türk hükümetine bildirilmesini istemiřtir²⁵⁶.

Bu arada Locarno Antlaşmasından beri Avrupadaki gücünü geliştirmek için uğraş veren ve bu nedenle de Amerika'ya yakın bir çizgi sergileyen Fransa, 1927 yılında Amerika'ya aralarında hiçbir zaman savaş yapmayacaklarına dair bir ebedi barış antlaşması önermiştir. Fransa'nın bu önerisine Amerikanın cevabı, bu tür bir barışın sadece Fransa ile sınırlı kalmasını istemedikleri, bütün dünya ülkeleri ile böyle bir paktın yapılmasını ve savaşın yasa dışı ilan edilmesini arzu ettikleri Şeklinde olmuştur. Bundan sonradır ki Fransa Dışışleri Bakanı Briand ile Amerika Birleşik Devletleri Dışışleri Bakanı Kellogg arasında bir mektup trafiği başlamıştır. Ortaya çıkan gelişmeleri diğer Avrupa

²⁵⁶ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.11, s.274.

lkeleri ile de paylaşan Kellogg'un nerisi özellikle diğer ülkelerde hemen olumlu yankı bulmuş ve 27 Ağustos 1928'de Paris'te, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Almanya, İtalya, Japonya, Polonya, Çekoslovakya ve Belçika arasında Kellogg paktı imzalanmıřtır²⁵⁷. Bu antlaşmaya Türkiye 8 Eylül 1928 tarihinde katılmıştır. Batılı devletlerin saldırısına uğramaktan çekinen Sovyetler Birliği ise pakta katılmakla kalmayıp bu belgeyi tasdik eden ilk devlet olmuřtur²⁵⁸.

13 Mayıs 1928'de Moskova'daki Türk Büyükelçisi, ziyaret ettiği Çiçerin ile İstanbul'da bulunan Sovyet Mülkleri, arlık döneminden kalan Rus malları ve Molokan köylülerinin durumları hakkında bir görüşme yapmıřtır²⁵⁹. Sovyet vatandaşlarının, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisindeki malları ve onların

²⁵⁷ R.Uçarol, **age.**, s.527-528. Kellogg Paktı iki ana maddeyi içermektedir:

1-Taraflar, uluslar arası anlaşmazlıkların çözümlenmesi için savaşa başvurmayı kınadıklarını ve savaşı birbirleri ile ilişkilerinde ulusal siyasetin bir aracı olarak kabul etmediklerini ve savaştan vazgeçtiklerini, ulusları adına resmen açıkladılar.

2-İmzası olan devletler, niteliği ve kökeni ne olursa olsun, aralarındaki anlaşmazlıkların çözümlenmesi için, yalnız barış yollarına başvurmayı kabul ettiler.

²⁵⁸ Mehmet Gönlübol – Cem Sar, **Agm.**, s.86.

²⁵⁹ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.11, s.315.

durumlarıyla ilgili olarak verilen bir Sovyet notası da 22 Mayıs 1928 tarihinde Türk makamlarının eline ulaşmıştır. Notada, ikili anlaşmalarla belirlenen Sovyet vatandaşlarının mal edinme ve bunların korunması konularına Türk Hükümetinin ihtimam göstermesi vurgulanmıştır²⁶⁰.

15 Haziran 1928 tarihinde Iğdır'da bulunan Türk askeri müfreze raporuna göre, Rus sınır direğinin dibinden açılan ateş sonucu Vahid adında bir Türk vatandaşı hayatını kaybetmiştir. Ateşin sınırın diğer ucundan yapılması nedeniyle, ateş edeni yakalamak mümkün olmamıştır. Durumu Dışişleri Bakanlığına bildiren Doğu Sınır Komutanı Hüsnü Bey, ilgili bakanlıkça olaya müdahale edilmesini ve takibinin gerçekleştirilmesini ilgili makamlara arz etmiştir²⁶¹.

21 Temmuz 1928 tarihinde Ankara'da Saraçoğlu ile Sovyet Elçiliği çalışanlarından bir heyetin görüştüğü konu, yine Türkiye'de bulunan Sovyet uyrukluların

²⁶⁰ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.11, s.327 ve sonrası.

²⁶¹ **BCA, f.030.10., y.247.673.40.**

mallarının durumu olmuştur²⁶². Bu konu 7 Ağustos 1928 tarihinde tarafların anlaşması ve konuya binaen bir metin imzalaması ile sona ermiştir²⁶³.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunun 5. yılı nedeniyle Türkiye'yi kutlayan Sovyet yetkililere Atatürk tarafından 31 Ekim 1928 tarihinde bir telgraf çekilerek teşekkür edilmiş ve her iki ülkenin dostane ilişkilerinin kendilerine ve dünyaya getirdiği olumlu ve barışçı havadan söz edilmiştir²⁶⁴.

Yine Atatürk tarafından 7 Kasım 1928 tarihinde Sovyet ihtilalinin 11. yıldönümü nedeniyle Kalinin'e bir telgraf çekilmiş ve onun şahsında Sovyetler Birliği tebrik edilmiştir²⁶⁵.

Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Vasıf Bey, 7 Ocak 1929 tarihinde merkeze gönderdiği bir telgraf ile Sovyet Dışişleri yetkililerinden Stomanyokof ve Roteştayn ile görüşüğünü bildirmiş ve merkezden

²⁶² **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.11, s.427.

²⁶³ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.11, s.472.

²⁶⁴ **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, s.599.

²⁶⁵ **Age.**, s.599-600.

talimat istemiştir. Görüşmede üzerinde durulan konular, Romanya ve Lehistan'ın Türkiye'den destek almak ve Sovyetler Birliğine karşı faaliyetler geliştirmek amacıyla yaptıkları girişimler, Macar-Romen olası birleşmesi, Lehistan'daki saldırgan emeller güden politikacılar, Baltık devletlerinin olası bir savaştaki pozisyonu, Fransızların Lehistan'daki Sovyet karşıtı faaliyetleri, Türk-Bulgar, Türk-Yunan, Türk –İngiliz, Türk-Fransız, Türk-İran ve Türk-İtalyan ilişkileridir. Vasıf Bey konuşmada Türk-Sovyet ilişkilerinin dostane olduğunu, Türkiye'nin Sovyet karşıtı herhangi bir girişimin içinde olmayacağını belirtmiştir²⁶⁶.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Stalin rakiplerini alt ederek 1927 yılında Sovyetler Birliğinde üçlü yönetimi sonlandırmış ve ülkenin tek hakimi olmuştur. Stalin'in dünya görüşü ve dış politika yaklaşımı, sürekli şüphe ve Sovyetler Birliğine karşı olması olası ittifakları

²⁶⁶ **BCA**, f.030.10., y.247.674.3. Sovyet yetkililer özellikle Macaristan'daki faaliyetleri için Türkiye'den yardım istemişlerdir: "... Macaristan'da sefaretimiz yoktur, aldığımız malûmat çok azdır, sizin gibi merkezi Avrupada ve Budapeştede uzun zaman kalmış ve ora ahvaline yakinen vakıf olduğunu anladığımız kıymetli bir dostumuzdan çok istifade olan siyasetimizde sizin (conseil) lerinize çok ihtiyacımız olacaktır, bunları sizden daima reca edeceğiz". **Agb.**, s.3.

engellemek üzerine kurulu idi. Bundan dolayı Kellogg Paktı'na olumlu yaklaşan Sovyetler paktın Doğu Avrupa ülkelerinde daha çabuk uygulanması amacıyla 9 Şubat 1929'da Moskova da Polonya, Romanya, Letonya ve Estonya ile Litvinof Protokolü diye bilinen bir protokol imzalamıştır²⁶⁷.

Türkiye'nin de bu protokole katılmasını isteyen Ruslar, Ankara elçileri Surits aracılığı ile metni Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'e ulaştırmışlardır. Türk yetkililer metne olumlu yaklaşınca, TBMM 1 Nisan 1929 tarihli oturumunda Litvinof Protokolüne katılmamızı kabul etmiştir²⁶⁸. Türkiye ile birlikte Litvanya ve İran da protokole katılmışlardır²⁶⁹.

²⁶⁷ **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C.II, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 423-424.

²⁶⁸ Mecliste protokol görüşülürken konu hakkında T. Rüştü Aras'ın sözleri şöyledir: "Meclisi Âlinin tasdikine arzolunan Protokol esası Büyük Meclisin tasvip ve tasdikine iktiran etmiş olan Kellog paktının bir an evvel Şarkî Avrupada mer'iyete geçmesi için komşumuz ve dostumuz Sovyet Hükümeti tarafından yapılan bir teşebbüs üzerine muhtelif alakadar hükümetler meyanında Türkiyenin de iştirak ettiği bir paktır". Mehmet Gönübol- Cem Sar, **Agm.**, s. 86-87. Bu konuşmaları topluca takip etmek için ayrıca bkz. Tevfik Rüştü Aras, **Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl**, Akşam Matbaası, İstanbul 1935, s. 63 ve ilerisi.

²⁶⁹ **SSSR i Turtsia**, s.75.

Bu arada, 12 Şubat 1929 tarihinde Lenin'in önemli dostlarından ve dönemin Kızıl Ordu komutanlığını da yapmış olan, Lenin'den sonra Sovyet iktidarının en önemli varisi olarak görülen ancak Stalin tarafından ustalıkla tasfiye edilmiş olan Troçki İstanbul'a gelmiştir²⁷⁰.

17 Ekim 1929 tarihinde ise, ayrıntıları çalışmamızın askeri ilişkiler kısmında verilecek olan, Türkiye-Sovyetler Birliği Karadeniz Silahlarının Sınırlandırılması Antlaşması imzalanmıştır.

17 Ağustos 1929 tarihinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey, Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan'la makamında görüşmüştür. Görüşmede Türk-Fransız, Türk-Yunan ilişkileri hakkında yüzeysel bilgi alış verişinde bulunulmuş, Türk-Sovyet ilişkilerinin iyiliğinden bahsedilmiştir. Büyükelçinin isteği üzerine Karahan'a, Türk-Sovyet ticari ilişkilerindeki sıkıntılar anlatılmış ve çözülmesi yolunda ricada bulunulmuştur. Son olarak da Karahan'ın yakında

²⁷⁰ Trotskiy, **Moja jizn**, s. 177.

Türkiye'ye yapmayı planladığı ziyaret hakkında görüş alışverişinde bulunulmuştur²⁷¹.

12 Aralık 1929 günü Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunmuştur. Ziyaretin ana konusu 17 Aralık 1929'da sona erecek olan 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktının yenilenmesi ve ek protokollerle genişletilmesi idi²⁷². İstanbul'dan Ankara'ya geçen Karahan, 13 Aralık 1929'da enternasyonal marşı eşliğinde Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras tarafından karşılanmıştır. Tevfik Rüştü, İsmet İnönü, Kazım Özalp gibi devrin önemli kişileri ile görüşen Karahan, 16 Aralık 1929 tarihinde de Cumhurbaşkanı Atatürk tarafından kabul edilmiştir²⁷³.

²⁷¹ **BCA**, f.030.10., y.247.674.21. Bu görüşmede Karahan, Türk hükümeti hakkında, Sovyet hükümetinin yegane dostu sıfatını kullanmıştır. **Agb.**, s.2.

²⁷² 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı yapısı gereği imzalayan taraflar altı ay önceden fesih kararlarını bildirmezlerse otomatik olarak bir yıl süre ile uzamaktaydı. Bu madde 1928'de işletilmiş ve antlaşma bir yıl uzamıştı. Karahan'ın ziyareti antlaşmaya yeni maddeler eklemek için her iki tarafın görüş ve düşüncelerini almak amaçlıdır.

²⁷³ M. Perinçek, **age.**, s.180.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi dosyalarında bulunan bir şifrede İsmet İnönü, 14 Aralık 1929 tarihinde Atatürk'e; Karahan, kendisi ve Tefik Rüştü Bey arasında geçen konuşmada edindiği intibaları iletmiştir. Buna göre Karahan, İsmet Paşa üzerinde samimi ve iyi bir intiba bırakmıştır. İnönü'ye göre, süresi dolan protokollerin uzatılması ve demiryolu ile denizyolu ile ilgili çeşitli anlaşmalar imzalanması olasıdır²⁷⁴.

Antlaşmanın öncesinde Türk basınında da Türk-Sovyet ilişkilerini öven yazılar yayınlanmaya başlamış, ilişkilerin ne kadar iyi olduğundan dem vurulmuştur²⁷⁵.

17 Aralık 1929 tarihinde ise 1925'te imzalanmış olan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı yapılan ek bir protokolle iki yıllığına uzatılmıştır. Karahan'ın Türkiye ziyareti ile ilgili Sovyet basınında çeşitli makaleler yayınlanmıştır. Bunlardan protokolün uzatılmasından sonra çıkan bir makalede, antlaşmanın uzatılmasının çok faydalı olduğu fakat kalıcı barış için kapitalist devletlerin de barışa katılması (hatta devre dışı

²⁷⁴ BCA, f.030. 01., y. 1.5.32.

²⁷⁵ Hâkimiyet-i Milliye, 15.12.1929.

kalmayı) ile mümkün olabileceği, bu devletlerin gerek Lokarno ve gerekse diğer protokol ve anlaşmalarla daima Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaya çalıştıklarını yazılmıştır²⁷⁶.

Türk-Sovyet ilişkileri bu şekilde ilerlerken, zaman zaman bahsettiğimiz gibi, Türkiye, gerek komşu gerekse Avrupa ve dünya ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmeye devam etmiştir. Bu çalışmalardan birisi de 30 Mayıs 1928’de Roma’da imzalanan Türk-İtalyan “Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adli Tesviye” Antlaşmasıdır. Bizzat Mussolini ve Tefvik Rüştü Aras arasında imzalanan antlaşma ile Türkiye ve İtalya karşılıklı olarak sonuna kadar diplomasiyi kullanmayı kabullenmişlerdir²⁷⁷.

²⁷⁶ **Pravda**, 19.12.1929.

²⁷⁷ Mehmet Gönlübol- Cem Sar, **agm.**, s.89. Türk-İtalyan Antlaşması, Türkiye’nin diğer ülkelerle yaptığı antlaşmaların dışında ayrı bir öneme sahiptir. Türk-Sovyet ilişkilerinde sürekli bir gerilim noktası olarak görülen Sovyet-İtalyan yakınlaşması ve İtalya’nın (özellikle 1922’den sonra Mussolini’nin iktidara gelmesinden sonra) Balkanlar üzerindeki bilinen emelleri Türkiye’yi daima tedirgin etmiştir. Her ne kadar Sovyet yetkilileri İtalyan-Sovyet ilişkilerindeki gelişmelerde Türkiye aleyhine herhangi bir unsurun olmadığını defalarca Türkiye’ye bildirmişlerse de Türkiye bu konuda daima bir soru işaretine sahip olmuştur. 1928 Antlaşması ile Türk-İtalyan ilişkilerinin imza altına alınması ve antlaşmanın içeriğinin daima barış ilkesine dayanması Türkiye’yi oldukça rahatlatmış ve bu durum Türk-Sovyet ilişkilerine de olumlu bir şekilde yansımıştır.

1929 yılının SSCB ve dünya tarihi açısından bir önemli olayı da; Çiçerin'in yerine Litvinov'un²⁷⁸ Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı görevine gelmesidir²⁷⁹.

1920'li yıllar faslını kapatmadan evvel bir bilgi notu vermemizde fayda vardır. Bolşevik yetkililer, 1920-1922 yılları arasında TBMM Hükümeti ile çalışmamızda bahsettiğimiz ilişkileri yürütürken zaman zaman da eski Jön Türkler ile birtakım ilişkiler kurmak istemişlerdir. Bu ilişkinin kurulmasının sebebi, bir dönemin etkin simalarının gücünden ve teşkilatlarından faydalanma istekleridir. Fakat Sovyet-Jön Türk ilişkisi istenilen seviyede gerçekleşmemiş ve 1922 senesinden sonra SSCB'nin de kurulmasının ardından bu girişim sonlandırılmıştır²⁸⁰.

²⁷⁸ Türkiye'de eski dönem kaynaklarında transkripsiyonu Litvinof yada Litvinoff olarak verilen kişinin doğru transkripsiyonu Litvinov şeklindedir. Tam adı Maksim Maksimoviç Litvinov'dur. 1876'da Belostok'da doğmuş ve 1951'de Moskova'da ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. K.A. Zalesskiy, **İmperiya Stalina**, s.278-279.

²⁷⁹ Tacibayev, **age.**, s.72.

²⁸⁰ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rem Kazancıyan, **Bolşeviki i Mladoturki: Novie Dokumenti o Rossiysko-Turetskikh Otnoşeniyakh 1920-1922**. Trudno, Moskva 1966.

II. 1930'LU YILLARDA TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ

A-İnönü'nün 1932 Yılındaki Sovyetler Birliği Gezisine Kadar Olan Türk-Sovyet İlişkileri

1930 yılına girildiğinde T.C. İçişleri Bakanlığı, Başbakanlığa 1929 yılı sonu itibarıyla Sovyetler Birliği, Türk-Sovyet ilişkileri ve Türkiye'deki Sovyet azınlıklar ile ilgili çeşitli kaynaklardan edindiği bilgileri sunmuştur. Buna göre, Şemahi kazasında yaşayan Malakan²⁸¹ köyleri hükümete belirlenen ölçüde zahire vermemekte ve toplu bir halde memurlara karşı gelmektedirler. Bunu üzerine civara bir tabur asker gönderilmiştir²⁸².

Yine Emniyet Müdürlüğünün bildirdiğine göre, Ruslar Azerbaycan da, Azerileri tutuklamakta yahut da

²⁸¹ Rusça süt içen manasına gelen 'malakan' köylüleri aslen Polonya asıllı olup, askere gitmeyi reddettikleri için 1877 yılında ana vatanlarından Kars yöresine sürülmüşlerdir. Özellikle değirmencilik, peynir ve süt ürünleri konusunda uzman olan Malakanlar, kısa sürede Kars yöresinde kendilerini sevdirmiş ve yöre halkına bilgilerini aktarmışlardır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında bölgeden göçe başlayan Malakanlar günümüzde özellikle ABD ve Avustralya'da yaşamaktadırlar. Türkiye'de ise Kars ve İstanbul'da sadece birkaç Malakan bulunmaktadır.

²⁸² BCA, f.030. 10., y.248.675.5., s.4.

başka bölgelere yollamaktadırlar. Yollanan kişilerin yerine de Rus asıllı Sovyet vatandaşları getirilmekte ve bölge Ruslaştırılmaktadır. Sürülen Azeriler de genellikle taş ocaklarında çalıştırılmaktadırlar²⁸³.

20 Ocak 1930 tarihinde Başbakanlığa sunduğu bir raporda İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Trabzon Valiliğinden gelen birtakım bilgileri üslerine sunmuştur. Trabzon'dan gelen telsiz kontrol raporuna göre, Bakü, Tiflis ve Erivan telsizlerinden Rus Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan'ın Türkiye ziyareti nedeni ile Sovyetler Birliğinde, Türk Hükümeti lehine Türkçe yayınlar yapıldığı, Kafkasya'da isyan çıkaranlara ağır cezalar verildiği, zührevi ve tıbbi çeşitli konferanslar verildiği haberleri kayıt altına alınmıştır²⁸⁴.

21 Ocak 1930 tarihinde Türkiye'nin Dışişlerine ait kuryelerinden Hasan Bey, Tahran'dan hareket etmiş ve Batum üzerinden Türkiye'ye giriş yapmak istemiştir. Adı geçen kurye, Sovyet gümrüğünde görevli memurlar tarafından alıkonulmuş, üzerindeki diplomatik evraklar

²⁸³ **BCA, f.030. 10., y.248.675.5., s.3.**

²⁸⁴ **BCA, f.030.10., y.248.675.4.**

da kendisinden alınmıştır. Bunun üzerine Moskova Büyükelçiliği vasıtası ile harekete geçen Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, SSCB'ne konu ile ilgili bir nota vermiştir. Yapılan uygulamanın diplomasi ve iyi komşuluk ilişkilerine uymadığı, yasal olmadığı vb. şekilde uyarılan Sovyetler Birliği, ilgili olay tekrar ettiği takdirde aynı usulde cevap verileceği şeklinde bilgilendirilmiştir. Neticede 25 Ocak 1930 tarihinde Hasan Bey'den alınan evraklar kendisine iade edilmiş ve olay çözümlenmiştir²⁸⁵.

11 Nisan 1929 tarihinde Karahan ile Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi, konusu İran ve faaliyetleri olan bir toplantı gerçekleştirmişlerdir²⁸⁶.

Türk-Sovyet ilişkilerindeki bir başka gelişme de, 18 Mayıs 1930 tarihinde Trabzon'da bulunan telsiz kontrol cihazınca tespit edilen bazı konuşmalardır. Trabzon'dan İçişleri Bakanlığına ve oradan da Başbakanlığa gönderilen raporlara göre:

²⁸⁵ **BCA**, f.030.10., y.248.675.6.

²⁸⁶ **SSSR i Turtsiya**, s.138.

1-Tiflis’de bulunan telsizlerden Türkiye ile alakalı bazı anonslar yapılmaktadır. Buna göre, Türkiye’nin maliyesi bozulmuştur ve Osmanlı devrine ait borçları ödeyemeyecektir (Anonslarda bunun İngiliz iddiası olduğu vurgulanmaktadır). Türkiye, ya borçlarını lağv edecek yada herhangi bir kutpa üye olacaktır (Sovyetlere göre bu kutup Türkiye’nin de sosyalizme geçmesi, İngilizlere göre ise cemiyeti akvam a üye olmasıdır).

2-Bakü ve Erivan telsizlerinden İngiltere ve Rusya arasında bir ticaret anlaşması imzalandığı ve Kafkas Komünist Fırkası teşkilatının zayıf olduğu işitilmiştir.

3-Moskova P.T.T. telsizinden Türkçe olarak “Yaşasın amele hükümetleri, kahır olsun Asyaya kanlı pençelerini uzatan empiryalist devletler” sloganı işitilmiştir²⁸⁷.

Bu arada 29 Ağustos 1930 tarihinde Edirne’de Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi kurulmuş, hükümetçe çalışmalarına izin verilmemiştir. Bu durum kısa bir süre de olsa Sovyet basınında tepki ile

²⁸⁷ **BCA, f.030.10., y.248. 675.16.**

karşılanmış, partinin sosyalizm içerikli olmasından dolayı kapatıldığı ileri sürülmüştür²⁸⁸.

4 Eylül 1930 tarihi Sovyetler Birliğine ait bir uçağın Türkiye'ye doğrudan uçuş yaptığı (Moskova-Ankara) ve iyi dilekleri kapsayan Sovyet mesajını getirdiği tarihtir²⁸⁹.

9 Eylül 1930 tarihli İzvestiya gazetesinde, İsmet İnönü'nün Sivas İstasyonunu açarken söylediği nutuk ve genel anlamda Türkiye'nin o güne kadarki siyasi gelişimi mercek altına alınmış ve 1930 yılına kadarki Türk politik gelişmeleri değerlendirilmiştir. “Bize dost olan Türkiye'nin Başvekili...” cümleleriyle başlayan değerlendirme en sonunda Türkiye'nin tam bağımsızlığa nasıl ulaşacağı yönündeki Sovyet düşüncesi ile sonlanmıştır²⁹⁰. Dipnot kısmında daha ayrıntılı vermeye

²⁸⁸ Bkz. Dönemin Sovyet basını.

²⁸⁹ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.13, s.483.

²⁹⁰ **İzvestiya**, 11.09.1930. Makalenin sonunda İzvestiya, Türkiye'de o güne kadar meydana gelmiş Serbest cumhuriyet Fırkası ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olaylarına vurgu yapmış ve makaleyi şu şekilde bağlamıştır: “...Elbette Sovyetler İttihadının sempatisi milli istiklal için emperyalizmle mücadele edenler tarafında olup, emperyalizme boyun eğmeye temayül edenler ve Türkiye için esaret şartları ile emperyalizmle işbirliği içerisinde

çalıştığımız makalenin en dikkat çekici yanı ise İzvestiya'nın, Türkiye'nin milli istiklalini koruması için gereken şartlar kısmına Sovyetler Birliği ile dostluk münasebetlerini takviye etmek maddesinin konmuş olmasıdır.

25 Eylül 1930, Türk-Sovyet ilişkileri tarihinde Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Moskova'ya resmî ziyarette bulunduğu zaman dilimidir. Rus başkentinde Kalinin, Litvinov, Karahan gibi önemli yetkililerle görüşen Tevfik Rüştü Bey, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığına (Dışişleri Halk Komiserliği) yeni atanan Litvinov'u Türkiye'ye davet etmiştir²⁹¹.

olanlar tarafında değildir. Türkiye'nin emperyalizmle geçmiş münasebetleri gösteriyor ki, kendi milli iktisadını kurmadan, demiryollarını yapmadan, milli savunmasını geliştirmeden ve Sovyetler Birliği ile dostluk münasebetlerini takviye etmeden Türkiye hiçbir zaman kendisinin milli istiklalini koruyamayacaktır. Arzu etmelidir ki, İsmet Paşa hükümeti, bugünlerde karşılaştığı zorlukları yenebilsin”.

²⁹¹ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.13, s. 518. Tevfik Rüştü Bey yaptığı açıklamada “Ülkelerimizin, tam bağımsız yaşama ve kuruluş uğrunda mücadeleleri, Emperyalistlerin Sovyet Devrimi'ni ve Türk Milli Devrimi'ni yabancı askeri müdahaleyle bastırmak için giriştikleri yararsız denemelerin boşa çıkmasından sonra dahi sona ermiş değildir” sözlerini sarf etmiştir.

15 Ekim 1929 tarihinde ise dönemin Sovyet Dışişleri Bakan yardımcısı Litvinov, Türkiye’de bulunan Sovyet Elçisi Surits’e gönderdiği talimat ile, Türkiye’nin Yugoslavya da bulunan Beyaz Ruslarla ilgili birtakım problemlerle ilgili olarak SSCB-Yugoslavya arasında arabulucu olması dileklerini, ilgili makamlara iletmesini istemiştir²⁹². Türkiye, Sovyetlerin bu isteğini kabul etmiş ve ilgili konuda girişimlerde bulunmuştur²⁹³.

Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1930’da yaptığı TBMM’ni açış konuşmasında Tevfik Rüştü Bey’in Moskova ziyaretini şöyle değerlendirmiştir: “Hariciye Vekilimizin, büyük komşumuz ve dostumuz Sovyet Rusya’ya olan ziyaretlerinde gördüğü samimi kabul bizi mütehassis eyledi. İki memleket münasebetlerinin sağlamlığı bu vesile ile de tezahür etmiş oldu; bu cidden memnuniyeti mucip bir hadisedir”²⁹⁴.

1930 yılının sonunda, Sovyetler Birliği sınırları içerisinde açılmış olan Serdarabad kanalı açılış törenine

²⁹² **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.12, s.559.

²⁹³ **Age.**, s.566.

²⁹⁴ **Atatürk’ün Milli Dış Politikası**, C.II, s.53.

giden Türk heyeti, burada oldukça iyi karşılanmış olup buna karşılık Sovyetlerin Lenikan Valisi ve Hudut Komutanı 6 Aralık 1930 tarihinde Kars'a davet edilmiştir. Sovyet yetkililer Kars vilayetinin bu davetini sevinerek kabul etmişlerdir²⁹⁵.

Bir yanda bahsettiğimiz dostane gelişmeler olurken, diğer yanda da Türk-Sovyet ilişkilerinde ilginç olaylar meydana gelmektedir. Ankaradaki Sovyetler Birliği Büyükelçiliği, Türk İçişleri Bakanlığına 2 Kasım 1930 tarihinde, Doğu Anadolu'da uygulanan özel rejim dolayısı ile Erzurum'da bulunan Konsolosluklarının gereğince vazife yapamadığını ve bu konsolosluğu kapatacaklarını, bölgede yaşayan Ruslarla artık Kars Konsolosluğu'nun ilgileneceğini bildirmiştir. Bu dilekçeye şaşırın İçişleri Bakanlığı, doğuda özel bir rejim uygulanmadığını bildirerek cevap vermiştir²⁹⁶.

1930 yılının kasım ayı içerisinde Sovyet Konsoloslukları ile ilgili bir başka mesele de Trabzon'da yaşanmıştır. Trabzon Valisi ile burada bulunan Sovyet

²⁹⁵ **BCA, f.030.10., y.248.675.29.**

²⁹⁶ **BCA, f.030.10., y.248.675.28.**

Konsolosu arasında adeta bir nüfuz meselesi haline gelen Sovyet Konsolosluğu binası (Valilik, konsolosluğun başka bir binaya taşınmasını istemekte, Konsolosluk da karşı çıkmaktadır) Konsolosun, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yı Trabzon'da bulunduğu bir dönemde ziyaret edip bir hafta içerisinde yeni bir yere taşınacaklarını söylemesi ile ihtilaf sona ermiştir²⁹⁷.

18 Aralık 1930 tarihinde Litvinov'u ziyaret eden Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey, Dışişleri Bakanı ile yapmış olduğu İtalya gezisi ve akisleri hakkında bir görüşme yapmıştır. İkili, Sovyet-İtalyan ilişkileri ekseninde özellikle Fransa ve Balkanlardaki gelişmeler, olası gelecek planları vb. konular üzerine konuşmuş ve görüş alışverişinde bulunmuşlardır²⁹⁸.

Tevfik Rüştü Bey, 20 Aralık 1930 tarihinde Sovyet Elçisi Surits'e, Türkiye ile SSCB arasında yapılması muhtemel bir Karadeniz Antlaşmasının her iki ülke açısından faydalarından bahsetmiştir²⁹⁹.

²⁹⁷ **BCA, f.030.10., y. 248.675.27.** Şükrü Kaya'nın durumu İçişleri Bakanlığı kayıtlarına yolladığı telgraf 28 Kasım 1930 tarihlidir.

²⁹⁸ **BCA, f.030.10., y.219.480.42., s.2-3.**

²⁹⁹ Tacibayev, **age.**, s.79.

Bahsedilen tüm gelişmelerle biten 1930 yılının yerini alan yeni yılda da, Türk-Sovyet ilişkileri oldukça hareketli olmuştur. Gittikçe gelişen ve dünya siyasetinde de yerini bulmaya başlayan iki komşu devlet, kaçınılmaz şekilde birbirleriyle olan pozitif ve negatif ilişkilerini arttırmışlardır.

16 Mart 1931 tarihinde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan ticari antlaşma çalışmamızın ilgili kısmında incelenecek olup burada bahsedilmesinin nedeni, antlaşmanın ertesi günü Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Surits’le bir görüşme yapan Mustafa Kemal’in konuşmasında zaman zaman adı geçen antlaşmaya atıflar yapmasıdır.

17 Mart 1931 tarihindeki görüşmede Mustafa Kemal Atatürk, Surits’e, Türk iç politikası hakkında bazı düşüncelerini iletmiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkası konusuna da değinen Atatürk, ayrıca Türkiye’nin ileride nasıl modernleşeceği konusunda özellikle de iktisadi kalkınma konusunda görüşlerini açıklamıştır. Konuşma sırasında Türk-Sovyet ilişkilerinin öneminde de vurgu

yapan Atatürk, özellikle de ekonomik ve ticari alanlarda ikili ilişkilerin arttırılması gerektiğini ve bu konuların iki ülke ilişkilerinin mihenk taşı konumuna getirilmesi gerektiğini belirtmiştir³⁰⁰.

Bu arada Sovyetler Birliğinin Ankara Büyükelçiliği vasıtası ile yapmış olduğu, Hakem ve Veraset ve Müzaheret Adliye ve İadeyi Mücrimin Muahadesi teklifi, 8 Nisan 1931 tarihinde çıkarılan bir kararname ile kabul edilmiştir. Buna göre oluşturulacak heyet vasıtası ile diğer konularla birlikte suçluların iadesi konusu da, Türkiye'nin diğer devletlerle imzaladığı eşdeğer anlaşmalardaki şekliyle görüşülecektir³⁰¹.

Atatürk ile Surits, aradan çok zaman geçmeden, 16 Ağustos 1931 tarihinde Yalova da bir araya gelmişler ve Tevfik Rüştü'nün Moskova dayken yaptığı daveti kabul eden ve yakında Türkiye'yi ziyarete gelecek olan

³⁰⁰ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.14, s.207.

³⁰¹ **BCA**, f.030.18.01.02., y.19.25.13. Kararnameye göre Türkiye adına görüşmeleri yürütmesi için Adliye Vekaleti Müsteşarı Numan Bey, Üçüncü Daire Umum Müdürü Nuri Bey ve Hukuk Müşaviri Avni Bey tayin edilmişlerdir.

Rusya Dışışleri Bakanı Litvinov ve yaklaşan gezi ile ilgili konuşmuşlardır³⁰².

1931 yılında Türk-Sovyet ilişkileri açısından gelişen bir başka hadise de, Mayıs ayında Türk diplomasisinin Sovyetler Birliğini Avrupa da destekleme olayıdır. Fransa, Milletler Cemiyeti Avrupa Komisyonunda “Avrupa Birliği” projesinin görüşülmesini istemiş ve Tevfik Rüştü Aras’ın deyiimiyle Türkiye, Sovyetler Birliğinin bu toplantıya çağırılması için kulis yapmıştır. Nihayetinde toplantıya çağırılan her iki ülke adı geçen konferansa katılmışlardır³⁰³.

17 Ekim 1931 tarihinde Moskova’da Türk Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Beyle karşılaşan Litvinov, İsmet Paşa’nın Macaristan Peşte’de, basına Türk-Sovyet dostluğu hakkında verdiği beyanatı gördüğünü ve çok memnun olduğunu söylemiştir. Litvinov’un iyi dilekleri de ertesi gün Hüseyin Ragıp Bey tarafından telgrafla merkeze bildirilmiştir³⁰⁴.

³⁰² M.Perinçek, **age.**, s.193-194.

³⁰³ Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim**, C.I, s. 97.

³⁰⁴ **BCA**, f.030.10., y.248.676.11.

26 Ekim 1931 günü İstanbul'a gelen Litvinov ertesi gün Ankara'ya geçmiştir. Burada Tevfik Rüştü ve İsmet İnönü ile görüşen Litvinov, Atatürk tarafından da kabul edilmiştir. Cumhuriyet Bayramı resepsiyonuna da katılan Sovyet Bakan, izlenimlerini bir rapor halinde ülkesine iletmiştir. Bu raporda özetle, Atatürk ile Sovyet-Çin ilişkilerini konuştuğunu, Atatürk'ün Doğu Asya konularına ilgisi bulunduğunu, İsmet Paşa'yı Moskova'ya davet ettiğini, gezi takvimi ve içeriği konusundaki çalışmalarını, Türkiye'deki diğer elçilik mensupları ile kurduğu ilişkileri ve son olarak da Türk-Sovyet ilişkilerindeki genel havayı anlatmıştır. Litvinov'a göre Türkler Sovyetler ile dostluğa önem vermektedirler fakat ekonomik ilişkiler buna engel olabilir³⁰⁵.

Litvinov, Ankara da 1925 Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ile ilgili yaptığı açıklamada; “antlaşmanın her iki memleketin bağımsızlık ve egemenliğini sınırlayan bir antlaşma olarak sayılmaması gerektiğini” söylemiş ve “çünkü her iki memleket

³⁰⁵ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.14, s.622.

birbirlerinin aleyhine bir harekete katılmayacaklarından tamamen emindirler” demiştir³⁰⁶.

Sovyet tarafından Litvinov ve Suritz ile Türk tarafından Tefvik Rüştü ve Hüseyin Ragıp’ın imzaladıkları, 1925 Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasının ve ek protokollerinin tekrar onanıp süresinin uzatıldığı Türk-Sovyet Protokolü de Litvinov’un bu gezisi sırasında imzalanmıştır³⁰⁷.

1931 yılının Türkiye Büyük Millet Meclisi açılış günü olan 1 Kasım da, Mustafa Kemal Cumhurbaşkanı olarak yaptığı konuşmasında, Sovyet

³⁰⁶ A.Suat Bilge, **age.**, s.106.

³⁰⁷ **Atatürk’ün Milli Dış Politikası**, C.II, s.514-515.

Madde1:

Pariste 17 kânunevvel 1925 tarihinde imza olunan Dostluk ve Bitaraflık Muahedesile buna müzeyyel üç protokolün ve Ankarada imza olunan 17 Kânunevvel 1929 tarihli temdit protokolü ile 7 Mart 1931 tarihli bahrî protokolün müddetleri inkırazlarından itibaren beş sene daha temdit edilmiştir.

Şu kadar ki Âkit Taraflardan biri beş sene müddetin hitamından altı ay evvel bunları fesheylemek arzusundan diğeri haberdar eylemezse, muahede ve zikrolunan protokollar yeniden bir sene müddet için kendiliklerinden tecdit edilmiş addolunacaktır.

Madde 2:

İşbu protokol, iki tarafın her biri tarafından diğeri tebliğ edilecek olan, tasdikinden itibaren mer’iyet mevkiine gidecektir.

Ankara’da 30 teşrinievvel 1931 tarihinde iki nüsha olarak tanzim edilmiştir.

Dışışleri Bakanı Litvinov'un Türkiye ziyaretinden söz etmiştir³⁰⁸.

Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM'ni açış nutkundan önce gerçekleşmiş bulunan bir başka gelişme ise, İngiltere'de yayınlanan Times gazetesinin bir haberi ile alakalı Türkiye'nin Londra Büyükelçiliğinden merkeze gönderilen Fransızca bir telgraftır. Buna göre Times'da Litvinov'un planlanan Ankara ziyareti, Türk-Sovyet ilişkilerinin mevcut durumu ve geleceği, Hakimiyet-i Milli'de yayınlanan makalelerden bahsedilmektedir. Times'a göre, Türkiye iç dinamikleri gereği komünist olmaya hazır değildir ve Sovyetler Birliğine de böyle bir taahhütte bulunmamıştır. Buna rağmen Sovyetler Birliği, Türkiye ile dostane ilişkiler kurmak istemekte ve bunda ısrar etmektedir³⁰⁹.

³⁰⁸ “Büyük dostumuz Sovyet Rusya'nın muhterem Hariciye Komiserini Ankara'da kabul etmekle memnun olduk. İki memleketin tecrübe geçirmiş dostça münasebetlerini aynı kuvvet ve samimiyetle idame etmek tarafeynin büyük menfaat ve halis arzularının icabında olduğu bu vesile ile de izhar ve tebarüz ettirilmiştir”. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C.II, s. 55.

³⁰⁹ **BCA**, f.030.10., y.248.676.15.

Karahan, 12 Aralık 1932 tarihinde Ankara Büyükelçisi Surits'e gönderdiği talimat ile, Türk-İran sınır ihtilafları konusunda Sovyetler Birliğinin düşüncelerinin Türkiye'ye bildirilmesini istemiştir³¹⁰.

1931 yılı Türk-Sovyet ilişkileri açısından bahsedilen olaylar ekseninde gerçekleşmiş ve yeni yıla girilmiştir. 1932 yılında ilişkiler artarak devam edecektir.

24 Nisan 1932 tarihinde İstanbul'dan Gruzia adlı vapurla yola çıkan İsmet İnönü ve beraberindeki geniş heyet³¹¹, Sovyetler Birliğine resmî bir gezide bulunmuşlardır. 26 Nisan 1932'de Odessa limanında top atışları ile karşılanan heyet, orada yüksek bir özenle ağırlanmıştır. Bu konuda dönemin Başbakanı İsmet Paşa: “bu dostluk herhangi bir tertibin tercümesi değil, milletlerimizin sinesinden, karşılıklı menfaatlerimizin ve hadiselerin icabından doğan cereyan ve arzuların tabii

³¹⁰ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.14, s.740.

³¹¹ İsmet İnönü'ye eşlik eden heyette gazeteciler, iktisatçılar, devlet yöneticileri, yazarlar ve iş adamları bulunmakta idi. Yapılan plana göre heyet üyelerinin bazıları resmî gezi bittikten sonra da Sovyetler Birliğinde kalacak ve kararlaştırılan konularda incelemelerine devam edeceklerdi. Heyetin toplam üye sayısı 30'u aşmakta idi.

bir ifadesidir” yorumunu yapmıştır³¹². İnönü ve heyetinin Moskova gezisini Roma’ya yapacağı gezinin önüne alması Sovyetlerin ısrarı ile olmuş, SSCB bu hareket ile Avrupa’ya mesaj vermek isterken Türk-Sovyet ilişkilerinin de durumunu göstermek istemiştir³¹³.

Tren yolu ile 28 Nisan 1932’de Moskova’ya varan Türk heyeti burada Sovyet Başbakanı Molotov³¹⁴ tarafından karşılanır. Ertesi gün başta Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Kalinin olmak üzere, Başbakan Molotov ve Dışişleri Bakanı Litvinov’la görüşen İsmet Paşa, Moskova gezisinde programının ağırlığını ekonomik ve sınai ilişkilere vermiştir. 29 Nisan 1932 gecesi yaptığı açıklamada Molotov da ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi gereğini vurgulamıştır³¹⁵.

³¹² A.Suat Bilge, **age.**, s.106.

³¹³ İsmet İnönü, **Hatıralar**, C.II, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987, s.244.

³¹⁴ Tam adı Vasiliy Sergeyeviç Molotov’dur. 1895 tarihinde Moskova yakınlarındaki İrininskoye kasabasında doğmuş, 1982’de ölmüştür. Aynı zamanda general rütbesi de olan Sovyet tarihinde çok önemli görevlerde bulunmuş bir zattır. Ayrıntılı bilgi için bkz. K.A. Zalesskiy, **age.**, s.323.

³¹⁵ “...Ekonomik ilişkilerimiz de memleketlerimizin ekonomik ve sosyal bünyeleri arasındaki farka rağmen gelişmiştir. Sovyetler Birliğinde ve Türkiye’deki ekonomik ilerlemeler iki memleket arasındaki ekonomik işbirliğinin gelişeceğine ve derinleşeceğine bizde ümit uyandırmaktadır”. A.Suat Bilge, **age.**, s.107.

Türk heyetinin Moskova'ya vardığı gün İzvestiya gazetesinde geziyi över nitelikte bir makale yayınlanmıştır. Türk-Sovyet ilişkilerinin samimiyeti ve kuvvetinden bahseden makalede, emperyalist devletlerin Türkiye üzerinde oynadığı oyunlar da konu edilmiş fakat Türkiye'nin tüm zorlamalara rağmen millî bağımsızlık ve Sovyetler Birliği ile dost kalma konusunda kararlı olduğu yazılmıştır. Sonuç olarak da, gezinin karşılıklı ilişkilerin gelişmesinde çok faydası olacağı belirtilmiştir³¹⁶.

Türk heyetinin Moskova'ya vardığı gün karşılaşılan olumsuz olaylar ise, Türk Elçiliğine gönderilen ve özellikle İsmet Paşa hakkında kötü sözler yazan isimsiz mektuplar, SSCB'de eğitim gören Türk

³¹⁶ **İzvestiya**, 28.04.1932. Makalenin giriş kısmı Sovyetlerin geziye bakışının anlaşılması açısından oldukça önemlidir: "Türkiye Cumhuriyetinin Başbakanı İsmet Paşa, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, CHP Genel Sekreteri Recep Bey ve muasır Türkiye'nin diğer devlet, cemiyet ve ilim adamları bu gün Moskova'ya geliyorlar. Türkiye hükümeti azalarının ve parlamenterlerinin Sovyetler Birliğini bu ziyaretleri, emperyalist devletlerin ziyaretlerine hiç benzemez. Emperyalistlerin karşılıklı ziyaretleri yeni bir dünya savaşı hazırlamak veya Sovyetler Birliğine karşı yeni hücumlar hazırlamak planlarını ihtiva eder. Sovyetler Birliği ile Türk devlet adamlarının görüşmeleri ise iki memleket arasında dostluk münasebetlerinin sağlanması için verilen mücadelenin basamaklarıdır".

öğrencilerden bazılarının suikast düzenleyeceği iddiasıyla tutuklanması ve bir takım sokak protestolarıdır³¹⁷. Tüm bunlar Sovyet yetkililerce çok büyümeden önlenmiştir³¹⁸. Gezi sırasında İsmet Paşa ve Türk delegasyonundan bazı temsilciler, Sovyet yetkilileri ile beraber özel platformdan Kızıl Meydandaki 1 Mayıs törenlerini izlemişlerdir³¹⁹.

6 Mayıs 1932 tarihinde Türk tarafından İnönü, Tevfik Rüştü ve Hüseyin Ragıp Bey ile Sovyet tarafından Stalin, Molotov, Vorosinov, Litvinov, Karahan ve Surits'in katıldığı bir toplantı yapılır. Toplantının ana gündem maddesini Türkiye'nin Sovyetler Birliğinden

³¹⁷ R.Tacibayev, **Kızıl Meydan'dan Taksim'e**, s.84-85.

³¹⁸ İnönü heyetinin Moskova ziyareti süresince yaşanan protesto ve olayların ayrıntıları için bkz. Ayaz İshaki, *İsmet Paşa'nın SSCB Seyahati, Yana Milli Yol*, S.8, Berlin 1932, s.8.

³¹⁹ "...önce yaya askerler, atlı asker, süngü, top, tank, kamyon bütün yeni cihazlar geçti. En ağır top arabalarının atları bile, yeleleri ürpermiş ve hiç bir şey çekmiyorlar gibi, serbest ve dört nala koşuyor. Bir Romen yarışını andıran dört nal geçişleri, Ruslara mahsus bir şeydir...

Askerlerin arkasından geçen silâhlı ve inzibat çemberi içine alınmış sivillerin bir mânası vardır. Rusya'da bütün ameleler ve talebeler silâhlıdır. Bu yağın öyle terbiye ediliyor ki ondan muntazam bir ordu çıkarmak artık bir terzilik işidir...

1 mayısta kızıl meydan, Moskova ihtilâlinin telkin, propaganda, yağın san'atlarındaki hususiyetlerini gösteren en iyi sahnedir". Falih Rıfki Atay, **Moskova-Roma**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, (şehir belirtilmemiştir) 1932, s.34-35.

istediği 8 milyon dolarlık kredi oluşturmuştur. Türk heyeti bu toplantıda özellikle faiz ve geri ödeme hususunda kendi isteklerini masaya yatırmışlar, Ruslar da Türk isteklerine olumlu yaklaşmışlardır. Toplantıda ayrıca Sovyetlerin Türkiye'ye hediye olarak vereceği birtakım askeri ve tarımsal donanımın da deklarasyonu yapılmıştır³²⁰.

Moskova Büyükelçiliğinden 7 Mayıs 1932 tarihinde İsmet Paşa'nın imzası ile Mustafa Kemal Paşa'ya yollanan telgraf ile İsmet Paşa görüşmeler hakkındaki intibalarını ve gelişmeleri merkeze bildirmiştir. Telgrafa göre herhangi bir belgenin imzası konusunda konuşulmamış, Cemiyet-i Akvam meselesi Ruslar tarafından gündeme getirilmemiştir. Konuşulan bir diğer konu da dahili emniyet meselesidir³²¹.

³²⁰ **RGASPI**, f.588, 1. 11, d. 388, y. 5-8.

³²¹ **BCA**, f.030.10., y.248.677.8. İnönü'nün toplantı ve görüşmelerle ilgili yorumu şöyledir: "...Stalin hazır olduğu halde her biri beş altı saat devam eden üç müzakeremiz oldu. Kendisini ve Rusya'yı idare edenleri yakından mükerreren tanımış olduk. İntibamız müspettir. Burada Türkiye için gösterilen bariz ve parlak muhabbet ve itibar cidden memnuniyet verir. Parti halkı ve ordu bu tezahurata tehalükle iştirak etmiştir".

8 Mayıs 1932 tarihinde yapılan ortak açıklamada, iki ülke arasındaki olumlu siyasi ilişkilere bundan sonra ekonomik alanda da rastlanacağı, iki memleketin benzer sorunları olduğu ve bunları beraberce daha hızlı atlatacakları vurgulanmış ve iki devlet arasında ilişkilerin her alanda geliştirilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir³²². Görüşmelerde zaman zaman Balkan Paktı konusu da gündeme gelmiştir³²³.

29 Mayıs 1932 tarihinde ise Dışişleri Bakanlığı, Başbakanlığa gönderdiği bir dosya ile Sovyet basınında Türkiye hakkında çıkan yazı ve yorumları ilgili kurumun dikkatine sunmuştur³²⁴. Bu tip basın takibi ve değerlendirilmesi zaman zaman görülmekte olup, bu durum ikili ilişkilere karşı tarafın gazete ve yazarlarının bakış açısını değerlendirmek açısından da önemlidir. Bilindiği gibi gazete ve romanlar devrin orijinal tarihini

³²² İsmet İnönü ve Molotov'un gezide verdikleri resmi beyanatların tam metni için bkz. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C.II, s. 206-210.

³²³ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.15, s.310. "... Görüşmeler oldukça içten ve dostane bir karakter taşıdı ve gerek iki ülkeyi ilgilendiren uluslar arası problemler, gerek dolaysız ilişkilerin sorunlarıyla ilgili geniş bir tartışma imkânı sağladı..."

³²⁴ **BCA**, f.030.10., y.248.677.12.

vermede ve takip etmede kullanılabilecek önemli kaynaklardır.

31 Mayıs 1932 tarihinde ise İnönü ve Türk heyetinin Moskova'ya yaptığı geziyi ve heyet üzerinde Sovyet yetkililerin bırakmaya çalıştıkları tesiri SSCB'nin Tahran Büyükelçisine bildiren Karahan, Türk heyetini istedikleri şekilde etkilediklerini düşünmektedir³²⁵. Bu konuyu İran Büyükelçisi ile paylaşmasının sebebi de, Türkiye ve İran'ın komşu olması ve o dönemde iki ülke arasında zaman zaman ufak çaplı da olsa sınır sorunları yaşanması olsa gerektir. Sovyetler Birliği yetkilileri İran'da bulunan elçilerini bilgilendirmek ve o ülkede yapacağı faaliyetlerde kendisinin elini güçlendirmek istemişlerdir.

11 Haziran 1932 tarihinde Türkiye de yabancılara çalışma alanında bazı kısıtlamalar getiren Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Kanunu kabul edilmiştir³²⁶. Getirilen bu sınırlamalar Sovyetlerin

³²⁵ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.15, s.346.

³²⁶ **Türkiye Cumhuriyeti 80. Yıl Kronolojisi**, Editör: M. Mesut Uyanık, Anadolu Ajansı Yay., Ankara 2004, s. 70.

kısa süreli tepkisine neden olduysa da zamanla olay unutulmuştur.

B- İnönü'nün 1932 Sovyetler Birliği Gezisinden Atatürk'ün Ölümüne Kadar Türk-Sovyet İlişkileri

18 Temmuz 1932 Türkiye'nin Milletler Cemiyetine üye olduğu tarihtir³²⁷. Türkiye'nin Milletler Cemiyetine üye olması Türk-Sovyet ilişkilerinde zaman zaman tartışılan ve sorun çıkarması olası bir gelişmedir. Gerek Sovyetler Birliğinin bu örgüte üye olmayışı ve gerekse Stalin'in Sovyetler Birliği aleyhine olabilecek ittifaklara karşı endişeleri Sovyetlerin, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine üyeliğine karşı daima kuşkuyla bakmasına neden olmuştur. İsmet İnönü başkanlığındaki Türk heyetinin 1932 yılındaki Sovyetler Birliği gezisinde de gündeme gelen Türkiye'nin Milletler Cemiyetine üyeliği konusu Moskova da taraflarca tartışılmıştır.

³²⁷ Türkiye, Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nun 6 Temmuz 1932'de oy birliği ile aldığı karar ve bu karar uyarınca yaptığı katılım daveti üzerine ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 9 Temmuz 1932 tarihinde bu daveti kabulü ile Milletler Cemiyeti'ne Tefik Rüştü Aras imzalı bir mektupla üyelik için başvurmuş ve Cemiyetin Genel Kurulu'nun bu başvuruyu 18 Temmuz 1932'de oy birliği ile kabul etmesi sonucunda Milletler Cemiyeti'ne üye olmuştur.

Türkiye'nin, Sovyetler Birliği ile ilişkilerine zarar vermeyeceğine ve ayrıca Sovyetlerin olası bir gelişmede karşılaşılabileceği zorlayıcı durumlarda Milletler Cemiyeti üyeliğinin işletilmeyeceğine dair güvence notası vermesi ile sorun tatlıya bağlanmıştır. Türkiye bu nota ile Milletler Cemiyeti Misakı'nın 16. maddesine göre, savaş açan devletlere karşı uygulanacak olan zorlayıcı uygulamaları Sovyetlere karşı ancak Sovyetler Birliğinin saldırısı ile başlayacak bir savaşta uygulayacağını belirtiyor ve bu saldırının da Sovyetler Birliği tarafından başlatılıp başlatılmadığının kararını da Türkiye Cumhuriyeti'nin kendisinin vereceğini belirtiyordu³²⁸. Bahsettiğimiz nota ile çekinceleri azalan Sovyetler Birliği, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine üye olmasına tepki göstermemiştir.

10 Ağustos 1932 tarihinde ise Atatürk, Sovyet Elçisi Surits'i Yalova'da kabul etmiştir. İekli arasında gerçekleşen görüşmede Atatürk Sovyet Elçisine Türk Dili ve Tarihi hakkındaki düşüncelerini aktarmıştır.

³²⁸ Notanın ayrıntıları için bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, Dışişleri Bakanlığı Yay., Ankara 1974, s.290 ve sonrası.

Yalova görüşmesinde gördüğü hüsnükabul Surits'i çok etkilemiştir³²⁹.

Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1932'de Türkiye Büyük Millet Meclisinin açış konuşmasında, İsmet İnönü'nün başkanlığındaki heyetin Sovyetler Birliğine yaptığı geziye özel olarak değinmediyse de “Komşularımızla ve bütün milletlerle münasebetlerimiz ciddi, samimi sulh ve emniyet fikrine müstenit olarak inkişaf etmektedir. Dostlar arasında, dürüst bir vaziyetin muhafazası bizim, daima çok ehemmiyet verdiğimiz bir esastır” sözleri ile Türkiye'nin genel politikasının çizgilerini belirtmiştir³³⁰.

Avrupada bahsettiğimiz gelişmeler olurken, Asya kıtasında da SSCB ni ve dolayısıyla da Türk-Sovyet ilişkilerini etkileyen gelişmeler meydana gelmiştir. Doğu Asya'da aktif ve yayılmacı bir siyaset izleyen Japonya'nın Mançurya'yı işgali Sovyetler Birliğini endişelendirmiş, hatta Kafkasya'daki bazı tümenlerini Doğu Asya'ya kaydırmasına neden olmuştur. SSCB nin

³²⁹ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.15, s.456.

³³⁰ **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C.II, s.56.

yaptığı ittifak teklifinin Japonya tarafından reddedilmesi ise Sovyetlerin Uzak Doğu konusundaki endişelerinin had safhaya ulaşmasını sağlamıştır. İşte bu günlerde Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov, Türkiye'deki Sovyet Elçiliğine çektiği telgrafta, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler içerisinde, Japonya karşısında Sovyet yanlısı bir tavır alması için kulis yapılmasını talimat vermiştir³³¹.

1932 yılı bu şekilde sona ermiş ve dünyada 1929 ekonomik buhranının izlerinin yavaş yavaş silinmeye başladığı 1933 yılına girilmiştir. Bu yılda da Türk-Sovyet ilişkileri de sıkı bir şekilde devam etmiştir.

3 Nisan 1933 tarihinde Ankaradaki Sovyet Elçiliğinden merkeze çekilen telgrafta, Atatürk'ün Türk ve Sovyet liderlerin bir araya gelmesi gerektiğini kendilerine söylediğinden bahsedilmektedir³³².

Türk-Sovyet ilişkileri derinliği ve önemi bakımından sadece Türkiye ve Sovyetler Birliği coğrafyalarına bağlı kalmamış, başka ülkelerde ve

³³¹ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.15, s.703.

³³² **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.16, s.215.

platformlarda da takibi yapılmıştır. Bu minval üzere 28 Nisan 1933 tarihinde merkeze bir telgraf çeken Türkiye'nin Varşova Büyükelçisi, Polonya'da çıkan gazetelerden Sovyetler Birliği ile ilgili edindiği intibaları merkeze bildirmiştir³³³.

1933 Temmuzundan Voroşilov'un Türkiye'yi ziyarete geldiği Ekim 1933'e kadar Türk-Sovyet ilişkilerinde ağırlığı kültürel ve ticari heyetler oluşturmuştur. Bu arada 10 Haziran 1930 tarihli Ankara Antlaşması sonrasında mübadele konularını çözüme kavuşturmak amacıyla Türk Dışişleri Bakanlığı, Hazinei Evrak Dairesinden 30 Mayıs 1863 tarihli Osmanlı-Rusya arasında imzalanmış antlaşmanın metnini 13 Ağustos 1933 tarihinde istemiştir. Hazinei Evrakta yapılan araştırmalarda istenilen antlaşmanın kayıtlarının bulunamadığı belirtilmiştir³³⁴.

³³³ **BCA, f.030.10., y.248.678.9.** Büyükelçinin bildirdiğine göre Sovyetler Birliğinde genel nüfusları %2 seviyesinde olan Yahudiler yönetim kademesinin %95 ini ellerinde bulundurmaktadırlar ve bu durum Rus çoğunluğun memnuniyetsizliğini arttırmaktadır. Polonya basınına göre yakında Ruslar, Sovyetler Birliği dahilindeki Yahudilere karşı bir harekete başlayacaklardır ve dış ülkelere önemli bir Yahudi göçü olacaktır. Polonya bu göçün kendi üzerine de etkisi olacağını düşünmektedir.

³³⁴ **BCA, f.030.10., y.18.104.8.**

İsmet Paşa'nın 1932'de Moskova'ya yaptığı ziyarette davet ettiği Molotov'un rahatsızlanması nedeniyle onun yerine Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunun 10. yıl kutlamalarına da katılmak amacıyla Mareşal Voroişilov³³⁵ 26 Ekim 1933 tarihinde deniz yolu ile İstanbul'a gelmiştir.

Voroişilov Türkiye'ye gelirken beraberinde Sovyet yönetiminin önemli kademelerindeki geniş bir heyeti de getirmiştir. Heyetteki bazı önemli kişiler, Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan, Eğitim Bakanı Bubnov, Eğitim Bakan Yardımcısı Krijanovski, SSCB Süvari Kuvvetleri Komutanı Budiyonni'dir³³⁶. Heyet İstanbul'da konukseverlikle karşılanır ve ağırlanır. Surits, İstanbul'da gördüğü coşkulu ilgi nedeniyle mutluluğunu Moskova'ya, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığına

³³⁵ Tam adı Kliment Yefremoviç Voroişilov'dur. 1881'de Ekaterinburg yakınlarında doğmuş, 1969 yılında Moskova'da ölmüştür. 1935 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Mareşali unvanını almış, pek çok önemli görevlerde bulunmuş bir Sovyet halk kahramanıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. K. A. Zalesskiy, **age.**, s.98 – 100.

³³⁶ M.Perinçek, **age.**, s.215.

gönderdiği 28 Ekim 1933 tarihli telgrafında³³⁷ “İstanbul’da heyetimize yapılan kabul, beklentimin kat kat üstündeydi. On yıldan beri buradayım, böylesini hiç görmedim... İzmir gemisinin Boğaz’a girişinden başlayarak heyetin gidişine kadar halkın geniş katılımıyla etkisini gösterdi. Kuşkusuz bu gösteriler, yalnızca yüksek kademelerin örgütlemesiyle olmadı, ancak bu durum, Türk hükümetinin heyetimizle buluşmaya azami törensel ve kitlesel bir özellik verme isteğini kanıtıyor. Eğer kitleler içinde bize sempati olmasaydı, bu hareketi örgütlemek imkanı da olmazdı” şeklinde dile getirmiştir.

İstanbul’dan Ankara’ya özel bir trenle geçen Mareşal Voroşilov ve heyeti burada da İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak gibi hem mülkî hem de askeri önemli yetkililerce karşılanır. Voroşilov, Türk yetkililerce sevilen bir kişidir. Bunda belki de onun yüksek rütbeli bir asker olması, bu konuma sıfırdan ulaşması ve dönemin Türk yetkililerinin önemli bir bölümünün de asker kökenli olması neden olmuş olabilir. Voroşilov ve heyeti çeşitli etkinliklerle gerçekleştirilen Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunun onuncu yıl kutlamalarına

³³⁷ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.16, s. 692 ve sonrası.

katılırlar. 29 Ekim 1933 gecesi verilen Cumhuriyet Balosunda da, Voroşilov ve heyeti tam kadro bulunurlar.

Cumhuriyetin onuncu yılı nedeniyle Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Kalinin de bir telgraf göndererek Mustafa Kemal'in şahsında tüm Türk Milletini kutlamıştır³³⁸. Kalinin'in yollamış olduğu bu telgrafa Türkiye Cumhuriyeti de bizzat Mustafa Kemal'in telgrafı ile cevap vermiştir³³⁹.

³³⁸ “Yeni Türkiye'nin gelişmesinde tarihi bir gün olan Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. yıldönümü dolayısıyla sizi kutlamaktan mutluluk duyarım. Sovyetler Birliği Merkez Yürütme Kurulu, Kara ve Deniz Kuvvetleri Halk Komiseri ve Devrimci Asker Konseyi Başkanı Voroşilov başkanlığındaki özel bir heyeti, Türk halkının bu önemli bayramına katılması için görevlendirdi.

Dost Türkiye'nin iktisadi ve kültürel yapılanmasının başarılarını dikkatle takip ederken, Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. yıldönümünü sizin genç Türkiye'ye zor yıllardaki bağımsızlık mücadelenizde zafer sağlayan ve ileride ekonomi ve kültür cephesinde zaferler sağlayacak cesur ve ileri görüşlü yönetiminizdeki önderliğiniz şahsınızda selamlamaktan mutluluk duyuyorum.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. yılının, ileriki gelişmemizde ve SSCB ve Türkiye halklarının değişmez dostluğunda yeni bir aşama olacağına eminim”. M. Perinçek, **age.**, s.217.

³³⁹ “Sovyet Rusya Merkezî Uygulama Komitesi Başkanı M. Kalinin Hazretlerine, Moskova

Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümü dolayısıyla bana çektiğiniz telgrafı büyük bir sevinçle aldım. Büyük, dost bir ülkenin Merkezî Uygulama Komitesi'nin M.Voroşilov gibi saygın bir kişiliğin başkanlığında bir grubu bayramımıza katılmalarını sağlayarak gösterdiği incelikli ilgisi bizi fazlasıyla duygulandırdı.

Voroşilov başkanlığındaki heyet Kırıkkale, Çanakkale, Bursa, İzmir, Eskişehir gibi kentleri de ziyaret eder. Bu kentlerde çeşitli tesisleri gezen, açılış törenlerine katılan Sovyet heyeti, her yerde çok iyi karşılanır. Sovyetlerin Türkiye Büyükelçisi Surits 31 Ekim 1933'te merkeze yolladığı telgrafında bu duruma değinmiştir³⁴⁰.

Büyük bayram günlerinde duyduğumuz sevinç, yanibaşımızda, eski dostlarımızın varlığı ile bir kat daha arttı. Büyük dost ve komşu ülkenin, iktisat, sanayi, tarım ve kültür alanlarında elde ettiği büyük başarıları şiddetli bir ilgi ile takip ederek, çalışmalarımızın başarısını ve yükselme eserinin gerçekleşmesi için kişisel hizmetlerimi açıklamak için kullandığınız sözleri şükranla karşılarım. Sovyet Rusya delegeler kurulunun parlak ve dostça katılımıyla kutlanan Cumhuriyetin onuncu yıldönümünün dağılmaz Türk-Sovyet dostluğunun her zaman kuvvetleneceğine fazlasıyla inanarak, teşekkürlerimi ve Sovyet Rusya halkının refahı için en içten dileklerimi sunarım". **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s.631-632.

³⁴⁰ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.16, s.599 ve sonrası. Surits telgrafında bir önceki telgrafından 31 Ekime kadar olan olayları özetlemiş ve her gittikleri yerde gördükleri fevkalade ilgiye özellikle vurgu yapmıştır. Voroşilov ve heyeti bu dönemde gerek Türkler tarafından organize edilen, gerek Sovyet elçiliğinin düzenlediği ve gerekse diğer yabancı misyonların tertip ettiği çeşitli davetlere katılmışlardır. Surits adı geçen telgrafta bu davetlerde Voroşilov ve heyetinin fevkalade ilgi gördüğünü hatta daha önce Sovyet davetlerine ilgi göstermeyen ülkelerin bile bu davetlere ilgi gösterir hale geldiklerini anlatmıştır. Surits ayrıca bu telgrafında 29 Ekim kutlamaları hakkında çeşitli bilgiler vermiştir.

Kars Valisi Cevdet Bey 17 Ekim 1933 tarihinde merkeze gönderdiği bir telgraf ile Türk-Sovyet ilişkileri konusunda bölgesinde edindiği bilgileri ilgili makamlara aktarmıştır. Buna göre, Sovyetler Birliğinden son üç ay içerisinde 1745 kişi bölgeye iltica etmiştir. Gelen mültecilerin ifadesine göre fırsatını bulduğu taktirde Ahıska ve Ahıkelek mıntkasında yarım milyon Türk, Sovyetler Birliğinden Türkiye'ye iltica etmek için beklemektedir. Sovyet arazisindeki memnuniyetsizliğin ve göç isteğinin görünen nedeni açlık olmakla beraber, Ermenistan ve Gürcistan Sovyet Hükümetlerinin Türkleri kaçırmak için uyguladıkları sistemli hareketler asıl sebeptir³⁴¹.

Bu arada Mustafa Kemal tarafından Sovyet devriminin 16. yılı nedeniyle Kalinin'e bir kutlama telgrafı çekilmiştir. Kalinin de gönderdiği cevapla Mustafa Kemal ve Türkiye'ye teşekkür etmiştir³⁴².

Mustafa Kemal Atatürk, geleneksel Türkiye Büyük Millet Meclisi açış nutkunu gerçekleştirdiği 1

³⁴¹ **BCA**, f.030.10., y.116.810.2.

³⁴² **RGASPI**, f.74, 1. 1, d. 112, y. 40.

Kasım 1933 tarihinde, Sovyet heyetinden de bahsetmeyi uygun görmüştür³⁴³. 10 Kasım 1933'te İstanbul dan deniz yolu ile Odesa'ya gitmek üzere Türkiye'den ayrılan Voroşilov ve heyeti Odessaya kadar İzzettin Paşa önderliğinde bir Türk heyeti uğurlar³⁴⁴. Bu davranış gelen heyete gösterilen ilginin en belirgin gösterilerinden biridir. Voroşilov heyetinin Türkiye'den ayrıldığı gün Sovyet Büyükelçisi Surits merkeze uzunca bir metni kapsayan ve dikkat çekici bilgilerle dolu bir telgraf daha çeker. Telgrafta genel olarak Voroşilov heyetine yapılan karşılamalardan ve Türkiye içerisindeki gezilerinden bahseden Surits ayrıca Türk dış politikası ve Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili çeşitli çözümlerinde bulunmuştur³⁴⁵.

³⁴³ “Efendiler. Bu sene, mümtaz bir Sovyet heyetinin cevap ziyaretini kabul ettik. Bu ziyaretin onuncu yıl bayramına tesadüf ettirilmesi, iki memleket arasındaki münasebetlerin derin samimiyetini gösteren mesut bir vesile olmuştur.

İki memleketin çetin zamanlarında kurulmuş, on beş senedir türlü imtihanlardan daha kuvvetli çıkmış bir dostluğun da ima yüksek kıymeti haiz olması, beynelmînel sulh için değerli ve ehemmiyetli bir âmil olduğunda tereddüt edilemez”. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C.II, s.57.

³⁴⁴ M.Perinçek, **age.**, s.220.

³⁴⁵ “... Daha önceki karşılamanın tersine Türkler, bu sefer kordiplomatiği dikkate almadıklarının açıkça altını çizdiler ve hatta hepten görmezden geldiler. Bu taktik neticesinde biz, Sovyet Rusya'ya olan ilginin tüm diğer devletler ile olan ilişkilerden farklı olduğu ulusal hareketin ilk dönemlerine götürüldük. O dönemlerde Sovyet Rusya'ya gösterilen ilgi dış dünyayı manen etkilemek için

Telgrafın sonunda ziyaretin Sovyetler Birliği için getirdiği kazanımlar Surits tarafından maddeler halinde sıralanmıştır.

Mareşal Voroşilov heyeti ülkesine döndükten sonra Kalinin bir telgrafla heyetine gösterilen ilgiye teşekkür etmiş, heyetin gerek Cumhuriyetin onuncu kuruluş yılı kutlamalarında aldığı rol, gerekse gerçekleştirilen geziler ile genç Türkiye Cumhuriyetini

koz olarak kullanıldığı gibi, şimdi de Sovyet kartı, Batı'daki dış politikayı güçlendirmek için kullanılıyor. Son yıllardaki Türk politikasının özelliği, diğerlerinin ne diyeceğini düşünerek hareket etmesi olmuştur ...

... bize gösterilen ilgide, uluslar arası alandaki başarılarımızın da büyük katkısı oldu. Fransa ve Küçük Antant ile ilişkilerimizin güçlenmesi, Amerika ile ilişkilerimizin yeniden canlanması perspektifi, tüm bu ve diğer faktörler, Türk politikası yöneticilerinin elde ettiğimiz ve beklediğimiz başarılarda paylarının olduğu izlenimi vermeye çalışmalarında etkili olmuştur ...

... Türk hükümetinin, kendi ülkesinin kamu güçlerini ve halk kitlesini etkilemek için heyetimizin bu ziyaretinden istifade etmeye çalıştığını unutmamak gerekiyor. Önceki ziyaretler serisinde, Sovyet heyetinin ziyaretlerini kitlelerin göz önünde olağanüstü yücelten Türk hükümeti, Sovyetler dahil olmak üzere buraya temsilcilerini gönderen diğer hükümetlerin Türkiye'ye gösterdiği ilginin altını çizmek istedi. Türk hükümeti, Sovyet temsilcilerinin önünde başarılarını sergileyerek iç politika çıkarları doğrultusunda bizim gibi sert eleştirmenlerin onayını sağlamaya çalıştı...

... Ziyaretin en önemli yanı, ordularımız arasındaki canlı ilişkilerin, Voroşilov'un Türk ordusunun geniş çevrelerinde kazandığı derin sempati üzerine kurulmuş olmasıdır..." **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.16, s.623 ve sonrası.

tanınması açısından verilen şanstın dolayı çok memnun olduklarını dile getirmiştir. Kalinin heyete gösterilen samimi ilginin gelecekte Türk-Sovyet ilişkilerine çok olumlu bir şekilde yansıtacağını belirttikten sonra Türk halkı ve Atatürk'e bir kez daha teşekkürlerini sunarak telgrafını bitirmiştir. Mustafa Kemal Atatürk 16 Kasım 1933 tarihli telgrafıyla Kalinin'in teşekkür mesajına cevap vermiştir³⁴⁶.

4 Aralık 1933 tarihinde ise Doğu Karadeniz'de çıkmış olan fırtınaya yakalanan Gelincik adlı Sovyet vapuru Hopa yakınlarında batmıştır. Mürettebatın bir

³⁴⁶ “Sovyet Rusya Merkezî Uygulama Komitesi Başkanı M. Kalinin Hazretlerine,

Çok dostça telgrafınızı büyük bir sevinçle aldım. Büyük komşu ülkenin, Türkiye'ye göndermek inceliğinde bulunduğu seçkin kimseler, burada Sovyet Rusya ve Türkiye milletinin on iki seneden fazla bir zamandan beri aralarında kurmuş oldukları ve bugüne kadar kesintisiz olarak güçlenmiş olan içten dostluğa en iyi şekilde uyan kabulü görmüşlerdir.

Dostlarımızın kendilerinin huzurunun Türkiye'nin bütün bölgelerinde sebep olduğu dostluk görüntülerinin açıkladığı anlamı bütünüyle hissetmiş olmalarından dolayı son derece mesudum.

Seçkin Sovyet heyetinin ziyaretleri ve kendilerine karşı gönülden yapılan kabul, iki ülke tarafından, Türkiye ile Sosyalist Sovyet Şuraları Birliğini birbirine bağlayan bozulmaz dostluğun yeni iki örneğini oluşturmaktadır.

Bu sebeple size kişisel mutluluğunuzun ve iki büyük ülke milletlerinin mutluluk ve refahı konusunda en içten dileklerimi yinelerim”. **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s.632-633.

kısmı sağ olarak kurtulmuş, 3 kişi de ölmüştür. Bunlardan ilk bulunan denizcinin cesedi Ordu'da toprağa verilmiştir. Kıyıya yakın bir noktaya sürüklenen gemiden çıkan malzemelerde toplanarak, mühürlenip depolanmıştır. Daha sonra bulunan cesetler, toprağa verilmiş cenaze ve depolanmış malzemeyi almak üzere vapurun ait olduğu firmadan Viktor Karinski isimli yetkili küçük bir heyetle beraber Ordu'ya gelmiştir. Gördüğü alaka nedeniyle çok memnun kalan Karinski, yetkililere teşekkür ederek kendisine ait malzemeyi alarak ülkesine dönmüřtür³⁴⁷.

1933 yılında Türkiye'nin dış politikasındaki önemli olaylardan bazılarına göz atmamız gerekir ise bunlar; 23 Mayıs 1933'te Londra Silahları Bırakma Konferansı genel görüşmelerinde, Türkiye'nin silahlanan dünyada Boğazlar ile ilgili endişelerini ilk defa ortaya koymasındır³⁴⁸. Türkiye aynı yıl Sovyetler Birliğinin de katıldığı Tecavüzün Tarifi Mukavelenamesine imza atarak dünya konjonktüründe saldırı ve savunma

³⁴⁷ **BCA**, f.030.10., y.121.861.9.

³⁴⁸ Mustafa Bıyıklı, **Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları**, Gökkuube Yay., İstanbul 2006, s.303.

ilişkilendirilmesi ve kimin nasıl suçlanacağını kesin tarifine katılmıştır³⁴⁹.

14 Eylül 1933 tarihinde de Türkiye ile Yunanistan arasında Samimi Anlaşma Paketi imzalanmıştır. Anlaşma ile karşılıklı sınır dokunulmazlıklarını güvence altına alan iki devlet ayrıca uluslar arası alanda kendilerini ilgilendiren bütün sorunlarda önceden danışmada bulunmayı ve karşılıklı çıkarları göz önüne alacaklarını taahhüt etmişlerdir³⁵⁰.

³⁴⁹ Tecavüzün Tarihi Mukavelenamesinin Fransızca ve Türkçe tam metinleri için bkz. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C.II, s.646-670.

³⁵⁰ Türkiye adına İsmet İnönü ve Tevfik Rüştü Aras'ın ve Yunan tarafından da P. Tchaldaris ile D. Maximos'un imzaladığı antlaşma "Dostluk, antlaşma ve samimi işbirliği politikalarına sadakatla bağlı olan, Etkileri gerek ulusal ve gerek uluslar arası alandaki çalışmalarda görülen bu politikanın sürekli biçimde gelişmesini sağlamaya karar veren, öte yandan, Briand-Kellogg Paketi ve imzaladıkları öbür uluslar arası antlaşmalardan esinlenen ve barış amacına bağlılıklarının yeni bir delilini göstermek isteyen Türkiye ve Yunanistan, bir Pakt yapmağı kararlaştırmışlar ..." . **Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri - Lozan Montrö -Türkiye'nin Komşularıyla İmzaladığı Başlıca Belgeler**, Derleyen: Reha Parla, Özdilek Matbaacılık, Lefkoşa 1987, s.216.

Türkiye 1933 yılında ayrıca 17 Ekimde Romanya ile, 27 Kasım da Yugoslavya ile Dostluk, Saldırmazlık, Hakem ve Uzlaştırma Antlaşmalarını imzalamıştır³⁵¹.

9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da imzalanan Balkan Paktı öncesi Türk-Sovyet ilişkilerinde küçük çaplı olsa da bir soğukluk yaşanmıştır. SSCB kendi dış politikası gereği pakta soğuk yaklaşmışsa da, gittikçe gerilen Avrupa siyasi arenasında Balkan Devletlerinin böyle bir pakta şiddetle ihtiyacı vardı. Nihayetinde karşılıklı görüşmeler uzlaşmayla sonuçlanmış, Sovyetler Birliğine verilen çekince mektubuyla da adı geçen ülkenin endişeleri giderilerek pakt imzalanmıştır³⁵². Balkan Paktına göre:

- 1- Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya; kendi bütün Balkan sınırlarını güvenliğini karşılıklı olarak garanti ediyorlardı.

³⁵¹ Mustafa Bıyıklı, **age.**, s.304-305.

³⁵² İsmail Soysal, *Balkan Paktı (1934-1941)*, **Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1985, s.157.

2- Taraflar bu antlaşmayı imzalamış olan diğer herhangi bir Balkan ülkesine karşı, birbirine önceden haber vermeden siyasi hiçbir harekette bulunmamayı ve siyasi hiçbir yükümlülük altına girmemeyi garanti etmekteydi.

3- Antlaşma, taraflarca uygun karşılanacak her Balkan ülkesine açık bulunacaktı³⁵³.

Balkan Paktı, uzunca bir süredir Romanya'nın Besarabya bölgesinde emelleri olan ve pakt vasıtasıyla bölge ile ilgili tasarıları engellenebilecek olan Sovyetler Birliğinin hiç hoşuna gitmemiştir³⁵⁴.

Bu arada, 1934 yılında Surits'in yerine Karahan³⁵⁵ Sovyetler Birliğinin Ankara Büyükelçiliği görevine atanmıştır.

³⁵³ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, s.578.

³⁵⁴ Cezmi Eraslan, *Türk Basımında Balkan Paktı Değerlendirilmesi, Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1996, s.68.

³⁵⁵ Tam adı Lev Mihailoviç Karanyan'dır. 1889 yılında Tiflis'te dünyaya gelmiştir. Mesleği kayıtlara diplomat olarak geçmiştir. 1937 tarihinde Moskova'da ölmüştür. Bir dönem Sibirya'da sürgünde kalmış, SSCB kurulduktan sonra çeşitli ülkelerde tem yetkili temsilcilik görevlerinde bulunmuştur. 1925-1934 yılları arasında da

20 Mayıs 1934 tarihinde de İsmet İnönü, Türkiye’de Sovyet müesseselerinde çalışanlara hitaben bir konuşma yapmıştır³⁵⁶.

Temmuz 1934’de Japonya’nın Türkiye’ye uzun vadeli ve düşük faizli kredi teklifi ise,Türkiye tarafından Türk-Sovyet ilişkilerinin bozulmaması açısından reddedilmiştir³⁵⁷.

Yukarıda belirtildiği gibi Türkiye 1932 yılında Milletler Cemiyetine üye olmuştu. Türkiye’nin bu örgüte üyeliği sürecinde Sovyet çekincelerini ve sonunda nasıl uzlaşmaya varıldığı ilgili kısımda aktarılmıştı. Türkiye’nin Milletler Cemiyetine üye olmasından sonra Avrupa da gelişen olaylar ve özellikle Almanya’da Nazilerin iktidara geçmesi, Sovyetler Birliği yönetiminin

Dış İşleri Halk Komiser Yardımcılığı görevini yürütmüştür. 1934-1937 yılları arasında da Sovyetler Birliğinin Ankara Büyükelçisidir. Detaylı bilgi için bkz. K.A. Zalesskiy, *age.*, s.211.

³⁵⁶ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.17, s.348.

³⁵⁷ Adı geçen dönemde Sovyetler Birliği ile Japonya arasındaki Uzakdoğu problemleri devam etmektedir ve SSCB, Türkiye’nin Japonya ile yakınlaşmasını istememektedir. Japonyanın Türkiye’ye yaptığı teklif ve Türkiye’nin red cevabı da Sovyet Dış Politika Belgelerine yansımıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.17, s.519.

de adı geçen kuruluşun üyeliğine sıcak bakmasına neden olmuştur. Kendisini daha güvende hissetmek isteyen Sovyetler Birliği, 1934 yılına gelindiğinde Milletler Cemiyetine üye olmak için girişimlerde bulunmuştur. Türkiye 1934 yılının nisan ayından başlayarak Milletler Cemiyetinde Sovyetler Birliği lehinde lobi çalışmaları gerçekleştirmiş ve 18 Eylül 1934 tarihinde SSCB'nin Milletler Cemiyetine üyeliği kabul edilmiştir³⁵⁸.

Aralık ayının sonlarında Litvinov ile bir görüşme yapan Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Vasıf Bey, görüşmede geçenleri 31 Aralık 1934 tarihli telgrafı ile merkeze bildirmiştir. Buna göre, Vasıf Bey ile Litvinov Almanya-Fransa ilişkileri üzerine konuşmuşlar ve bu durumun Avrupadaki gelişmeleri nasıl etkileyeceği yönünde fikirlerini bildirmişlerdir. Aynı şekilde Yugoslavya'nın durumu ve geleceği de ikili arasında konuşulan bir diğer konu olmuştur³⁵⁹. Bu arada 1934 Aralığında SSCB ile Fransa arasında bir ittifak

³⁵⁸ SSCB'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliğinin tarihi konusunda kaynaklar arasında 16 Eylül 1934 ile 18 Eylül 1934 arasında değişen görüşler mevcuttur. Biz incelemelerimiz sonucu bu tarihlerden ikincisini kullanmayı uygun gördüsek de kaynaklardaki bu çelişkiyi de vurgulamak istedik.

³⁵⁹ **BCA, f.030.10., y.248.680.1.**

antlaşması imzalanmıştır. Böylece SSCB, Avrupadaki güvenlik çemberini biraz daha genişletmiştir.

2 Aralık 1934 tarihinde Paris'te yayınlanan Posledniye Novosti adlı gazetenin Bakanlar kurulu kararı ile Türkiye'ye girmesi yasaklanmıştır. Görüldüğü üzere zaman zaman Sovyetlerin isteği, zaman zaman da bu istek olmaksızın Türkiye, yurt içi ve dışındaki Sovyet karşıtı Rusların yayınlarına ülkeye giriş ve yurtda basılış aşamalarında kısıtlamalar hatta yasaklamalar getirmektedir³⁶⁰.

22 Ocak 1935 tarihinde Varşova Büyükelçisi Ferit Tek'in imzası ile merkeze gönderilen bir telgraf yine Sovyetler Birliği ile ilgilidir. Büyükelçi, Polonya Dışişleri Bakanlığı Umumi Şarkiyat Müdürü Schaetzel ile Sovyetler Birliği üzerine yaptığı bir konuşmayı ve onun aktardığı bilgileri Ankara'ya aktarmıştır. Buna göre Sovyetler Birliği, Bulgaristan'daki faaliyetlerini önemli derecede arttırmıştır. Hatta Sovyetlerin Sofya Büyükelçisi Raskolnikof, elçiliğe ait kiliseyi halkın kullanımına açmış ve Bolşevik devrimden sonra

³⁶⁰ BCA, f.030.18.1.2., y. 50.81.10.

Bulgaristan'a kaçımış olan beyaz Ruslardan ihtiyacı olanlara maddi yardım yapmaya başlamıştır³⁶¹.

9 Mart 1935 tarihinde Atatürk, CHP IV. Büyük Kurultayında yaptığı konuşmada Avrupadaki gelişmeleri, özellikle de Balkan Paktını değerlendirmiş ve Türk-Sovyet ilişkilerine değinmiştir³⁶².

14 Nisan 1935 tarihinde de Atatürk ile Sovyet Büyükelçisi Karahan bir araya gelmiş ve çeşitli konularda görüş alışverişinde bulunmuşlardır. İkili

³⁶¹ **BCA, f.030.10., y.221.491.18.**

³⁶² "...Komşularımızla dostluk ve iyi geçinme yolunda her gün biraz daha ilerlemekteyiz.

Sovyetlerle dostluğumuz, her zamanki gibi, sağlamdır ve içtendir. Kara günlerimizden kalan bu dostluk bağı Türk ulusu unutulmaz değerli bir hâtıra bilir. İki memleket arasında her yönden değerler sıklaşmakta ve genişlemektedir. Sovyetler, cumhuriyetimizin onuncu yılında, yüksek delegeleriyle şenliklerimizde hazır bulundular.

Devletlerimiz, hükümetleriyle ve uluslarıyla, her fırsatta birbirlerine nasıl inandıklarını ve ne kadar güvendiklerini bütün dünyaya göstermektedirler. Son günlerde boğazlar meselesini ortaya koyduğumuz zaman, Sovyetlerin bizim tezimizdeki doğruluğu ve haklılığı bildirmiş olmaları, Türk ulusunda yeniden derin dostluk duyguları uyandırmıştır.

Türk-Sovyet dostluğu arsiulusal barış için şimdiye kadar yalnız hayır ve fayda getirmiştir. Bundan sonra da yalnız hayırlı ve faydalı olacaktır". **Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.II, s.60-61.**

arasında konuşulan konuların ağırlığı Avrupadaki siyasi gelişmeler olmuştur³⁶³.

1935 yılının nisan ayının sonlarında bir Türk heyeti SSCB ni ziyaret etmiş, çeşitli şehirlerde birtakım faaliyetlere katılmıştır³⁶⁴. Heyet gerçekleştirdiği temaslar süresince 1932 yılında İnönü heyetinin yaptığı gibi 1 Mayıs gösterilerine de Kızıl Meydan'da izleyici olarak katılmıştır³⁶⁵.

Bu arada 2 Mayıs 1935 tarihinde Fransa ile Sovyetler Birliği arasında bir yardımlaşma antlaşması imzalanmış, böylelikle de SSCB'nin batılı devletler ile ittifaklarını güçlendirme stratejisi ilerlemeye devam etmiştir.

Hüseyin Ragıp (Bayur)'un 1934 yılında başka bir göreve atanmasının ardından Türkiye'nin Sovyetler Birliği Büyükelçiliği görevine ikinci kez atanan Vasıf

³⁶³ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.18, s.177.

³⁶⁴ **İzvestiya**, 23.04.1935.

³⁶⁵ **İzvestiya**, 04.05.1935.

(Çınar) Bey³⁶⁶, görevi başındayken beklenmedik bir şekilde aniden 1935 haziranında ölmüştür. Vasıf Bey'in ölümü üzerine Atatürk'e bir başsağlığı telgrafı gönderen Kalinin'e, Mustafa Kemal tarafından bir teşekkür telgrafı ile cevap verilmiştir³⁶⁷. Vasıf Çınar Bey'in vefatı ile boşalan Moskova Büyükelçiliği görevine Zekai Apaydın getirilmiştir³⁶⁸.

Aynı yılın 10 Temmuz tarihinde sonuçları ekonomik ilişkiler kısmında değerlendirilecek olan Ekonomi Bakanı Celal Bayar'ın Sovyet sanayisini incelemek amaçlı gerçekleştirdiği Rusya gezisi gerçekleşmiştir.

Yukarıda çeşitli örnekleri ile bahsettiğimiz Türkiye'nin dış temsilciliklerinden merkeze gelen ve

³⁶⁶ Tam adı Vasıf Çınar. Vasıf Bey ilk olarak 1928-1929 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin Moskova Büyükelçiliği görevini yürütmüştür. Ardından merkezde ve çeşitli ülkelerde görev yaptıktan sonra 1934-35 yıllarında ikinci kez Moskova Büyükelçiliği görevini üstlenmiştir.

³⁶⁷ “Vasıf Çınar'ın zamansız ölümü dolayısıyla uğradığımız yası paylaştığımızdan dolayı kendim ve Türk milleti adına teşekkür ederim”. Telgrafın tarihi 7 Haziran 1935'tir. **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s.657.

³⁶⁸ Zekai Apaydın 1935-1939 yılları arasında Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği görevini yürütecektir.

Sovyetler Birliği ile Türk-Sovyet ilişkileri hakkındaki bilgi akışına bir diğer örnek de, 15 Temmuz 1935 tarihinde Turkiye'nin Tahran Buyukelcisi Enis Akaygen'in İran-Sovyet ilişkileri hakkındaki raporu ve bunun Turk-İran ilişkilerine getireceği yansımalarla ilgili yorumudur. Rapora gore, İran-Sovyet munasebetlerinde gozle gorulur bir ilerleme mevcuttur. zellikle Sovyetler Birliği, bu dostluğun gelişmesi iin buyuk aba ve faaliyet ierisinde dir. Hazar kıyısında 6 adet deniz fenerinin İran'a devri, İran heyetinin Sovyetler Birliğini ziyareti ve bu ziyarette gorduğu buyuk husnukabul bu faaliyetlerin birer rneğidir. Tahran Buyukelcimiz heyet ziyaretleri ile ilgili olarak gerek İran ve gerekse Sovyet taraflarının ketum davrandığını belirtmekte ve raporunun sonucunu soyle bağlamaktadır: "...İngiltere ve Sovyetlerin İran'a karşı siyasetlerinin tebarz etmeye başlayan bu yeni tecelliyatı zamanı itibarıyla goz nune alınınca bunun Turkiye-İran dostluğunun şuphesiz bir aksi tesiri olduğu kaydedilmek lazım gelen bir noktadır"³⁶⁹.

³⁶⁹ BCA, f.030.10., y.261.760.8., s.1-7.

7 Kasım 1935 tarihinde, 1925'te imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı ile daha sonra defalarca eklenen protokollerle imzalanan, Türk tarafından Tefvik Rüştü Aras ve Sovyet tarafından da Lev Karahan imzası ile 10 yıllık bir süre için uzatılmıştır³⁷⁰.

1935 yılı Avrupa da, Almanya ve İtalya'nın öne çıktığı yıllar olmuştur. Almanya'nın sürekli gelişen ağır sanayi ve silahlanması, kendisine doğuyu hedef göstermesi, Almanya'ya göre daha doğuda olan tüm ülkeler gibi Türkiye ve SSCB'ni de tedirgin etmiştir.

İtalya ise eski Roma İmparatorluğunu canlandırmak ve Akdeniz'i bir İtalyan gölü haline getirmek amacı ile Habeşistan'a (Etiyopya) saldırmıştır. İtalya bir yandan Akdeniz de ilerleme hedefleri güderken diğer yandan da Türkiye'ye karşı ılımlı ve dostane bir politika izlediğini deklare etmiştir. Lakin gerek Almanya ve gerek İtalya'nın yaklaşımları ve Avrupa'nın içinde bulunduğu durum, 2 Ekim 1935'te Türkiye, Irak ve

³⁷⁰ Protokolün Fransızca ve Türkçe tam metinleri için bkz. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C.II, s.580-582.

İran'ın Cenevre de bir araya gelerek üçlü bir antlaşma paraf etmesine neden olmuştur³⁷¹.

1935 yılında Türk-Sovyet ilişkilerinde yukarıda bahsettiklerimizin dışında başka bir siyasal gelişme olmamıştır. Belki de bu, oldukça hareketli geçecek 1936 yılı öncesi, taraflar açısından bir dinlenme ve güç depolama yılı olmuştur.

11 Nisan 1936 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 1923 Lozan Antlaşmasında Boğazlar konusunda taraf olmuş devletlere birer nota göndererek bu konudaki yeni dileklerini bildirmiştir³⁷². Gerek Montreux ve gerekse daha sonrasında Türk-Sovyet ilişkilerinde özellikle boğazlar sorunu noktasında etkili olacak bu notaya kısaca göz atmamızda fayda vardır.

³⁷¹ Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi 1918-1938**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s.605.

³⁷² Nota Ankara'dan 10 Nisan 1936 çıkışlı olup Cemiyet-i Akvam Genel Sekreteri Avenol'un şahsında Konsey ve Cemiyet Üyelerine gönderilmiştir. Nota ayrıca SSCB, İngiltere, Fransa, İtalya, Romanya, Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan ve Japonya temsilcilerine de aynı gün yollanmıştır. Tefik Rüşti Aras imzalı notanın tam metni için bkz. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C.II, s. 280-286.

“1923 de, Türkiye Lozanda serbestii mürur ve gayri askeri hale ifrağ ahkâmını ihtiva eden boğazlar mukavelesini imzaya muvafakat ettiği zaman, Avrupa'nın umumi vaziyeti, siyasi ve askeri bakımlardan, bugün kendini gösteren vaziyetten tamamen ayrı bir manzara arz etmekte idi...” şeklinde başlayan nota, Lozan dönemi ile 1936 yılı şartlarının değiştiğini ve değişen durumlarda değişen sonuçların ortaya çıktığını savunmaktadır (Dışişleri literatürüne göre; şartlar değişince hükümler değişir).

“...Avrupa o tarihte silahsızlanmaya doğru gidiyordu ve siyasi kurumu yalnız beynelminel teahhütlerle teyit edilmiş değişmez hukuk prensipleri üzerine ibtina eyliyecekti. Kara deniz ve hava kuvvetleri daha çok az korkulacak mahiyet göstermekte ve temayülleri azalma yolunda tezahür etmekte idi... O zamandan beri Karadeniz vaziyeti her noktadan emniyet bahş bir müsalemet manzarası arzeder hale gelmiş, ve buna mukabil Akdenizde yavaş yavaş bir kararsızlık teessüs etmiye başlamıştır. Deniz konferansları silahlanmaya doğru bir inkişaf göstermiştir. Deniz tezgahları yakında denizlere şimdiye kadar erişilmemiş

bir kudrette gemiler dökülecektir". Görüldüğü üzere Türkiye gelişen askeri teknolojiler karşısında çekincelerini ortaya koymakta ve Karadeniz ile Akdeniz arasındaki jeopolitik farklılıkları vurgulamaktadır. Gerçekten de adı geçen dönemde Akdeniz de özellikle İtalyan faaliyetleri dikkat çekmektedir. İtalya'nın amacı Akdeniz'i bir İtalyan gölü haline getirmektir. Aynı şekilde Almanya'nın gelişen askerî sanayi ve bu alandaki yatırımları tüm Avrupa ile birlikte Türkiye'yi de tedirgin etmektedir. Almanya'nın Versailles Antlaşmasının hükümlerini tanımamaya başlaması ve Ren bölgesine asker yerleştirmesi de Türkiye'nin bir savaşın yaklaştığını anlamasına ve buna göre önlem almasına neden olmuştur.

“... Boğazlar emniyetinin hâlâ hakiki bir garanti ile müemmel bulunduğu, bu gün iddia edilemez. Türkiye den de bu teminat vazifesinin ifasına ademi icabet gibi tehlikeli bir ihtimale karşı bigane kalması talep olunamaz. Bu mülâhazata şunu da ilâve etmek icabeder ki, boğazlar mukavelesi, yalnız sulh hali ile Türkiye bitaraf veya muharip olmak üzere harp halini zikretmekte, ve hususi ve umumi harp tehdidi ihtimalini

mevzuu bahs etmiyerek Türkiyenin o taktirde kendi meşruu müdafaasını temin çareleri aramasına imkân vermemektedir. Halbuki, bugün tamamile sabit olmuştur ki, haliharp ansızın ve hiçbir formalitesiz vukua gelebileceğinden, harici tehlikenin en nazik safhası asıl bu tehdit safhasıdır...”. Notanın bu kısmında görüldüğü üzere; Türkiye yürürlükte olan mevcut antlaşmanın eksiklerini sıralamakta ve aniden gelişmesi olası bir savaş yahut saldırıda garantör konumdaki devletlerin olaya müdahalesinin belirli bir süre alacağından bahisle, Türkiye'nin mağdur olacağını açıklamaktadır. Bu mağduriyetin ortadan kaldırılmasının tek yolu da boğazların askeri olarak düzenlenmesi ve savunmanın bölgenin sahibi olan Türkiye'ye verilmesidir.

“...Türk hükümeti son 10 yıl içinde tahaddüs eden pek çok ahval ve şeraitte, bütün devletler tarafından takdir edilen bir uzlaşma, teahhütlerine sadakat ve sulh eserine samimi bağlılık zihniyeti göstermiştir. Türkiye, başkalarına daima temin ettiği emniyeti bizzat kendisi için de istemek hakkına haizdir... Lozan muahedesini imza edenlerin iradeleri haricinde olarak tahaddüs eden ahval ve şerait, tam hüsnüniyetle tesbit edilmiş olan

ahkâmı işlemez bir hale getirmiştir. Ve binnetice mevzuu bahs olan mesele ile Türkiyenin mevcudiyeti ve bütün arazinin emniyeti olduğu içindir ki, Cumhuriyet Hükümetinin ahval ve şeraitin zaruri kıldığı tedbirleri almak suretile millet huzurunda kendisine düşen mesuliyeti deruhte etmeye mecbur kalması mümkün olabilir...” Türkiye bu kısımda da değişen şartların Türk hükümetine ve devletine getirdiği zorunlulukları ve bunların ortaya çıkarabileceği sonuçları mantık silsilesi içerisinde sıralamış ve olması muhtemel gelişmeler hakkında Lozan’da imzası bulunan devletleri uyarmıştır.

Yukarıda bahsetmiş olduğumuz gibi Türkiye boğazlar konusundaki endişelerini 1933 yılından itibaren yavaş yavaş uluslar arası kamuoyunda duyurmaya başlamış idi. Hatta konu 1935 yılında Milletler Cemiyetinin Hitler oldu bittileri ile ilgili bir toplantısında, Tevfik Rüştü Aras tarafından gündeme getirilmiş idi³⁷³. 1936 yılı içerisinde ise, Aras’ın kendi hatıralarında bahsettiği üzere, bizzat kendisi Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov ve İngiltere Dışişleri Bakanı

³⁷³ A.Suat Bilge, *age.*, s.114.

Eden'e konuyu açmış ve onların onayını almıştır³⁷⁴. Önceleri boğazların kesinlikle silahlardan arındırılmış olmasında ısrar eden İngiltere'nin görüşleri 1935'ten itibaren değişmeye başlamıştır³⁷⁵.

Türkiye'nin 11 Nisan 1936 da muhataplarına ulaşan notasına, 16 Nisan 1936 dan itibaren cevaplar gelmeye başlamıştır. Bu cevaplardan özellikle İngiltere - ki İngilizler Türkiye'nin bu önerisine olumlu yaklaşmışlardır- ve Sovyetler Birliğinkiler önemlidir. 16 Nisan 1936 tarihinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın'a Dışişleri Bakanı Litvinov

³⁷⁴ T.Rüştü Aras, **Görüşlerim**, s.228 ve sonrası.

³⁷⁵ Avrupada giderek gerginleşen atmosfer ve savaşın yaklaştığının hissedilmesi İngiltere'nin de politikalarında birtakım değişikliklere gitmesine sebep olmuştur. Olası bir savaş halinde Lozan Antlaşmasınının 12. maddesine göre garantörlük görevini yerine getirmesi gereken olan İngiltere gelişen Avrupa şartları içerisinde bunu yerine getirip getiremeyeceğinden şüphelenmekte idi. İngiltere 1935'te Türkiye ile olan dostluğun boğazların silahlanmasından daha önemli olduğuna karar vermiştir. Doğu Akdeniz'de stratejik bir ortak olarak olarak görülmeye başlayan Türkiye'nin silahlanmış boğazları iyi niyetle yöneteceğine olan güven giderek İngilizlerce kabullenilmiştir. 29 Ocak 1936'da da İngiltere Dışişleri Bakanlığı uygun yöntemlerle gündeme getirilmesi halinde İngiltere'nin boğazların Türkiye'nin kontrolünde silahlanmasına karşı çıkmayacağını açıklamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mensur Akgün, *Geçmişten Günümüze Türkiye ile Rusya Arasında Görünmez Bağlar: Boğazlar, Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003, s.59.

imzası ile verilen cevabi nota Türk-Sovyet ilişkileri açısından önemlidir³⁷⁶. Sovyetler cevaplarında 1923 Lozan görüşmelerinden beri Türk tezini savunduklarını ve yaklaşan tehditler konusunda kendi endişelerinin de bulunduğunu beyan ederek bu girişimi olumlu karşılamışlarsa da metnin kilit noktası “... *hali hazırdaki durum dahilinde arazisinin emniyetini boğazlar rejiminin münasip vechile tadili suretile...*” sözleridir. Anlaşıldığı üzere, Sovyetler Birliği durumun gerektirdiği hallerde, -uygun şartlarda- değişiklikten yanadır ve bu uygun şartlar konusunda notada bir açıklama getirilmemiştir. Bu şartların Sovyetler Birliği için uygun şartlar olacağı

³⁷⁶ “...Sovyetler Birliği Hükümeti boğazlar rejimi meselesi hakkındaki fikrini müteaddit vesilelerle ve tam bir vuzuh ile bildirmiştir.

Mezkur Hükümet, daima bu bölgede Türkiyenin hakimiyetini tamamen muhafaza etmek lazım olduğu ve bu hakimiyetin boğazlarla barışın ve huzurun muhafazası için elzem bir şart olduğu kanaatinde bulunmuştur.

Bu prensip Türk-Sovyet muahedelerile teyit edilmiş ve Sovyet heyeti murahhasının 1922/923 de Lozan Konferansında yaptığı tekliflere de esas teşkil etmiştir. Sovyet hükümetinin boğazlar rejimi meselesi hakkındaki nokta nazarından hiçbir değişiklik vuku bulmamıştır.

Sovyet Hükümeti, Türkiye Hükümetinin halen genel barıştaki emniyetsizlik ve ciddi bir harp tehlikesi mevcudiyeti hakkındaki endişelerini tamamen haklı ve buna binaen, hali hazırdaki durum dahilinde arazisinin emniyetini boğazlar rejiminin münasip vechile tadili suretile, muhafaza hakkındaki emelini tabii bulmaktadır...”. Notanın tam metni için bkz. **Atatürk’ün Milli Dış Politikası**, C.II, s. 291-294.

kuşkusuzdur ve bundan sonraki zaman diliminde Türk-Sovyet ilişkilerini bu uygun şartları oluşturma amaçlı Türk-Sovyet çekişmeleri şekillendirecektir³⁷⁷.

Bütün bu gelişmelerin arkasından, 22 Haziran 1936 da İsviçre'nin Montreux şehrinde başlayan konferans özellikler Türk, İngiliz ve Sovyet tezlerinin ekseninde gerçekleşir³⁷⁸. Türk tezine göre boğazların ortak savunma garantisi ortadan kalkacak, ticaret, hastane ve balıkçı gemileri savaşta ve barışta boğazlardan serbest geçiş hakkına sahip olacaklardı. Bu geçiş, Türkiye ister savaşa girmiş, ister savaş dışı olsun aynı özellikleri taşıyordu. Türkiye boğazlardan geçecek savaş gemilerinin durumunu da, geçiş yapacak gemilerin Boğazlar ve Türkiye için tehlike oluşturmayacak şekilde

³⁷⁷ A.S.Bilge Montreux öncesi Türk-Sovyet ilişkilerini şöyle değerlendirmektedir: "...Montreux Konferansı iki memleket arasındaki ilişkilerde bir dönem başlangıcıdır. Türkiye ile Sovyetler Birliğinin milli menfaatleri bir ayrılma dönemecine varmıştır. Sovyetler Birliği güçlenmiş ve bir dünya politikası gütmeye başlamıştır. Bu politikayı gütmeye Türkiye'yi bir araç olarak kullanmak istemektedir. Türkiye ise yaklaşan savaş tehlikesine karşı, güvenliğini arttırmaya öncelik vermeye başlamıştı...". A.S.Bilge, **age.**, s.113.

³⁷⁸ Montreux Sözleşmesi süreci hakkında, konuşmalar, kararlar vb. detaylı bilgi için bkz. **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, TC Dışişleri Bakanlığı Yay., Ankara 1973.

kısıtlanması şeklinde önermekte idi. Karadeniz'e kıyısı olan devletler ile olmayanlar arasında çeşitli tonaj ve geçiş farklılıkları olan Türk tezinde, denizaltılar ve hava sahası konularında da düzenlemeler bulunmakta idi. Türk görüşü kabul edilirse ilgili bölgenin tüm hava sahası kontrolü Türkiye'nin düzenleme alanına girecektir.

Türk tezinin dinlenmesinin ardından söz alan Sovyet temsilcisi Litvinov, prensip olarak Türkiye'nin önerilerini kabul ettiklerini, Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin donanmalarının belirli sınırlar içerisinde Karadeniz'i ziyaretlerine ses çıkarmayacaklarını belirttikten sonra, Sovyet tezinin ana maddesi olan Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin donanmalarının kayıtsız şartsız boğazlardan geçebilmesi ilkesini ortaya atmıştır. Litvinov'a göre boğazların Türkiye tarafından askerileştirilmesi kabul edilebilir ve hatta boğazlar Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin denizaltı ve uçak taşıyan gemilerine de kapalı olmalıdır³⁷⁹.

³⁷⁹ Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Matbaası, Ankara 1968, s.70-79. Sovyet askeri tezinin ayrıntıları için bkz. **SSSR i Turtsiya**, s.135.

Diğer ülkelerin tezleri, tavsiyeler ve tartışmalar sonucunda Montreux Sözleşmesi 20 Temmuz 1936 tarihinde Türkiye, İngiltere, Sovyetler Birliği, Bulgaristan, Fransa, Japonya, Romanya ve Yugoslavya'nın imzalaması ile yürürlüğe girmiştir³⁸⁰.

³⁸⁰ Boğazların 1936'dan günümüze geçişleri Montreux Sözleşmesi ile belirlenmektedir. İtalya bu sözleşmeyi 1938'de imzalamış, ilk imzacılardan Japonya 1951'de sözleşmeden çıkmıştır. Sözleşme ticaret gemilerinin boğazlardan her zaman serbest geçişini öngörmektedir. Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda, Türkiye ile savaşmayan ve düşmana yardımda bulunmayan ülkelerin ticaret gemileri Boğazlardan gündüz ve Türkiye'nin uygun gördüğü rotayı kullanarak serbest geçiş yapabileceklerdir. Türkiye'nin savaş tehdidi altından olduğu durumlarda, gemiler yine aynı koşullar altında ama Türk kılavuzu kullanarak boğazlardan geçebileceklerdir.

Barış zamanında, Karadeniz'de kıyısı olmayan ülkelerin Boğazlar'dan grup halinde geçen savaş gemilerinin miktarı ve toplam ağırlığı, yine aynı ülkelerin Karadeniz'de bulunma süreleri sözleşmece belirlenmiştir. Karadeniz'e kıyısı olan ülkelere ait savaş gemilerinin Boğazlar'ı geçişinde tonaj kısıtlaması getirilmemekle birlikte, bunların geçişi belirli bir rejime tabi tutulmaktadır. Savaş koşullarında Türkiye savaşan ülke değilse, savaşa girmemiş ülkelere ait gemilerin Boğazlar'ı geçişlerinde barış zamanında uygulanan kurallar geçerlidir. Boğazlar, bazı istisnalar hariç, savaşa katılan ülkelerin savaş gemilerine kapalıdır. Türkiye'nin savaşa katıldığı koşullarda, diğer ülkelerin savaş gemilerinin boğazlardan geçmesi Türkiye'nin iznine bağlıdır. Türkiye kendini doğrudan tehdit eden bir savaş tehlikesi gördüğünde Boğazlar'ı kapatabilir. Bu durumda bu karar, Milletler Cemiyeti'nin ve sözleşmeye katılan ülkelerin üçte ikilik oyuyla geçersiz kılınabilir. B.M. Potsheveriya, *Rusya-Türkiye İlişkilerinde Boğazlar Sorunu*, **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya**, s. 91. Montreux Sözleşmesine göre Boğazların Kanuni Statüsü ve maddeleri için bkz. F.Cemal Erkin, *age.*, s.100-121.

Montreux Sözleşmesi ile Lozan'da kurulmuş olan boğazlarla ilgili uluslar arası komisyon ortadan kalkmıştır. Bu komisyonun yürüttüğü tüm görevler toprak sahibi sıfatı ile Türkiye'ye devredilmiştir. Böylece Türkiye, durumları analiz etme ve yorumlama ile yorumlarını uygulama yetkisini almıştır. Sözleşme hükümlerinden Sovyetler Birliği tam memnun olmasa da Karadeniz'le ilgili istediği pek çok şartı sözleşme metnine yerleştirmeyi başarmıştır.

Montreux ile boğazlar askerileşmiş ve Türk Ordusu boğazların savunmasını üstlenmiştir. Türkiye'nin kendi askeri gücü ile savunmasını yapar duruma gelmesi ayrıca onun uluslar arası ilişkilerde ve dünya konjonktüründe prestijinin artmasına neden olmuştur.

Türkiye açısından batı ile yakınlaşmanın yeni bir miladı sayılabilecek Montreux'dan sonra Türk-Sovyet ilişkilerinde Milli Mücadele döneminden beri görülen iyi ilişkiler giderek zayıflamaya başlamış, Sovyetler Birliği Türkiye'nin batıya yaklaşmasından endişe duymuş ve iki ülke ilişkileri bir daha asla eski yoğunlukta olmamıştır.

Atatürk 1 Kasım 1936'da yaptığı Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açış nutkunda Montreux Sözleşmesine de değinmiş, sözleşmenin önemine ve Türk-Sovyet ilişkilerine vurgu yapmıştır³⁸¹.

Montreux bahsini bu şekilde kapattıktan sonra, kronolojik anlatımımızda araya girmemek için değinmediğimiz bir konudan bahsetmek istiyoruz. 8 Mayıs 1936 tarihinde bir Alman gazetesinde yayınlanan makalede Türk-Sovyet ilişkileri incelenmiştir. Türk ve Sovyet taraflarının dışında, üçüncü bir açıdan konuya yaklaşması bakımından önem arz eden makalede

³⁸¹ "... Türkiye'nin hakkını teslim etmekle yüksek dostluk ve anlayış gösteren Montrö Mukavelesi âkidleri, aynı zamanda kritik devam eden arısı ulusal durumun bu önemli devresinde, istikrarı için herkesin çalışması icabeden umumi sulh işine de, değerli hizmet etmiş oldular.

Tarihte birçok defa münakaşa ve ihtiras vesilesi olmuş olan Boğazlar, artık tamamiyle Türk hâkimiyeti idaresinde, yalnız ticaret ve dostluk münasebetlerinin muvasala yolu haline girmiştir. Bundan böyle muharip her hangi bir devletin harb sefinelerinin Boğazlardan geçmesi memnudur.

Bu münasebetle, karada ve denizde Büyük komşumuz Sovyet Rusya ile aramızdaki, on beş seneden beri her türlü tecrübeden geçmiş olan dostluğun, ilk gündeki kuvvet ve samimiyetini tamamiyle muhafaza ederek, tabî inkişafında devam ettiğini beyan etmekle de, ayrıca memnuniyet duyuyorum". **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C.II, s.65.

maddeler halinde vermek gerekirse özetle şu fikirler vardır³⁸²:

-Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya sının yıkılması ile Türk-Rus ilişkilerindeki keskin düşmanlık sona ermiştir.

-İki devletin ortak düşmanı İngiltere'dir.

-Mustafa Kemal, Sovyetlerle ilişkilere önem vermektedir ama komünizme karşıdır.

-İki ülke ortak birçok anlaşmaya imza koymuştur ve ilişkileri gelişmektedir.

-SSCB, Nazi Almanya sına karşı hoş olmayan sözler sarf etmektedir ve bu durum gerek Türkiye'de ve gerekse Avrupada hoş karşılanmamaktadır. Bu ve başka nedenlerden ötürü Sovyet siyaset ve bürokratlarına Avrupa kapıları kapanmaktadır fakat bunlar Türkiye'de hala ilgi görmektedirler.

-Türkiye, SSCB'den çeşitli kalemlerde pek çok malzeme almış ama komünizmi almamıştır.

-Türkiye ve Sovyetler Birliği Milletler Cemiyeti meselesinde beraber hareket etmişler, Montreux'da da beraber olacaklarının sinyallerini vermişlerdir (makalenin çıktığı tarihte Montreux görüşmeleri başlamamıştır).

³⁸² BCA, f.030.10., y.248.681.7.

-Türkiye, Sovyetler Birliğinden 5 yıllık plan prensibini almıştır.

Eylül 1936 ise Londra’da Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması imzalanmış ve Türkiye İngiltere ile yakınlaşırken SSCB ile arasındaki mesafe biraz daha açılmıştır³⁸³.

19 Ekim 1936’da Moskova’da Türk Büyükelçisini kabul eden Litvinov ile büyükelçi arasında Montreux’da ortaya çıkan anlaşmazlıkların nasıl halledilebileceği konusu masaya yatırılmış ve Türk-Sovyet ilişkilerinin düzeltilmesi noktasında çeşitli saptamalar yapılmaya çalışılmıştır³⁸⁴.

Bu arada, ayrıntıları askeri ilişkiler bölümünde verilecek olan, bir Sovyet heyeti Türkiye’yi ziyaret etmiş, heyet üyeleri 29 Ekim kutlamalarına ve çeşitli faaliyetlere katılmışlardır. 29 Ekim 1936 tarihinde Sovyet Büyükelçiliğinin Ankaradaki binasında heyetin onuruna bir resepsiyon düzenlenmiş ve Türk yetkililer de başta

³⁸³ R.Tacibayev, **age.**, s.117.

³⁸⁴ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.19, s.501.

Atatürk olmak üzere bu davete katılmışlardır. O gece orada bulunan bir Sovyet diplomat olan Rozengolts, Atatürk ile dönemin Sovyet elçisi Karahan arasında geçtiğini iddia ettiği diyaloglarla ilgili bir raporu Moskova'ya yollamıştır³⁸⁵.

12 Kasım 1936 tarihinde ise, İsmet İnönü ile Sovyet Büyükelçisi Karahan Ankara'da bir araya geldikleri bir toplantıda, yine Atatürk ve Stalin görüşmesi hakkında konuşmuşlardır³⁸⁶.

1936 yılında SSCB'nde yeni anayasa kabul edilmiş ve Sovyetler Birliği bir dönüşüm içerisine

³⁸⁵ **RGASPI**, f.558, 1. 11, d. 388, y. 9-13. Bu belge özellikle Atatürk ve Stalin'in muhtemel görüşme planları açısından ilgi çekicidir. Rus diplomatın raporuna göre: Atatürk elçilikle Karahan'a Türk-Sovyet dostluğundan bahsetmiş lakin araçlardan yakınlardan iki ülke liderinin yüz yüze görüşmesinin faydalarını sıralamıştır. Yine aynı şekilde iki ülke ilişkilerinde eşit faydacı bir yapılanmanın kurulması ve sürdürülmesi konusunda Sovyet Büyükelçisine görüşlerini aktarmıştır. Belgenin tarihi 3 Kasım 1936'dır.

³⁸⁶ M.Perinçek, **age.**, s.232. "Karahan, Atatürk-Stalin mülakatından ehemmiyetle bahsetti... Bütün bu faydaları kavradığımı, zaten tecrübe etmiş olduğumu, fakat nasıl tahakkuk ettirebileceğimizi bilmediğimi, ciddi tereddüt ederek söyledi. Buna behemahal bir çare bulmak noktasında ısrar ederek, dostane ayrıldı". **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, s.150. İlki 7 Kasım 1936 ve ikincisi 12 Kasım 1936'da gerçekleşen bu görüşmeler için ayrıca bkz. A.Suat Bilge, **age.**, s.127-128.

girmiştir. Uzmanlara göre yeni anayasa ile birlikte SSCB, kendinden öncesi Rus İmparatorluğunun tarih ve coğrafyasına sahip çıktığını açıkça belirtmektedir³⁸⁷.

1936 yılını genel olarak değerlendirmemiz gerekirse, bu yıla Montreux Sözleşmesi damgasını vurmuştur. Bunun dışında Türkiye'yi fazlaca ilgilendiren bir diğer konu da Hatay Meselesidir. 9 Eylül 1936'da Fransa ile Suriye'nin aralarında anlaşarak manda yönetimini kaldırmaları sonucunda, Suriye'nin bağımsızlık süreci işlemeye başlamıştır. Bu durumun Hatay konusunda bir karmaşa ve oldu bitti ortaya çıkarmasını istemeyen Türkiye, Hatay'ın bağımsızlığının tanınmasını istemişse de bu istek Milletler Cemiyetinde kabul görmemiştir. Hatay konusunda oluşan bu durum, 1936 yılının sonlarında adı geçen bölgede kanlı olaylar çıkmasına ve ortamın gerginleşmesine sebep olmuştur³⁸⁸.

³⁸⁷ Helene Carrere D'encausse, **Parçalanmış İmparatorluk-Sovyetler Birliği'nde Halkların İsyanı**, Çev. Nezih Uzel, Sisav Yay., İstanbul 1984, s.41.

³⁸⁸ Milletler Cemiyeti 16 Aralık 1936'da toplanarak Hatay Meselesi için 3 kişilik bir heyeti görevlendirmiştir. 27 Ocak 1937'de tekrar toplanan Konsey, Hatay'ı iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde Suriye'ye bağımlı bir statüye kavuşturmuştur. Bu durumdan Suriye memnun olmamış ve protesto etmiştir. Türkiye sancakta olaylar çıkması üzerine 30.000 kişilik bir askeri kuvvetini Suriye sınırına

Bu meselelerin dışında 1936 senesi Türkiye açısından oldukça iyi geçmiştir denebilir çünkü Türkiye, gerek Balkanlar ve gerek Asya da yeni dostluk ilişkileri kurmuş, mevcut olan iyi ilişkilerini geliştirmiştir.

1937 yılındaki ikili ilişkilere geçmeden önce burada 1936 yılının haziran ayına dönmek ve Montreux Sözleşmesi görüşmelerinde başlayan ve daha sonra devam eden, kaynaklara Türk-Rus Yardımlaşma Paktı görüşmeleri olarak geçen süreçten bahsetmek istiyoruz. Bu süreç aslında Sovyetlerin Türkiye üzerinde, özellikle boğazlar konusunda hakimiyet kurmaya çalıştığı,

kaydırmıştır. Avrupada yaklaşan savaşın da tedirginliğini hisseden Fransa, Türkiye ile mücadele edemeyeceğini anladığından uzlaşma yoluna gitmiş ve 3 Haziran 1938 Antlaşması ile Türk ve Fransız birlikleri Hatay'a girmişlerdir. 4 Temmuz 1938'de imzalanan Dostluk Antlaşması ortamı biraz yumuşatmıştır. Ağustos 1938 seçimlerinde sancağın 40 milletvekilinden oluşan parlamentosunun 22 sini Türk'ler elde etmiştir. 2 Eylül 1938'de toplanan Meclis Sancak'a Türkçe adıyla "Hatay Devleti" adını vermiştir. 23 Haziran 1939'da da Ankara'da yapılan bir antlaşma ile Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına karar verilmiştir. 1939 temmuzunda son toplantısını yapan Hatay Meclisi, oy birliği ile Türkiye'ye katılma kararı almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası**, C.I, İletişim Yay., İstanbul 2001, s.283. Fahri Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yay., İstanbul 1999, s.349-351, Faruk Sönmezoğlu (Derleyen), **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yay., İstanbul 2001, s. 94.

Türkiye'nin buna yanaşmadığı ama eski ve güçlü müttefiki Sovyetler Birliğinden kopmak da istemediği bir dönemdir. Karşılıklı görüşmeler ve diplomatik ataklar bu döneme damgasını vurmuştur. Bu koşullarda süren görüşmeler sonunda Yardımlaşma Paktı imzalanmamış, taraflar kendi istek ve politikalarından vazgeçmemişlerdir. Olay bir süre sonra, yaklaşmakta olan II. Dünya Savaşının da etkisiyle zamana bırakılmıştır.

Yardımlaşma Paktıyla ilgili ilk bilgiler Montreux Sözleşmesi sırasında Litvinov ile Tefvik Rüştü Aras arasında gerçekleşen konuşmadır. Bu konuşmada özetle Litvinov, Aras'a boğazların savunulması hakkında bir ittifak antlaşması yapmaya ne dersiniz diye sormuş, Aras da konunun Sovyetler Birliği tarafından bir teklif haline sokulduğu taktirde Ankara'da görüşülebileceğini, ancak Montreux'de bu konuyu konuşmanın yersiz olacağını belirtmiştir. Ruslar konunun peşini bırakmayarak çeşitli defalar ve kimi zaman askeri ayrıntıları da içine alan sözlü tekliflerde bulunmuşlarsa da bu teklifler asla resmî bir hal almamıştır. Hatta 1936 yılının sonbaharında Rus tarafı metnin Türkiye tarafından hazırlanıp ortaya

konması şeklinde bir istekte bulunmuş ve bu yönde strateji geliştirmeye başlamıştır. Bu istek çeşitli platformlarda Sovyet yetkililerce sık sık tekrarlanmıştır.

Yardımlaşma Paktı görüşmeleri devam ederken Türkiye zaman zaman müttefiki olduğu ve dünya stratejisinde söz sahibi diğer ülkelerle de gelişmeleri paylaşmış ve onların fikirlerini almıştır. Bu bakımdan Tefvik Rüştü Aras'ın İngiltere Dış İşleri Bakanı Eden ile Cenevre'de yaptığı görüşme oldukça önemlidir. Bu görüşmenin ardından kısa bir süre sonra İngiltere görüşünü Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Fethi Okyar aracılığı ile açıklamıştır ki, bu gerçekten olaya geniş açıdan bakan bir değerlendirmedir³⁸⁹.

³⁸⁹ "... Pakt, Rusya'ya Montreux Sözleşmesi'nin ötesinde tek taraflı yararlar sağlarsa diğer devletlerin itirazına yol açar. Eğer pakt sözleşme çerçevesi içinde kalırsa bu taktirde Sovyetler Birliğinin Türkiye'nin Akdeniz'de bir saldırıya uğramasına karşı bir yardım vaadinde bulunması pek mümkün değildir. Ayrıca Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile bir anlaşma yapması bu devletin Akdeniz'e sarkması anlamına geleceğinden Türkiye'nin Akdeniz'de karşılaşabileceği saldırı ihtimalini azaltmaz, aksine artırır. Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile yapacağı pakt kendisinin Avrupada oluşmakta olan gruplardan birisine şimdiden bağlanmasına yol açacaktır. Halbuki Türkiye'nin bugünkü kuvveti, hiçbir tarafa bağlı olmayarak Akdeniz'de bağımsız bir vaziyette bulunmasından, barış ve istikrar için önemli bir unsur olmasından ileri gelmektedir. Sonuç olarak İngiltere Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile yapacağı

Türk-İngiliz fikir alışverişi muhtemelen Sovyet yetkililer tarafından öğrenilmiştir ki bu tarihten sonra Ruslar paktın biran evvel yapılmasında ısrara hatta baskıya başlamışlar, zaman zaman da Türk tarafına başka bir devletten izin mi bekliyorsunuz tarzında iğneleyici sözler sarf etmişlerdir.

Ekim 1936 tarihinde Sovyetler ile bir pakt önerisine sıcak bakılmakla beraber gelen resmi bir teklif olmadığından ve sözlü Rus isteklerinin Türkiye'nin kabul edeceği noktalardan çok uzak olmasından dolayı, Türkiye boğazların savunulması konusunun yeni antlaşma ile değil de, bir bildiri ile ilan edilmesi konusunda fikir beyan etmiştir³⁹⁰. Bunun sonucunda Litvinov, Sovyetler Birliğinin söz konusu bildiri ve pakt hususunda Türkiye'den yeni bir girişim beklediğini açıklamış ve Türk-Sovyet Yardımlaşma Paktı görüşmeleri resmen sona ermiştir.

yardımlaşma paktını yararlı ve zamanlı görmüyor". Ahmet Suat Bilge, **age.**, s.124.

³⁹⁰ Pakt görüşmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Suat Bilge, **age.**, s.120-125.

Konunun Türk-Sovyet ilişkilerinde bir gerginliğe ve yanlış anlamalara sebep olmaması için 1 Kasım 1936'da Sovyet Elçiliğinde verilen bir davete katılan İnönü, burada Sovyet Büyükelçisi Karahan'la konu hakkında konuşmuş ve Sovyetlerin İngiltere ile Türkiye arasındaki tüm konuşmaları bildiğini öğrenmiştir. Karahan'ın tüm ısrarına rağmen İnönü paktla ilgili kararın kimsenin baskı yada tavsiyesi ile değil, Türk hükümetinin kendi kararı ile alındığını belirtmiştir.

1937 yılı, Avrupada ortamın gerginleşmeye başladığı ve savaşın ayak seslerinin hissedilmeye başladığı senedir. 1936 da Montreux'la başlayan Türk-Sovyet uzaklaşması, Türkiye'yi yeni arayışlara itmiştir. Bu nedenle İtalya ve Almanya ile heyet trafiğini hızlandıran Türkiye'nin bu tutumu Sovyetler Birliğince hiç de hoş karşılanmamıştır. Her ne kadar Montreux'dan sonra SSCB ile gerginlik yaşasa da, Türkiye hızlı bir şekilde Sovyetlerden uzaklaşmak istememiştir. Bu nedenle 25 Nisan 1937'de Ankara'da Sovyet Elçisini kabul eden İnönü, Türkiye'nin dünya siyaseti gereği Almanya ve İtalya ile gerçekleştirdiği temaslardan

bahsetmiş ve Sovyetler Birliğinin Türkiye'nin önemli bir dostu olduğunu vurgulamıştır³⁹¹.

1937 yılında 1 Mayıs törenlerine katılmak amacıyla Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Fırat Menemencioğlu ve beraberindeki heyet Moskova'ya gitmiştir³⁹². Numan Menemencioğlu³⁹³ 14 yıl süreyle Türk Dışişleri Genel Sekreterliği görevini yürütecek olan deneyimli bir bürokrattır ve onun bu gezisi iki ülke ilişkileri açısından da önemlidir³⁹⁴.

3 Mayıs 1937 tarihinde, Lev Karahan'ın yerine Mihail Karski³⁹⁵ Sovyetler Birliğinin Türkiye

³⁹¹ **SSSR i Turtsiya**, s.142.

³⁹² **Cumhuriyet**, 20 Nisan 1936.

³⁹³ Numan Fırat Menemencioğlu, 1893 Bağdat doğumludur. Lozan Üniversitesi'nde Hukuk eğitimi almış, 1914 yılında Dışişleri Bakanlığında göreve başlamıştır. 1942 yılına kadar Dışişleri Bakanlığının çeşitli kademelerinde görev yapmış, bu arada Büyükelçiliğe kadar yükselmiştir. 1942-44 tarihleri arasında Dışişleri Bakanlığı yapmış, 1944-56 yıllarında yeniden büyükelçilik görevine dönmüş, Ardından İstanbul Milletvekili seçilmiş ve 1958 yılında vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Numan_Menemencio%C4%9Flu.

³⁹⁴ Numan Fırat Menemencioğlu ve dönemin yönetim kadroları için bkz. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası**, s.242.

³⁹⁵ Tam adı Mihail Andreyeviç Karski, Ekaterinburg'da 1900 yılında doğmuş, 1937'de ölmüştür. SSCB Dışişlerinde çeşitli kademelerde çalışmış, Letonya ve kısa bir süre Türkiye Büyükelçiliği

Büyükelçiliği görevine atanmıştır. Atatürk tarafından 1 Haziran 1937’de kabul edilen Karski’nin izlenimleri Sovyet Dışışleri Belgelerinde yayınlanmıştır³⁹⁶. Şöhretli bir diplomat olan Karahan, Türkiye’den ayrılırken kendisini uğurlamaya istasyona 5 Bakan gelerek ne kadar önem verilen bir şahsiyet olduğu ispat edilmiştir³⁹⁷.

Çalışmamızın bu noktasında üzerinde durmak istediğimiz konu, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivlerinde bulduğumuz bir belgeyi yorumlama isteğimizdir. Adı geçen belgede 1937 yılı nisan ayına ait çeşitli Avrupa gazetelerin Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili makaleleri yer almaktadır. 14 Nisan 1937 tarihli Brüksel Midi Journal, 22 Nisan 1937 tarihli Paris Midi, 29 Nisan 1937 tarihli

görevlerinde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. K.A. Zalesskiy, **age.**, s.264.

³⁹⁶ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.20, s.284 ve sonrası. Bu belgenin en önemli özelliği Türkiye’ye yeni atanmış olan Sovyet Büyükelçisi’nin izlenimleri ve satır aralarında belirttikleridir. Atatürk ve Karski, Türk-Sovyet ilişkileri hakkında konuşmaya başladıklarında aralarında şu diyalog geçmiştir: (Karski) Hükümetim beni ilişkilerimizi güçlendirmek ve geliştirmekle görevlendirdi (Atatürk) Bu zor olmayan bir görevdir.

Ayrıca Karski’nin raporuna göre Atatürk kabul sırasında ona; SSCB ile işbirliğinin Türk dış politikasının temeli olduğunu ve ne pahasına olursa olsun Türkiye’nin bu işbirliğinden hiçbir şekilde vazgeçmeyeceğini söylemiştir.

³⁹⁷ **BCA, f.030.10., y.248.682.13., s.7.**

Le Temps ve 30 Nisan 1937 tarihli Frafurter Zeitung, belgede alıntılarının yapıldığı gazetelerdir. Genel olarak Türkiye'deki Sovyet nüfuzu, Türk-Alman münasebetleri, Balkanlar ve Boğazlarda Türk-Sovyet ilişkileri, Akdeniz Paktı ve Sovyetlerin tavrı, Karahan'ın geri çağırılışı, Türk-Sovyet Paktı görüşmeleri, Türk Dış Politikasının genel durumunun bahsedildiği makalelerin bizim özellikle üzerinde durma nedenimiz, gazetelere yansıyan Sovyetlerin Türkiye üzerindeki nüfuzu meselesidir. Makaleler dikkatlice incelendiğinde Avrupalıların Türk-Sovyet ilişkilerine bakışı dikkati çekmektedir. Üçüncü şahısların konumuz hakkındaki fikirlerini bilmek çalışmamıza zenginlik katacağından, makalelerin ana fikirlerinden kısaca bahsetmekte yarar vardır. Gazetelere göre, Türkiye son zamanlara kadar kuvvetli bir şekilde Sovyetler Birliğinin nüfuzu altındadır. Hatta Sovyet Büyükelçisi Türkiye'nin yönetiminde büyük etki sahibidir. Türk Dış Politikası son gelişmelerle müstakil bir siyaset takip etmeye başlamıştır ve bu durum da Sovyetler Birliğinin hoşuna gitmemektedir. Makalelerin satır aralarından tespit ettiğimiz bu görüşler 1937 yılı

ortasında, yaklaşan İkinci Dünya Savaşı öncesindeki durumu izlemek için dikkat çekici bir örnektir³⁹⁸.

Bu arada 13-14 Mayıs 1937 tarihlerinde İsmet İnönü ile Litvinov, Londra'da bir araya gelmişler ve çeşitli konularda görüş alış verişinde bulunmuşlardır. Görüşme sonunda iki devletin arasının kolay kolay bozulamayacağı ve üçüncü devletlerle olan ilişkilerin Türk-Sovyet ilişkilerini bozamayacağı kararı alınmıştır³⁹⁹.

Zekeriya Sertel'in anılarında bahsettiği üzere, Atatürk o dönemlerde Türk basınında çeşitli köşe yazarlarına Türk –Sovyet dostluğu hakkında yazılar yazmaları için direktifler vermektedir⁴⁰⁰.

³⁹⁸ **BCA, f.030.10., y.248.682.13., s.1-7.**

³⁹⁹ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, C.20, s.284.** Belgede Karski adı geçen buluşmaya vurgu yapmakta ve Litvinov'un Sovyet görüşünü ve endişelerini Londra'da İnönü'ye aktardığını bildirmektedir.

⁴⁰⁰ Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, Yaylacılık Matbaası, İstanbul 1968, s.216 ve sonrası.

1 Haziran 1937’de Sovyet Elçisini kabul eden Atatürk, elçiye Türk-Sovyet ilişkilerindeki soğukluğun yakında giderileceğini düşündüğünü söylemiştir⁴⁰¹.

Türk-Sovyet ilişkilerini, SSCB nin bölgedeki emelleri, açık ve gizli faaliyetleri açısından ilgilendiren bir diğer gelişme de 8 Temmuz 1937’de imzalanan Sadabat Paktıdır⁴⁰². Türkiye, İran, Irak ve Afganistan’ın imzaladığı antlaşmaya İngiltere’nin öncülük ettiği yolunda söylentiler çıkmıştır⁴⁰³.

13 Temmuz 1937 tarihinde İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya⁴⁰⁴ yanındaki heyeti ile Moskova’ya resmi bir ziyarette bulunmuştur. Burada Kalinin, Litvinov ve Molotov’la görüşen Türk heyeti temasların sonunda Rus tarafı ile ortak bir bildiri yayınlar. Bildiride yine Türk-Sovyet dostluğuna ve

⁴⁰¹ **SSSR i Turtsiya**, s.143.

⁴⁰² Şevket Koçsoy, *Türk Tarihi Kronolojisi, Türkler*, Ankara 2002, s.158.

⁴⁰³ İsmail Soysal, *Sadabat Paktı, Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç Sempozyumu*, Ankara 1999, s.329.

⁴⁰⁴ Şükrü Kaya 1883 yılında İstanköy Adasında doğmuştur. 1927-1938 yılları arasının İçişleri Bakanıdır. 10 Ocak 1959 tarihinde İstanbul’da ölmüştür. *Kaya, Şükrü, Ana Britannica*, C.XIII, İstanbul 1986, s.95

samimiyetine vurgu yapılmaktadır⁴⁰⁵. Milletvekili olarak bu heyetin içinde yer alarak geziye katılmış olan Hüseyin Rahmi Apak, gezi hakkındaki olumsuz izlenimler edinmiş ve Rusların Türk heyetine karşı oldukça kötü davrandığını ve dostluk girişimlerini de geri çevirdiğini anılarına yansıtmıştır⁴⁰⁶.

Kronolojik incelememize devam edecek olursak Türk-Sovyet ilişkilerinde bir diğer gelişme de Nyon Konferansıdır. 10 Eylül 1937 tarihinde başlayan

⁴⁰⁵ Bildirinin ayrıntıları için bkz. **Dokümanı Vneşney Politikı SSSR**, C.20, s.390 ve sonrası.

⁴⁰⁶ "...evvelce boğazlar meselesinden ve Montrö Antlaşması'ndan dolayı iki memleket arasında hasıl olan soğukluğu gidermek için Rusya'ya bir heyet gönderilmişti. Heyette, o zamanın Dahiliye Vekili ve Halk Partisi Genel Sekreteri olan Şükrü Kaya ve o zamanın Hariciye Vekili olan Tevfik Rüştü Aras'dan maada ben de bulundum. O zaman milletvekili idim. Heyetimizin Stalin tarafından kabul edileceğini Rus Büyükelçisi Stoklitski söylemişti. Buna rağmen Moskova'da bizim heyete Rusların mütad olan sıcak kabul nezaketi gösterilmedi, Stalin heyetimizle görüşmedi. Ayrıca da, diplomasi nezaketi ve kaideleri dışında ve diplomasi edep ve terbiyelerine sığmayacak surette bazı tarizlerde bulunuldu. Hükümetimizin o zaman ifşa etmediği ve bilhassa benim şahsıma karşı yapılan bu tarizleri ve kabalıkları burada ifşa etmek uygun değildir. Vakıa, bu tarizler ve kaba konuşmalar, devlet memuru olmayan bana karşı tevcih edilmişti. Fakat ben de bu heyet içinde bir üye olarak bulunuyordum.

Bunun tafsilatını vermeye izinli değilsem de o zaman, Hükümetimizin Ruslara iyi münasebetlere geçmek hususundaki teşebbüsünün reddedildiğini açıklamaya bir vesiledir". Rahmi Apak, **age.**, s.278-279.

konferansın toplanma nedeni Akdeniz de İspanya açıklarında sürekli hale gelmeye başlayan denizaltı saldırıları ve güvenliğin kaybolmasıdır. İngiltere ve Fransa'ya göre, Akdeniz çeşitli bölgelere ayrılmalı ve bazı devletler bu bölgelerde karakol görevini yüklenmelidirler⁴⁰⁷. Nyon Konferansına Türkiye ile birlikte Sovyetler Birliği de davet edilmiştir. Konferans sonunda Türkiye batılı ülkelerin tezlerine yakınlık göstermiştir. İmzalanan antlaşma ile Türkiye'nin Sovyet istekleri karşısında, batı istekleri yanında yer aldığı ve Türk-Sovyet ilişkilerinde ayrılığın başladığını söyleyebiliriz⁴⁰⁸.

⁴⁰⁷ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.173.

⁴⁰⁸ Nyon Konferansı konusunda Türk-Sovyet ilişkilerini ilgilendiren bir diğer husus da denizaltı gerginliğidir. İspanya kıyılarında sürekli denizaltıların batırıldığı dönemde Çanakkale açıklarında 2 İspanyol Cumhuriyetçi (adı geöen dönemde İspanya'da iç savaş mevcuttur) denizaltısına saldırı gerçekleştirilmiş (17 – 19 Ağustos 1937) ve bu olay Türk basınında gemileri Ruslar vurdu şeklinde yer almıştır. Basının bir kısmında yer alan bu haberler Sovyet basınında aşırı tepki ile karşılanmış ve Türkiye aleyhinde yazılar yazılmaya başlanmıştır. Rus basınının yönetim sansürlü olduğu ve yazıların özellikle İzvestiya ile Pravda gazetelerinde yayınlanması bu olayın Sovyet yetkililerce organize edilip edilmediği şüphesini de ortaya koymaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dönemin İzvestiya, Pravda gazeteleri. Bu durum Atatürk'ün de olaya tepki göstermesine sebep olmuştur: "... İzvestiya ve Pravda gazetelerinin Türk basın mensuplarından malûm olan iki zata mantıksız taaruz ve tecavüzleri, dolaylı şekilde Cumhuriyet Hükûmetinin şerefine ve istiklâlîne ve yüksek menfaatlerine saldırıdır". Kâmuran Gürün, **age.**, s.172-173.

Bu arada daha yeni atanmasına karşın sağlık sorunları dolayısıyla merkeze geri dönen Karski'nin yerine A.V. Terentyev, Sovyetler Birliğinin yeni Türkiye Büyükelçisi görevine getirilir. Terentyev, 1941 yılına kadar bu görevi sürdürecektir.

Türk-Sovyet ilişkileri böylece ilerlerken, Türkiye dış politikada başka atımlar da gerçekleştirmekteydi. Hatay meselesinde kararlı duruşu ile Fransızların direncini kıran Türkiye'nin bu konudaki faaliyetlerini yukarıda özetlemiştik. Türkiye'nin bu dönemde başardığı önemli bir iş de Avrupa da ortaya çıkmaya başlayan bloklaşma hareketinde tarafsızlık politikasını uygulamaya koymasındır. Bu dönemde Türkiye, Asya ülkeleri ile de iyi ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkilerin bir parçası olarak, İran'da Saad-Abad Kasrında 8 Temmuz 1937 tarihinde Türkiye, İran, Irak ve Afganistan'ın imzalarıyla Sadabat Paktı kabul edilmiştir. Toplam 10 madde olan bu paktın genel amacı ilgili ülkelerin sınır bütünlüklerini korumak, birbirlerine karşı tecavüzde bulunmamak ve bulunanları desteklememek,

oluşabilecek olası sorunları da barışçı yollardan çözmeyi ilke haline getirmektedir⁴⁰⁹.

1937 yılının Eylül ayında Türkiye, son zamanlarda gerginleşen Sovyet-İtalyan ilişkileri konusunda endişelenmekte ve Türk karasularında meydana gelen gemi saldırılarını önlemek için tedbirler almaya çalışmaktadır. Bu nedenden dolayı mesele çözüme kavuşuncaya kadar 7 Eylül 1937'den itibaren Sovyet ticaret gemilerinin Çanakkale'den dışarı çıkmaları kendi güvenlikleri nedeniyle yasaklanmış, karar alınmadan az evvel yola çıkmış olan Taşkent ve Dmitriyev ticaret gemileri de geri çağırılarak İstanbul'da beklemeye alınmışlardır⁴¹⁰. Sorunun çözülmesi ile ticaret gemilerinin geçiş ve seferleri normale dönmüştür.

⁴⁰⁹ Sadabat Paktına Türkiye adına imzayı Tefvik Rüştü Aras atmıştır. Pakt hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Soysal, *1937 Sadabad Paktı, X. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.IV, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994, s.3129-3158. Paktın maddeleri ve tam metni için bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları*, C.I, s.584-587.

⁴¹⁰ **BCA**, f.030.10., y.249.683.2.

8 Ekim 1937 tarihinde de 3382 numaralı kanunla onaylanan Ticaret ve Seyrisefarin Antlaşması mevcut olup, ayrıntıları ilgili bölümde verilecektir⁴¹¹.

25 Ekim 1937 tarihinde ise Türkiye’de kabine değişikliği olmuş, İsmet İnönü’nün yerine Celal Bayar Başbakan olmuştur⁴¹². Bu kabine değişikliğinin Türk-Sovyet ilişkilerine tesiri ise, İnönü’nün Sovyet sistemine daha sıcak bakması⁴¹³ ve Celal Bayar’ın Avrupaya daha yakın olmasıdır⁴¹⁴.

1 Kasım 1937’de Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşmasında Atatürk, Türk dış politikası hakkında bilgiler vermiş, fakat son yıllarda yaptığı açılış konuşmalarının aksine 1937 senesinde Türk-Sovyet ilişkileri için ayrı bir başlık ile özel bir değerlendirme yapmamıştır. Konuşma metninde Sovyetler Birliği

⁴¹¹ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yay., İstanbul 1993, s.51.

⁴¹² Şevket Koçsoy, **agm.**, s.158.

⁴¹³ İsmet Paşa Sovyetlerdeki devletçilik yapısı ve ekonomik gelişmeyi beğenmekte, bu durum Sovyetlerce de bilinmektedir. Celal Bayar ise İnönü’nün aksine Avrupa tarzı bir ekonomik yapılanmadan yanadır.

⁴¹⁴ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.20, s.556.

cümlesi yalnızca bir kez, o da ticaret anlaşmaları bölümünde, diğer devletlerle birlikte geçmektedir. Ancak metin iyice incelendiğinde Atatürk, sürekli dünya barışına, Türkiye'nin barışseverliğine ve Türk dış politikasının temellerine atıflar yapmakta, sanki Sovyetler Birliğinin son zamanlardaki tavırlarını hoş karşılamadığını da ima etmekte ve bu durumu üstü örtülü olarak ilgililere aktarmaktadır⁴¹⁵.

⁴¹⁵ "... Dış siyasetimiz, geçen yıl içinde de, sulh ve arsulusal emek birliği yolunda inkişaf etmiş ve yürüdüğümüz yönün değişmez olduğunu bir daha belirtmiştir ... Cumhuriyet Hükümetinin, komşularıyla ve diğer büyük küçük devletlerle olan münasebetlerinde, ahenkli bir istikrar ve inkişaf göze çarpmaktadır. Sulh yolunda nereden bir hitap geliyorsa, Türkiye onu, tehâlükle karşıladı ve yardımlarını esirgemedi... Geçen seneden beri, dost ve müttefik devletlerin mühim ricaliyile bizim devlet adamlarımız arasında karşılıklı ziyaretler vukua gelmiş ve bu, dostluklarımızın tezahürüne vesile olmuştur... Hükümet, bu son sene zarfında, devletlerle olan ticari münasebetlerini, memleketin ekonomik bünyesine uyacak mukavele ve anlaşmalar yaparak tanzim etti. Bunlar arasında Fransa, İngiltere, Almanya ve Sovyet Rusya ile aktedilen mühim ticaret anlaşmaları, bilhassa kaydetmek isterim... Son senelerde, arsulusal münasebetlerde daimi değişiklikler olmasına rağmen biz bu karışıklığın ortasında, sulhseverlikle duygulu olarak, karşılıklı dostluklarımıza riayet ediyoruz, onların mahiyet ve dairelerini genişletmeye müsait zihniyetle arsulusal vaziyet ve vazifemizi göz önünde tutarak çalışıyoruz. Bu yolda, itina ile çalışmaya devam etmek, hükümete tavsiye edeceğim en doğru karar olduğu kanaatindeyim". **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C.II, s.64-66.

1938 yılının Ocak ayında karşımıza Moskova'daki Alman Büyükelçisi Schulenburg'un Berlin'e gönderdiği bir telgraf çıkmaktadır. Sculenburg telgrafında Türk-Sovyet ilişkileri hakkındaki gelişmeleri ve yorumlarını aktarmaktadır⁴¹⁶.

13 Mart 1938 tarihinde Avusturya, Hitler Almanyasına katılmış, 8 Mayıs 1938 tarihinde de Türkiye ile Almanya arasında kredi antlaşması imzalanmıştır. Bunu 27 Mayıs 1938 de imzalanan Türk-İngiliz kredi anlaşması izlemiştir⁴¹⁷.

8 Temmuz 1938 tarihinde Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Sovyet Elçisi Terentyev ile görüşmüş ve ondan Türkiye'de Sovyet aleyhine yayın yapan gazeteler ile ilgili sersenişlerini dinlemiştir⁴¹⁸. Aynı ikili temmuz ayının sonunda bu defa Sovyetlerin Türk-Japon ilişkileri

⁴¹⁶ <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/nsa615.htm> (05.05.2007).

⁴¹⁷ Şevket Koçsoy, **agm.**, s.158.

⁴¹⁸ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.21, s.351.

ve bunun Sovyetlerdeki yansımalarını değerlendirmek amaçlı bir araya gelmişlerdir⁴¹⁹.

Rasih Nuri İleri'nin Atatürk ve Komünizm adlı eserinde, Atatürk'ün 25 Temmuz 1938'de Dolmabahçe Sarayında yakınlarına: "Dış politikamızın temeli Sovyet dostluğudur. Sovyet dostluğuna zarar vermemek şartıyla İngiltere ile bir antlaşmanın faydası olur" dediğini belirtmiştir⁴²⁰. Buradan anlaşılıyor ki Atatürk, üstün öngörü yeteneği ile yaklaşmakta olan dünya savaşını sezmiş, mevcut Türk-Sovyet ilişkilerindeki gerginlik ve durgunluğa atıf yapmış ve yaklaşan savaşta Türkiye'nin dış politikada ne yapması gerektiğini işaret etmiştir.

29 Ağustos 1938'de Donanma Komutanlığına bağlı Askeri Mahkeme Nazım Hikmet'i komünizm propagandası yaptığı gerekçesiyle 28 yıl 4 ay hapse mahkum etmiştir. Bu kararın Türk-Sovyet ilişkilerine

⁴¹⁹ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.21, s.420. Adı geçen tarihlerde basında Japon diplomatların İstanbul'da bir konferans düzenleyecekleri ve Sovyet aleyhtar faaliyetler gerçekleştirecekleri şeklinde yazılar çıkmış, toplantıda Sovyet Elçisi bu konudaki rahatsızlıklarını dile getirmiş ve Aras'da Türk topraklarında bu tür bir organizasyona izin verilmeyeceği yönünde garanti vermiştir.

⁴²⁰ Rasih Nuri İleri, **Atatürk ve Komünizm**, Scala Yay., İstanbul 1999, s.385.

yansıması, Sovyet basınında Türkiye aleyhine çıkan eleştiri yazıları şeklinde olmuştur⁴²¹.

1938 yılı Avrupa da II.Dünya Savaşı öncesi çatışmayı başlatacak gelişmelerin olgunlaştığı yıldır. İtalyanların Akdeniz havzası ve Ortadoğu'daki yayılmacı faaliyetleri, Alman-İtalyan ortak hareketi ve güç birliği ile sonunda Almanya'nın Avusturya'yı ilhakı (Mart 1938) diğer devletler gibi Türkiye'yi de etkilemiştir. Almanya ve İtalya'nın Avrupada güçlenmeleri ve yayılmacı bir politika izlemeleri özellikle Türk-Fransız ilişkilerine yansımış, Fransa her ne kadar istemese de Hatay meselesinde Türkiye'ye tavizler vermek zorunda kalmıştır. Çünkü stratejik durumu ve jeopolitiği nedeni ile Türkiye, olası savaşta Fransa için iyi bir müttefik olma şansına sahiptir.

1938 yılı Türk-Sovyet ilişkileri açısından durgun bir yıl olmakla beraber, yine de bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bunlardan birisi, iki hükümetin Serdarabat Barajı nedeniyle kontrol altına alınan Aras nehri suyunun

⁴²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi**, s.97 ve dönemin Sovyet basını.

iki devlet arasında ortak ve sistemli şekilde düzenlenmesine dair yaptığı protokoldür. Protokol 30 Mayıs 1938 tarihinde kabul edilen kararname ile yürürlüğe girmiştir⁴²².

Atatürk'ün hastalığı dolayısı ile yıllardır geleneksel olarak 1 Kasım tarihinde, Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışlarında Cumhurbaşkanı sıfatı ile yaptığı açış konuşmasını, bu kez aynı tarihte kürsüden vekaleten Celal Bayar okumuştur⁴²³. Aynı gün Atatürk Cumhuriyetin 15. yılını kutlayan Kalinin'e bir teşekkür telgrafı çekmiştir⁴²⁴.

Celal Bayar'ın, Atatürk'ün adına TBMM'ni açış nutkunu okumasından az bir süre önce 6 Ekim 1938

⁴²² **BCA, f.030.18.01.02., y.83.47.19.**

⁴²³ "... Cumhuriyet Hükümeti, bu hakikati görmüş tatbik etmiş en yakın komşuları ile olduğu kadar en uzak devletlerle olan münasebetlerini dostluklarını ittifaklarını ona göre tanzim etmeyi bilmiş ve bu sayede haricî siyasetimizi sağlam esaslara istinad ettirmiştir...

Büyük komşu ve dostumuz Sovyet ittihadı Cumhuriyeti ile geçen yıl içinde yeni bir hudut mukavelesi imza edilerek iki memleketin hudut münasebetleri bu suretle iki taraf tecrübelerinin gösterdiği salim esaslara bağlanmıştır. Bu mukavelenin yakında mevkiine konulması beklenilmektedir...". **Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.II, s.67-70.**

⁴²⁴ **RGASPI, f.444, d.26.3, y.14.**

tarihinde Kars Valiliği, İçişleri Bakanlığına Türk-Sovyet ilişkilerinin pek çok noktada ve birçok değişik şekilde devam ettiğini gösteren bir telgraf çekmiştir. Buna göre Arpaçay’ının eski mecrasına çevrilmesi amacıyla Ruslar tarafından 350 işçi çalıştırılmış (iş Türk topraklarında gerçekleşmiştir) ve hafriyatın devamı süresince gereken tedbirler Kars Valiliğince alınmıřtır⁴²⁵. Görüldüğü üzere o dönemde de çeşitli ortak inşaat işleri gerekleřtirilmektedir⁴²⁶.

Hastalığı ilerleyen ulu nder Atatürk, 10 Kasım 1938’de saat 9:05’te İstanbul Dolmabahçe Sarayında hayata gözlerini kapamıştır. 10 Kasım 1938 Perşembe günü saat 10’a doğru İstanbul’da resmi dairelerin bayrakları yarıya indirilmeye başlamıştır. Bu durum kara haberin başlangıcı olarak algılanmış, radyo derhal yayınına tatil etmiştir. Yayınlanan resmî bildiri ile de Atatürk’ün vefatı halka duyurulmuştur. Resmi Hkmet bildirisinde: “Bu acı hadise ile Türk vatani büyük yapıcısını, Türk Milleti Ulu şefini, insanlık büyük

⁴²⁵ Bahsi geçen iş, Aras nehrinin iki ülkece ortak kullanımıyla ilgili imzalanan protokol çerçevesinde yrtlmştir.

⁴²⁶ **BCA, f.030.10., y.158.107.2.**

evlâdını kaybetti. Milletimize içimiz yanarak bu tarife sığmayan zıyaandan dolayı en derin taziyelerimizi sunarız. Kederlerimizin tesellisini ancak ve ancak onun büyük eserine bağlılıkta ve aziz vatanımızın hizmetinde ararız. Şurasını da her şeyden evvel beyan etmeliyiz ki, ölmez olan onun büyük eseri Cumhuriyet Türkiye'sidir" denilmiştir⁴²⁷.

Atatürk'ün vefatı nedeniyle pek çok dünya ülkesi gibi Sovyetler Birliği de hemen harekete geçmiştir. Kalinin, 10 Kasım 1938 tarihinde gönderdiği telgraf ile Türk milletinin acısını paylaşmış ve taziyelerini sunmuştur⁴²⁸.

Cenaze törenine katılan Sovyet heyeti, Dışişleri Bakan Yardımcısı General Potemkin, Karadeniz Filo Komutanı Amiral Yumaşev ve SSCB Ankara

⁴²⁷ Hamza Eroğlu, **Atatürk Hayatı ve Üstün Kişiliği**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994, s.248-249.

⁴²⁸ "Büyük Türk Milletinin bağımsızlığı ve başarısı için verdiği kahramanca mücadelenin bütün dönemini sembolize eden dost cumhuriyetin Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün kaybından dolayı derin bir üzüntü duyuyoruz". **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.21, s.627.

Büyükelçisi Terentyev'in önderliğinde 4 Sovyet subayı ve 100 Sovyet erinden oluşmuştur⁴²⁹.

Sovyetlerin Atatürk ile ilgili düşüncelerini derinleştirmek amacıyla 2 Temmuz 1939 tarihli ve Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından ilgililere gönderilen bir arşiv belgesi dikkat çekicidir. Belgeye göre Sovyet Elçiliği çalışanlarından birisi bir toplantıda Atatürk hakkında şunları söylemiştir: “Sovyetler Atatürk’ü dünyanın en büyük adamı olarak tanırlar ve hürmet ederler. Onun ölümünden en ziyade müteessir olan şüphesiz ki Sovyet Rusya olmuştur”⁴³⁰.

C- Atatürk’ün Ölümünden İkinci Dünya Savaşının Başlangıcına Kadar Türk-Sovyet İlişkileri

1939, II.Dünya Savaşının çıktığı yıldır. Alman orduları 15 Mart 1939’da Prag’a girmişler ve böylelikle daha önce Südetler bölgesinin ilhakı ile başlamış oldukları Çekoslovakya’nın işgalini tamamlamışlardır. Daha sonraki yıllarda yayınlanmış Alman belgelerinde,

⁴²⁹ M.Perinçek, **age.**, s.234-235.

⁴³⁰ **BCA, f.490.01., y.609.111.9.**

Çekoslovakya'nın işgalinden önce Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili bazı saptamalar görmekteyiz. Şimdi bunlardan bazılarını burada incelememiz uygun olacaktır. Alman belgelerine göre Berlin de, 10 Şubat 1939'da Alman Dışişleri Müsteşarı Weizsaecker⁴³¹ ile görüşen Menemencioğlu, bu görüşmesinde Türk-Sovyet ilişkilerine değinmiştir. Menemencioğlu'na göre imzalanması düşünülen Türk-Sovyet Karadeniz antlaşması⁴³² pek olası değildir. Tasarıya göre Türkiye pek çok yüklenimde bulunmakta, diğer devletler ise herhangi bir sorumluluk almadan bu işten kâr etmektedirler. Menemencioğlu'na göre Ankara böyle bir antlaşmayı imzalamayacaktır⁴³³.

⁴³¹ Ernst Freiherr Von Weizsacker, 1882-1951 yılları arasında yaşamış Alman diplomat. Detaylı bilgi için bkz. <http://www.dhm.de/lemo/html/biografien/WeizsaeckerErnst> (27.03.2007).

⁴³² Görülen odur ki Almanlar, Türk-Sovyet ilişkilerinde birtakım olayları ajanları vasıtası ile takip etmektedirler ve bazı olaylarda da geç kalmaktadırlar. Alman belgelerini doğru kabul edecek olursak bile adı geçen dönemde Türk-Sovyet Karadeniz işbirliği meselesi kapanmış idi. Bu mesele daha sonra yeniden görüşülecek olsa da 1939 yılı başında Türk ve Sovyet kaynaklarında böyle bir tasarıdan söz edilmemektedir.

⁴³³ **ADAP**, "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 560'dan aktaran Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s.133. Bu belgede Menemencioğlu ayrıca Türkiye'nin Almanya'nın çıkarlarına karşı hiçbir zaman girişimde bulunmayacağını belirtmesine karşın Weizsaecker onu uyarmaktan

Bu arada bir başka Alman belgesi yine 1939 yılı başlarında Türk-Sovyet ilişkilerini yorumlamakta ve Atatürk sonrası ilişkilerin alacağı seyri mercek altına almaktadır. Raporu yazan Kroll'a göre Atatürk'ten sonra Türk-Sovyet ilişkilerinin temelinde bir değişiklik olmamıştır. Görülen tek değişiklik İnönü'nün, Türkiye'nin Sovyetler Birliğine karşı olan somut tutumunu ve politikasını vurgulamak konusunda Atatürk'e göre daha ihtiyatlı ve çekingen davranmasıdır⁴³⁴.

Bildiğimiz gibi Atatürk'ün cenazesine katılan Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Terentyev, cenaze sonrasında Moskova'ya dönmüş ve orada yaklaşık iki ay kalmıştır. Terentyev'in Türkiye'ye tekrar gelişi ve faaliyetleri Almanlar tarafından dikkatle takip edilmektedir. Almanlara göre, Türk-Alman ilişkilerinde meydana gelen olumlu gelişmeler Moskova da tedirginlik

geri kalmamış ve “son haberlerin Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir yakınlık doğurduğuna işaret ettiğini ve bu haberlerin Berlin'de dikkatle izlendiğini” belirtmiştir.

⁴³⁴ **ADAP**, “Weizsaecker'in Raporu”, Nr. 560 ve “Kroll'un Raporu” 11.02.1939'dan aktaran Cemil Koçak, **age.**, s.133.

yaratmaktadır. İnönü daha yeni seçilmiş bir liderdir ve onun Türk-Sovyet ilişkilerine bakış açısı Moskova kulislerinde halen sınanma aşamasındadır. Sovyetler açısından Türk-Alman ilişkileri, Türk-Sovyet ilişkilerini doğrudan etkileyebilecek ve dikkatle izlenmesi gereken önemdedir. Almanlara göre, Terentyev Moskova'dan dönüşünde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında sıkı ve yakın işbirliğini gerçekleştirmek üzere kapsamlı bir programı beraberinde getirmiştir⁴³⁵.

Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgali ve 22 Mart 1939'da Romanya ile imzaladığı ağır şartlar içeren ekonomik antlaşma sonucunda tüm Avrupa, Almanya'nın bir sonraki adımını beklerken hareket İtalya'dan gelmiş ve İtalyanlar 7 Nisan 1939'da Arnavutluk topraklarını işgal etmişlerdir. Bu işgal ile Avrupa da hareketlilik oluşturan devlet sayısı ikiye çıkmış ve hareketin Balkanlara kayması Türkiye ile Sovyetler Birliğini oldukça rahatsız etmiştir. Yaşanan bu gelişmeler Avrupa'nın adım adım büyük bir savaşa

⁴³⁵ ADAP, Seie D ve ADAP, "Kroll'dan ADB'ye" Nr. 559'dan aktaran Cemil Koçak, **age.**, s.132.

gittiğinin göstergesi idi ve tüm devletler bundan endişe duymaktaydı.

Bu arada 21 Mart 1939 tarihinde Sovyetler Birliği, Türkiye'ye Almanyanın saldırgan tutumunun değerlendirilmesi amacıyla Romanya'da bir konferans toplamayı önermişse de, dönemin şartları gereği bu toplantı gerçekleştirilememiştir⁴³⁶.

11 Nisan 1939'da İngiltere, Yunanistan'a verilecek garantiye katılması için Türkiye'ye teklifte bulunmuştur. Türk hükümeti bu konuyu düşüneceğinden bahisle, İngilizlerle güvenlik konularının görüşülebileceğini belirtmiştir. 13 Nisan 1939'da ise İngiltere ve Fransa, Türkiye'ye karşılıklı olmak kaydı ile Akdeniz de olabilecek her türlü İtalyan saldırısına karşı yardıma hazır olduklarını belirtmişlerdir. Ertesi gün tekliflerine ek yapan İngiltere ve Fransa, eğer Türkiye adı geçen devletlerin Romanya'ya verdiği garantiye katılırsa, karşılıklı olmak kaydı ile herhangi bir Alman saldırısında Türkiye'yi destekleyeceklerini belirtmişlerdir⁴³⁷.

⁴³⁶ **SSSR i Turtsiya**, s.150.

⁴³⁷ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.177.

Yaklaşan savaşta tarafsız kalmayı arzulayan Türkiye, İngiltere ve Fransa'nın tekliflerini değerlendirdikten sonra, kendi isteklerini içeren karşı teklifte bulunmuştur. Türkiye'nin isteği Akdeniz ve Balkanlarda herhangi bir saldırı olmadığı sürece tarafsız kalmak, Boğazları tek başına savunmak fakat özellikle İngiltere'den askeri yardım almaktır. Türkiye'nin tank, top ve uçaksavara, ayrıca da personelinin eğitimine ihtiyacı vardır. Yine Türk teklifi Bulgarlarla Romenleri uzlaştırmak ve Sovyetler Birliği ile de işbirliği yapmak yönünde olmuştur⁴³⁸.

Türkiye, İngiltere ve Fransa'nın teklifini alırmaz daha önceki antlaşmaların getirdiği yükümlülük ve bir iyi komşuluk göstergesi olarak 13 Nisan 1939'da Sovyetler Birliğini konudan haberdar etmiş ve konu hakkında ne düşündüklerini sormuştur⁴³⁹.

⁴³⁸ **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, s.194. Türk teklifi 15 Nisan 1939 tarihlidir.

⁴³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Age.**, s.216 ve sonrası.

15 Nisan 1939 tarihinde İsmet İnönü'yü ziyaret eden Sovyetlerin Ankaradaki temsilcisi, Arnavutluk, Romanya ve Karadeniz de meydana gelen olayların Türkiye ile Sovyetler Birliğinin ortaklaşa bir durum değerlendirmesi yapmasını gerektirdiğini belirttiikten sonra toplantı yeri konusunda Batum veya Tiflis'i önermiştir. Litvinov da, Tevfik Rüştü Aras'ın yerine Dışişleri Bakanlığı görevine gelmiş olan Şükrü Saraçoğlu'nu⁴⁴⁰, 18 Nisan 1939'da Moskova'da görüşmeye beklediğini bu toplantıda iletmiştir. Türk Hükümeti, işlerinin yoğunluğu dolayısı ile Saraçoğlu'nun istenen tarihte Moskova'ya gitmesinin imkansız olduğunu, Ankara veya İstanbul'da bir görüşmenin daha faydalı olacağını Rus tarafına bildirmiştir⁴⁴¹.

Olayların değerlendirilmesi yapıldığı zaman, Sovyetlerin isteklerinde bu denli ısrarcı ve aceleci

⁴⁴⁰ Tam adı Mehmet Şükrü Saraçoğlu, 1887 yılında Ödemiş'de doğmuş, 27 Aralık 1953'te İstanbul'da ölmüştür. Çeşitli memuriyetlerde bulunmuş, Milli Mücadele'ye katılmıştır. 1938-1942 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı, 1942-1946 yılları arasında Başbakanlık, 1946-1950 yılları arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Saraçoğlu, (Mehmet) Şükrü, Ana Britannica*, C.XIX, Ana Yayıncılık, İstanbul 1989, s.89-90.

⁴⁴¹ A.Suat Bilge, *age.*, s.129.

olmalarının nedeninin, Sovyet-Alman ve Türk-İngiliz ilişkilerinin durumundan kaynaklandığı göze çarpmaktadır. Sovyetler Birliği, Almanya ile sürekli görüşme halinde olup çeşitli anlaşma ve pakt zeminleri aramakta, bir yandan Almanya'nın saldırısından çekinirken, diğer yandan da ganimetten pay almayı ummaktadır. Türk-İngiliz ilişkilerinde olası yakınlaşma ve ittifakların da kendi aleyhine dönme olasılığı üzerinde duran Sovyetler, bu yakınlaşma olgunlaşmadan kendi konumunu güçlendirmek için bir Türk-Sovyet anlaşması gerçekleştirmek istemektedir.

Türk-Sovyet ilişkileri bu şekilde gelişirken Avrupa da bir görüşme ve ittifak arayışları festivali yaşanmakta idi. İngiltere ve Fransa, Türkiye gibi Sovyetler Birliğine de bir ittifak antlaşması önermişler, Sovyetler Birliği de kendi şartlarına uyarladığı bir karşı teklif yapmıştır. Bu arada Alman-Sovyet ilişkileri de her ne kadar Sovyet-İngiliz ilişkilerinden etkilense de yine de olumlu bir şekilde devam etmektedir.

20 Nisan 1939'da İngilizler yukarıda bahsettiğimiz Türk teklifine olumlu yaklaştıklarını

açıklamışlardır. 23 Nisan 1939'da da Saraçoğlu, İngilizlere 6 maddelik Türk teklifini sunmuştur. Bu teklifte, hem Türklerin hem de İngilizlerin Sovyetler Birliği ile ikili anlaşmalar yapması gereğinin öngörülmesi Türk-Sovyet ilişkileri açısından ilgi çekicidir⁴⁴².

20 Nisan 1939 tarihi ayrıca Saraçoğlu'nun Sovyet Maslahatgüzarına aslında Moskova'ya gitmeyi arzuladığını, fakat zaman darlığı ve iş yoğunluğu nedeniyle şu an bu gezinin mümkün olmadığını, istenirse Batum'da buluşulabileceğini iletmiş tarihtir. Ertesi gün Saraçoğlu'nu tekrar ziyaret eden Maslahatgüzar, 7 gün sonrası için Potemkin'in, Türkiye'yi ziyaret edeceğini Saraçoğlu'na bildirmiş ve kendisini her zaman Moskova'da görmeyi arzu ettiklerini iletmiştir⁴⁴³.

⁴⁴² Bu teklifin üçüncü maddesi Türk- İngiliz anlaşmasına paralel olarak bir İngiliz-Sovyet ve bir Türk-Sovyet anlaşması yapılmasını öngörmekteydi. Gürün, **age.**, s.178. Görüldüğü üzere Türkiye, İngiltere ile olan yardımlaşma anlaşmasında bile Sovyetler Birliği ile ilgili bir madde bulundurarak denge politikası izlediğini göstermektedir. Maddenin tam açılımı şöyledir: "Türk-İngiliz Anlaşmasına muvazi olarak bir İngiliz-Sovyet asistanı ve kezalik Türkiye ile Britanya arasında tasavvur edilen fikir ve Ruh dairesinde bir Türk-Sovyet anlaşması akdedilecektir". **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, s.200.

⁴⁴³ K.Gürün, **age.**, s.186.

28 Nisan 1939 tarihinde Sovyet Dışışleri Bakan Yardımcısı Potemkin⁴⁴⁴, Ankara'ya resmî ziyarette bulunmuştur⁴⁴⁵. Potemkin'in amacı yaklaşan savaş öncesinde Türkiye'nin durumunu ve Türk-İngiliz görüşmelerindeki ayrıntıları öğrenebilmek idi. Sovyetler Birliği her zaman Türk-İngiliz yakınlaşmasından tedirgin olmakta ve bu yakınlaşmayı kendi çıkarlarına aykırı bulmaktaydı⁴⁴⁶. Bu noktada belirtmekte yarar var ki Potemkin Türkiye'den önce Romanya ve Bulgaristan'ı da ziyaret etmiş ve iki ülkede de nabız yoklamıştır. Potemkin'in faaliyetlerini takip eden Almanlar'ın raporları takip edildiğinde durum netlik kazanmaktadır. Bilindiği üzere Potemkin'in ziyaretinden önce İngiltere

⁴⁴⁴ Vladimir Petroviç Potemkin.1874'te Tver'de doğmuş, 1946'da Moskova'da ölmüştür. Akademisyen ve diplomattır. 1898 yılında Moskova'da Tarih-Felsefe Fakültesinden mezun olmuş, 1917 ihtilalinden sonra iç savaşta çeşitli görevler almıştır. Yunanistan, İtalya ve Fransa'da diplomat olarak çalışmış ardından Sovyet Dışışleri Bakanlığında önemli görevler üstlenmiştir. Diplomatlığının yanı sıra akademisyenliği de bırakmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. K.A. Zalessiy, **age.**, s.371.

⁴⁴⁵ Ziyaret 28 Nisan 1939 – 5 Mayıs 1939 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. İ.Soyсал, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.52.

⁴⁴⁶ Saraçoğlu-Potemkin görüşmeleri öncesi bu görüşmelerin etkilenmesi hususunda bir Alman stratejisi gelişmiş ve bu durum Alman gizli belgelerine yansımıştır. Gerçekleşme şansı bulamayan bu uygulamanın ayrıntıları için bkz. Cemil Koçak, **age.**, s. 144.

Romanya'ya karşı tek taraflı garanti vermiş ve bir bakıma Romen dış politikası İngiltere'ye bağımlı hale gelmiş idi. İngiliz-Sovyet ilişkilerinde ise karşılıklı çıkar savaşlarının gölgesinde fakat yaklaşan savaşın mecburiyetinde bir ilerleme mevcut idi. Almanya'nın Bükreş temsilcisi Stelzer'in 24 Nisan 1939 tarihli raporuna göre, "Potemkin'i Bükreş tren istasyonunda sadece bir protokol görevlisi karşılamıştır ve bu Romen Hükümetinin Londra'ya, Sovyetler Birliği ile hiçbir politik guruplaşmaya girmeyeceğinin bir mesajıdır"⁴⁴⁷.

Kroll, Potemkin gelmeden iki gün önce, yani 26 Nisan 1939'da gönderdiği raporunda, Menemencioğlu'nun kendisine Potemkin'in ziyareti hakkında bilgi verdiğini, bu ziyaretin açıkça İngiltere'nin teşviki ile olduğunu ve amacının İngiliz-Sovyet, Türk-İngiliz görüşmelerinin son durumu hakkında görüş alışverişinde bulunmak olduğunu bildirmektedir⁴⁴⁸.

⁴⁴⁷ Stelzer'in Telgrafı, Nr.197, 24.4.1939'dan aktaran C.Koçak, **age.**, s.146.

⁴⁴⁸ Kroll'un Raporu, Nr.133, 26.4.1939'dan aktaran C.Koçak, **age.**, s. 146.

Bu arada belirtmekte yarar gördüğümüz bir konu da Ankaradaki Alman Büyükelçilik görevine atanan Von Papen'in ⁴⁴⁹ bu tarihlerde görevine yeni başlamış olmasıdır. Von Papen usta bir diplomat olarak II.Dünya Savaşı yıllarında sık sık karşımıza çıkacaktır.

Potemkin'in ziyareti sonrasında yapılan çeşitli görüşmelerle ana hatları ile Türk-Sovyet ilişkileri değerlendirilmiş ve bundan sonra atılacak adımların adı konmaya çalışılmıştır. Özellikle uzlaşılacak konu, yapılacak işbirliğinin türünün saptanması ve karar verilmesinde aceleci davranılmaması gerektiği üzerinedir. Sonuçta 6 Mayıs 1939'da ortak bir bildiri yayınlanmıştır⁴⁵⁰. Türkiye'nin dış politikasındaki genel

⁴⁴⁹ Franz Von Papen, 28 Ekim 1879'da doğmuş, 2 Mayıs 1969'da ölmüştür. Soylu bir aileden gelen Von Papen, 1932 yılında kısa bir süre Alman Şansölyesi ünvanını da elinde bulundurmuştur. Şansölye Yardımcılığı, Avusturya Büyükelçiliği görevlerinde de bulunan Von Papen, 1939-1944 yılları arasında Türkiye Büyükelçiliği görevini yürütmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sir John Wheeler Bennett, **The Nemesis of Power: German Army in Politics 1918-1945**, Palgrave Macmillan Publishing Company, New York 2005.

⁴⁵⁰ "Türk ve Sovyet hükümetleri barışın ve emniyetin muhafazası hususundaki müteakıl ve mütevazi gayretlerine devam edecekler ve Potemkin'in Ankara ziyareti esnasında da olduğu gibi müşterek menfaatleri alakadar eden siyasi mahiyetteki bütün malumatı teati edebilmek üzere devamlı bir temas halinde bulunacaklardır". A.S.Bilge, **age.**, s.131.

stratejiye uygun olarak bu görüşmeler sırasında Sovyetler Birliğinden ve İngiltere’den uygun koşullarda malzeme yardımı almayı amaçladığını, Sovyet-İngiliz görüşmelerinde de olumlu sonuçlara ulaşılmasını arzu ettiğini, Bulgaristan ile Romanya arasında iyi ilişkiler kurulmasını dilediğini söyleyebiliriz.

Bu arada 3 Mayıs 1939 tarihinde Sovyetler Birliğinde önemli bir gelişme olmuş ve istifa eden Dışişleri Bakanı Litvinov’un yerine Molotov⁴⁵¹ atanmıştır⁴⁵². Litvinov’un istifasından bir gün önce ise İngiltere, Türkiye’nin 6 maddelik teklifi ile ilgili müzakerelerin 4 kademe yürütülmesini istemiştir. 10

⁴⁵¹ Tam adı Vyeçaslav Mihayloviç Molotov, d.1890 Kukarka, ölümü 1986 Moskova yakınları. Devlet adamı ve diplomat. Aralık 1926 tarihinde Politbüroya seçilinceye kadar küçük görevlerde bulunmuştur. 1939-49 yılları arasında Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı görevini yürütmüştür. 1953-56 yılları arasında ikinci kez Dışişleri Bakanlığı yapan Molotov, 1956-57 arasında Devlet Denetim Bakanlığı yapmıştır. 1957 de Kruşçev’e e karşı yapılmaya çalışılan darbe başarısız olunca bu oluşumun içerisinde olan Molotov, Moğolistan’a Büyükelçi olarak gönderilmiştir. 1960-62 arasında Viyana’da Atom Enerjisi Ajansında Sovyet Temsilciliği yapmıştır. Ardından siyaset sahnesinden çekilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Molotov, Vyaçeslav Mihayloviç, Ana Britannica*, C.XVI, İstanbul 1989, s.185-186.

⁴⁵² İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.52.

Mayıs 1939'da ise Türkiye, İngiltere'nin bu görüşünü uygun bulduğunu açıklamıştır⁴⁵³.

Bir yanda Türk-Sovyet, bir yanda Türk-İngiliz, İngiliz-Sovyet ve Alman-Sovyet görüşmeleri olur ve Avrupa da çeşitli ülkelerin diğerleriyle ittifak arayışları devam ederken İtalya, 7 Nisan 1939'da yaklaşık 20 bin kişilik bir kuvvet ile işgal ettiği Arnavutluğa 70 binden fazla asker sevk etmiş, hatta ağır topçu birliklerini de bu bölgeye kaydırmış ve 100 bin kişilik bir başka birliği de Bari ile Brindisi arasında konuşlandırmıştır. Bununla kalmayan İtalya, fırsat buldukça Balkan Paktının cansızlığından ve işlevselliğini kaybettiğinden dem vurmaktadır. Haliyle tüm bu durum ve açıklamalar Balkanlar ile gerek tarihi, gerek politik ve gerekse stratejik bağları olan, Balkan Paktı üyesi Türkiye'de büyük endişe ile karşılanmaktadır. Türkiye açıkçası bu zaman diliminde İtalya'ya karşı şüpheli bir yaklaşım sergilemektedir. İtalya'nın yakın geçmişteki çelişen söylem ve uygulamaları da Türkiye'nin bu dönemdeki endişelerinin artmasına zemin hazırlamıştır. Türk-İtalyan ilişkilerindeki bu olumsuz hava, Türk-Alman ilişkilerine

⁴⁵³ K.Gürün, **Türk-Rus İlişkileri**, s.179.

de yansımaktadır. Aslında Almanya ile iyi ilişkiler kurmak ve bir olası savaşta tarafsız kalmak isteyen Türkiye, Alman-İtalyan ittifakından dolayı zaman zaman Almanya'ya karşı mesafe koymak zorunda kalmıştır.

12 Mayıs 1939 tarihinde Türk-İngiliz Deklarasyonu ilan edilmiştir. Deklarasyon, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde okunduktan sonra bir konuşma yapan Refik Saydam⁴⁵⁴, Türk-Sovyet ilişkilerine çeşitli atıflar yapmış, karşılıklı iyi ilişkiler ve çıkarlardan bahsetmiştir⁴⁵⁵. 17 Mayıs 1939 tarihinde Türk basınında,

⁴⁵⁴ Refik Saydam, 1881 İstanbul doğumludur. Askeri Tıp Fakültesini bitirdikten sonra bir süre Almanya'da ihtisas yapmış, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarında çeşitli görevler almıştır. Ardından Milli Mücadeleye katılan Saydam, 1920 yılında TBMM'ne Beyazıt Milletvekili olarak girmiştir. Türkiye'nin İlk Sağlık Bakanı olan Saydam, İçişleri Bakanlığı ve CHP Genel Sekreterliği görevlerinin de de bulunmuş ve 1939-42 tarihleri arasında 2 dönem Başbakanlık yapmıştır. 1942 yılında İstanbul'da ölmüştür. **Dünden Bugüne Başbakanlık 1920-2004**, Haz: İbrahim Karaer, Rahim Erişti, Ahmet Ceylan, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2004, s.43.

⁴⁵⁵ "...Büyük komşumuz ve dostumuz Sovyet Rusya ile en sıkı ve samimi temaslarda devam etmekteyiz. Müsterek gaye ve menfaatlerimiz işbirliği yolunun tamamen açık olduğunu bize ispat etmiş ve sayın misafirlerimizin Ankara'da geçirdiği günler zarfında tam bir görüş ve anlayış beraberliği olduğu ve yarınki siyasetimizin de bu esas dairesinde inkışafa namzet bulunduğu tesbit edilmiştir". **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, s.220.

Türk-Sovyet ilişkilerinde olumlu bir hava oluşturmak amaçlı Falih Rıfki Atay imzalı bir yazı yayınlamıştır⁴⁵⁶.

Türk-İngiliz ortak deklarasyonu Almanya'nın canını sıkılmışsa da, Almanların ilk tepkileri sessizlik olmuştur. Almanya yanlış bir adım atarak, Türkiye'nin İngiltere'ye daha da yaklaşmasını ve tarafsız bölgeden uzaklaşmasını istememekte idi⁴⁵⁷. Almanya'nın, Türkiye'nin tarafsız kalmasındaki amacının özellikle Balkanlardaki Alman-İtalyan nüfuzunu korumak ve her an başlaması beklenen savaşta Türkiye'yi kendi Asya siyasetinde kullanmak olduğu anlaşılıyordu. Tüm bu nedenlerden dolayı Türkiye'nin tarafsızlığı Almanya açısından çok büyük bir öneme sahipti. Bu arada, 22 Mayıs 1939 tarihinde tarihe Çelik Pakt adı ile geçecek olan Alman-İtalyan İttifak Antlaşması Berlin'de imzalanmıştır.

⁴⁵⁶ F. Rıfki Atay, *Sovyetler ve Anlaşmamız*, **Ulus**, 17.05.1939. "... Sovyet Rusya, sulh cephesinin tabii mesnetlerinden biridir. Onu bu cepheden gayri yerde arayanlar boş yere yorulmuş olacaklar ve hayal sükutuna uğramaktan kurtulamayacaklardır".

⁴⁵⁷ Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen 12 Mayıs 1939 deklarasyonunu yorumlarken Türkiye'nin tarafsızlık politikasını bırakarak İngiltere'nin yanına geçtiğini belirtmiştir. Ona göre bu durumda özellikle Doğu Akdeniz'de güç dengelerinde önemli değişiklikler olacaktır.

2 Haziran 1939 tarihinde batılı devletlerin kendisine önerdiği ittifak teklifini kabul eden Sovyetler Birliği, bu ittifak hükümleriyle Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir yüklenime daha girmiştir. Buna göre SSCB, herhangi bir saldırıya maruz kaldığı takdirde Türkiye'yi korumayı taahhüt etmektedir⁴⁵⁸.

1939 Haziran ayının başları, Türk ve Alman yetkililerin değişik yerlerde bir çok defalar görüşmelerine sahne olmuştur. Bu görüşmelerde Almanlar, Türkleri İngiltere ile ittifaktan alıkoymaya çalışmışlar, Türk-Alman dostluğunun eskiliği ve kalıcılığından bahsetmişlerdir. Türk tarafı ise Almanların iyi dileklerine katılmakla birlikte İtalyan tehdidinin artarak büyüdüğünü ve İngiltere ile imzalanacak muhtemel ittifaka Sovyetler Birliğini de dahil etmeye uğraşacaklarını söylemiştir⁴⁵⁹.

⁴⁵⁸ Sovyet Rusya'nın kabul ettiği tasarının açılımı şöyledir: "Fransa-İngiltere-Rusya, Belçika, Yunanistan, Türkiye, Romanya, Polonya, Letonya, Estonya ve Finlandiya'yı bir saldırıya karşı korumayı taahhüt ederler. Fransa-İngiltere-Rusya, bu devletlere yöneltilmiş bir saldırı yüzünden savaşa sürüklenirse, birbirlerine yardımı üstlenirler. Bu yardımların şekil ve şartları, konusunda askeri bir antlaşma yapılır. Savaşta ayrı mütareke veya barış yapılmaz". K.Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.181.

⁴⁵⁹ Görüşmelerin ayrıntıları için bkz. Koçak, **age.**, s.157 ve sonrası.

23 Haziran 1939'da, daha önce açıklanan Türk-İngiliz deklarasyonunun bir benzeri de Türk-Fransız ortak deklarasyonu olarak kamuoyuna duyurulmuştur. Bu deklarasyon da tahmin edileceği üzere Almanya'nın hoşuna gitmemiştir. Bu arada Almanya da boş durmayarak hem Türk yetkililerle görüşmelerini hızlandırarak olası Türk-İngiliz-Fransız antlaşmalarında etkin bir rol oynamak istemiş, hem de Sovyetler Birliği ile çeşitli ekonomik ve siyasi antlaşmalar yapmanın yollarını aramıştır. Ancak Almanya bu çabalarını sürdürürken, 27 Temmuz 1939 tarihinde Moskova'da yapılan görüşmeler sonucunda Sovyetler Birliği, İngiltere ve Fransa "dolaylı saldırının tarifi" konusu hariç olmak üzere tüm konularda anlaşmışlardır. Adı geçen devletler arasında askeri görüşmelerin başlatılma kararı da bu görüşmelerde sonuca bağlanmıştır⁴⁶⁰. Bu durum Türk basınında da olumlu bir tepki hatta sevinçle karşılanmıştır⁴⁶¹.

⁴⁶⁰ K.Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.182. Adı geçen askeri görüşmeler 13 Ağustos 1939'da Moskova'da başlayacaktır.

⁴⁶¹ **Ulus**, 27.07.1939. "...Sovyetler sulh blokunun teessüsünü memnuniyetle karşıladılar".

Sovyet Büyükelçisi Terentyev, 4 Ağustos 1939 tarihinde Ankara da Saraçoğlu'nu ziyaret ederek sürmekte olan Sovyet-İngiliz ve Sovyet-Fransız görüşmeleri hakkında bilgi vermiş ve kendi düşüncelerini aktarmıştır. Aynı günlerde Türkiye'de, gerektiğinde Dışişleri Bakanının Moskova'yı ziyaret etmesi ve Sovyetlerle sınırları daraltılmış pakt konusu üzerinde görüşülmesi kararı alınmıştır.

10 Ağustos 1939'da Terentyev'i makamına çağırarak Saraçoğlu, Molotov tarafından kendisine bir ön proje gönderilmesini beklediğini bildirmiştir. Saraçoğlu ayrıca ön proje incelendikten sonra kendisinin de Moskova'ya gidebileceğini Terentyev'e söylemiştir. 13 Ağustos 1939'da herhalde Moskova ile kurduğu temasın sonunda Saraçoğlu'nun istediği ön projeyi vermeleri için daha fazla zamana ihtiyaçları olduğunu ileten Sovyet Büyükelçisi, 5 maddeden oluşan bir dizi soruyu sözlü olarak sormuştur⁴⁶². Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde Türk-Sovyet ilişkilerinin gidişi açısından önemli

⁴⁶² K.Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.190-191. İlgili maddelerle ilgili Rusça kaynak olarak bkz. **SSSR i Turtsiya**, s.155.

olduğunu düşündüğümüz bu soru ve cevapları Gürin'ün eserinden aynen aktarıyoruz:

“ 1- Türkiye Hükümeti ikili yardımlaşma paktını nasıl düşünüyor, sırf saldırıya karşı bir savunma anlaşması mı, yoksa savunmayı aşan bir anlaşma mı?

Cevap: Potemkin ve Büyükelçi Terentieff'e izah etmiş olduğumuz gibi, Türk-Sovyet anlaşması kısıtlı bir sahada tesirlerini göstermeli, ve dolayısıyla kısıtlı mesuliyeti olmalıdır. Yapılacak savunma anlaşması saldırının geniş bir anlayışına dayanabilir.

2-Türk Sovyet anlaşması muhtemel bir İngiliz-Fransız-Sovyet anlaşmasına dayanarak mı, yoksa tamamen bağımsız olarak mı yapılmalıdır?

Cevap: Anlaşma, üçlü anlaşmaların her ikisinden de bağımsız olabilir, onlarla ilişkili de, şu kadar ki birinci şıkda dahi Türk-Sovyet anlaşmasının üçlü anlaşmalarla ahenk içinde olması lazımdır.

3-Anlaşma yalnız denize mi münhasır olacaktır, yoksa karayı da kapsayacak mıdır?

Cevap: Birinci fıkrada belirtilen saha ve mesuliyet sınırlaması göz önünde bulundurulmak şartıyla, anlaşma deniz ve kara muharebelerini öngörebilir.

4-Anlaşma yalnız taraflardan birine doğrudan doğruya yöneltilen bir saldırıyı mı öngörecektir, yoksa taraflardan birinin saldırgana karşı, mevcut taahhütleri gereğince bir komşu devlete yardım neticesinde harbe girmesini de öngörecektir midir?

Cevap: Gene aynı kısıtlamalar dahilinde anlaşma, tarafların taahhütlerinden doğan harpleri de kapsayabilir.

5-Eğer anlaşma komşu devletlere, yardımı da öngörecektir, Türkiye'nin buraya sokacağı komşu devletler özellikle hangileridir?

Cevap: Halen Türkiye'nin taahhütleri Türkiye-İngiltere ve Türkiye-Fransa deklarasyonlarıyla Balkan Paktına münhasırdır. Gene birinci fıkradaki çekince ile

bu taahhütlerin Türk-Sovyet misakını harekete geçirmesi gerekir. Sovyetlerin aynı nitelikteki taahhütleri için de vaziyet bu olacaktır”.

23 Ağustos 1939 tarihi Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın imzalandığı tarihtir ve bu imza yakın gelecekte Avrupa da olacak olayları fazlasıyla etkileyecektir. Bu antlaşma ile Besarabya ve Baltık ülkeleri iki devlet arasında paylaşılmıştır⁴⁶³. Bu görüşmenin tutanaklarında Türkiye ile ilgili bir başlık da mevcuttur. Hencke imzalı 24 Ağustos 1939 tarihli ve çok gizli damgalı belgenin 3 numaralı maddesinde Almanlar ile Ruslar, Türkiye hakkında bir konuşma gerçekleştirmişlerdir⁴⁶⁴. Sovyetlere göre bu pakt,

⁴⁶³ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.53.

⁴⁶⁴ <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/ns053.htm>

(04.04.2007). Konuşma metni şöyledir:

“Bay Stalin Alman Dışişleri Bakanına Almanya'nın Türkiye hakkında ne düşündüğünü sorar.

Alman Dışişleri Bakanı: Türkiye'ye aylar önce dostça ilişkiler içerisinde olmak istediğimizi deklare ettik. Bunun için Almanya Dışişleri Bakanı her şeyi bizzat kendisi yapmıştır. Cevap olarak Türkiye Almanya'yı kuşatan pakta ilk katılan ülkelerden birisi olmuştur ve bunu Almanya'ya bildirmemiştir bile.

Bay Stalin ve Molotov: Sovyetler Birliğinin de Türklerin değişken politikaları konusunda deneyimi vardır.

saldırgan Almanya'ya karşı aldıkları bir tedbirden başka bir şey değildir⁴⁶⁵. 3 Eylül 1939'da Ankaradaki Sovyet Elçisine gönderdiği telgrafta ise Molotov, Terentyev'e, Türk yetkililerine Alman-SSCB paktı hakkında bilgilendirme yapmasını, bu paktın dünya siyaseti gereği yapıldığını ve hiçbir surette Türk-Sovyet ilişkileri aleyhine bir getirisi olmayacağı açıklamasını talimat vermiştir⁴⁶⁶.

Bu arada 25 Ağustos 1939'da Rus, İngiliz ve Fransız askeri heyetlerinin toplantısı herhangi bir anlaşmaya varamadan dağılmış ve aynı gün Türkiye, daha önce sözlü olarak ifade edilen cevaplarını Sovyet Büyükelçisine yazılı olarak bildirmiştir. Türkiye bu cevabı bildirmeden 2 gün önce Sovyetlerin Almanlar ile yaptıkları anlaşma uyarınca aslında Türk-Sovyet Yardımlaşma Antlaşması fikri, içi boş bir çalışma halini

Alman Dışişleri Bakanı: İngiltere, Türkiye'de Alman karşıtı propaganda yapmak için 5 milyon Paund harcamıştır.

Bay Stalin: Stalin'in kendi bilgisine göre İngiltere Türk politikacıları satın almak için 5 milyon Paunddan daha fazlasını harcamıştır".

⁴⁶⁵ **SSSR i Turtsiya**, s.155.

⁴⁶⁶ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.22, II. Kitap s.12.

almışsa da Türkiye yine de cevap vermekten kaçınmamıştır⁴⁶⁷.

Kronolojimizin akışını bozmamak için çalışmamızın bu noktasında vermeyi uygun gördüğümüz bir belgede ise, Atatürk'ün ölümünden sonra yerini alan İsmet İnönü hakkındaki Sovyet yorumu dikkat çekicidir. Dönemin Sovyet elçiliği çalışanlarından birisinin sözleri, Türk Emniyet Genel Müdürlüğü kayıtlarına 2 Temmuz 1939 giriş tarihi ile yansımıştır. Belgeye göre Sovyet yetkilisi İnönü hakkında: “Sovyet’lerin yakinen tanımak şerefine nail oldukları millî şefiniz İsmet İnönü’nün Sovyet Rusya’da çok büyük bir itibarı vardır. Stalinin ve Sovyet Rusya Devlet Erkânının müşarünileyhe karşı itimadları da pek büyüktür. Sovyet’ler Millî Şefinizi benimseyerek severler. Ve müşarünileyhe daima itimatla bağlı bulunacaklardır⁴⁶⁸.”

⁴⁶⁷ Dönemin Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay, Alman-Sovyet Antlaşması ve Türk-Sovyet olası antlaşmasına etkisini şöyle yorumlamıştır: “ Sovyetlerin Almanlarla imza ettiği saldırmazlık anlaşması, her hangi bir devletle yardımlaşmaya dayanan bir anlaşma yapmasına manidir düşüncesindeyim”. **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, s.224.

⁴⁶⁸ **BCA, f.490.01., y.609.111.9.**

II.BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞININ BAŞLANGICINDAN STALİN'İN ÖLÜMÜNE KADAR TÜRK-SOYJET İLİŞKİLERİ

I. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞININ ÇIKIŞI VE YAYILMASI

1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırması ile İkinci Dünya Savaşı resmi olarak başlamıştır⁴⁶⁹. Bu tarihten itibaren önce Avrupa ve ardından dünya kanlı bir döneme adım atmış, siyasi ilişkiler de savaşın getirdiği manevraların gölgesinde kalmıştır. Savaş Türk-Sovyet ilişkilerini de pek çok noktadan olumsuz yönde etkileyecektir.

Artık internette de yayınlanmaya başlayan Nazi Almanya'sına ilişkin belgelere baktığımızda karşımıza, dönemin Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Schulenburg'un Türkiye ve Türk-Sovyet ilişkileri ile

⁴⁶⁹ Liddell Hart, **II. Dünya Savaşı Tarihi**, C.I, Çev. Kerim Bağrıaçık, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1998, s.71.

ilgili bir telgrafı çıkmaktadır. Schulenburg, Moskova'dan Berlin'e gönderdiği 2 Eylül 1939 tarihli telgrafında Molotov ile yaptığı görüşmelerden bahsederek Türk-Sovyet ilişkilerinin durumunu anlatmakta ve Alman-Sovyet Saldırmazlık Anlaşmasının da etkisi ile Molotov'un, Türkiye'nin tam tarafsız kalması yönünde SSCB'nin çaba harcayacağını söylediğini iletmiştir⁴⁷⁰.

4 Eylül 1939'da Sovyet Büyükelçisi Terentyev, Dışişleri Bakanlığına bir Sovyet notasını iletmiştir. Nota genel olarak, Sovyetler Birliğinin neden Almanya ile bir saldırmazlık anlaşması imzaladığı, Avrupa da özellikle İngiliz ve Fransız siyasetine güvenilemeyeceği ve Türk-

⁴⁷⁰<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/ns060.htm>

(04.04.2007). Telgrafın aslı şöyledir: “No:254 – 2 Eylül İstanbul'dan gelen haberler doğrultusunda Türkiye ile Sovyetler Birliğinin müzakere halinde olup olmadığını sorduğum Molotov, Türkiye ile önceden beri temas halinde olduklarını söyledi. Saat 15.00'den sonra Stalin'le görüştüğümde beni ikinci defa görüşmeye çağıran Molotov, Türk-Sovyet İlişkilerinin genel olarak iyi olduğunu ve aralarında sadece Saldırmazlık Paktı olduğunu söyledi. Sovyet Hükümeti Türkiye'ye karşı bizim isteklerimiz doğrultusunda daimi tarafsızlık hususunda çalışmalar yapmaya hazırlanmaktadır. Sovyet Hükümeti halihazırdaki durumda Türkiye'nin pozisyonu ile alakalı durumda bizim görüşümüzü paylaşmaktadır. Lütfen Türklerle temaslarınızla yukarıda bahsettiğim bilgileri kullanmayın”.

Sovyet anlaşması konusunun da başka bir tarzda ele alınması gerektiğini söylemektedir⁴⁷¹.

Ertesi gün, 5 Eylül 1939 tarihinde Moskova'da Molotov'la görüşen Türk Büyükelçisi Haydar Aktay da bir gün önceki Sovyet notası paralelinde bir görüş açısıyla karşılaşır. Molotov'a göre tamamen değişmiş milletlerarası duruma göre Türk-Sovyet ilişkilerinin de yeni bir tarzda ele alınması gerekmektedir. Molotov ayrıca, Alman-Sovyet Antlaşmasının Türk-Sovyet Antlaşmasına engel oluşturmayacağını ama yeni bir yöntemin de bulunması gerektiğini belirtmiştir⁴⁷².

Alman Büyükelçisi Schulenburg 5 Eylül 1939 tarihli "gizli" ibaresi içermeyen 266 numaralı telgrafında yine Türk-Sovyet ilişkilerine vurgu yapmakta ve Molotov'dan Türkiye üzerindeki çalışmalarını arttırmasını ve Romanya'ya olası bir İngiliz-Fransız saldırısı için Türk Boğazlarının kapatılması gerektiğini istediğini yazmıştır. Alman Elçisine Molotov'un cevabı

⁴⁷¹ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.22, II.Kitap s. 29.

⁴⁷² Konuşmanın ayrıntıları için bkz. **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, s. 225. Bu görüşme için ayrıca bkz. **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.22, II. Kitap s.26.

dikkat çekicidir. Molotov, Sovyet Hükümetinin Türkiye üzerinde önemli bir etkisi olduğunu ve bu etkiyi Almanların istediği şekilde kullandıklarını, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bir saldırmazlık paktı olduğunu, karşılıklı yardımlaşma paktı konusunda çeşitli görüşmeler olduysa da bunun meyve vermediğini söylemiştir⁴⁷³. Molotov'un sözlerinde özellikle Sovyet hükümetinin Türkiye üzerinde büyük etkisi olduğu ve bunun Almanya'nın istekleri doğrultusunda maniple edildiği kısmı dikkat çekicidir. Bu sözlerin Almanya'ya "sizinleyiz" mesajı vermek için mi yoksa samimiyet belirtisi olarak mı söylendiği bugün bile kesinlik kazanmış değildir. Ancak tarihi kronolojiye bakarsak, bu telgrafın üzerinden daha 20 gün bile geçmeden Sovyetler Birliği, Almanya ile Polonya ganimetini paylaşacaktır. Bu bağlamda bir ipucu vermesi bakımından, Alman Büyükelçisinin 9 Eylül 1939 tarihinde merkeze gönderdiği başka bir telgraf dikkat çekicidir. Telgrafta Schulenburg, az evvel Molotov'dan bir telefon aldığını ve onun Alman ordularının 8 Eylülde Varşova'ya girişinden dolayı Almanya Reich Hükümetini tebrik

⁴⁷³ Telgrafın tamamı için bkz.

<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/ns063.htm> (08.04.2007).

ettiğini ve selamlarını yolladığını yazmıştır⁴⁷⁴. Şunu da unutmamakta fayda vardır ki, tüm bu gelişmelerin olduğu günlerde Sovyet yetkilileri ısrarla ellerinde İngilizlerin Sovyetler Birliği aleyhine çalıştıkları konusunda bilgiler olduğu söylemlerinde bulunmakta ve İngilizleri suçlamaktadırlar. Onlara göre İngiltere, Sovyetler Birliğini bir ateş hattının içine atmak istemektedir⁴⁷⁵.

6 Eylül 1939'da Terentyev, bu kez Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü ziyaret etmiş ve yine değişen durumdan ve Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden ele alınmasından bahsetmiştir⁴⁷⁶. 8 Eylül 1939'da Türk Hükümeti, Sovyetler Birliğinin sürekli vurguladığı ilişkileri yeniden ele alma isteğine yazılı olarak cevap vermiş ve 4 maddelik bir görüşme taslağı sunmuştur. Türkiye'nin amacı yeni görüşmelerin bu maddeler çerçevesinde gerçekleştirilmesidir⁴⁷⁷. Ancak maddeler

⁴⁷⁴ <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/ns065.htm> (08.04.2007).

⁴⁷⁵ Adı geçen dönemdeki İngiliz-Sovyet-Türk ilişkilerine İngiltere tarafından bir bakış için bkz. Patrick R. Osborn, **Operation Pike: Britain Versus the Soviet Union 1939-1941**, Greenwood Press, London 2000.

⁴⁷⁶ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.22, II.Kitap, s.35.

⁴⁷⁷ Türkiye'nin Sovyetlere sunduğu teklifin maddeleri şu şekildedir:

iyice incelendiğinde bu önerilerin Sovyet tarafından pek de olumlu karşılanmayacağı belliydi. Çünkü önerinin içeriğine göre “bir saldırıya uğrama durumunda iki ülkenin birbirine tüm güçleriyle yardım etmeleri” ilkesi, Türkiye ile Sovyetler Birliğinin güç ve olanakları birbiriyle karşılaştırılmayacak kadar farklı olduğundan Sovyetlerin işine gelmezdi.

11 Eylül 1939 günü Başbakan Refik Saydam Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı bir açıklama ile Türk-Sovyet ilişkilerine değinmiş ve ilişkilerin iyiliğinden bahsetmiştir⁴⁷⁸. 15 Eylül 1939’de Dışişleri

1-Bir Avrupa devleti Boğazlar dahil Karadeniz bölgesinde Türkiye veya Sovyetler Birliğine saldırırsa iki devlet işbirliği yapacaklar ve ellerindeki bütün olanaklar ile birbirlerine yardım edeceklerdir.

2-Bir Avrupa devleti Balkan bölgesinde Türkiye veya Sovyetler Birliğine saldırırsa iki devlet işbirliği yapacaklar ellerindeki bütün olanaklarla birbirlerine yardım edeceklerdir.

3-Türkiye tarafındaki 1 ve 2. maddelerdeki yüklenimleri Türkiye’yi İngiltere ve Fransa’ya karşı bir silahlı çatışmaya gidecek hareketlere mecbur edemez.

4-Antlaşma 15 yıl süreli olacak, fesih edilmedikçe süresi kendiliğinden 5’er yıl uzayacaktır.

A.Suat Bilge, **age.**, s.132. Ayrıca Rusçası için bkz. **Dokümenti Vneşney Politiki SSSR**, C.15, s. 229.

⁴⁷⁸ “Komşumuz Sovyet ittifakı ile münasebatımız dostanedir ve dostane kalacaktır. Alâka ve rabıtalamızda hiçbir değişiklik yoktur. Temaslarımız ve mutad olan fikir teatilerimiz her zamanki gibi samimidir”. R.S. Burçak, **age.**, s.74.

Bakanı Şükrü Saraçoğlu’nu tekrar ziyaret eden Terentev, kendisine Moskova ziyareti davetini yinelemiştir⁴⁷⁹.

17 Eylül 1939’da Polonya Büyükelçisini makamına davet eden Molotov, verdiği nota ile artık Polonya Devletinin ortadan kalktığını ve bu nedenle de Sovyetler Birliği ile Polonya arasındaki bütün anlaşma ve bağitların sona erdiğini iletmiş, ardından da Ukrayna topraklarını koruma amaçlı olarak Sovyet ordularının Polonya topraklarına girdiğini bildirmiştir⁴⁸⁰. Bu konu Moskova’daki Alman Büyükelçisi Schulenburg’un aynı günkü telgraflarından birisine de yansiyacaktır⁴⁸¹.

Schulenberg’in aynı gün çektiği “acele” başlıklı bir başka telgrafta ise Türk-Sovyet ilişkilerine atıflar vardır. Alman Büyükelçisi, Stalin’in kendisine, Türk

⁴⁷⁹ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.197.

⁴⁸⁰ Rıfki Salim Burçak, **Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1983, s.57.

⁴⁸¹ <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/ns074.htm> (08.04.2007). Bu telgrafta Schulenburg, gece saat 02’de Stalin, Voroşilov ve Molotov’un kendisine Sovyet ordularının sabah 06 itibarıyla Polonya sınırını Polozk- Kamanetz-Podolsk hattında geçeceğini, Alman uçaklarının belli bir rotanın doğusuna geçmemesini, Sovyet uçaklarının bombardıman yapacağı noktaları vb. bilgileri verdiğini ve Polonya Büyükelçisine de bir kopya deklarasyon verildiğini söylemiştir.

hükümetinin boğazlar ve Balkanlarda uygulanacak bir yardımlaşma paktı önerdiğini, İngiltere ve Fransa çekincelerini pakta eklemek istediğini, genel olarak Sovyetlerin Türkiye'nin tamamen tarafsız kalmasını sağlayacak bir pakta sıcak baktığını söylediğini yazmıştır. Stalin ve Schulenberg arasında bu konuşma yapılırken bir ara söz alan Voroşilov, olası bir paktın Türk-Fransız ilişkilerini ayırmak için atılacak bir kanca olacağını söylemiştir⁴⁸².

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova gezisi, 21 Eylül 1939 akşamı Ankara'dan İstanbul'a doğru trenle, beraberinde Dışişleri Genel Sekreter Yardımcısı Cevat Açıklalın, Siyasi Birinci Daire Genel Müdürü Feridun Cemal Erkin, Özel Kalem Müdürü Abdullah Zeki Polar ve Sovyet Büyükelçisi Terentyev olmak üzere yola çıkmasıyla başlamıştır. Yola çıkmadan önce basına bir demeç veren

⁴⁸²<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/ns075.htm> (08.04.2007). Telgrafın numarası 358'dir. Bu telgrafa ertesi gün cevap veren Alman Dışişleri Bakanlığı durumun İtalyanlarla açıklıkla görüşülmesi gerektiğini, eğer İtalyanlar da uygun bulursa Sovyet Hükümetine adı geçen şekilde bir pakta Almanya, İtalya ve Bulgaristan'a karşı yükümlülükler üstlenmemek koşulu ile prensip olarak olumlu bakacaklarını belirtmiştir. Telgrafın aslı için bkz. <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/ns076.htm> (08.04.2007).

Saraçoğlu, olumlu düşüncelerle yola çıktığı ve umduğu sonuçlarla dönmek istediğini belirtmiştir⁴⁸³. İstanbul'dan Odesa'ya bir Sovyet Savaş Gemisiyle geçen Türk heyeti, Odesa'dan Moskova'ya da özel bir trenle gitmiştir. Heyet 25 Eylül 1939 tarihinde Moskova'ya varmıştır. Klasik protokol yetkililerinin dışında Sadabat Paktına üye ülkelerin temsilcilerinin de karşılama komitesinde olması gezinin önemini göstermektedir⁴⁸⁴. Tarihe Moskova görüşmeleri olarak geçen bu toplantıdan önce 23 Eylül 1939'da Türk-İngiliz-Fransız üçlü görüşmelerinde sonuca varılmış ve anlaşma metni Saraçoğlu yurt dışında olduğundan imzalanmayarak sadece parafe edilmiştir. Moskova'da 26 Eylül 1939 sabahı başlayan görüşmelerde öncelikle Türk – İngiliz - Fransız yardımlaşma paktı hakkında Sovyetlerin soruları cevaplandırılmıştır. Toplantının ilk günü sabah ve

⁴⁸³ "...Memleketlerimiz arasındaki dostluk ve emniyet hissi, arzu edileceği kadar sağlamdır. Son zamanların milletlerarası karışık hadiseleri aramızdaki emniyet ve menfaat birliği vaziyetini sarsmak şöyle dursun, bilâkis takviye etmiştir. Size Sovyet memleketinden iyi havadisler getireceğimi ümit ediyorum". **Cumhuriyet**, 23.09.1939.

⁴⁸⁴ Kaynakların çoğunda heyetin iyi karşılandığı yazmasına rağmen Faik Ahmet Batutçu anılarında heyetin silik ve sönük bir törenle karşılandığını, iskelede kurulumuzu (Odesa iskelesi kastedilmektedir) ikinci, üçüncü dereceden memurların karşıladığını yazmaktadır. Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar**, Bilge Yay., Ankara 1977, s.11 ve sonrası.

öğleden sonra iki oturum şeklinde gerçekleştirilmiş ve Türk-Sovyet Paktı konusu açılmamıştır⁴⁸⁵. İlk günün moral bozucu olduğu kadar, aynı zamanda ilerleyen dönemde Türk-Sovyet ilişkilerini etkileyecek gelişmesi Molotov ile Saraçoğlu arasında yaşanan bir diyalogdur. Heyetle birlikte toplantıya katılmış olan Siyasi Birinci Daire Genel Müdürü Feridun Cemal Erkin, bizzat şahit olduğu bu olayı eserinde nakletmektedir. Erkin'in anlattıklarına göre ilk günkü toplantının sonunda taraflar ayrılırken Molotov, Saraçoğlu'na bir kağıt uzatmış ve Türk tarafının incelemesini istemiştir. Türk tarafının kağıtta ne var sorusuna da “Montreux Sözleşmesi'nin incelenmesi gereken kısımları” cevabını vermiştir⁴⁸⁶.

⁴⁸⁵ R.Salim Burçak, **age.**, s.79-80.

⁴⁸⁶ F.Cemal Erkin, **age.**, s.140. “Ayrılma anında Molotov, Türk meslektaşına, mühimsemez görünerek, bir kağıt uzattı ve konuşmaların kağıtta izah olunan bir ara meseleyi de kapsayacağını belirterek, Saraçoğlu'dan bu meseleyi inceleyip ileride kendisi ile tartışmasını rica etti. Türk Dışişleri Bakanı meselenin mahiyetini sorunca, Molotov, Montreux sözleşmesinin hükümleri üzerine yapılması gereken değişiklikler bahis konusu olduğunu açıkladı. Kendisine haz sezişiyle buhranın yaklaştığını hisseden Saraçoğlu, böyle bir meseleyi incelemek bir tarafa, onu söz konusu eden kağıdı almaktan dahi imtina ettiğini kuvvetli bir sesle belirtti. Molotov talebinde ısrar ederek müzakereler münasebetiyle ortaya çıkacak meseleleri dışarıya itmenin hiçbir şeye yaramıyacağını söyledi”.

Görüldüğü üzere Eylül 1939 tarihi itibarı ile Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Atatürk ve Lenin zamanında kurulmuş ve Montreux'a kadar ivmeli bir şekilde yükselmiş olan ilişkiler, Montreux'da uğradığı sekteden II. Dünya Savaşının ayak sesleri ile tekrar eski haline döner gibi olduğu sırada, daha savaşın ilk ayında Sovyetlerin Türkiye açısından kabul edilmesi mümkün olmayan önerisi ile bir daha asla eski haline gelmeyecek şekilde zarar görmüştür. Artık iki ülke arasındaki ilişkilere bu tarihten Sovyetler Birliği yıkılana kadar daima bir denge politikası yön verecektir.

26 Eylül 1939'daki ilk görüşmeden sonra Türk heyeti 4 gün boyunca Molotov'dan haber beklemek zorunda kalmıştır çünkü kendisi bu tarihlerde Moskova'yı ziyarete gelen Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop ile çeşitli müzakereler yürütmektedir. Almanya ile Sovyetler Birliği arasında 28 Eylül 1939 tarihinde 5 maddelik bir Sınır ve Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma ile Polonya'nın paylaşılması meselesi çözüme kavuşturulurken, maddeler incelendiğinde metinde yer alan "eski Polonya Devleti"

ibaresi iki tarafın niyetini göstermek açısından düşündürücüdür⁴⁸⁷.

1 Ekim 1939 akşamı Türk-Sovyet heyeti bu sefer Stalin'in başkanlığında toplanmıştır. Toplantının en can alıcı noktası bizzat Stalin tarafından çeşitli isteklerin Türk tarafına dayatılmasıdır. Stalin'in kendi el yazısı ile ortaya koyduğu metinde, Sovyetler Birliğinin istekleri R.Salim Burçak'ın eserinde yazıldığı şekliyle ana hatları ile şöyledir:

1-Türkiye – İngiltere - Fransa antlaşmasında yüklendiği gerektiği taktirde Romanya ve Yunanistan'a bütün imkanları ile yardım edecektir maddesini *istişare* ye çevirmelidir.

2-Stalin'e göre adı geçen anlaşmadaki Türkiye tarafından kabul edilmiş Sovyet çekincesi yeterli değildir ve "...bu taahhütler, Büyük Britanya ve Fransa'nın

⁴⁸⁷Antlaşmanın maddeleri için bkz. (07.04.2007).

<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/gbound.htm>

Anlaşma ek olarak imzalanan çeşitli protokollerle de iki ülke Beyaz Rus, Ukrayn, Batlık ve Alman azınlıklarla ilgili çeşitli kararlar almışlardır.

Sovyetler Birliğine karşı harbe girmeleri halinde, Türkiye'yi bu devletlere yardımda bulunmaya evleviyetle zorlamıyacaktır. Bu taktirde İngiliz-Fransız-Türk antlaşması harbin devamı süresince etkisiz kalacaktır.

3-Yapılacak Türk-Sovyet Paktına Almanya adına bir rezerv konacak ve Almanya'nın Türkiye'ye saldırıda bulunması halinde Sovyetler Birliği bir yüklenim altına girmeyecektir.

4-Üçüncü devletlere ait savaş gemilerinin her türlü durumda Boğazlardan Karadeniz'e yapacakları geçişlerde Türk ve Sovyet hükümetleri aralarında istişare toplantısı yapacak ve kararı birlikte vereceklerdir.

5-Türkiye Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine, tonaj haddinin beşte birini aşmaları halinde geçiş izni vermemelidir.

6-Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin çeşitli yardımlar amacıyla göndereceği gemilerin Boğazlardan geçişi de Sovyetler Birliğinin Milletler Cemiyeti'ne muvafakat vermesi ile mümkün olmalıdır.

7- Montreux sözleşmesinin 19. ve 25. maddeleri gereğince savaşan devletlerin Boğazlardan geçecek savaş gemileri de Sovyetler Birliğinin Milletler Cemiyeti'ne vereceği muvafakata tabii olacaktır.

8-Boğazlardan geçecek olan üçüncü devletlerin ticaret gemileri, herhangi bir silah yahut askeri malzeme taşımaları, kendileri silahla donanmış olmaları halinde geçiş süresince yanlarında bir deniz kuvvetleri gemisi bulundurmakla zorunlu olacaklardır.

9-Sovyet denizatlılarının Boğazlardan geçişi Türkiye ve Rusya'nın müdafaasını gerektiren her durumda ve Türk-Sovyet Yardımlaşma Paktının hükümleri uyarınca serbestçe gerçekleştirilecektir.

10- Türk-Sovyet Paktının daha rahat işletilebilmesi için Sovyet savaş gemilerinin boğazları geçmeden önce Türkiye'ye bildirmesi gereken ihbar süresi, icap ettiği taktirde 8 günden 2 güne indirilebilecektir.

11-Uçuşlar için de gereken 3 günlük ihbar süresi gerektiğinde 1 güne indirilecektir.

12-Türk-Rus paktına uygun olarak taraflar her sene 1 Ocak ve 1 Temmuz tarihlerinde Boğazlar ve Karadeniz’de mevcut kuvvetlerinin toplam tonajını diğerine bildireceklerdir.

13-Türkiye ve Sovyetler Birliği, Boğazlardan geçiş rejimini tek taraflı değiştirmemeyi, üçüncü devletler ile bu konuda herhangi bir müzakereye girişmemeyi ve hiçbir anlaşma yapmamayı birbirlerine taahhüt edeceklerdir⁴⁸⁸.

Stalin’in öne sürdüğü maddelerin Türk heyetince kabul edilmesi durumunda, Sovyetler Birliği Türkiye’nin iç işlerine müdahale edebilecek konuma gelecekti. Türkiye, Sovyetler Birliğinin İngiltere ve Fransa ile olası çatışmasında tarafsız kalmakla Sovyetler Birliği yararına davranmış olacak fakat, Almanya’nın Türkiye’ye olası saldırısında bu sefer Sovyetler Birliği tarafsız kalmakla

⁴⁸⁸ Maddelerin orijinal halleri için bkz. R.Salim Burçak, **age.**, s.84-86.

Türkiye'nin zararına davranmış olacaktı. Sovyetler Birliği Boğazlardan tüm yabancı gemi geçişlerinde karar verici olacağından Türkiye'nin hem iç hem de dış işlerinde söz sahibi olmuş olacak, fakat Türkiye'nin bu durumdan gözle görülür herhangi bir çıkarı olmayacaktı. Ayrıca Sovyetler Birliği, karşılıklı askeri tonaj bildirimleri ile askeri bilgilerini kolay yoldan elde edecek, hele gemi ve uçak bildirimlerindeki süreleri kısaltarak Türkiye'yi daima oldu bittiye getirebilecekti. Özetle yorumlamaya çalıştığımız bu sakıncaları elbette ki toplantı masasında bulunan Dışişleri Bakanı Saraçoğlu da görmüş hemen ve bizzat Stalin'in ısrarla üzerinde durduğu bu isteklerin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını kendisine uygun bir dille anlatmıştır⁴⁸⁹.

Devam eden görüşmeler sonucunda konu Boğazlarla ilgili isteklere geldiğinde Saraçoğlu, Boğazlardaki Türk egemenliğinin tartışma konusu yapılamayacağını söyleyerek konunun konuşulmasının bile gereksiz bir çaba olduğunu vurgulamıştır. Saraçoğlu'nun üzerinde titizlikle durduğu bir başka konu

⁴⁸⁹ 1 Ekim 1939 tarihindeki görüşmenin Sovyet tutanakları için bkz. **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.22, II. Kitap, s.149.

da, pakta Almanya hakkında rezerv maddesinin eklenmesi konusudur. Saraçoğlu'na göre böyle bir rezervle imzalanacak pakt tamamen anlamsız bir bağıt olacaktır. Boğazlar meselesindeki gerginlik Saraçoğlu ile Stalin arasında, Türk diplomasi tarihinde oldukça iyi bilinen bir diyalogun yaşanmasına neden olmuştur. Saraçoğlu, Stalin'e “Şayet Stalin Yoldaş Boğazlar rejiminin tadili talebinde ısrar kararında ise, kendisinden memleketime derhal avdetimi kolaylaştırmasını rica ederim” şeklindeki tarihi sözlerini söylemiştir⁴⁹⁰. Saraçoğlu'nun bu dirayetli tutumu karşısında istediklerini alamayacağını anlayan Stalin tavır değiştirerek “...bu defa bu paktı imzalayalım” diyerek o günkü oturumu kapatmıştır. Stalin'in bu tavrı aslında Türk Dışışleri heyetinin bir başarısıdır. En sonunda isteklerinden vaz geçtiğini açıklayan Stalin'in “bu defa paktı imzalayalım” sözleri de dikkate değerdir. Bilindiği üzere çeşitli defalar Türk-Sovyet Paktı için girişimler olmuşsa da bu pakt bir türlü imzalanamamıştır. Moskova görüşmelerinin sonunda da imzalanmayacaktır. Eklemede fayda vardır

⁴⁹⁰ **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, s.232. buraya kadar olan görüşmeleri takip edilebilecek bir diğer eser için bkz. A.Suat Bilge, **age.**, s.134-140.

ki, 1 Ekim 1939 tarihindeki toplantıda Stalin on iki adaların İtalyanlar tarafından Türklere bırakılması gerektiğini, İngiltere ve Fransa'nın Sovyetler Birliğine savaş açma olasılığı olduğunu da Saraçoğlu'na iletmiştir⁴⁹¹.

Tam bu noktada yayınlanmış olan Alman telgraflarına dönmekte fayda vardır. Çünkü görülmektedir ki o tarihlerde Almanlar da Türk-Sovyet ilişkileriyle yoğun bir şekilde ilgilenmektedirler. Alman Dışişleri Bakanı Ribbentorp, 2 Ekim 1939 tarihli ve 475 numaralı telgrafında Moskova'daki Büyükelçisi Schulenburg'a, Sovyetler Birliğinin Türkiye üzerine izlemesi gereken strateji hakkında, Molotov'a iletilmek üzere, çeşitli talimatlar vermektedir. Telgrafta, Sovyetlerin Türklere baskı yapması halinde Türkiye'nin İngiliz-Fransız antlaşmasını imzalamaktan kaçınacağı ve yine Sovyetlerin erken davranması halinde, İngiliz ve Fransızların boğazlarla ilgili anlaşmasını iptal edebileceği

⁴⁹¹ Kâmuran Gürün, *age.*, s.202.

belirtilmekte, telgrafın son bölümünde ise Moskova açısından bir değerlendirme yapılmaktadır⁴⁹².

Yine aynı gün 352 numara kaydıyla Alman Dışişleri Bakanlığında Ankaradaki Büyükelçileri Von Papen'e telgrafla bir talimat gelmiştir. Telgrafın ekinde Ribbentorp'un Schulenburg'a göndermiş olduğu talimat bulunmakta olup, Von Papen'den elinden geldiğince hızlı davranarak Türkiye ile batılı devletlerin anlaşmasını engellemeye çalışmasını, Türk makamlarına Sovyetlerin Türkiye'nin aldığı bu tek taraflı karardan hiç memnun olmadığını hatırlatmasını ve ayrıca da Almanya'nın eğer gerçekleşirse böyle bir anlaşmayı savaş şartlarının olduğu bu dönemde barış günlerindeki gibi değerlendirmeyeceğini iletmesini istemiştir⁴⁹³.

Görüldüğü üzere Almanya, bu aşamada Türkiye'nin tam tarafsız kalmasını arzu etmektedir. Türkiye'nin batı bloğu ile yakınlaşması Almanya'nın hoşuna gitmemektedir çünkü yakın zamanda hem

⁴⁹²<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/ns094.htm>.
(09.04.2007).

⁴⁹³<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/ns095.htm>
(09.04.2007).

Balkanlar ve hem de batı Avrupa'ya dair gerçekleştirmeyi düşündüğü planları vardır. Bu planlar çerçevesinde Türkiye'nin önlerine bir engel olarak çıkması Almanların arzu etmediği bir durumdur. Bütün bu nedenlerle, Sovyetler Birliğini aracı yaparak Türkiye'yi uarmaya hatta zaman zaman da kibar yollu tehdit etmeye çalışmaktadırlar. Telgrafın özellikle son cümlesi bu bakımdan çok önemlidir.

Tekrar Moskova'daki Türk-Sovyet görüşmelerine dönecek olur isek, 1 Ekim 1939'daki toplantıdan sonra Türkiye'de Stalin'in teklifleri değerlendirmeye alınmış ve bir Türk karşı teklifi hazırlanmıştır. Buna göre Stalin'in Romanya ve Yunanistan konuları ile ilgili düşünceleri ve Sovyetler Birliği ile ilgili çekince maddesi hakkındaki isteği İngiltere ve Fransa'ya iletilecek, Sovyetler Birliği ile çeşitli bölgeleri kapsayan bir strateji antlaşması yapılacak ve Balkanlarda da işbirliği teklif edilecektir. Türkiye ayrıca, İngiliz ve Fransızlarla Sovyetler arasında bir savaş çıkarsa tam

bağımsız kalacağını, Türkiye-Sovyetler Birliği anlaşmasında da yer almasını istemektedir⁴⁹⁴.

⁴⁹⁴ Saraçoğlu'na gönderilen talimatnameye göre Stalin'in teklifine verilecek cevap şöyledir:

1-Hazırlanan metni değiştirmek (burada metinden kasıt, Türk-İngiliz-Fransız Antlaşmasıdır) her üç hükümete ait bir keyfiyettir. İngiliz ve Fransızlar nezdinde girişimde bulduk. Yakında olumlu cevap alacağımızı ümit ve tahmin etmekteyiz. Bu sebeple şimdiden anlaşmanın aşağıdaki esaslar dahilinde yazımına geçilmesi ve olumlu cevap alındığında, Moskova'da ve Ankara'da iki anlaşmanın aynı zamanda imza edilebilmesi için hazırlığın tamamlanması uygun olur.

2-Türkiye ve Sovyet Rusya birbirine Karadeniz, Avrupa Türkiyesi ve Boğazlar üzerinde karşılıklı yardımlaşma verecekler ve bunun yazılış tarzı diğer anlaşma maddesine uygun bir şekilde yapılacaktır.

3-Türkiye ve Sovyet Rusya Balkanlardan gelecek bir saldırı için karşılıklı dayanışmaya girişeceklerdir. Bu dayanışma İngiliz ve Fransızlarla hazırlanan anlaşmanın beşinci maddesindeki şekilde olacaktır.

4-Çekince protokolü her iki anlaşmada aynı şekilde olacaktır. Yani Stalin'in teklif ettiği –B- fıkrasındaki ilave (B fıkrası, İngiltere veya Fransa'nın Sovyetler Birliği ile savaşa girdiğinde, Türkiye'nin tarafsız kalacağını içeren maddedir)Türk-Rus anlaşmasında da yer alacaktır. Bu suretle İngiliz-Fransızlarla Sovyetler arasında savaş çıkarsa Türkiye'nin vaziyeti her iki yardımlaşma anlaşmasının tatbikatı ertelenmiş bir halde tam tarafsızlıktır.

5-Anlaşma esaslarını, bildirinize dayanarak (bildiriden kasıt Saraçoğlu'nun Ankara'ya verdiği Stalin'in isteklerini içeren telgraftır) yukarıdaki üç maddede belirledik.Bu suretle hazırlık için tam bir mutabakat gözlemiş oluyoruz. Fransa ve İngiltere Büyükelçilerine etrafıyla anlattığımız değişiklik taleplerinin Hükümetlerince iyi karşılanması kuvvetle umulur. Alman karşı çekincesi ve Boğaz rejimi hakkındaki cevaplarımız siyasetimizin esas hatlarına uygun ve hareket tarzınız tamamen yerindedir. Sovyetlerle dostluk bu samimi ve açık görüşlerle yürümüştür. Bundan sonra da öyle yürüyecektir kanaatindeyiz.

Türk heyeti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün onayı da alınarak Ankara'dan telgrafla gönderilen bu talimatı Sovyet tarafına ilettikten sonra görüşmeler bir süre için durmuştur. Bunun nedeni Türkiye'nin Sovyet isteklerini İngiltere ve Fransa'ya iletmesi ve metnin alacağı son hal için onların da görüşlerini almak istemesidir. Çünkü metne girecek cümleler her üç ülkeyi de ilgilendirmektedir.

Schulanberg, 3 Ekim 1939 tarihinde yani bu bekleme süresi içerisinde “çok çok gizli” ibaresi ile 464 numaralı telgrafı çekerek Berlin'e Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili haber yollar. Alman Büyükelçisi, Molotov'un kendisine Türkiye ile ilgili önceden kararlaştırdıkları yönde çalışmalara başladığını ve Türkiye'nin batı bloğu ile sıkı ilişkiler içerisinde olduğunu sezdiğini ama yine de Türkiye'yi naturalize etmek için çabalayacaklarını söylediğini belirtmektedir. Schulenburg ayrıca bu

Hazırlanacak metnin mümkünse aslını, değilse tercümesini bildirmeye gayret buyurmanızı rica eder ve muvaffakiyetlerinizin devamını temenni ederim.

Saraçoğlu'na gönderilen bu telgraf Cumhurbaşkanı İnönü'nün onayı alınarak yollanmıştır. K.Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.202-203.

telgrafın çekildiği gün görüştüğü Afgan Büyükelçisinin kendisine, Sovyet Hükümetinin Türkiye'den Boğazların kapatılması konusunda tamamen tarafsız kalmasını istediğini bildiğini iletmektedir⁴⁹⁵.

Ribbentrop cevap olarak gönderdiği 7 Ekim 1939 tarihli telgrafla Schulenburg'a Türk-Sovyet görüşmeleri hakkında alacağı tavır konusunda talimat vererek; İstanbul'dan aldığı güvenilir raporlara göre Türk-Rus ittifak anlaşmasına doğru gidildiğini, elçinin bir kez daha Molotov'a Türk-Rus paktı imzalanırken İngiltere ve Fransa ile ilgili bölümlerin düzenlenmemesi ve Türkiye'nin tam tarafsızlığının sağlanmaması halinde Almanya'nın buna çok üzüleceğini ve Stalin'in söz verdiği gibi Türkiye'nin Almanya'ya karşı bir rezerv maddesini kabul etmesi gerektiğini hatırlatmasını istemektedir. Ribbentrop bu talimatıyla Alman elçisine sözü edilen istekler gerçekleşmez ise bunun kamuoyunda büyük bir hoşnutsuzluk ve güvensizlik yaratacağını ve Alman-Sovyet Antlaşmasının da boşa çıkacağını Molotov'a hatırlatmasını istemektedir. Yine Almanya'nın

⁴⁹⁵ <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/ns098.htm>
(10.04.2007).

isteği, Türk-Rus paktının seyri konusunda daha çok bilgi edinilip merkeze yollanmasıdır ki özellikle de Boğazlarla ilgili bilgiler ilgilerini çekmektedir. Berlin'den “çok acil” damgası ile gönderilen bu telgrafın sonuna bir not eklenmiştir ki dikkate değerdir. Nottan anlaşıldığına göre bu telgraf daha sonra başka birimlere hatta kuvvetle muhtemel Hitler'e yollanacaktır. Not kısmında Ribbentrop, öğleden sonra Schulenburg ile telefonla görüştüğünü, Molotov'un kendisine (Schulenburg'a) Türklerle geçen pazardan beri görüşme yapılmadığını söylediğini belirterek (Ribbentrop'un yorumu başlar bu noktada) endişelerinin Moskova'ya zamanında ulaştığını, Schulenburg'un böylelikle vakit kaybetmeden harekete geçebileceğini ve Molotov'la ertesi gün sabah randevusu olduğunu belirtmektedir⁴⁹⁶.

Görüldüğü üzere Almanya, Türk-Sovyet ilişkilerinde tüm gücünü ve stratejisini kullanarak etkin olmak istemektedir ve o dönemde Almanya ile ortak çıkarları olan Sovyetler Birliği de zaman zaman Almanya'nın dümen suyuna girmektedir. Durumun bu

⁴⁹⁶ <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/ns103.htm>
(10.04.2007).

şekle gelmesinde Stalin'in ısrarla paranoya haline getirdiği batı devletlerinin Sovyetler Birliğine saldıracakları fikri de önemli etkenlerden birisi olmuştur. Dönemin Berlin-Moskova telgraf trafiği incelendiğinde, Türk-Sovyet ilişkilerinden başka iki ülke arasında Polonya, Finlandiya, Litvanya ve diğer Baltık ülkeleriyle de ilgili yoğun bir fikir alışverişi olduğu da gözlenmektedir.

Bu arada 9 Ekim 1939'da Schulenburg Berlin'e yolladığı bir telgraf ile Türk-Sovyet ilişkilerindeki son durumu özetlemektedir⁴⁹⁷. Alman Büyükelçisi raporunda Molotov'la görüşüğünü, onun kendisine Türklerle karşılıklı yardımlaşma paktının imzalanacağına inanmadığını ancak Sovyet Hükümetinin, Türkiye'nin tamamen tarafsız kalması, Çanakkale Boğazının durumu ve Balkanlarda işbirliği konuları üzerinde çalışacağını söylediğini bildirmiştir. Bu telgrafta dikkatimizi çeken nokta, Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'un Moskova'da Türk ve Sovyet heyetleri arasında görüşmeler devam

⁴⁹⁷ <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/nazsov/ns106.htm>
(10.04.2007).

ederken Türk-Sovyet Paktı hakkında imza umudunun olmadığını Alman Büyükelçisine söylemesidir.

Sovyetler Birliğinin teklifini İngiltere ve Fransa'ya ileten Türkiye'ye, ilgili devletlerin cevabı kendi değerlendirmelerini yaptıktan sonra gelmiştir. İngiltere ve Fransa'nın cevabı olumlu olmuştur. Bu ülkelerden cevap gelinceye kadar Türk-Sovyet heyetleri arasında herhangi bir görüşme olmamıştır. Türk heyeti Moskova'da Türkiye'den gelecek haberleri beklemektedir.

Heyetler arasındaki üçüncü görüşme 13 Ekim 1939 tarihinde saat 17:00 de başlamıştır. İki saat süren görüşmelerde Türk heyeti İngiltere ve Fransa'dan gelen cevabı ve Türk tasarısını Sovyet heyetine iletmiştir. Artık tüm sorunların aşıldığı ve paktın imzalanacağını düşünen Türk heyetini Molotov'un açıklamaları oldukça şaşırtmıştır. Molotov'un, Paktın imzalanması için Almanya konusunda mutlaka bir rezerv konulması gerektiğini söylemesi üzerine Saraçoğlu, bu fikrin bizzat Stalin tarafından geçen toplantıda geri çekildiğini, hâla bu konunun neden ısrarla üzerinde durulduğunu sorar ve

bu konunun üzerinde ısrar edildiği taktirde görüşmelerin anlamsızlaşacağını söyler. Molotov da şahsen ona katıldığını ancak durumun hükümetlerinin görüşü olduğu şeklinde cevap verir ⁴⁹⁸.

Sovyet heyetinin Saraçoğlu'nu şaşkına çeviren “Alman rezervi” konusundaki isteğinin perde arkası artık Alman-Sovyet görüşmeleri nedeniyle gidip gelen telgraf metinlerinin incelenmesiyle net olarak görülebilmektedir. Almanlar, Sovyetlerden bu rezervin konmasını ısrarla istemişler, aksi taktirde kamuoyunda oluşacak kötü havanın Alman-Sovyet ilişkilerini olumsuz etkileyeceğini söylemişlerdir. Bu üstü kapalı bir tehdittir ve o dönemde Polonya'yı Almanlarla paylaşmakta olan, Baltık ülkeleri üzerine çeşitli tasarılar geliştiren (ki yakın tarihte Sovyetler Birliği Finlandiya'ya saldıracaktır), Balkanlarda hırsları olan, İngiltere ve Fransa'nın kendisine saldıracağını düşünen Sovyetler Birliği bu Alman tehdidini görmezden gelememiş ve bir önceki toplantıda bizzat Stalin'in vazgeçtiğini söylemesine

⁴⁹⁸ 13 Ekim tarihli toplantının ayrıntıları için bkz. Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.206, R.Salim Burçak, **Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**, s.95-99, A.Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s.141-142.

rağmen, Alman rezervi konusu tekrar gündeme gelmiştir⁴⁹⁹.

13 Ekim 1939 tarihli görüşmede Alman rezervinden sonra konu Boğazlar meselesine gelmiştir. Molotov'un ısrarla konuyu açmak istemesine rağmen Saraçoğlu bu konuda konuşmanın gereksizliğini belirttikten sonra, Türkiye'nin bu konudaki tavrının sabit olduğunu, değişmeyeceğini ve değiştirilemeyeceğini söylemiştir. Saraçoğlu'nun bu tavrına karşı Molotov fazla ısrarcı olmamıştır⁵⁰⁰.

Tüm bu konuşmalardan sonra gelişmeleri Ankara'ya bildiren Saraçoğlu'na, Başbakan Refik Saydam'dan bir cevap gelmiş ve Sovyetlerle paktın imzalanması için ısrarcı olunması, Türkiye için önem arz eden konularda da taviz verilmemesi istenmiştir⁵⁰¹.

⁴⁹⁹ Alman-Sovyet ilişkilerinde Alman istekleri için bkz. yukarıdaki telgraflar.

⁵⁰⁰ R.Salim Burçak, **age.**, s.96-97.

⁵⁰¹ "İkinci defa olarak ortaya atılan Boğazlar meselesinin tekrar bertaraf edilmiş olmasını tabii görür ve artık bir daha bahis mevzuu olmayacağını ümit ederim. Alman rezervi Türk-Rus anlaşmasının manasını tamamen değiştirir ve Sovyetlere verdiğimiz müzaheretin, karşılığını ortadan kaldırarak antlaşmayı kıymetsiz bir hale getirir. Esasen ve Fransız ve İngilizler'in bunu münakaşaya bile

Taraflar arasındaki son oturum 16 Ekim 1939 tarihinde gerçekleştirilmiştir⁵⁰². Bu oturumda Molotov, hem Alman rezervi hem de Boğazlar konusunda Sovyet hükümetinin ısrar ettiğini bildirince toplantı kendiliğinden çıkmaza girmiştir. Heyetle birlikte Moskova'da bulunan F.Cemal Erkin'e göre, Molotov bizzat Stalin tarafından hazırlanan, şekil olarak farklı ama öz olarak aynı olan yeni bir taslağı Türk heyetine sunmuştur⁵⁰³. Görüşmelerin başından beri kabul edilmesi

yanaşmıyacakları aşikârdır. Bu hususta vermiş olduğunuz menfi cevabı yerinde telakki ederim. Üzerinde ısrar etmeleri, buyurduğunuz gibi, Sovyetler'le antlaşmayı düşürür. Bu mesele de hallolunduktan sonra gerek Türk-Sovyet antlaşması metnini gerek Türk—İngiliz- Fransız antlaşmasının üçüncü maddesinin yeni tarz'ı tahririni bize aynen bildirmek imkanını bulmanızı çok rica ederim. Mahaza kat'i lüzum ve fayda gödüğünüz taktirde malum esaslar dahilinde hemen imzaya da yetkilisiniz. Bu taktirde imzadan sonra metni gene telgrafla bildirmenizi rica ederim. İşin mümkün olan süratle intacı artık katı bir zaruret halini almıştır". **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, s.243.

⁵⁰² Bu oturumun tarihini Kâmuran Gürün, 15 Ekim 1939 olarak vermektedir lakin diğer kaynakların tümünde tarih olarak 16 Ekim 1939 verilmektedir.

⁵⁰³ F.Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.147-148. Sovyetlerin teklifi şu şekilde idi: Türkiye ve Sovyetler Birliğinin, boğazlar ve Karadeniz bölgesinde ortak menfaatlerinin en tesirli şekilde korunması için, Montreux sözleşmesinin 20 ve 21 inci maddelerinde derpiş edilen şartlar dahilinde, Karadeniz'de sahili olmayan devletlerin harp, yardımcı ve askeri nakliye gemilerinin Boğazlara kabul edilmemesi amacıyla sözleşmenin ve özellikle, 20

mümkün olmayan Sovyet isteklerini geri çevirmekten yorulan Türk heyeti, bu son isteği de hemen reddetmiştir⁵⁰⁴.

Sovyetler Birliğinin Türk Boğazlarıyla ilgili bu ısrarlı tutumu bilindiği gibi 1936'dan beri iki ülke arasında zaman zaman gerginliğe yol açmaktadır. 1939'daki görüşmelerde yine ortaya konan bu istek Türkiye'yi yeniden zihin jimnastiğine itecektir. Deringil'e göre Türkiye hesaplı bir kumar oynamaktadır⁵⁰⁵.

Sovyetler Birliğinin Boğazlar konusunda bitmek bilmeyen istekleri, Türkiye'nin sorumluluğunu ve istemediği bir savaşın içine sürüklenmesi olasılığını

ve 21 inci maddelerin uygulanması alanında danişıklı davranmaları lüzumu üzerinde iki hükümetin mutabakatı.

⁵⁰⁴ Bu minvalden Saraçoğlu'nun Molotov'a söyledikleri oldukça dikkate değerdir: "Ben bunun mümkün olmadığını tekrar tekrar ve ısrarla söyledim, en son Molotov, sadece müzakerelere başlayabilmek için bu esasın tespit edilmesinin Hükümetince kararlaştırılmış olduğunu ifade etti. Ben cevaben, o halde bize yol göründü, Boğazlar hakkında milletler arası bir vesikaya talebinizi be kadar masum olursa olsun tazışma ile tetkik ve halle imkân yoktur. Tabii bu teklifleri Ankara'ya yaparsınız, orada tetkik edilir ve size de icab eden cevap verilir". K.Gürün, **age.**, s.207.

⁵⁰⁵ Selim Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War**, Cambridge University Press, London 1989, s.174.

arttırmıştır. Türkiye, o tarihlerde kendisini bağlayan bir ittifakın içine girdiği taktirde Boğazlarını yabancı savaş gemilerine açmak zorunda kalacağını ve kendisini kaçınılmaz sona, yani savaşa götüreceğinin elbette bilincindeydi⁵⁰⁶.

Görüşmelerden sonra bir anlaşmaya varılamamış ancak hazırlanan bir ortak bildiri metni 17 Ekim 1939'da Molotov tarafından Türk heyetine sunulmuş ve Saraçoğlu tarafından kabul etmiştir. Böylelikle Moskova'da gerçekleştirilen Türk-Sovyet görüşmeleri bir sonuca varamadan hatta ilişkilere yeni güvensizlik ve gerginlik tohumları ekerek sona ermiştir. 18 Ekim 1939'da her iki ülkede aynı anda yayınlanan ortak bildiri ile görüşmelerin resmi kapanışı da ilan edilmiştir⁵⁰⁷.

⁵⁰⁶ Mensur Akgün, *Geçmişten Günümüze Türkiye ile Rusya Arasında Görünmez Bağlar: Boğazlar, Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya*, s.65.

⁵⁰⁷ “İade-i ziyaret için Sovyetler Birliğine gelmiş olan Türkiye Hariciye Vekili R. Saraçoğlu'nun Moskova'da ikameti, Sovyetler Birliği ile Türkiye Cumhuriyeti münasebetleri hakkında Türk hükümeti ve Sovyetler Birliği hükümeti mümessilleri arasında derin fikir teatisine vesile teşkil eylemiştir. Samimi bir hava içinde devam eden fikir teatisi, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dostluk münasebetlerinin değişmez vasfını ve iki hükümetin sulhu idame bahsindeki müşterek arzularını bir kere daha teyit eylemiştir. İki hükümet şurasını tespit etmişlerdir ki, Sovyetler Birliği'ni ve Türkiye Cumhuriyeti'ni alakadar eden meselelerin birlikte tetkiki

Moskova görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından hemen 19 Ekim 1939 tarihinde bizzat Başbakan Refik Saydam tarafından daha önce parafe edilen Türk-İngiliz-Fransız antlaşması imzalanmıştır.

Moskova görüşmelerini 17 Ekim 1939'da TBMM'de CHP grubunda yaptığı konuşma ile anlatan Başbakan Refik Saydam, her ne kadar ilişkilerin bundan sonra da dostane şekilde devam edeceğini söylediye de bu herhalde inandırıcı olmamıştır⁵⁰⁸.

için, istikbalde de teması muhafaza eylemek şayan-ı arzudur". **Ulus**, 19 Ekim 1939.

⁵⁰⁸ "Hariciye Vekilimiz Moskova'ya giderken Sovyetlerle aramızda ne yolda bir anlaşma yapılabileceği iki hükümet beyninde görüşülmüştü. Moskova'da bu esaslar dahilinde cereyan eden müzakerelerin bir anlaşmaya varması mümkün olamamıştır. Bunun sebebi, Sovyet Hükümetinin Hariciye Vekilimize büsbütün yeni teklifler serd etmiş olmasıdır. Bu yeni teklifleri Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında Sovyetlerin vukufu dahilinde takarrur eden esaslarla telif etmek mümkün olmadığı gibi, emniyetimiz bakımından bize verilen garantilerin bizden istenen taahhütlere tekabül etmemekte bulunduğu ve Boğazlar üzerinde de Türkiye'nin beynelmilel umumi taahhütlerinden başka hükümlerden tevakkî etmeği esas ittihaz eden siyasetine Sovyet metalibi uygun görülmediği cihetle, Türkiye-Sovyet Rusya müzakeratının bu defa Moskova'da intacı mümkün olamamıştır. Bununla beraber, Sovyetlerle olan münasebatımız eskisi gibi dostane esaslarda berdevam bulunmaktadır". R.Salim Burçak, **age.**, s.106. Refik

Konuyu Sovyet Yüksek Konseyi 5. Olağanüstü toplantısında 31 Ekim 1939 tarihinde değerlendiren Molotov da, konsey üyelerine Türk-Sovyet Paktı görüşmeleri hakkında çeşitli açıklamalar yapmıştır⁵⁰⁹.

Moskova'dan dönen Dışişleri Bakanı Saraçoğlu da, Ankara'da konunun üzerinde son değerlendirmelerini yaptıktan sonra paktın imzalanamamasının asıl nedenlerini; Sovyetlerin ısrar ettiği Alman rezervi, Motreux Sözleşmesinin 20 ve 21. maddelerine atıflar yapan Boğazlar meselesi ve kendisinin Moskova'da

Saydam'ın TBMM grubunda, Hilmi Uran'ın başkanlık ettiği toplantıda yaptığı konuşmanın tam metni için bkz. **BCA, f.030.01., y.42.248.6.**

⁵⁰⁹ “Türklerle ilgili olan mesele Karadeniz ve Boğazlara ait bir karşılıklı yardım paktının yapılması idi. Sovyetler Birliği, bu yolda akdolacak bir paktın kendisini hiçbir vakit Almanya ile silahlı bir ihtilafa sevk edecek hareketlere yol açmayı ve harp tehlikesi halinde Karadeniz devletlerinden sayılmayan devletlere ait savaş gemilerinin Boğaziçi yoluyla Karadeniz'e geçmelerine Türkiye'nin müsaade etmeyeceğine dair Sovyet Rusya'nın teminata malik bulunması fikrindedir. Türkiye Sovyetler Birliğinin bu iki maddesini reddetmiş ve bu suretle paktın imzasını gayri mümkün kılmıştır”. Rusçası için bkz. **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, C.20, s.511.** Türkçesi için bkz. R.S.Burçak, **age.**, s.107.

bulunduğu sırada oluşan askeri ve politik gelişmeler olarak nitelendirmiřtir⁵¹⁰.

Unutulmaması gereken bir durum da 1939 yılının eylül ve ekim aylarında Sovyetler Birliğinin Baltık devletleri ile imzaladığı çeşitli paktlardır. Estonya, Letonya ve Litvanya ile antlaşmalar yapan Sovyetler Birliği, bu ülkelerde üs açma ve askeri birlik bulundurma haklarını da kazanmıřtır⁵¹¹.

Bu arada 25 Ekim 1939 tarihinde Saraçoğlu'nu ziyaret eden Sovyet Büyükelçisi Terentyev, 19 Ekim 1939'da imzalanan Türk-İngiliz-Fransız antlaşmasına atıfla imzalanan metnin kesin olup olmadığını ve olası bir Türk-Sovyet antlaşmasında değiştirilip değiştirilemeyeceğini sorar. Saraçoğlu kendisine verdiği cevapta, imzalanan antlaşmanın elbette ki kesin olduğunu ancak Moskova'da pakt görüşmelerinde vurguladığı ve İngilizlerle Fransızların onayladığı üzere, olası bir Türk-

⁵¹⁰ A.Suat Bilge, **age.**, s146.

⁵¹¹ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.53.

Sovyet anlaşmasında metnin değiştirilebileceğini söylemiştir⁵¹².

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1939 Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşmasında Avrupadaki olayları ve çıkan savaşı değerlendirmiş, 12 Mayıs 1939 Türk-İngiliz ve 23 Haziran 1939 Türk-Fransız ortak deklarasyonlarından bahsetmiştir. Ayrıca Hatay'ın Anavatana katılışı konusunu da değerlendiren İnönü, Atatürk'ün Meclisi açış konuşmalarında adeta gelenek haline getirdiği Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili de birkaç cümle sarf etmiştir. İnönü konuşmasının bu konu ile ilgili bölümünde; son dönemde gerçekleşmesi için uğraşılmış fakat başarılı olunamamış Türk-Sovyet ittifakı hakkında bilgi verdikten sonra her ne kadar son zamanlarda ikili ilişkilerde sorunlar yaşansa da Türk-Sovyet dostluğunun öneminden ve korunup geliştirilmesi gerektiğinden bahsetmiştir⁵¹³.

⁵¹² K.Gürün, **age.**, s.208.

⁵¹³ "...Arkadaşlar malumunuz olduğu veçhile Hariciye Vekilimiz, Sovyet Hükümetinin misafiri olarak Moskovada üç hafta kadar temas ve müzakerede bulundu. Bu müzakerelerden, eski dostumuz Sovyet İttihadile aramızda bu günkü mesud münasebetlerden daha ileri bir vaziyet ifa edecek bir anlaşma meydana geleceğini ümid etmiştik. Neticeye varmak için iktidarımızda bulunan bütün gayreti

1939 yılının önemli gelişmelerinden birisi de, 30 Kasım'da Sovyetler Birliğinin Finlandiya'ya saldırması nedeni ile Milletler Cemiyetinden çıkarılmasıdır. 30 Kasım'da başlayan saldırı, Finlandiya'nın uluslar arası alanda istediği desteği bulamaması ve kendi gücünün de Sovyetler Birliğine direnecek seviyede olmaması neticesinde Fin'lerin yenilgisiyle sonuçlanmış ve SSCB ile Finlandiya arasında 12 Mart 1940'ta bir barış antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre Sovyetler Birliği Finlandiya'dan önemli ölçüde toprak kazanmış ve ayrıca üs kurma hakkı elde etmiştir⁵¹⁴. Bu durum Türkiye'de özellikle basının Sovyet aleyhtarı bir çizgiye

sarfetmiş ve bir an muvaffakiyetin elde edildiği anlayışına varmıştık. Buna rağmen, bizim menfaatimize olduğu kadar karşı tarafın menfaatine de muvafık olduğunu zannettiğimiz neticenin istihsalı, bu defa mümkün olamamıştır. Bununla beraber, bilirsiniz ki, iki komşu memleket arasındaki dostluk kuvvetli esaslara müsteniddir. Bu devrin muvakkat icablarından doğan şartlar ve imkansızlıklar, bu dostluğu ihlâl etmemelidir. Biz mazide olduğu gibi âtide de Türk-Sovyet münasebetlerinin dostane seyrini samimi olarak takip edeceğiz". **İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973**, Derleyen: Ali Rıza Cihan, Yayına Hazırlayan: Engin Karapınar, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., C.II, Ankara 1993, s. 2-3.

⁵¹⁴ Fin-Sovyet Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi, haritalar ve fotoğraflar için bkz. Aleksander O. Chubaryan – Harold Shukman, **Stalin and the Soviet-Finnish War 1939-1940**, Frank Crass Edition, Portland 2002. (Herhangi bir yerde yayınlamamış makale).

girmesini ve SSCB'ni saldırgan bir kimlikle suçlamasını ortaya çıkarmıştır⁵¹⁵.

21 Aralık 1939 tarihli Dışişleri Bakanlığında Başbakanlığa gönderilen bir belgede⁵¹⁶, Fransız Hükümeti tarafından Türkiye'nin Paris Büyükelçiliğine verilen bir karar örneği sunulmuştur. Buna göre Fransa ve İngiltere Alman ticaret gemilerinin seferlerinin kontrol edilmesi ve ticaretin sınırlandırılması konusunda çeşitli düzenlemeler yapmak istemektedirler. Yapılması düşünülen sınırlamaların, tarafsız devletleri de kapsamı ve kendi ihtiyaçları için olsa bile ticarete belirli bir çerçeve izlenmesi Fransızlar tarafından istenmektedir⁵¹⁷. Fransız isteklerinin aynısını içeren İngiliz karnamesi de yetkili makamlarca, Türkiye'nin Londra Büyükelçiliğine 27 Aralık 1939 tarihinde ulaştırılmıştır⁵¹⁸. İngiliz ve Fransızların aynı istekleri Sovyetler Birliğinden de istemeleri o dönemde Almanya'nın en önemli ticari partneri konumunda olan

⁵¹⁵ Tacibayev, **age.**, s.138.

⁵¹⁶ Belge ayrıca Milli Savunma Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı ve Ticaret Bakanlığına da gönderilmiştir.

⁵¹⁷ **BCA, f.030.10., y.235.583.1., s.10-18.**

⁵¹⁸ **BCA, f.030.10., y.235.583.1., s.6-9.**

SSCB'nde hoş karşılanmamış, ilgili ülkelere protesto notaları çekilmiştir. Sovyetler Birliği her ne sebeple olursa olsun gemilerine herhangi bir müdahale halinde ve her şartta uğrayacağı kayıpları tazmin etmek için her türlü yola başvuracağını açıklamıştır. Sovyetler Birliğinin notası ve yorumları Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay tarafından, 5 Ocak 1940 tarihinde merkeze bildirilmiştir⁵¹⁹.

Çalışmamızın 1940 yılına geldiğimiz bu noktada, ünlü Rus tarihçi Potskhveriya'nın ağzından 1920'li ve 30'lu yıllarda Türk-Sovyet ilişkilerini genel olarak değerlendirmemiz, hem konumuza başka bir açıdan bakmak, hem de genel bir değerlendirme yapmak açısından faydalı olacaktır düşüncesindeyiz. "30'lu yıllarda çok belirgin olan Türkiye'nin çok yönlü politikası, Avrupa'daki revizyonist ve antirevizyonist gruplarda yer alan birbirine düşman devletlerle iyi ilişkileri koruma çabası; amacı siyasal, ekonomik, toplumsal, hukuki ve kültürel yaşamda ilerlemenin sağlanması olan Türkiye'nin çağdaşlaşma kavramı ve siyasetine uygun düşmüştür. Türk araştırmacıların

⁵¹⁹ **BCA, f.030.10., y.235.583.1., s.1-5.**

belirttiklerine göre, Mustafa Kemal, Türkiye'nin dünyadaki gerçek yerini alabilmesi için, Batı uygarlığını seçmiş ve Batı düşünce tarzında karar kılmıştır.

20'li ve 30'lu yılların ortalarında Türk dış politikası, olumlu tarafsızlık anlayışıyla dikkatleri çekmiştir. Sovyet ve Türk dostane ilişkileri, bu politikanın yaşama geçirilmesinde katkı sağlamıştır.

20'li ve 30'lu yıllardaki Türk-Sovyet ilişkilerinin edindiği deneyimden hareketle, karşılıklı güven, işbirliği ile her iki tarafı ilgilendiren sorunların karşılıklı güven, işbirliği ile her iki tarafı ilgilendiren sorunların çözümünde ortak bir dili arama ve bulma çabasına dayanan ilişkilerin, biricir ve her iki tarafa da yarar getiren ilişkiler olduğu sonucuna varmamak mümkün değildir⁵²⁰.

⁵²⁰ Boris B. Potskhveriya, *1920 ve 1930'lu Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri, Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1492-1992)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s.194-195.

II. 1940'LI YILLARDA TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ

A-Sovyetler Birliğinin İkinci Dünya Savaşına Girişine Kadar Olan Türk-Sovyet İlişkileri

8 Ocak 1940 tarihinde Türkiye, İngiltere ve Fransa ile 2 yıllık krom satışı anlaşmasını yapmıştır⁵²¹.

1940 yılı savaşın neredeyse tüm Avrupa'ya sıçradığı ve büyük yıkımların yaşandığı bir yıldır. İlerleyen kısımlarda işleyeceğimiz konulara alt yapı hazırlaması bakımından bu yılda yaşanan belli başlı olaylara değinmekte yarar vardır.

Gerek askerî ve gerekse diplomatik ilerleyişi 1940 yılına girildiğinde de devam eden SSCB, bu yılın ilk yarısında Romanya ya gönderdiği bir nota ile tarihi Bukovina bölgesinin Ukrayna Sovyet Cumhuriyetine ait olduğunu belirterek, Romen hükümetinden bölgeyi boşaltmasını istemiştir (notanın tarihi 26.6.1940). Sovyet

⁵²¹ Şevket Koçsoy, **age.**, s.159.

ultimatomu karşısında geri adım atmak zorunda kalan Romanya, 1918'den beri Romen idaresinde olan bölgeyi haziran 1940'da boşaltmıştır⁵²².

1939 sonlarından itibaren ağırlaşmaya başlayan ekonomik koşulların 1940 yılının ilk yarısında iyice zorlaşması üzerine Letonya, Litvanya ve Estonya da devrimci bir hareket ortaya çıkmış ve bu hareketin mensupları haziran 1940'da ayaklanarak mevcut hükümetleri devirmişlerdir. Ardından Baltık parlamentoları SSCB Yüksek Sovyetine başvurarak, SSCB'ne dahil olmak istediklerini bildirmişlerdir. Bu başvuru bir ay içerisinde kabul görmüş ve Baltık ülkeleri birer Sovyet Cumhuriyeti statüsü kazanmışlardır⁵²³.

⁵²² Calin Cotoi, *The Imagining Of National Spaces In Interwar Romania.The Case of Geopolitic*, www.cas.bg/cyeds/downloads/CAS_WTP_Cotoi_pdf (18.04.2007). Bu konu hakkında ayrıca Davide Zaffi'nin, **Centro Studi Sula Storia Dell'Europa Orientale**'den yayınlanmış makalesi *Moldovian-Russian Political Relations in Recent History*'ye bakılabilir. Zaffi makalesinde bölgeyi bugünkü idari konumuna izafen Moldova ve Rus ilişkileri kapsamında ele almışsa da, değindiği konular Romen-Rus/Sovyet ilişkileri ile alakalıdır.

⁵²³ N.V. Yeliseva – A.Z. Manfred, **Yakın Çağlar Tarihi**, Çev: Özdemir İnce – Ergün Tuncalı, Konuk Yay., İstanbul 1978, s.501. Sovyetler Birliğinin batı sınırlarında gerçekleştirdiği bu düzenlemeler ile devletin sınırları batıda 200 kilometreden 350

Sovyet kanadında bu gelişmeler yaşanırken Avrupa'nın bir diğer aktif devleti olan Almanya, 1940 yılı ilkbaharında Norveç, Danimarka, Hollanda, Belçika ve Lüksemburga karşı harekate başlamıştır. 9 Nisan 1940'da aniden Norveç'e saldırıya geçen Alman ordularını İngilizlerin Norveç sularına serdikleri mayınlar da durduramamıştır. 10 Mayıs 1940'da Hollanda, Belçika, Lüksemburg ve Fransa'ya saldırı başlatan Almanya'nın en etkili silahı ağır bombardıman uçakları olmuştur. Bu ülkelerin Alman ordularına direniş kısa sürmüş, 1940 yazı gelmeden adı geçen ülkeler Alman işgali altına girmiştir⁵²⁴.

Özellikle Fransa'nın işgali ve güney Fransa'da Almanya'nın gölgesinde bağımsız bir Fransız bölgesinin oluşturulması Avrupada dengelerin değişmesinde önemli

kilometreye çıkmıştır. Bu bölgelerin işgali ve sonrasındaki gelişmeler hakkında güncel veriler ışığında ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.estonica.org/eng/lugu.html?kateg=43&menyy_id=99&alam=61&tekst_id=258. (21.04.2007).

⁵²⁴ R.R. Palmer – Joel Colton, **A History Of The Modern World**, Mc Graw Hill, USA 1995, s. 843-844.

bir rol oynamıştır. Almanya bir bakıma Birinci Dünya Savaşının intikamını almıştır⁵²⁵.

Fransa'nın Alman orduları karşısında tutunamadığının ortaya çıktığı günlerde, 10 Haziran 1940 tarihinde İtalya Fransa'ya savaş ilan etmiş ve İtalyan orduları Fransız sınırını geçerek Paris önlerine gelmiştir. Böylelikle Avrupadaki savaşın aktörleri ve etki sahası daha da artmıştır.

Fransa'nın işgalinden sonra saldırı gücünü İngiltere'ye çeviren Almanlar, kıta Avrupa'sından farklı bir coğrafi konumda olması ve yüzyıllar içerisinde yaşadığı adayı iyi tanıyan İngiliz halkı ve yöneticilerinin gerekli önlemleri almaları nedeniyle, hava saldırıları ile

⁵²⁵ Almanların 22 yıl önce Alman-Fransız mütarekesinin imzalandığı Compiègne ormanlarında ve Mareşal Foch'un imza için müzeden getirtilen özel vagonunda seremoni istemeleri bu duygunun bir dışa vurumu ve psikolojik savaş hamlesidir. Bu hamle özellikle güneyde Almanya'ya bağımlı Fransız bölgesinin yönetimini devralan Mareşal Petain ve onun gibiler üzerinde oldukça fazla etkili olmuştur. Vichy merkezli bu Fransız bölgesi işgalci Alman ordusunun masraflarını karşılamaya, para, mühimmat, yiyecek vb. ihtiyaçlarını gidermeye mükellef tutulmuştur. Antlaşmanın tüm metnini İngilizce olarak incelemek için bkz.

<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/wwii/frgearm.htm> (18.04.2007).

büyük zararlar vermelerine karşın, İngiltere üzerinde istedikleri yıkımı yapamamışlardır.

Bu arada Hitler'in Haziran 1940'tan önce Sovyetler Birliğine karşı saldırı planlarını yaptığı fakat uygulamaya geçmediği de bilinmektedir⁵²⁶.

1940 yılının Türk-Sovyet ilişkilerine gelecek olursak öncelikle şu yorumu yapabiliriz: Türkiye Avrupada hızla yayılan savaştan kendisini korumak amacıyla izlediği denge ve tarafsızlık politikasını devam ettirmiş, Almanya ile eskiye dayanan ilişkilerini korumakla beraber, batı bloğu ile de dirsek temasını asla kesmemiştir. Sovyetler Birliği ise, 1939 yılının sonlarında başlayan savaşta önce Almanya ile kurduğu ittifak sayesinde Polonya ile başlayan genişleme politikasını 1940 yılı içerisinde Baltık Ülkeleri, Beserabya ve Bukovina bölgesi ile devam ettirmiştir. Yani 1940 yılı gerek Türkiye ve gerekse Sovyetler Birliği için aktif siyasetle geçen bir yıl olmuştur.

⁵²⁶ N.V. Yeliseva – A.Z. Manfred, **Yakın Çağlar Tarihi**, s.505.

SSCB'nin Polonya ve ardından Finlandiya saldırıları bu ülkelerin müttefiki konumundaki Fransa'yı çok rahatsız etmiştir. 1940 yılının Ocak ayında Fransa Başbakanı Daladier, Sovyetler Birliğinin saldırgan tavrının önünü kesmek amacıyla Bakü'deki petrol yataklarının bombalanması için etüt çalışmaları yapılmasını istemiştir. Daladier'in amacı hem SSCB'nin Almanya'ya yaptığı petrol sevkıyatını durdurmak hem de Sovyetler Birliğinin saldırgan tavrının önüne geçmektir⁵²⁷.

Fransa'nın bu tasarılarını elbette ki Sovyetler Birliği de çeşitli kaynaklardan öğrenmekteydi. Karşı hamle olarak Kafkaslara kuvvet kaydırılması, Finlandiya ile aceleyle getirilmiş bir barış anlaşması imzalanması ve Molotov'un Kafkasya ziyareti Sovyetler Birliğinin durumdan haberdar olduğunu göstermektedir. Molotov bu konuda Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi aracılığı

⁵²⁷ Fransız Başbakanı Daladier'in bu konu ile görevlendirdiği General Gamelin yaptığı çalışmalar neticesinde: İngiliz ve Fransız donanmalarının Karadeniz'e girerek Batum'u bombalamaları, Türkiye, İran ve Irak'tan havalanacak uçakların Bakü'yü bombalayıp petrol tesislerini yok etmelerini öngören bir plan hazırlamıştır. Açıklandığında İngilizlerin de soğuk baktığı bu plan sonradan yaşam alanı bulamamıştır. Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.215.

ile Türkiye'nin de dikkatini çekmiştir⁵²⁸. Bu arada Almanya'nın Fransa'yı işgali ile yayınlanan Fransız gizli belgelerinde bahsi geçen bombalama planının Türk-Fransız makamlarınca da konuşulduğu iddia edilmiştir. Fransız tarafı belgelerin maniple edilmiş olduğunu açıklamıştır⁵²⁹.

Her ne kadar Fransızlar belgelerin içeriğini ve kendilerinin Türkiye ile bu tür bir faaliyet içerisinde olmadıklarını söylemişlerse de⁵³⁰, konu Sovyet basınında

⁵²⁸ **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.85.

⁵²⁹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gürün, **age.**, s.216-219. Ayrıca Sovyetler Birliğinin Polonya'yı işgalinden itibaren Fransızların olaylara bakışını takip etmek için *Sarı Kitap* olarak da anılan Fransız Dışişleri belgeleri için bkz.

<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/wii/yellow/ylbkmenu.htm>.

⁵³⁰ Dönemin Fransız Büyükelçisi R.Massigni belgelerin açığa çıkması ve Türk hükümetinin sıkıntıya düşmesi üzerine bir mektup yayınlayarak durumu kamuoyuna açıklamıştır. Şükrü Saraçoğlu'na hitaben yazılan mektupta Massigni: "Sizinle ve çalışma arkadaşlarınızla yaptığım görüşmelerde Bakü'yü bombalayacak Fransız uçakları için Türk toprakları üzerinde uçuş izni istemedim. Alman telgraflarında sözü edilen raporda bazı olanaklar üzerinde şahsi önerilerim oldu. Ancak hükümetime Bakü'ye yönelik bir hareket için izin verdiğinizi söylemedim ve söyleyemem. Çünkü böyle bir izin istemek için talimatım yoktu ve sizin de böyle bir izni vermeyeceğinizi biliyordum". **La Turquie Devant La Guerre**, s. 385,386,466,467'den aktaran, A.Suat Bilge, **age.**, s.150.

büyük yankı bulmuş ve Türkiye aleyhinde yazılar yazılmıştır⁵³¹.

1940 yılının haziran ayına tekrar dönecek olursak Fransa'nın yenilgisi, İngiltere'nin sürekli bombalanması ve İtalya'nın da savaşa dahil olması sonucunda müttefik hükümetler Türkiye'den kendilerine yardım etmesini istemişlerdir. Bu istek Türkiye açısından büyük sıkıntılar doğurmaktaydı. Çünkü halihazırda Sovyetler Birliği ile mihver devletleri Avrupa hareketinde ortak hareket etmekteydiler ve Türkiye'nin de müttefiklerle yaptığı antlaşmada Sovyet çekincesi vardı. Bu durumda müttefiklere yapılacak olası bir yardım dolaylı yoldan Türkiye'yi SSCB ile silahlı bir temasa itebilecekti. Bu da Türkiye'nin hiç arzu etmeyeceği bir durumdu. Türkiye, müttefiklere verdiği 12 Haziran 1940 tarihli cevabında Sovyet çekincesini, İngiltere ve Fransa'nın vaat ettiği silahları vermediğini öne sürerek üçlü ittifak antlaşmasınının 2 numaralı protokolüne göre tarafsız kalmaya devam edeceğini açıkladı⁵³². Hiç şüphesiz

⁵³¹ **Pravda**, 15.01.1940.

⁵³² F.Cemal Erkin, **Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.161-162.

İtalya'nın savaşa girmesi ve Balkanlarda ki durum ve muhtemel gelişmeler de Türkiye'nin bu kararı vermesinde etkili olmuştur.

13 Temmuz 1940 tarihinde İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen, Moskova'daki İngiliz Büyükelçisi ve Stalin arasında geçen konuşmanın Türkiye ile ilgili kısımlarını Türk Dışişlerine iletmiştir⁵³³.

Kâmuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri adlı eserinde Cripps⁵³⁴ ile Stalin'in Türkiye ve Sovyetler Birliği hakkındaki görüşmelerinin Alman belgelerine yansımalarını aktarmaktadır. Gürün'e göre Stalin, Cripps'le yaptığı görüşmeleri farklı şekillerde Alman

⁵³³ Temmuz ayı başlarında Moskova'da Stalin ile Cripps arasında gerçekleşmiş olan görüşmede İngiliz Elçisi Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmesinde İngiltere'nin aracılığına Stalin'in nasıl bakacağını sormuş ve şu cevabı almıştır: "...Sovyetler Birliği, İngiltere hükümetinin bu amaçla yapacağı yardımı hazla karşılayacaktır. Sovyetlerin, ne Karadeniz, ne de Karadeniz boğazında, Türkiye aleyhine düşmanca herhangi bir harekette bulunmak konusunda hiçbir düşünceleri yoktur, ancak Boğazların kontrolü sorununa bir düzen verilmeli ve bütün Karadeniz devletleri buna katılmalıdır. Bu sorun çözümlenmedikçe Türkiye ile ilişkiler tam manasile memnuniyet verici olamaz". **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.15.

⁵³⁴ Sir Stanford Cripps (1889-1952). Soylu bir aileden gelen İngiliz diplomatı. 1940-1942 yıllarında fevkalade elçi olarak Büyük Britanya'yı Sovyetler Birliğinde temsil etmiştir.

yetkililere iletmiştir⁵³⁵. Biz de Gürün'ün bu görüşüne katıldığımızı burada belirtmek isteriz. Dönemin genel siyasi atmosferi incelendiğinde Haziran 1940 itibarıyla Almanya'nın Avrupa'nın pek çok yerinde müthiş bir askeri ve siyasi zaferi vardır. İngiltere sürekli bombalanmaktadır. Sovyetler Birliğinin ise hem Almanya ve hem de İngiltere ile yürüttüğü çıkarları vardır. Tüm bu sebeplerden dolayı, Stalin'in İngilizlerle yapılan görüşmelerde kendi görüşlerini manipüle etmesi de dış siyaset icabı doğaldır. Sonradan açıklanan belgelerden de anlaşıldığı üzere o dönemde Hitler, SSCB'ye karşı ani saldırı planlarını da hazırlamaktadır. Yine de Cripps'in Moskova elçiliği döneminde Türk-Sovyet ilişkilerine yaklaşımı önemlidir. Bu meselenin dünya konjonktüründeki yerini de göz önüne sermektedir⁵³⁶.

1 Ağustos 1940 tarihinde konunun üzerinden belirli bir zaman geçmesine rağmen Molotov, yine Almanların yayınladığı Fransız belgelerine atıflar yapmış

⁵³⁵ Telgrafların ayrıntıları için bkz. K.Gürün, **age.**, s.220-221.

⁵³⁶ Gabriel Gorodetski, **Stafford Cripps Mission To Moscow 1940-42**, Cambridge University Pres, Cambridge 1984, s. 81-112.

ve nisan ayında Batum'da gezen bir yabancı uçaktan dolayı Türkiye ile o zaman bir diyalog içerisinde girdiklerini fakat konunun sonradan kapandığını, oysa o zaman bilinmemesine rağmen haklı olduklarını açıklamıştır⁵³⁷.

28 Ekim 1940 tarihinde İtalya'nın Yunanistan'a saldırması ile Türkiye açısından savaşın seyri birdenbire değişmiştir. Bu değişimi iki açıdan ele almamız mümkündür. Savaşın Balkanlara sıçraması ile Balkan Paktı üyesi olan Türkiye'nin yüklenimleri ortaya çıkacaktır ve ayrıca önce Arnavutluk'u işgal eden İtalyanlar şimdi de Yunanistan'a saldırmıştır. Mussolini yönetiminde İtalyanların dış politika stratejileri dünyaca malumdur ve bu durum Türkiye'de de uzun zamandan beri var olan olası İtalyan saldırısı endişesini arttırmaktadır. Türkiye'yi endişelendiren bir diğer husus da Türk-İngiliz-Fransız anlaşmasında Yunanistan'la ilgili aldığı yükümlülüklerdir. Türkiye, Yunanistan'a askeri yardım yaptığı takdirde mevcut gücü bir hayli azalacaktır. Tüm bu minvalden olmak üzere İtalyanların Yunanistan'a saldırısı sonrası Türkiye, Sovyetler

⁵³⁷ A.Suat Bilge, **age.**, s.151.

Birliğine olası bir İtalyan saldırısı karşısında SSCB'nin Türkiye'ye ne kadar yardım edeceğini sormuştur. Alınan cevap ise, SSCB ile Türkiye arasında böylesine yardımı gerektirecek herhangi bir bağıtın bulunmadığı yönünde olmuştur⁵³⁸.

1 Kasım 1940'ta Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılış konuşmasında savaşın genel gidişatını yorumlayan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, daha sonra sözü Türk-Sovyet ilişkilerine getirmiş ve şunları söylemiştir: “Dünyanın geçirdiği vahim buhran içinde uzak yakın bütün devletlerle münasebetlerimiz normal seyrini takip etmiştir. Sovyet Rusya ile aramızda yirmi seneye yakın bir mazisi olan itimadlı münasebetler, her ikimize de atfedilemeyecek olan buhranlar geçirdikten sonra esas olan dostane mahiyetini tekrar elde etmiştir. Bunu memnuniyetle kaydetmek isterim. Türkiye-Sovyet münasebetleri dünya siyasetinin icapları içinde başlı başına bir mevcudiyettir ve memleketlerimiz diğer tesirattan müstakil bir surette bu mevcudiyeti devam ettirmek ıstırarındadır. Bu siyaset, böyle telâkki edildikçe, iki taraf menfaati için dünkü verimini yarında

⁵³⁸ Age., s.151.

verir, kimsenin zararına olmayarak yalnız memleketlerimizin nefine işler, kanaatindeyiz”⁵³⁹.

Bu arada değinmeden geçmememiz gereken bir husus da, 27 Eylül 1940'ta Berlin'de Almanya, İtalya ve Japonya arasında imzalanmış olan üçlü pakt dır. Antlaşmanın 5. maddesi Sovyetler Birliğini ilgilendirmekte ve imzacı üç devletin Sovyetler Birliği politikalarını etkileyecek herhangi bir harekete girişmeyeceğini belirtmektedir. Paktın diğer maddelerinde çeşitli taksim ve idare planları mevcuttur⁵⁴⁰. Bu pakt ve sonrasındaki bazı gelişmeler Türk-Sovyet ilişkilerinde de etkili olacaktır.

12-13 Kasım 1940 tarihinde Berlin'i ziyaret eden Molotov'un Almanya'da yaptığı görüşmelere de çalışmamızın bu kısmında, ilerleyen olaylara ışık tutması amacıyla kendisine kısa da olsa yer bulmalıdır. Berlin'de Ribbentrop ve Hitler ile birebir görüşmeler yapan Molotov'a yukarıda bahsi geçen Alman-İtalyan-Japon

⁵³⁹ İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973, C.II, s.11.

⁵⁴⁰<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/wwii/triparti.htm> (21.04.2007).

paktı ve kararlaştırılan taksim planları gösterilmiş, bu ittifaka katılması halinde de Sovyetler Birliğine İran ve Körfez bölgesinin bırakılması önerilmiş ayrıca Sovyetlerin yumuşak karnı olarak nitelendirebileceğimiz Türk Boğazları konusunda da; Boğazların Karadeniz'e kıyısı olan devletlere açık olması ve diğer devletlere kapalı olması teklifi yapılmıştır. Konuyu inceleyeceklerini belirten Molotov, görüşmelerden sonra ülkesine dönmüş ve Sovyetler Birliği 25 Kasım 1940'da verdiği cevapta Boğazlarda üs, Bulgaristan'ın kendisine bağlanması, Almanya'nın Finlandiya'dan çekilmesi gibi ilave isteklerde bulunmuş, SSCB'nin Avrupada daha fazla genişlemesini istemeyen Almanya, bu Sovyet isteklerine olumlu bakmamıştır⁵⁴¹. İsteklere olumlu bakmadığı gibi Ribbentrop görüşmelerde geçen konuları ki özellikle Rusların Türk topraklarında üs kurma isteklerini, gerektiğinde Türk makamlara açıklamak amacıyla telgrafla Ankara Elçisi Von Papen'e

⁵⁴¹ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.55.

<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/wyii/triparti.htm> (21.04.2007).

göndermiştir⁵⁴². Bu şekilde Almanlar, gerektiğinde Türk kamuoyunu Almanya tarafına çekmek ve SSCB karşıtı bir hava oluşturmak amacındadırlar.

1940 Kasım ayında Türk-Sovyet ilişkileri açısından bakabileceğimiz bir diğer gelişme de, Sovyetler Birliğinin Tuna Komisyonu Genel Sekreteri Sobolyev'in Sofya'yı ziyareti ve Türkiye'yi de doğrudan ilgilendiren ithamlarda bulunması ve Bulgar Kralına birtakım teklifler yapmasıdır. Ana hatları ile değerlendirecek olursak; SSCB, Türkiye'nin Bulgaristan'a saldıracağını düşünmekte ve buna engel olmak amacıyla Bulgaristan'a işbirliği vaat etmektedir⁵⁴³. Şüphesiz Türk-Sovyet ilişkilerinde olumsuz olan bu gelişme anlaşılacağı üzere 1925 Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktına da aykırıdır.

⁵⁴² Günay Göksu Özdoğan, **Turandan Bozkurta Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)**, İletişim Yay., İstanbul 2001, s.151.

⁵⁴³ **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.51-52. Sovyetler işbirliği adı altında Bulgarlara Trakya'daki emellerine yardımcı olabileceklerini ve Midye-Enez hattının kendilerine bırakabileceğini, Yunanistan sınırları içerisindeki Batı Trakya konusunda da Bulgarlara yardım edileceği, Türkiye'den Bulgarlara herhangi bir tehlike geldiğinde SSCB'nin her türlü vasıta ile Bulgaristan'a yardım edileceği vaat edilmiştir. Bu vaatler Bulgar yetkililerce geri çevrilmiş ve Türk-Bulgar-Sovyet ilişkilerinde mevcut statüko korunmuştur.

Bu arada Sovyetler Birliğinin Ankara’da görev yapan Büyükelçisi Terentiev, 1940 yılının sonlarında görevini Sergey Aleksandroviç Vinogradov’a devretmiştir. 17 Kasım 1940 tarihinde ise Molotov, SSCB’nin Londra Büyükelçiliğine gönderdiği telgrafta, Türk-Alman-Sovyet ilişkilerini değerlendirmiş ve bu konularda izlenecek politika hakkında bazı bilgiler vermiştir⁵⁴⁴.

1940 yılının sonlarına doğru Balkanlardaki gelişmeler Türkiye’yi Bulgaristan’la birtakım ilişkiler içerisinde olmaya ve yeni stratejiler kurmaya itmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi aynı dönemde hem Almanya hem de SSCB Bulgaristan ile alakalı çeşitli stratejiler geliştirmekteydiler. Bunun üzerine Türk Dışişleri de Bulgaristan’la çeşitli ilişkilerini yenilemeye başlamış ve sonuçta her iki ülke birbirlerine kesinlikle saldırmayacaklarının garantisini vermişlerdir. Bu garanti 17 Şubat 1941’de imzalanan ortak bir bildiri ile de resmîyet kazanmıştır⁵⁴⁵.

⁵⁴⁴ İstoriya Vneşney, s.374.

⁵⁴⁵ İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, C.I. s. 633.

17 Şubat 1941’de Türk-Bulgar ortak bildirisini yayınlanmadan önce Türkiye’nin Bulgaristan’da bir takım faaliyetler içerisinde olduğunu öğrenen ama tam olarak ne olduğu konusunda emin olamayan Sovyetler Birliği, konuyu öğrenmek amacıyla Büyükelçi Vinogradov’a talimat vermiştir. 28 Aralık 1940 tarihinde Dışişleri Bakanı Saraçoğlu tarafından kabul edilen Vinogradov, Saraçoğlu’ndan Türk-Bulgar ilişkileri ve bunun Sovyetler Birliğine yansımalarını öğrenmek istemişse de; Saraçoğlu böyle bir sorunun resmi prosedüre uygun olarak sorulmasını ve hükümet tarafından görüşüldükten sonra da gereken cevabın verileceğini kendisine iletmiştir⁵⁴⁶.

Deklarasyonun ilan edilmesinden sonra Moskova’da Türk Büyükelçisini kabul eden Vişinski H.Aktay’a Türk-Bulgar deklarasyonunun Türk-İngiliz ilişkileri arasında bir hoşnutsuzluk yaratıp yaratmadığını

⁵⁴⁶ A.S.Bilge, **age.**, s.156.

sorduysa da, Türk Büyükelçisi böyle bir durumun söz konusu olmadığını Vişinski'ye iletmiştir⁵⁴⁷.

1940 yılı yukarıda bahsettiğimiz gelişmelerle tamamlandıktan sonra yeni yılda Avrupada savaş Almanya ve müttefiklerinin üstünlüğünde devam etmekteydi. Savaşın gidişatının; Almanya'yı Sovyetler Birliğine saldırmaya götüreceği dönemin strateji uzmanları tarafından da dile getirilmekteydi. Bu minval üzere olası gelişmeleri takip etmek ve 1941 yılının gelişmelerini değerlendirmek amacıyla Türkiye'ye gelmiş olan İngiltere Dışişleri Bakanı Eden (Eden'in Türkiye'ye gelişi 26 Şubat 1941 tarihidir) ile bu gezide kendisine katılan İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Cripps, Ankara'da Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ile Türk-Sovyet ilişkileri konusunda bir görüşme yapmış ve savaşta Türk-Sovyet ilişkilerinin nasıl devam edeceği hakkında Türk tarafının görüşünü sormuştur⁵⁴⁸.

⁵⁴⁷ K.Gürün, **age.**, s.237. Aynı görüşmede Büyükelçi Aktay, Vişinski'ye Bulgaristan'a Kasım 1940'dakine benzer yeni bir heyetin gidip gitmediğini ve aynı konuları görüşüp görüşmediğini sormuş; Vişinski'de Aktay'a cevaben böyle bir heyetin gönderilmediğini söylemiştir.

⁵⁴⁸ "...Türkiye harbe girmedikçe Sovyetlerin Türkiye'ye karşı bir harekete geçmeye cesaret edemeyeceklerini, şayet Türkiye harbe

2 Mart 1941’de Ankara’da Vinogradov’u ziyaret eden Cripps ile Sovyet Büyükelçisi arasında Türk-Sovyet ilişkileri hakkında bir diyalog geçmiştir. Konuşmada Rus tarafı ısrarla Türkiye’nin Bulgaristan politikası üzerinde bilgi edinmek istemiş, genel olarak da Almanya ve savaşın gidişatının Türk-Sovyet ilişkilerine etkisinden bahsedilmiştir. Cripps, 1925 antlaşmasının neden genişletilmediğini sorduğunda da Vinogradov, Türkiye’den resmi bir başvuru beklediklerini, prensip olarak böyle bir genişletmeyi benimsedikleri cevabını vermiştir⁵⁴⁹.

Türk-Sovyet ve İngiliz görüşmeleri Almanya’nın Türkiye Büyükelçisi Von Papen’in endişelenmesine ve Berlin’e bu durumu aktarmasına neden olmuştur. Bahsettiğimiz ikili ve üçlü görüşmelerde daima Almanya’nın herhangi bir ülkeye saldırısı karşısında

girer ve harp talihî Türkiye için mesut bir inkişaf gösterirse, Sovyet hükûmeti bu mesut inkişafı muvazî olarak Türkiye’ye karşı dost, bitaraf ve adeta müttefik muamelesi yapacaklarını zannettiğimi; fakat harp talihî Türkiye için fena neticeler verecek olursa, Sovyetlerin Polonya’ya karşı tutmuş oldukları yolu, Türkiye’ye karşı da tutmaları ihtimalinin çok olduğunu söyledim”. **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.71, K.Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.221-222.

⁵⁴⁹ A.S. Bilge, **age.**, s.158.

alınacak tavır ve yürütülecek politikalar üzerine konuşulması, Almanya'nın Türkiye ölçeğinde bir karşı tedbir alma ihtiyacını ortaya çıkarmış ve Adolf Hitler 4 Mart 1941 tarihinde İsmet İnönü'ye hitaben bir mektup göndermiştir. Mektubunda ana hatları ile Almanya'nın Türkiye'ye saldırmaya niyeti olmadığını belirten Hitler, İnönü'ye güvence vermiştir⁵⁵⁰.

Cripps, Türkiye'den Moskova'ya dönüşünde Saraçoğlu ile yaptığı görüşmeyi Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Vişinski ye aktarmıştır (bu görüşmenin tarihi 6 Mart 1941'dir) ve bunu müteakip de 9 Mart 1941 tarihinde konu ile ilgili Sovyet notası Büyükelçi Haydar Aktay'a iletilmiştir. Notada Sovyetler Birliğinin Türkiye'nin savaş şartları içerisinde olası bir zor durumunda bundan Sovyetler Birliğinin kesinlikle faydalanmayacağı belirtilmektedir⁵⁵¹.

⁵⁵⁰ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.56.

⁵⁵¹ “Bu kere Türkiye'den avdet eden İngiltere Sefiri Cripps'in Hariciye Komiser Muavini Vişinski aracılığıyla Sovyet Hükümetine vaki beyanatından, Türkiye'nin, herhangi yabancı bir devlet tarafın tecavüzüne maruz ve topraklarını silahla müdafaaya mecbur kaldığı taktirde Sovyet Birliğinin de Türkiye'nin işbu müşkül vaziyetinden istifade ile kendisine tecavüz edileceğinden korktuğu anlaşılmaktadır. İşbu rivayetin Sovyetler Hükümetinin vaziyetine

25 Mart 1941 tarihinde Sovyetlerin notasına Türkiye'nin verdiği cevap Ankara'da Türkçe, Moskova'da Rusça olarak yayınlanmıştır. II. Dünya Savaşının en kızgın günlerinden birisinde verilen bu cevap Türk-Sovyet ilişkileri açısından önemlidir. Türkiye'nin cevabı şöyledir:

“Sovyet ve Türk Hükümetleri şu ortak bildiriği yayımlamışlardır:

Türkiye harbe girmeğe mecbur olduğu taktirde Sovyetlerin Türkiye'nin müşkülâtından istifade ederek kendisine hücum edeceklerine dair ecnebî matbuatta

uymadığını ve bilâkis şayet Türkiye herhangi bir yabancı devlet tarafından tecavüze uğrar ve mülkî tamamlığını silahla müdafaaya mecbur olursa, Sovyetlerle arada mevcut saldırmazlık paktına istinaden Türkiye'nin, Sovyetler Birliğinin tam bir anlayış ve bitarafılığına güvенеbileceğini Başvekil ve Hariciye Komiseri namına beyana memurum”. Gürün, **age.**, s.222. Notanın Rusçası için bkz. **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.11, s.201. Bu açıklama ile ilgili olarak Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi H.Aktay 10 Mart 1941'de merkeze gönderdiği bir telgraf ile kendi değerlendirmesini yapmıştır. Aktay'a göre: “Burada alman endişesi gün geçtikçe artmaktadır. Liderlerin ne düşündüğü hakkında bilgi almak mümkün olmamakla beraber halk, Alman-Rus savaşının yakınlaşmakta olduğu kanaatindedir. Bu kanaat liderlerin düşüncelerini yansıtır gözüküyor. Açıklamayı bu ruh havası içinde değerlendiriyorum”. A.S. Bilge, **age.**, s.159.

çıkan haberler üzerine ve bunlarla alâkadar bir istifsar dolayısile Sovyet Hükûmeti aşağıdaki hususları Türkiye Hükûmetine bildirmiştir:

- 1- Bu gibi haberler Sovyet Hükûmeti vaziyetine kat'iyen tevafuk etmemektedir.
- 2- Şayet Türkiye hakikaten tecavüze uğrar ve topraklarını müdafaa için harbe girmeğe mecbur kalırsa o zaman Türkiye, Sovyetlerle arasında mevcut saldırmazlık paktına istinaden Sovyetler Birliğinin tam anlayışına ve tarafsızlığına güvenebilir.

Bu beyanat dolayısile Türkiye Hükûmeti Sovyet Hükûmetine teşekkürlerini beyan etmiş ve Sovyet Rusya'nın da böyle bir vaziyete uğraması halinde Türkiye'nin tam anlayış ve tarafsızlığına güvenebileceğini bildirmiştir”⁵⁵².

⁵⁵² İsmail Sosyal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C.I, s.636, Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.223-224, A.Suat Bige, **Güç Komşuluk**, s. 159-160. A.Suat eserinde notanın günümüz Türkçe'sine uyarlanmış halini verirken diğer eserlerde orijinal metin mevcuttur. Biz anlaşılması zor olmadığından çalışmamızda orijinal

1 Mart 1941'de Bulgaristan ve 25 Mart 1941'de de Yugoslavya'nın Üçlü Pakt'a katılmasının ardından kendi stratejisini çizme yolunda bir adım da Sovyetler Birliğinden gelmiş ve 13 Nisan 1941 tarihinde Moskova'da Sovyet-Japon Saldırmazlık Paktı imzalanmıştır⁵⁵³.

Bir yanda savaş sürerken diğer yanda da dünya devletleri sürekli yeni anlaşmalar, yeni paktlar ve yeni oluşumlar meydana getirmekte, gerek savaş içerisinde ve gerekse savaştan sonra oluşacak dünya konjonktüründe kendilerine daha iyi bir yer aramakta idiler. 1941 yılı II. Dünya Savaşının yıkımlarının tüm Avrupa'yı kasıp kavurduğu, hatta sadece Avrupada kalmayıp diğer kıtalarda da devam ettiği bir yıldır. Böyle bir atmosfer içerisinde kendisine gerek savaş sırası ve gerekse sonrasında en uygun şartları arayan ve denge politikası benimsemiş olan Türkiye, 18 Haziran 1941 tarihinde Almanya ile bir Saldırmazlık Paktı imzalamıştır.

metni vermeyi uygun gördük. Notanın Rusça metni için bkz. **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C. 21, s.404.

⁵⁵³ **Pravda**, 14.04.1941.

Ankara’da Türkiye adına Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ve Almanya adına Büyükelçi Von Papan’ın imza koyduğu anlaşma; Almanya’nın daha kapsamlı olmasını istemesine rağmen Türk tarafının istediği şekilde saldırmazlık paktı şeklinde sınırlandırılmıştır⁵⁵⁴.

Türkiye’nin Almanya ile saldırmazlık paktı imzalaması tam da Almanların Sovyetler Birliğine saldırmasından birkaç gün önceye denk gelmiştir. Bu tesadüfün dışında bu anlaşmanın Türkiye’nin kesin bir denge politikası yürüttüğünü gösterdiğini söyleyebiliriz. Öyle ki İngiltere ve Fransa’nın başını çektiği ittifak grubuna dahil olmak ve adı geçen devletlerle çeşitli anlaşmaları olmasına rağmen Türkiye bu anlaşmalardaki bağlılıklarına zarar getirmeyecek şekilde Almanya ile de bir anlaşmaya girmekten çekinmemiş, her ne kadar adı geçen günlerde imzaların değerleri ve bağlayıcılıkları tartışma konusu olsa da, Türkiye attığı imza ile Almanya

⁵⁵⁴ **Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi**, s.111. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Akandere, **Milli Şef Dönemi**, İz Yay., İstanbul 1998, s.282-283, **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.120. Antlaşmaya göre tarafların ortak çıkarlarını ilgilendiren konu ve meselelerle ilgili uzlaşma ve ortak görüş sağlamak için, dostça görüşmeler yapılacağı açıklanmakta, antlaşmanın imzasının ardından 10 yıl yürürlükte kalacağı belirtilmektedir.

konusunda da tarafsız olduğunu ve kendisini güvenceye almaktan yana tavır koyduğunu göstermiştir.

B-Sovyetler Birliğinin İkinci Dünya Savaşına Katılmasından 1945 Tarihli Sovyet Notasına Kadar Türk-Sovyet İlişkileri

22 Haziran 1941 tarihi Almanya'nın Sovyetler Birliğine karşı saldırıya başladığı tarihtir. Böylelikle II. Dünya Savaşında yeni bir cephe daha açılmış, yeni bir ülke daha savaşın tahrip çemberine girmiştir. Sovyetler Birliği her ne kadar uzun bir süreden beri Alman saldırısını beklemekte idiyse de, nispeten ani sayılan ve Alman zırhlı birliklerinin başlattığı yıldırım harekatı (Barbarossa Harekatı) Sovyetler Birliğinde kısa süreli bir şaşkınlık yaratmış ve Sovyet ordusu ilk sıcak temaslarda başarısız olmuştur.

Almanya, Fransa'nın yenilgisinin ardından İngiltere'yi barışa zorlamak amacı ile birtakım stratejiler ürettiyse de, 1941 yazında Sovyetler Birliğine saldırıncaya kadar bu planlarda başarılı olamamıştır. Çalışma konumuzun da üzerine kurulduğu dönemin

genel görüntüsünü anlamamız için bu girişimlere kısaca değinmekte fayda vardır. Almanya, Fransa'nın kısa sürede yenilmesi üzerine saldırılarını İngiltere üzerine yoğunlaştırmıştır. Manş Denizini aşip herhangi bir kara saldırısı düzenlemeyen Almanya, İngiltere'yi sürekli havadan bombalama yoluna gitmiş, fakat İngiltere'nin aldığı tedbirler ve inatçı tavrı sayesinde hava saldırıları Almanya açısından istenilen sonuçları vermemiştir. Bunun üzerine yeni bir strateji geliştiren Almanya, İtalya ve Japonya ile yaptığı üçlü ittifaka yeni üyeler bularak İngiltere'yi zor duruma düşürmeye çalışmıştır⁵⁵⁵.

Sırası ile üçlü ittifaka İspanya, Bulgaristan, Vichy Fransa'sı, Yugoslavya, Romanya ve en nihayetinde Sovyetler Birliğini sokmaya çalışan Almanya bu girişimlerinin hiç birisinde umduğu sonucu elde edememiştir. Çalışmamızın üst kısımlarında üçlü pakta hakkındaki Alman-Sovyet görüşmelerine değinmiş ve karşılıklı isteklerin fazlalığı nedeni ile başarısızlığa uğradığını belirtmiştik. Sonuçta yürüttüğü stratejiler başarılı olmayan Almanya, İngiltere'nin Britanya bombalanmaya başladığından beri umduğu hamleyi

⁵⁵⁵ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, C.I-II, s. 373-375.

yapmış ve Sovyetler Birliğine saldırmıştır. Böylece Alman orduları yeni bir cephede daha savaşımaya başlamışlar ve İngiltere'ye nispeten de olsa soluk alma imkanı tanımışlardır.

Almanya'nın Sovyetler Birliğine saldırması üzerine Türkiye, 25 Haziran 1941 tarihinde verdiği nota ile tarafsız kalacağını Sovyetler Birliğine bildirmiştir⁵⁵⁶.

Sovyetler Birliğinin de batı bloğu yanında savaşa girmesi ile Avrupada dengeler bir anda değişmiş, Alman üstünlüğü sona ermiştir. 9 Temmuz 1941 tarihinde ise Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir dönem açılmış ve Türkiye, Fransa'nın Sovyetler Birliğindeki çıkarlarının korunması işini üzerine almıştır⁵⁵⁷.

⁵⁵⁶ A.S. Bilge, **age.**, s.161. Fakat gerek dönemin basını ve gerekse Türkiye'de oluşan genel temayül savaşı Almanya'nın kazanması yönünde idi. Bunun nedeni olarak da uzun yıllar süren Türk-Alman müttefikliği, Sovyetlerin özellikle 1934'den sonra Türkiye'ye karşı değişen tavrı, zaman zaman sert ve düşmanca istekleri ile Hitler'in İnönü'ye yazdığı 4 Nisan 1941 tarihli mektup etkili olmuştur diyebiliriz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dönemin Türk basını ve Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar 1939-1954**, Milliyet Yay., İstanbul 1977, s. 206 ve sonrası.

⁵⁵⁷ **Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi**, s.111. Ayrıca bkz. dönemin Sovyet basını.

1941 haziranında yaşanan bir diğerk gelişme de, Alman Dışışleri Bakanlığı'nın Türkiye'deki basını Türk-Alman-Sovyet ilişkileri çerçevesinde tasnife tabî tutmasıdır. Buna göre; Cumhuriyet, La Republique, Tasvir-i Efkâr gazeteleri Alman dostu, Tan gazetesi sol eğilimli, Yeni Sabah ve Haber gazeteleri de Sovyet yanlısı yayın organlarıdır⁵⁵⁸.

Bu arada 12 Temmuz 1941 tarihinde Moskova'da Sovyetler Birliğı ile İngiltere arasında Ortak Harekat anlaşması imzalanmış ve Almanya ve müttefiklerine karşı Sovyetler Birliğı resmen diğerk bloğa geçmiştir⁵⁵⁹.

Sovyet-İngiliz ittifakı Türkiye açısından bakıldığında üzerinde düşünülmesi gereken bir anlaşmadır. İki devletin karşılıklı tavizleri ve istekleri konusunda emin olamayan Türkiye, bu dönemde Sovyetlerin olası bir boğazlara inme isteğinden endişe duymuş, bunu zaman zaman da İngiliz yetkililere dile

⁵⁵⁸ Cemil Koçak, *Almanya'nın Türk Basını Üzerindeki Etkileri*, **Kebikeç**, S.2, İstanbul 1995, s.156.

⁵⁵⁹ F.Armaoğlu, **age.**, s.377. Antlaşmanın İngiliz kaynaklarındaki ayrıntılar için bkz. Sir Ernest Llewelly Woodward, **British Foreign Policy in the Second World War**, Volume 1-2, H.M.S.O., London 1962.

getirmiştir. Aynı zamanda Almanya'nın Sovyetler Birliği ile savaş hali nedeniyle Berlin'deki Ribbentrop-Molotov görüşmelerini ve bu toplantılardaki Rusların boğazlarla ilgili isteklerini Türkiye'ye duyurması da Türk tarafının endişelerinin artmasına sebep olmuştur. Bu durum hem İngiltere ve hem de Sovyetler Birliğini rahatsız etmiş, onlar da Almanya'ya karşı kendi kozlarını öne sürmüşlerdir.

Bu arada 9 Temmuz 1941'de gerçekleşen bir başka hadise de Seefalke adlı Alman ticaret gemisinin Boğazlardan geçerek Karadeniz'e çıkmasıdır. Sovyetler Birliği yetkilileri adı geçen geminin bir hücumbot olduğunu savunmuşlar ve savaşta oldukları bir devletin savaş gemisini Boğazlardan geçirdiği için Türkiye'ye tavrı almışlardır. Türkiye ise bu geminin uluslar arası kayıtlarda ticari gemi olduğunu söylemiş ve mevcut anlaşmalar gereği ticari gemileri arama yetkisinin olmadığını Sovyet tarafına deklare etmiştir⁵⁶⁰.

⁵⁶⁰ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 241. Ayrıca bkz. Süleyman Seydi-Steven Morewood, *Turkey's Application of the Montreux Convention in the Second World War*, **Middle Eastern Studies**, Volume 41, Routledge Taylor&Francis Group Publishing, London 2005, s.79-101.

Tüm bu gelişmeler yukarıda da değindiğimiz üzere Türkiye'nin Sovyetler Birliğinin planları üzerindeki endişesini attırmakta idi ve bu durum İngiltere ile Sovyetler Birliğinin 10 Ağustos 1941 tarihinde ortak bir nota vererek, Türkiye'nin kaygılarını ortadan kaldırmaya çalışmalarına neden olmuştur⁵⁶¹. Her ne kadar adı geçen nota Türkiye tarafından memnuniyetle karşılanmışsa da, Türkiye'nin endişelerinin tamamen ortadan kalktığını söylememize imkan yoktur.

İngiltere ile Sovyetler Birliği, Türkiye'ye güvence verdikten 15 gün sonra 25 Ağustos 1941 de İran'ı işgal etmişlerdir. Ege denizi'nin Almanya'nın kontrolüne girmesini müteakip İngiliz-Sovyet yardımlaşma hattının en güvenilir yolunu İran üzerinden düşünen iki müttefik

⁵⁶¹ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti, Montreux Sözleşmesine olan sadakatini teyid ile Boğazlar konusunda saldırgan bir niyet veya talebi bulunmadığı hususunda Türk Hükümetini temin eder. URSS Hükümeti ve keza Birleşik Krallık Majesteleri Hükümeti, Türkiye Cumhuriyeti toprak bütünlüğüne titizlikle riayet etmeye hazırdır. Türk Hükümetinin savaşa sürüklenmemek arzusunu tamamen takdir eden URSS Hükümeti ve keza Birleşik Krallık Majesteleri Hükümeti, Türkiye'nin bir devletin saldırısına uğraması halinde ona her türlü yardım ve müzaheretini göstermeye de hazırdırlar. **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.80, 125. K.Gürün, **age.**, s.241.

bu duruma olur vermeyen İran'ı işgal ederek planlarının işlemlerini sağlamışlardır. Bu işgal 1946 yılına kadar devam edecektir⁵⁶².

9 Ekim 1941 tarihinde Türk-Alman mal mübadelesi ve tediye anlaşması imzalanmıştır. Bu durum Türkiye'nin tam tarafsız olduğunu göstermesi açısından da ayrıca önemlidir. Türkiye bir yandan batı bloğu ve Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler içerisinde kalmaya gayret ederken diğer yandan da Almanya ile ilişkilerini güçlendirmeye çalışmaktadır.

14 Ekim 1941 tarihinde de Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları savaş şartları dolayısı ile tehlike altında bulunan ve işletmesinde sıkıntılar ortaya çıkmış olan Uzunköprü-Svilinograd arasındaki sefer ve istasyonların işletilmesini üzerine almıştır⁵⁶³.

⁵⁶² Deneyimli bir diplomat olan Selahattin Ülkümen, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin İran'ı işgalinin zamanın diplomatik çevrelerinde şaka konusu bile olduğu, Rusların kuzeydeki İran havvarını, İngilizlerin de güneydeki İran petrolünü kendi aralarında paylaştıklarının söylendiğini belirtmektedir. Selahattin Ülkümen, **Bilinmeyen Yönleriyle Bir Dönemin Dışışleri**, Gözlem Gazetecilik ve Basın Yayın A.Ş., İstanbul 1993, s.40.

⁵⁶³ **Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi**, s.111.

1 Kasım 1941’de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı açılış konuşmasına geçmeden önce, son olarak Hitler’in 6-8 haftada sonlandırmayı planladığı Rusya saldırısının son durumuna göz atmamızda fayda vardır. Barbarossa Harekatı⁵⁶⁴ adı verilen ve hızla Sovyetler Birliğinin önemli merkezlerini ele geçirerek onu etkisiz hale getirmeyi planlayan saldırı, Alman zırhlı birliklerinin katılımı ile Mareşal Paulus’un yönetiminde gerçekleştirilmiştir. Başlangıçta Alman ordusunun teknik gücüne direnemeyen Sovyet ordusu hızla geri çekilmiş ve Almanlar kısa sürede Ukrayna, Kırım ve Leningrad civarını ele geçirmişlerdir. Fakat kışın yaklaşması ve havanın sertleşmesi, Sovyet direnişinin yoğunlaşması gibi etkenler 1941 sonbaharında Alman ordularının ilerleyişini yavaşlatmış, savaş Leningrad’ın doğusundan Kalinin’e, oradan da Moskova’nın batısı, Tula, Kharkov ve Rostov a inen bir çizgi boyunca kilitlenmiştir⁵⁶⁵. Özellikle 25 Ekim tarihli Moskova önlerindeki

⁵⁶⁴ <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/judsov.htm>.

⁵⁶⁵ F.Armaoğlu, **age.**, s.383.

başarısızlık Almanların Barbarossa hareketını 6-8 haftada bitiremeyeceklerinin kesin ispatı olmuştur⁵⁶⁶.

İsmet İnönü'nün Türkiye ve dünya açısından oldukça hareketli geçen 1941 yılını yorumladığı ve gelecek yıla dair beklentilerini yansıttığı Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açış konuşmasında çalışmamızın ilgilendiren kısımlar şöyledir⁵⁶⁷:

“...Balkan olayları ile başlayan hareketler, Irak ve Suriyedeki gelişmelerle batı ve cenup komşularımızı muharebe ve işgal alanı haline koydu ve birdenbire bir dev adımı atarak Alman-Sovyet silahlı ihtilafını meydana çıkardı. Böylece şimal komşumuz da harbin yangınları içine girdikten sonra, diğer komşumuz İran işgal faciasını gördü.

...Almanya ile münasebetlerimiz, Balkan hareketleri esnasında en çetin imtihanını geçirmiştir, denilebilir. O zaman bizdeki alâka ve endişeyi lâyük

⁵⁶⁶ Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi, s.111.

⁵⁶⁷ İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973, C.II, s.20-21.

olduğu ehemmiyetle gören ve anlayan Alman Devletinin Sayın Reisi Hitler, bana yazdığı hususi mektupta, memleketimize karşı dostluğunu göstermiş; ve Hükümetin tasvibile kendisine vermiş olduğum cevap, ve bir kere daha vaki olan mektuplaşmamız, 18 Haziran 1941 tarihli Türk-Alman muahadesini vücuda getiren karşılıklı itimat havasını yaratmıştır. Bu neticeyi memnuniyetle kaydetmek isterim.

Türk-Alman münasebetleri, o tarihten beri hiçbir zaman bulunmayan bir dostluk takip ediyor. 18 Haziran 1941 tarihli dostluk ve saldırmazlık muahadesinin hükümleri, her şart içinde mahfuz olarak devam ediyorlar ve devam edeceklerdir. Son günlerde imzasına muvaffakiyet elveren ve yakında yüksek tasdikinize arz edilecek olan Türk-Alman Ticaret Anlaşması, bu dostluk ve itimat siyasetinin hayırlı bir semeresi olarak telâkki edilmeye lâyıktır”.

İnönü'nün konuşmasında Almanya'ya ağırlık vermesi ve Sovyetler Birliği konusunda herhangi bir yorumda bulunmaması oldukça düşündürücü olup, uzun zamandan beri TBMM açış konuşmalarında kendisine

yer bulan Türk-Sovyet ilişkileri konularının bu nutukta olmaması, Türk-Alman ilişkilerinin belirli bir seviyeye gelmesinden tutun da Türk-Sovyet ilişkilerindeki gerginlik, kırgınlık ve endişelere kadar pek çok sebebe dayandırılabilir.

7 Aralık 1941 tarihi İkinci Dünya Savaşı'nın seyirinin değiştiği çok önemli bir gündür. 7 Aralık sabahı Japon uçaklarının Pearl Harbour'ı bombalaması sonucu Amerika Birleşik Devletleri savaşa dahil olmuş, 11 Aralık 1941 tarihinde de Almanya'ya ile karşılıklı olarak birbirlerine savaş ilan etmişlerdir⁵⁶⁸.

⁵⁶⁸ Amerika ile Japonya arasındaki ihtilaf Pearl Harbour saldırısından epeyce önceye dayanmaktadır. Çin üzerindeki Japon hareketi, Amerika'daki Japon finans gücü, Japonya'nın baskı stratejisiyle elde ettiği çeşitli ticari imtiyazlar, Amerika'nın Grönland'da kurduğu üs, Japonya'nın Hindçin hareketi gibi yığılarak gelen birtakım olaylar iki ülke arasındaki gerginliğin tırmanmasına sebep olmuş, Amerika'nın ülkesindeki Japon alacak ve mallarını dondurması ve Japon ticaretini kontrol altına alması ise bardağı taşırmıştır. Bunun üzerine iki ülke arasında karşılıklı notalar savaşı başlamıştır. bunlarda savaşın başlamasından önceki son notalar oldukça önemlidir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/wwii/pmnu.htm>) Nihayetinde diplomatik çabalar sonuç vermemiş ve Japonya'da egemen olan Amerika'ya savaş açma isteği galip gelerek Pearl Harbour saldırısı ile iki ülke savaşa girmiştir.

Türk-Sovyet ilişkileri kapsamında 1941 yılının sonlarında gerçekleşen bir diğer hadise de, İngiltere Dışişleri Bakanı Eden ile Stalin arasında gerçekleşen görüşmede Türkiye ile alakalı konuların konuşulmasıdır. Bu görüşmede Stalin özet olarak Eden'e Türkiye'ye (savaş sonrası ganimetlerin paylaşılması konusunda ve Türkiye'nin batı bloğunun yanında savaşa girdiği farz edilerek yapılmış bir açıklamadır) On iki adanın, Bulgaristan ve Suriye'den de bir kısım toprakların bırakılabileceğini söylemiştir⁵⁶⁹.

Bu arada 1941 yılının son günlerinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay, 17 Aralık 1941

⁵⁶⁹ Eden-Stalin görüşmelerinin detayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bradley F. Smith, **Sharing Secrets With Stalin: How the Allies Traded Intelligence 1941-1945**, University Press of Kansas, Kansas 1996, s. 54 ve sonrası. Stalin'in bu önerisi Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay tarafından da doğrulanmış hatta Büyükelçi adı geçen toprakların Türkiye savaşa girmese bile Türkiye'ye verilebileceğini söylemiştir. Bu teori Türk diplomasi çevrelerince pek inandırıcı bulunmamış ve Sovyetlerin; özellikle de Stalin'in karşılıksız bir şey vereceği umulmamıştır. Bu arada konudan haberdar olan Almanya'da, Türk makamlarına İngiltere ile Sovyetler Birliğinin muhtemelen gizli bir anlaşma yaptığı ve tahminlerine göre Rusların boğazları istediğini söylemişlerdir. A.Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s.162, **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.128 ve sonrası, Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.242-243. Eden-Stalin görüşmesi ve burada ortaya atılan fikirler daha sonra Amerika'nın sınırların peşinen çizilmesine karşı çıkması üzerine hayata geçmeyecektir.

tarihinde Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Dekanozov⁵⁷⁰ ile bir görüşme yapmış ve ondan Türkiye'nin tam tarafsızlığı ile dostlarına büyük fayda sağlamakta olduğu iltifatını işitmiştir⁵⁷¹.

1941 yılında Türk-Sovyet ilişkileri kapsamında gerçekleşmiş olan bir diğer olay da yılın sonlarına doğru hava muhalefeti nedeniyle Samsun, Sinop ve İnebolu limanlarına Sovyet gemi mürettebatının sığınması ve bunların ülkelerine gönderilmesi için gereken masrafın Türkiye tarafından karşılanmasıdır. Adı geçen denizciler 1942 yılının başlarında ülkelerine dönmüşlerdir⁵⁷².

⁵⁷⁰ Tam adı Vladimir Georgieviç Dekanozov, doğumu 1898 Bakü, ölümü 1953 Moskova. Sovyet Diplomat ve Kızıl ordu üyesi. 1918'de Kızıl orduya katıldıktan sonra ölümüne kadar pek çok görevde bulunmuş bir devlet adamıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. K.A. Zaleskiy, **İmperiya Stalina**, s.140.

⁵⁷¹ Ahmet Suat Bilge'nin Güç Komşuluk adlı kitabında görüşmeyi yapan Büyükelçi olarak Cevad Açıkalin'ın adı verilmektedir (s. 163) lakin adı geçen görüşme yapıldığı tarihte Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Ali Haydar Aktay'dır ve kendisi görevini 1942 yazına kadar devam ettirecektir. Bilge'nin takdire şayan çalışmasındaki bu ihtilaf kuvvetle muhtemel bir yazım hatasından kaynaklanmaktadır. Adı geçen görüşmenin ayrıntıları için bkz. **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.20, s. 302.

⁵⁷² **BCA**, f.30.18.01.02, y.98.41.13.

1941 yılı yukarıda ana hatları ile bahsettiğimiz şekilde kapandıktan sonra 1942 yılı, Ocak ayında Sovyet kuvvetlerinin Alman ordularına karşı saldırısı ile başlamıştır. Uzunca bir süre savunma pozisyonunda kalan Ruslar, Amerikan yardımının 1942 sonlarında ellerine ulaşacağı haberini aldıktan ve Sovyet yönetiminin ülkenin doğu kısımlarında gerçekleştirdiği düzenlemeler ve silah üretiminin artması sonucu yeni yılla beraber Almanların üzerine taarruza geçmişlerdir⁵⁷³.

1942 yılının Şubat ayında Sovyetler Birliğine ait Avenesov adlı petrol tankeri İstanbul'a yükünü boşalttıktan sonra Çanakkale Boğazından Akdeniz'e çıkış yapmış ve bu sırada kimliği tespit edilemeyen bir denizaltı tarafından batırılmıştır. Geminin kurtulan mürettebatı Çanakkale Devlet Hastanesi'nde tedavi edilmiş ve bu denizcilere gösterilen iyi kalplilik ve derin alâka neticesinde Sovyet Büyükelçisi Vinogradov,

⁵⁷³ Bu düzenlemelerden en önemlileri olarak yüz binlerce gönüllünün cepheye gitmek için başvuruda bulunması, 1360'dan fazla endüstri tesisinin sökülerek ülkenin doğu kısımlarında istila tehdidi olmayan bölgelere taşınması ve bunun için 1.5 milyon vagonun tedarik edilmesi sayılabilir. N.V. Yeliseyeva-A.Z.Manfred, **Yakın Çağlar Tarihi**, s.507.

Dışışleri Bakanı Saraçoğlu'nu 10 Şubat 1942 tarihinde ziyaret ederek teşekkürlerini sunmuŐtur⁵⁷⁴.

1 Nisan 1942 tarihinde Túrkiye'de Sovyet Ticaret Temsilciliđinden Kornikov ve İstanbul'daki Sovyet BaŐkonsolosluđundan Pavlov hakkında Ankaradaki Alman Büyükelçisi Von Papen'e suikast düzenlemek suçundan dava açılmıştır⁵⁷⁵. Dava Sovyet basınında Túrkiye aleyhine olumsuz bir hava esmesine sebep olmuş ve Túrkiye aleyhine birtakım yazılar neŐredilmiştir⁵⁷⁶. Suikastla ilgili olarak ayrıca Yugoslav Üniversite öğrencileri Abdurrahman Sayım ve Süleyman Sauf'da tutuklanmışlardır⁵⁷⁷. Sovyet elçilik görevlileri yapılan yargılama sonunda 16 yıl 8 er ay hapis cezası almışlardır.

İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında 26 Mayıs 1942 tarihinde 20 yıllık ittifak antlaşması imzalanmış fakat Túrkiye bu anlaşmadan kuŐkuya düşmüŐtur⁵⁷⁸.

⁵⁷⁴ **BCA, f.30.10, y.250.687.5.**

⁵⁷⁵ **Túrkiye Cumhuriyeti 80. Yıl Kronolojisi, s. 114.**

⁵⁷⁶ **Pravda 02.04.1942, İzvestiya 03.04.1942 ve sonraki günler.**

⁵⁷⁷ **Pravda 05.04.1942.**

⁵⁷⁸ **Túrkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi, s115., Ayrıca bkz. Bradley F. Smith, Sharing Secrets With Stalin: How the Allies Traded Intelligence 1941-1945.**

Türkiye'nin bu anlayışından neden kuşkulandığının sebeplerini çalışmamızın geçmiş kısımlarında Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye karşı tutumlarını anlatırken çeşitli defalar vurgulamış olduk.

Bu arada Almanya'nın Türkiye üzerindeki baskı ve onu kendi yanında savaşa sokma girişimleri 1942 yılı boyunca devam etmiştir⁵⁷⁹.

İkinci Dünya Savaşının kaderini değiştiren cephe olarak bahsedilen Stalingrad savaşları Temmuz 1942'de başlamıştır⁵⁸⁰.

Bahsedilen dönemde Türk-Sovyet ilişkileri açısından gelişen bir olay da Moskova Büyükelçisi Ali

⁵⁷⁹ Osman Akandere, **Milli Şef Dönemi**, s.284. Bu arada 1942 yılında Almanya'nın Sovyet topraklarındaki ilerleyişi, Türkiye'nin savaştan galip ve güçlü bir şekilde çıkacak Sovyetler Birliğinin emellerinden çekinmesi ve uzun yıllardır süregelen Türk-Alman dostluğu 1942 yılında Türk kamuoyunda iyice hissedilmeye başlamıştır. Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerde "Türkiye'de herkesin Sovyetler Birliği üzerinde bir Alman zaferi için dua ettiğini" söylemekten herhangi bir çekince duymamıştır. Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945**, Yurt Yay., Ankara 1986, s.183.

⁵⁸⁰ Stalingrad cephesinin resim, plan ve harita detaylı incelemesi için bkz. Heinz Schröter, **Stalingrad**, Eduard Kaiser Verlag Yayınevi, Wien (tarihsiz).

Haydar Aktay'ın yerine Cevad Açıkalın'ın Ağustos 1942'de göreve başlamasıdır.

21 Ağustos 1942'de Molotov'la görüşen Açıkalın bu görüşmede ağırlıklı olarak Almanların Kafkasya'ya doğru ilerlemesi ve Türkiye'nin hazırlıkları ve tavrı konusunda Sovyet yetkililere bilgi vermiştir⁵⁸¹. Zaman zaman İngiliz ve Sovyet mahfillerinde konuşulan konu Almanların Kafkasya ve Baku'yü alması, Türkiye'nin Doğu Karadeniz bölgesinde yapmakta olduğu askeri yığınak ve Türkistan'dan Sovyet ve İngiliz kuvvetlerine yapılması muhtemel saldırılar idi.

1942 yılı İkinci Dünya Savaşında Almanlar ve müttefiklerinin üstünlüklerini kaybetmeye başladıkları, durumun eşitlenmeye başladığı yıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar ibre Müttefikler lehine 1943 yılında dönecekse de 1942'den itibaren Mihver devletlerinde önemli bir düşüş ve Müttefiklerde ise önemli bir yükseliş fark edilmektedir.

⁵⁸¹ "...hudutlarımız dahilinde alınan bu basit koruma tedbirinin Sovyetlere taarruza hazırlık olarak tefsir edilmiş olmasıdır ki, bununla Türk-Sovyet ilişkilerine Türkiye'nin bakış açısı arasındaki uygunsuzluktan dolayıdır". **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.130.

Konumuzu doğrudan ilgilendirdiği için kısaca 1942 yılında savaşın gidişatına değinmemizde fayda vardır. Daha önce söylediğimiz gibi Temmuz 1942’de Stalingrad üzerinde yoğunlaşan ve bu şehri kesinlikle almayı planlayan Alman taarruzu Sovyetlerin ciddi direnişi sebebiyle sonuçlandırılmamıştır. Yaz ve sonbahar boyu devam eden savaşa 2 milyon Alman piyadesi ve pek çok zırhlı birliği, hava kuvvetleri vb. katılmıştı. 24 Kasım 1942’de başlayan en şiddetli saldırı da, Sovyet orduları tarafından savuşturulunca Almanya’nın Stalingrad’ı alma şansı kalmamıştır. Stalingrad’da 2 Şubat 1943’te Sovyet karşı saldırısı başlayacak ve başlarında Mareşal Paulus’un da bulunduğu 22 general ve 190 bin kişilik Alman askeri gücü Ruslara teslim olacaktır⁵⁸².

Savaşın bir diğer kilit ülkesi de Japonya idi ve 1942 yılına gelene kadar Japonlar savaştıkları cephelerde başarılı olmuşlardı ve Japonya, Uzak Doğu ve Pasifik Adalarında önemli başarılar elde etmiştir. 1942 yılında Japon başarıları devam ettiyse de, bu yıl zaman zaman

⁵⁸² F.Armaoğlu, **age.**, s.383.

onların bazı cephelerde başarısız oldukları gözlenmiştir. Bunların başında Haziran 1942’de gerçekleşmiş olan ve Japon donanmasının önemli kayıplar verdiği Midway Deniz Savaşı gösterilebilir.

1942 yılı Alman denizaltı saldırıları açısından da Almanya’nın üstün olduğu son yıldır. 1942 öncesinde yaptığı saldırılar ile İngiltere ve Amerika’ya önemli ticari kayıplar verdiren Almanya, bu dönemde önemli bir denizaltı kaybı da yaşamamıştır. 1942’de ise Müttefiklerin ticari filolarına yine önemli zararlar verse de bu kez Almanlar önemli miktarda denizaltı kaybı vermişlerdir.

Hava savaşları açısından bakacak olursak 1942’ye gelinceye kadar İngiltere ve Sovyetler Birliğini sürekli bombalayan Alman uçakları çok kayıp verseler de düşman hedef noktalarında da önemli zararlar vermişlerdir. 1942’de dengelerin değişmeye başlaması ile Alman bombardımanlarında durgunluk oluşurken

özellikle Amerika ve İngiltere zaman zaman Almanya'nın çeşitli bölgelerini bombalamışlardır⁵⁸³.

Çalışmamızın ana konusuna dönecek olursak Türk-Sovyet ilişkileri açısından değerlendirilebilecek bir gelişme de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1942 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışında bir önceki yıl olduğu gibi Türk-Sovyet ilişkilerinden bahsetmeyişidir. Önceki yıllarda gelenek haline gelmiş olan bu konu yavaş yavaş tam tersi istikamette gelenekselleşmektedir.

Bu arada Müttefik kuvvetlerin askeri başarıları karşısında savaşı bir an evvel sonlandırmayı kafasına koymuş olan Churchill⁵⁸⁴ kafasındaki plan gereği

⁵⁸³ **Age.**, s.383-385.

⁵⁸⁴ Tam adı Sir Winston Churchill (Leonard Spencer). Doğumu 30 Kasım 1874 Oxfordshire, ölümü 24 Ocak 1965 Londra. İngiliz Devlet Adamı, Başbakan (1940-45, 1951-55) ve yazar. Soylu bir aileden gelen Churchill Askeri Akademiden mezun olmuştur. Daha sonra kısa bir süre gazetecilik ardından hem askerlik hem de muhabirlik yapmıştır. Daha sonra bir dönem Parlamenterlik de yapan Churchill basınla olan ilişkisini sürdürmüştür. Ticaret Bakanlığı (1908), Deniz Kuvvetleri Bakanlığı (1911), Savaş Bakanlığı (1919), Sömürgeler Bakanlığı (1921), İkinci kez Deniz Kuvvetleri Bakanlığı (1939), Başbakan (1940, 1951) görevlerinde bulunmuştur. Ayrıca çok sayıda kitap yazmış ve anılarını yayınlamıştır. **Ana Britannica**

Türkiye'nin 1943 yılında müttefikler yanında savaşa sokulması gerektiğini düşünüyordu. Görüşlerini almak ve durum değerlendirmesi yapmak amacıyla 24 Kasım 1942'de Stalin'e bir mektup gönderen Churchill, Sovyet liderine Roosevelt⁵⁸⁵ ile Türkiye hakkında yaptığı temaslara anlatmış ve Türkiye'nin müttefikler yanında savaşa girmesi neticesinde ortaya çıkacak olumlu sonuçları sıralamıştır⁵⁸⁶.

Ansiklopedisi, *Churchill, Sir Winston (Leonard Spencer)*, C.V, Ana Yayıncılık, İstanbul 1987, s.609-611.

⁵⁸⁵ Tam adı Franklin D(elano) Roosevelt. Doğumu 30 Ocak 1882 New York, ölümü 12 Nisan 1945 Warm Springs. ABD'nin 32. ve üst üste 4 kez göreve seçilen tek başkanı. Varlıklı bir ailenin tek çocuğu olan Roosevelt, hukuk fakültesini bitirdikten sonra bir süre avukatlık yapmıştır. 1910'da New York Eyalet Senatosuna girerek siyasete başlamış, 1912 de tekrar aynı göreve seçilmiştir. 1913'te Deniz Kuvvetleri Bakan Yardımcılığına atanmıştır. New York Valiliği (1928, 1930) yaptıktan sonra 1932 yılında Başkan seçilmiştir. Üst üste 4 kez Başkan seçilen Roosevelt San Fransisco Konferansına katılma hazırlıkları yaptığı Warm Spring'te ani bir beyin kanaması sonucu ölmüştür. **Ana Britannica Ansiklopedisi**, *Roosevelt, Franklin D(elano)*, C.XVIII, Ana Yayıncılık, İstanbul 1989, s.486-488.

⁵⁸⁶ “Başkan Roosevelt'e Türkiye ile ilgili bazı düşüncelerimi bildirdim ve onun da kendi açısından benzer görüşlere varmış olduğunu anladım. Türkiye'nin bizim yanımızda harbe girmesini temin için hepimizin yeni bir gayret göstermemiz gerektiğini düşünüyorum. Bu maksatla, Birleşik Devletlerin, Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve statükosu konusunda bir İngiliz-Rus garantisine katılmasını istemekteyim....

...Türkiye bize katılacak olursa, sadece Karadenizde sizin sol kanadınıza uzanan deniz yolunu açmaya yönelik harekâta başlamakla kalmaz, sizin Kafkaslardaki ana petrol kaynaklarını

Stalin, 28 Kasım 1942’de gönderdiği cevapta Türkiye hakkında Churchill ile aynı görüşlere sahip olduğunu bildirmiştir⁵⁸⁷.

Bu arada Aralık 1942’de Molotov’u ziyaret eden Büyükelçi Cevad Açıkalın ile Dışişleri Bakanı arasında Türkiye’nin savaşa girmesi durumu ve Almanların bu konuda olabilecek tepkileri ile genel durum

başarılı savunuşunuz sonucu, Mihver için hayatî önem kazanmış olan, Romanya petrol sahalarını da, Türkiye’deki üslerden ağır şekilde bombalayabiliriz”. Churchill, **The Hinge of Fate**, s.605-607’den aktaran Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.245.

⁵⁸⁷ **Age.**, s.245. “Türkiye’yi bizim yanımızda baharda savaşa sokmak için her şeyi yapmanın gerekliliği ile ilgili olarak Başkan Roosevelt ve size katılıyorum. Bu kuşkusuz Hitler ve onun suç ortaklarının kısa sürede yenilgisi için çok şey ifade eder”. Nurer Uğurlu, **İkinci Dünya Savaşı’nda Stalin, Roosevelt ve Churchill’in Türkiye Üzerine Yazışmaları**, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul 2000, s.55. Nurer Uğurlu başkanlığındaki bir heyet tarafından çevirilerek yayınlanan belgelerin asılları **Correspondence Between the Chairman of The Coucil of Ministers of the USSR and the Presidents of the USA and the Prime Ministers of Great Britain During the Great Patriotic War of 1941-1945** adlı kitaptan alınmıştır. Adı geçen eseri biz Kiev Taras Shevchenko Bilibiateka’da yaptığımız araştırmalarda Sovyet dönemi eserler kısmında bulduk ve orijinal nüshayı da gördük. Yine de çalışmamızda Nurer Uğurlu ve ekibinin çevirilerini kullanmayı uygun bulduk. Uğurlu ve ekibi çalışmalarında ayrıca **Soviet Peace Efforts On The Eve of World War II** adlı kitaptan da bazı alıntılar yapmışlardır. Biz yeri geldikçe onlardan da yararlandık ve kullandığımız tüm belgelere Nurer Uğurlu’nun çalışmasını kaynak göstermeyi uygun bulduk.

değerlendirmesi yapılmıştır. Molotov'un Churchill'in mektubuna izafen sorduğu sorulara bu mektuptan haberi olmayan ve Ankara'dan herhangi bir talimat almamış olan Büyükelçi kendi düşüncesini kullanarak; Türkiye'nin genel politikaları eksenli cevaplar vermiştir⁵⁸⁸.

Çalışmamızın bu noktasında dönemin ve Türkiye'nin önemli diplomatlarından Feridun Cemal Erkin'in 1942 yılının sonlarındaki Türk-Sovyet ilişkileri hakkındaki genel yorumunu vermemiz kanaatimizce faydalı olacaktır. Erkin'e göre: "Bir yandan, Sovyetler tarafından gösterilen mağrur eda, öte yandan, Türklerin haklı endişeleri sebebiyle, Moskova ile Ankara arasındaki temaslardan faideli bir netice beklemek abes idi. Her iki tarafın, davranışlarını intizara ve diğer taraftan gelecek telkinlerin inhisar etmek için aynı dikkat ve itinayı gösterdikleri belli idi"⁵⁸⁹. Yine Erkin'e göre Molotov'a ayak uydurarak Ankaradaki Sovyet Büyükelçisi Vinogradov'da ecnebi meslektaşlarıyla

⁵⁸⁸ **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 132 ve sonrası.

⁵⁸⁹ Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.208.

görüşmelerinde Türkiye'nin izlediği politikayı şiddetle yermekte idi⁵⁹⁰.

1942 yılı yukarıda bahsettiğimiz olaylar çerçevesinde sona ermiş ve 1943 yılı ile birlikte dünyada ve savaşta yeni bir sayfa açılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi 1943 yılı İkinci Dünya Savaşında üstünlüğün mihver devletlerinden müttefiklere geçtiği yıl olacaktır.

1943 yılının ilk önemli olayı 14-24 Ocak tarihlerinde Fas'ın Kazablanka şehrinde gerçekleştirilen Konferanstır. Roosevelt ve Churchill'in öncülüğünde yapılan konferansta Sicilya'ya çıkarma yapılması, Balkanlarda yeni bir cephe açılması ve bunun için de Türkiye'nin savaşa katılmasını sağlamak için hazırlıklara başlanması, mihver Devletleri tamamen yenilinceye kadar mücadeleye devam edilmesi ve Çin'e yardım edilmesi kararları alınmıştır⁵⁹¹.

⁵⁹⁰ **Age.**, s.209.

⁵⁹¹ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, s.617.

Kazablanka Konferansından sonra kafasında Türk yetkililerle yüz yüze bir görüşme tasarlayan ve gerek Amerika ve gerekse Sovyetler Birliği ile ortaklaşa alınan karar gereği Türkiye'yi savaşa sokma planını uygulamak isteyen Churchill, evvela ülkesinin Savaş Konseyi'ne takılmıştır. Churchill'in yapmak istediği görüşmeyi şartların olgunlaşmadığını öne sürerek tasvip etmeyen İngiliz Savaş Konseyi, Churchill'in ısrarlarına karşılık buluşmaya onay vermiştir. Bu buluşmadan Roosevelt ve Stalin'in de haberi vardır ve özellikle Roosevelt'de İnönü'yü adı geçen buluşma için davet niteliğinde bir telgraf göndermiştir⁵⁹².

Başlangıçta Kıbrıs yahut Ankara'da yapılması düşünülen görüşmeler daha sonra çeşitli nedenlerle Adana'ya alınmıştır⁵⁹³. 30-31 Ocak 1943'te Adana hava

⁵⁹² Haluk Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, İkinci Cihan Harbinin Başından Truman Doktrinine Kadar 1939-1947**, SBF Yay., İstanbul 1979, s.118.

⁵⁹³ Toplantıya Türkiye adına Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ve Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu katılmıştır. İngiltere adına ise Başbakan Winston Churchill, Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen, Dışişleri Müsteşarı A.Codogan, Genel Kurmay Başkanı Orgeneral A.Brooke ve İran-Irak Komutanı General M.Wilson katılmıştır. A.Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s.168.

meydanına yakın özel bir vagonda⁵⁹⁴ gerçekleştirilen görüşmelerde Churchill, savaşın genel gidişatı ve Türkiye'nin almasını düşündükleri rol ve bunun için gereken askeri hazırlıklardan bahsetmiştir. Aynı şekilde Türk-Sovyet İlişkileri de genel konuşma içerisinde zaman zaman kendisine yer bulmuştur⁵⁹⁵.

Adana konferansının genel içeriği için, Churchill'in Türkiye'yi savaşa sokmak için yer yer askeri yardım vaatleri ile iştahını kabarttığı; yer yer de Türk-Sovyet ilişkileri kozunu kullanarak aba altından sopa gösterdiğini söylememiz mümkündür. Adı geçen dönemde Türk Dışişleri ve Askeri yetkilileri Almanların Sovyet cephesinde kendisi için daha güvenli bir hatta çekilmesini ve bunun neticesinde de elinde bir miktar kullanılabilir askeri gücün birikeceğini düşünüyorlardı. Bu sebeptir ki Türk makamları bu gücün Türkiye üzerine yönelmesinden endişe etmiş ve Churchill'in

⁵⁹⁴ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Salutaş - William Charles Brice, *Churchill in Turkey 1943*, **Journal of the Churchill Centre & Societies**, S. 126, London 2005, s. 30- 33.

⁵⁹⁵ "...Stalin'in Türkiye'yi bir saldırıya karşı kendini korumaya hazır ve iyi silâhlanmış görmeyi özellikle istediğini biliyorum". W.Churchill, **The Hidge of Fate**, s.613-617'den aktaran Kâmuran Gürün, *age.*, s.247.

tekliflerini değerlendirirken bu doneyi de akıllarının bir köşesinde tutmuşlardır⁵⁹⁶.

Adana görüşmeleri öncesi ve sırasında İngiliz yetkililer Stalin başta olmak üzere Sovyet yönetiminin Türkiye'ye askeri yardım yapılması ve Türkiye'nin müttefikler yanında savaşa girmesini istediğini belirtmişlerse de, F.Cemal Erkin'in yorumları bunun tersinedir: "Sovyetlerin Adana Konferansı yüzünden bir huzursuzluğa uğradıkları her geçen gün görünüyordu. Şüphesiz, onlar Türkiye'nin Müttefikler yanında harbe girmesini istemekte idiler. Ancak bu arzu Türkiye'nin evvela mağlup olarak Alman istilasına uğraması gizli arzu ve şartına bağlı idi. Müttefiklerin yanında muzaffer bir Türkiye, Rusların Balkanlar konusundaki plânlarının gerçekleşmesinde büyük bir tedirginlik konusu olurdu. Rus hoşnutsuzluğu, evvelâ, Adana görüşmelerinin uyandırdığı kuşkuda görülmüştür. Ruslar, Türk-İngiliz görüş birliğinin mânasına nüfuz etmek istiyorlardı"⁵⁹⁷.

⁵⁹⁶ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s.188.

⁵⁹⁷ F.Cemal Erkin, age., s.209.

Bu noktada Churchill'in Adana görüşmeleri sonrasında Stalin'e gönderdiği ve içerisinde Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili cümleler de bulunan telgraf önemlidir⁵⁹⁸. 1 Şubat 1943 tarihli bu telraftan sonra Churchill ertesi gün yine bir telgraf çekerek kanımızca yaptığı girişimlerin ortak faaliyetler olduğunu ya Türk makamlarına ya da İngiliz Savaş Konseyi'ne ispatlamaya çalışmaktadır⁵⁹⁹.

⁵⁹⁸ “Türkiye hakkındaki telgrafınız için teşekkür ederim. 30 Ocak'ta Adana'da bütün önemli Türklerle buluştum ve uzun, çok dostça konuşmalarımız oldu. Her ikimize de yakınlaşmakta epey mesafe kat etmiş olduklarına kuşku yok ve Almanya'dan gelen haberler de onları oradaki koşulların kötü olduğuna inandırmış bulunmaktadır... ... Sovyetler Birliğinin büyük gücü açısından savaş sonrası konumlarından doğal olarak endişe duymaktalar. Kendi deneyimlerime dayanarak, Sovyet Sosyalist cumhuriyetler Birliğinin şimdiye kadar hiçbir antlaşma ya da taahhüdünü bozmamış olduğunu kendilerine söyledim; iyi bir antlaşma yapmanın zamanının şimdi olduğunu ve Türkiye için en emin yerin barış masasında bir muharip gibi muzafferlerle birlikte oturması olduğunu belirttim. Bütün bunları bağlaşıklığımıza uygun bir biçimde ortak çıkarımız için söyledim ve umarım siz de onaylarsınız. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinden gelecek herhangi bir dostça davranışa, eminim ki, cevap vermeye hazır olacaksınız. Bütün bunlar hakkında içten görüşlerinizi almak beni sevindirecektir. Onlarla, özellikle de Başkan İnönü'yle çok yakın kişisel ilişkiler kurmuş bulunmaktayım”. Telgrafın tarihi 1 Şubat 1943'tür. Nurer Uğurlu, **İkinci Dünya Savaşı'nda Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Türkiye Üzerine Yazışmaları**, s.59.

⁵⁹⁹ Churchill'den Stalin'e: “Türk-İngiliz toplantısı konusunda sizin önceden haberdar edilmiş olup olmadığınızı açıklamam istendi. Sanırım şöylece cevaplamak doğru olur: ‘Evet. Başkan Stalin'in tamamen bilgisi olmuştur.’ Buna karşılık siz de Moskova'da bir

Stalin’de Churchill’e gönderdiği cevabında Türk-Sovyet ilişkilerinin Rusya açısından kritiğini yapmakta ve Türkiye’nin müttefikler yanında savaşa gireceğinden kuşku duyduğunu belirtmektedir. Yine de Stalin’e göre Türkiye’nin Sovyetler Birliğine olası yaklaşımını Sovyetler Birliği büyük sevinçle karşılayacaktır⁶⁰⁰.

açıklama yapabilirsiniz. Bu son durumda bana danışmaya ihtiyacınız yok, çünkü söyleyeceklerinizin yardımcı olacağından eminim”. Nurer Uğurlu, **age.**, s.67.

⁶⁰⁰ Stalin’den Churchill’e 6 Şubat 1943 tarihli telgraf: “Türkiye konusundaki 2 ve 3 Şubat tarihli mesajlarınızı aldım. Adana’da Türk liderleriyle yaptığınız konuşmalar hakkında verdiğiniz bilgilere teşekkür ederim. Türklerin, Sovyetler Birliğinden gelecek herhangi bir dostça davranışa cevap vermeye hazır olabilecekleri yolundaki açıklamanıza atfen bizim Türkiye ile ilişkili olarak, gerek Sovyet-Alman savaşının patlak vermesinden birkaç ay önce, gerekse savaş başladıktan sonra dostça niteliği İngiliz hükümetince de bilinen birçok açıklama yaptığımızı belirtmenin uygun olacağını düşünüyorum. Türkler, Almanları kızdırmaktan korkarak buna bir karşılık veremediler. Önerdiğiniz bu davranışa da aynı biçimde karşılık verecekleri varsayılabilir. Türkiye’nin uluslar arası konumu oldukça nazik kalmaktadır. Bir yandan, Sovyetler Birliğine dostluk ve tarafsızlık antlaşması ve İngiltere’ye karşılıklı yardım ve saldırıya karşı koyma anlaşması ile bağlıdır; öte yandan, Almanya’nın Sovyetlere saldırısından üç gün önce tamamlanan dostluk anlaşması ile Almanya’ya bağlıdır. Şimdiki koşullarda, Türkiye’nin Sovyetler Birliği ve İngiltere’ye olan yükümlülüklerini yerine getirmesiyle Almanya’ya olan yükümlülüklerini yerine getirmeyi nasıl bağdaştırmayı düşündüğünü bilemiyorum. Buna rağmen, Türkler, Sovyetler Birliği ile daha yakın ve dostça ilişkiler istiyorlarsa bırakın öyle söylesinler. Böylesi bir durumda Sovyetler Birliği onları yarı yolda karşılayacaktır...”. Nurer Uğurlu, **age.**, s.78.

Şubat ayı içerisinde Churchill ve Stalin arasındaki Türkiye ve Türk-Sovyet ilişkileri konulu telgraflaşma devam etmiş ve Churchill adeta Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için aracı bir rol oynamaya başlamıştır. Bunun en açık kanıtı Churchill tarafından 17 Şubat 1943 tarihinde Stalin'e yollanan telgraftır. Telgrafın önemine binaen çalışmamızın ana metin kısmına konmasında fayda vardır. Churchill telgrafında Stalin'e şunları yazmıştır: “Türlere dostça mesajlarınızdan söz ettim. Türk hükümeti, sizinle ilgili elçilikler kanalıyla görüş alışverişine girmeye büyük bir memnuniyetle hazır bulunduğunu size bildirmek üzere bana yetki vermiştir. Anladığıma göre, Türkler Ankaradaki büyükelçinizle uyumlu bir temas içinde bulunmaktadır. Türk Dışişleri Bakanı kendi düşüncesinin bu görüş alışverişinin mümkün olan en kısa zamanda ve tercihan Moskova'da başlaması yolunda olduğunu büyükelçimize bildirmiştir. Kendisi, Adana konferansını bir başlangıç noktası olarak almak gerektiğini önermektedir. Ploeşti vd. yerlere taarruz için gerekli hava üsleri hakkında değindiğim madde de dahildir ve eğer arzu edilirse ortak bir bildiri benzeri bir açıklamada bu maddeye yer vereceklerdir. Sir A. Clark Kerr,

Adana'daki görüşmeler hakkında benden tamamlayıcı bilgileri size getirmektedir...”⁶⁰¹.

Görüldüğü üzere Churchill Türk-Sovyet ilişkilerinde bir arabulucu rolünü üstlenmiştir ve adı geçen devletlerin ilişkilerinin ilerlemesini çok istemektedir. Churchill savaşın bir an önce bitmesini ve kendi ülkesinin sıkıntıdan kurtulmasını istemekte bunun içi de her yolu denemektedir. Onun faaliyetlerinin bizim konumuzu ilgilendiren kısmı ise İngiliz diplomatların Türk-Sovyet ilişkileri konusunda aktif olarak çalıştığının anlaşılmasıdır.

Şubat ayındaki Churchill-Stalin telgraf trafiğinden tekrar Ocak sonuna yani Adana görüşmelerine dönecek olur isek Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilgili çekincelerini Churchill'e şöyle sıralamıştır: “...Sovyetler Birliğine şu nedenlerle itimat edemiyoruz:

1-Türk-İngiliz ittifakının hazırlandığı sırada Sovyetler Birliği ile yapılan danışmalarda Sovyet Hükümeti ittifakı

⁶⁰¹ Age., s. 103.

onaylamadı. Sovyetler Birliği Hükümeti, İngiltere ile ittifak yaptığı taktirde Türkiye ile ilgilenmeyeceğini beyan etti.

2-Fransa yenilgiye uğradıktan sonra Almanlar Molotov'u Berlin'e çağırıldılar. Burada Sovyetler Birliği politikasını tamamen değiştirdi.

3-Şükrü Saraçoğlu'nun 1939 Eylülünde Moskova'ya ziyareti sırasında Sovyetler Birliği, Bulgar Hükümeti'ne karşılıklı yardım antlaşması önerdi. Bu antlaşmadan sonra Sovyetler Birliği Üçlü Pakt'a katılacaktı"⁶⁰².

Yeniden 1943 yılının Şubat ayına dönersek, Stalin'in yukarıda bahsettiğimiz 6 Şubat 1943 tarihli telgrafını alan Churchill, metni değerlendirdikten sonra, İsmet İnönü'ye bir telgraf çekerek Türk-Sovyet ilişkileri konusunda birtakım önerilerde bulunmuştur. Churchill'e göre Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki güvenin arttırılması yolunda birtakım çalışmalar yapılmalı, bazı adımlar atılmalıdır. Ondan sonradır ki gelişmeleri Stalin dikkat ve sempatiyle izleyecektir. Churchill ayrıca

⁶⁰² Ahmet Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s.173-174.

kendisinin Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki görüşmelerin başarıya ulaşabilmesi için arabuluculuk yapabileceğini belirtmiştir. Churchill, Türk-Sovyet ilişkilerinin Atatürk dönemindeki seviyeye gelmesini çok istediğini ve kendisinin sadece savaşı değil savaş sonrası dünya düzenini de düşünerek hareket ettiğini söyleyerek telgrafı tamamlamıştır. Türkiye bu telgrafı hemen bizzat Başbakan Şükrü Saraçoğlu vasıtası ile yanıtlamış ve Sovyetler Birliği savaşın zor şartlarındayken Türkiye'nin bu durumdan yararlanmadığını söyleyerek; Türkiye'nin 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı'nı geliştirmeye hazır olduğunu beyan etmiştir ⁶⁰³.

Adana görüşmeleri ile ilgili olarak Selim Deringil yaptığı yorumda İngiltere ve Türkiye için; toplantıya taban tabana zıt amaçlarla gelen tarafların birbirlerini ikna ettiklerini düşünerek kendilerini avutup ayrıldıklarını belirtmektedir ⁶⁰⁴.

Bu arada 13 Şubat 1943 tarihinde Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, Ankara'da Sovyet Büyükelçisi

⁶⁰³ **Age.**, s.180.

⁶⁰⁴ Selim Deringil, **Denge Oyunu**, s.189.

Vinogradov ile görüşmüş ve Türkiye'nin; Türk-Sovyet ilişkilerinin samimileştirilmesi yolunda niyetli olduğunu söylemiştir. Büyükelçinin doğrudan görüşmelere başlanması konusunda ne düşünüyorsunuz sorusuna da Menemencioğlu'nun cevabı olumlu olmuştur⁶⁰⁵.

Bunun üzerine 2 Mart 1943 tarihinde Menemencioğlu'nu ziyaret eden Vinogradov, Sovyetler Birliğinin Türkiye'nin karşılıklı müzakerelere başlama teklifine olumlu yaklaştığını ve görüşmelere başlamak için hazır olduğunu belirten notasını Dışişleri Bakanına iletmiştir⁶⁰⁶.

⁶⁰⁵ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.251. Menemencioğlu-Vinogradov görüşmesi Stalin'in 2 Mart 1943 tarihinde Churchill'e yazdığı telgrafta da kendisine yer bulmuştur: "...Türk Dışişleri Bakanının 13 Şubatta Sovyet-Türk ilişkilerini geliştirmek amacıyla, hükümetinin Sovyet hükümetiyle görüşmelere başlamayı arzu ettiğini Ankaradaki Sovyet Büyükelçisine tavsiye yollu bildirdiğini bilginize sunmayı gerekli görüyorum.Sovyet hükümeti, Ankaradaki Büyükelçisi kanalıyla Türk hükümetinin Sovyet-Türk ilişkilerini geliştirme arzusunu memnuniyetle karşıladığı biçimde yanıtladı ve bu görüşmelere başlamak için hazır olduğunu belirtti. Şimdi kendisiyle görüşmelere başlamayı planladığımız Türk Büyükelçisinin Moskova'ya dönüşünü beklemekteyiz". Nurer Uğurlu, **age.**, s. 108.

⁶⁰⁶ **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.140.

12 Mart 1943 tarihinde Molotov'u ziyaret eden Büyükelçi Cevad Açıkalın'a henüz Türkiye'den yeni döndüğü için mevzubahis olan Türk-Sovyet görüşmeleri ile ilgili ne tür direktiflerle geldiğini soran Molotov'a, Türk tarafının iyi niyetlerini ileten büyükelçi, özel bir direktifin olmadığını söylemiştir. Görüşmenin genel karakteristiği klasik Sovyet Dış Politika çizgisine kaymış ve Molotov müzakere isteğinin ille de Türk tarafından geldiğinin söylenmesi hususunda ısrar etmiştir. Türk Büyükelçisi de Türk Dışişlerinin geçmişe dayalı tecrübelerinden de faydalanarak Sovyet Bakanın isteklerini reddetmemekle beraber kabul de etmemiştir. Konuşma müzakerelere başlanması yolunda iyi temennilerle sona ermiştir⁶⁰⁷.

⁶⁰⁷ **Age.**, s.141 ve sonrası. Görüşme ile ilgili olarak Dışişleri Bakanlığının Cevad Açıkalın'a gönderdiği talimat şöyledir: "Aradaki ilişkilerin daha sıklaşmasını bizim istediğimizi gene ısrarla vurgulamak istedikleri anlaşılıyor. Vaziyeti biliyorsunuz. Bizim böyle inceliklere önem verdiğimiz yoktur. Yalnız pozitif teklifin tarafımızdan bir metin halinde yapılması pek mümkün görülüyor. Sovyetlerle ilişkilerimizin samimî tezahürü tam bir hakikati ifade ettiğini ve arada mevcut dostluğun ifade ve teyidi hususunda bulunacak bir şekli kabule hazır olduğumuzu tekrar bildirelim. İngilizlerle Adana'da neşredilen komünikenin, arzu ederlerse aramızda bir ortak beyanname veya komünike neşrine esas olabileceği, bundan çıkarılabilecek veya buna eklenecek kısımlar hakkında görüşmeye hazır olduğumuzu söyleyelim. Şayet bunu uygun görmüyorlarsa telkin edecekleri bir şekli de en dostane bir

Daha sonra Büyükelçi Açıkalin ile Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov 24 Mart ve 2 Nisan 1943 tarihlerinde tekrar bir araya gelmişlerdir. Bu buluşmalarda ağırlıklı olarak iki taraf da birbirini tartmış ve görüşme isteğinin resmi olarak karşı taraftan gelmesini beklemiştir. Bu bekleyişe iki tarafın açısından bakmamız gerekir ise: Bu tür formaliteleri dikkate almayan Türk tarafının çekingenliğinin nedeni halâ tam belirlenmemiş Sovyet istekleri ve genel olarak Sovyetler Birliğinin verdiği olumsuz havadır. Sovyet tarafının tavrı ise, Lenin zamanından kalma ve Stalin zamanında iyice oturan Sovyet Dış Politika ilkesi olarak; Sovyetlerin istediği konuları bile sanki karşı taraf müracaat etmiş gibi gösterme ilkesine dayanmaktadır.

Böylece 24 Mart ve 2 Nisan 1943 görüşmelerine dönecek olursak, şüphesiz en dikkat çekici nokta Molotov'un: "...demek oluyor ki Türk Hükümeti mevcut anlaşmaları kuvvetlendirmek değil fakat zayıflatabilecek

zihniyetle tetkik edeceğimizi ekleyelim. Şimdiki halde bundan daha ileri bir şey yapmak muvafık olmaz kanaatindeyim". K.Gürün, **age.**, s.253.

nitelikte bir komünike yayınlanmasından kaçınmak ve gerek Sovyet Hükümetinin Türkiye Hükümetine, gerek Türkiye Hükümetinin Sovyet Hükümetine teklifler yapmak için zamanın gelmesini beklemek hususundaki Sovyet görüşü ile mutabıktır”⁶⁰⁸ sözleridir ve bu sözler bizi Feridun Cemal Erkin’in Adana görüşmeleri vesilesi ile söylemiş olduğu Sovyetlerin Türkiye hakkındaki görüşleri/fikirleri yargısına götürmektedir. Görülmektedir ki Sovyetler Birliği, gerek Türkiye’ye ve gerekse İngiltere’ye, Türkiye ile iyi ilişkiler içerisine girmek istediğini söylemekte, İngiltere ile Türkiye’yi müttefikler yanında savaşa çekme planları yapmakta, fakat iş resmiyete dökülme noktasına gelince bunun için uygun zamanın beklenmesi gibi ucu açık bir süreç devreye sokmaktadır.

Cevad Açıkalın, 5 Nisan 1943’te Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Vladimir Dekanozov ile yaptığı görüşmede de aşağı yukarı aynı görüşleri dinlemiş, ilaveten de Türk-Sovyet ilişkilerinin en yüksek noktasına araçlar olmaksızın ulaştığını (herhalde Dekanozov burada son zamanlarda Türk-Sovyet ilişkilerinde

⁶⁰⁸ K.Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.254.

arabulucu rolü üstlenen Churchill ve İngiltere'yi kast etmektedir) söylemiş, Sovyetler Birliğinin üzerinde yoğunlaştığı en mühim mesele olarak da savaş sonrası dünya düzeni olduğunu söylemiştir⁶⁰⁹.

Bütün bu siyasi gelişmeler olurken 11 Nisan 1943 gecesini Türkiye'de Sarp civarında bir orman yangını çıkmış, yayılan alevler Sovyet arazisine de sıçramıştır. Bu yangında Sovyet arazisinde meydana gelen zararı karşılamak üzere yapılan incelemeler sonucunda; 264.869 Ruble, Türk Hükümeti tarafından Sovyetler Birliğine ödenmiştir⁶¹⁰.

Bu arada 12-26 Mayıs 1943 tarihleri arasında Washington'da bir araya gelen ve tarihe Washington Konferansı olarak geçen görüşmeleri gerçekleştiren Churchill ve Roosevelt, burada savaşın gidişatını değerlendirmişlerdir. Konferansta alınan kararlardan konumuzla ilgili olanları: İtalya'nın savaş dışı bırakılması ve bunun neticesinde Akdeniz'de kendini güvende hissedecek olan Türkiye'nin müttefikler yanında

⁶⁰⁹ **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.142 ve sonrası.

⁶¹⁰ **BCA, f.30.18.01.02., y.106.51.16.**

savaşa sokulması, bu hususta Türkiye'ye Amerikan-İngiliz-Sovyet üçlüsünden oluşan bir teklif sunulması ve çeşitli askeri yardımların verilmesi şeklindedir⁶¹¹.

4 Haziran 1943'te Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt, Stalin'e "kişisel ve çok gizli" ibaresi ile çektiği telgrafta "Türkiye'nin savaşa, aktif veya pasif bir müttefik olarak katılması için hazırlık çalışmalarının yapılması"⁶¹² şeklinde bir cümle söylemiştir ki bu kuvvetle muhtemel Roosevelt'in Washington Konferansında Churchill'le yaptığı görüşmelerin bir sonucudur.

Bir yandan Türkiye'nin savaşa müttefikler yanında girmesi için çeşitli stratejiler üretilirken bir yandan da Hugessen 19 Haziran 1943 tarihinde yüzde yüz güvenilir bir kaynaktan aldığı bilgiyi, rapor halinde Londra'ya göndermiştir. Buna göre Menemencioğlu

⁶¹¹ Ahmet Şükrü Esmir-Oral Sander, *İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası, Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1965*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1969, s.184.

⁶¹² Nurer Uğurlu, *age.*, s. 118. Ahmet Suat Bilge, Güç Komşuluk adlı eserinde yukarıda Roosevelt'in telgrafında geçen cümlenin Washington Konferansı kararlarınının 8. maddesi olarak kabul edildiğini yazmaktadır (s.184).

yaptığı son görüşmene Von Papen'e şunları söylemiştir: "Biz Almanya'nın yok olmasını istemiyoruz. Bu tahribata katkıda bulunmayız. Onun (Almanya'nın) mevcudiyeti Avrupa için önemlidir"⁶¹³.

28 Haziran 1943'te görevini yakın zamanda yeni atanan Büyükelçiye devredecek olan Cevad Açıkalın, kendisinden sonraki elçinin agremanını istemek için Molotov'u ziyaret etmiştir. Bu ziyarette de Türk-Sovyet ilişkilerini ileri götürecek kayda değer bir gelişme olmamıştır⁶¹⁴.

⁶¹³ FO 371/R 5378/55/44'den aktaran Selim Deringil, **Denge Oyunu**, s.189.

⁶¹⁴ Kâmuran Gürün, **age.**, s.255. Cevad Açıkalın'ın görev süresi dolması dolayısı ile Molotov'a gerçekleştirdiği veda ziyareti de gergin geçmiştir. 4 Ağustos 1943'te gerçekleşen bu ziyarette Molotov: "Türkiye'nin tarafsızlığından Almanya yararlanıyor. Şimdi İtalya yıkılmak üzere, sizin için vaziyet müsait, Almanya'da yıkılmak üzere, son darbeyi vurmak için bakalım Türkiye kendi menfaati için positif bir karar alacak mı, bu şekilde alacağı karar tabiatile Almanya ile savaşan Rusya ile ilişkilerinde olumlu gelişme yapar" sözlerini sarf etmiş, Cevad Açıkalın'da cevaben: "Siz de çok iyi bilirsiniz ki, bu dünya harbinin başında Alman tehlikesi, istikameti belirsiz olarak ortalığı sardığı dönemde Türkiye'nin medet umduğu eller o zaman bizden çekilmemiş olsaydı belki bugün dünya siyasetinin görünüşü büsbütün başka olurdu. Taktir edersiniz ki bir memleketin mukadderatını başkalarının değişken ve istikrarsız politikalarına tâbi kılmak kabil değildir".

1943 yılının Ağustos ayında Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği'ne Cevad Açıkalin'ın yerine ilk görevinin bitişinden 9 yıl sonra Hüseyin Ragıp Baydur, ikinci defa atanmıştır.

14-24 Ağustos 1943'te toplanan Quebec Konferansında Churchill ve İngiliz Genel Kurmay yetkilileri, Amerikan Genel Kurmay yetkilileri ile bir araya gelmişler ve İtalya'da düşen Mussolini hükümeti sonrası savaşın gidişatını tartışmışlardır. Amerikan yetkililerin Avrupada, Fransa kıyılarında Normandiya'da yeni bir cephe açılması teklifine karşılık Churchill ve İngiliz yetkililer bu cephenin Türkiye'nin de katılımıyla Balkanlarda açılmasını teklif etmişlerdir. Sonuçta Amerikan görüşü ağır basmış ve yeni cephe Fransa'da açılmıştır⁶¹⁵.

Avrupada savaşın ve siyasetin geldiği bu noktada Türk-Sovyet ilişkilerine dair açılmış bir başka pencerede de Sovyetler Birliğinin; Türkiye'ye yapılan silah

⁶¹⁵ Yusuf Sarımay, **Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve Nato'ya Girişi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988, s.33. Ayrıca bkz. Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih**, s.391.

yardımlarının, Türkiye tarafından Almanya'ya karşı değil de Sovyetlere karşı kullanılacağını belirtmesidir. Bu nedenle Türkiye'ye yapılan yardımları eleştiren Sovyetler Birliği, Türkiye'nin savaşa girmesini talep etmekte ve aksi taktirde toprak bütünlüğü konusunda teminat veremeyeceğini söylemektedir. Bu durum da tabiatıyla Türk Hükümetinde bir tedirginlik yaratmakta, Sovyetler Birliğine olan güvensizlik de artmaktadır⁶¹⁶.

İlerleyen kronolojimize dönecek olursak, 23 Eylül 1943 sabahı Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nu ziyarete gelen Almanya Büyükelçisi Von Papan: “Ben Ribbentrop'a bir teklifte buldum. Mussolini'nin kendiliğinden Oniki Ada'yı Türkiye'ye iade ettiğini bildirmesi çok iyi olur, dedim. Berlin biraz mütereddittir. Mussolini'ye bunu yaptırmayı pek kolay görmüyor. Adaların bu biçimde size teslimine siz ne dersiniz?” şeklinde bir teklifte bulunmuştur. Menemencioğlu ise Von Papan'e cevabında: “Adaları bize teslim etmekle amacınız bunları tarafsız yapmak ise buna imkan yoktur. Çünkü İtalya'yı yenen ve kayıtsız ve şartsız bir mütareke imza ettiren Müttefikler'in bütün

⁶¹⁶ Osman Akandere, **Milli Şef Dönemi**, s.291.

İtalyan ülkesi üzerinde genel bir ipoteki vardır. Bizim bir anlaşma ile buna aykırı bir hareketimiz geçerli olmaz. Bu anlaşma velevki meşru hükümet olan kral ve Badoglio Hükümeti ile bile olsa. Kaldı ki Mussolini diye meşru bir idare de yoktur. Bu şartlar içinde bizim adalara gidip sizden teslim almamız söz konusu olamaz” demiştir⁶¹⁷.

Von Papen’in yukarıdaki teklifinin Mussolini ile bir ilgisinin olması pek mümkün görülmemektedir çünkü İtalya’nın yenilgisi sonrası Büyük Faşist Konseyi tarafından 24 Temmuz 1943’te görevinden alınan Mussolini, Von Papen’in teklifi yaptığı sırada İtalya’da artık yetki sahibi bir kişi değildir.

Quebeck Konferansı sonrasında Sovyetler Birliği tarafından Türkiye’ye verilen ve verilecek olan askeri yardımların sorgulanması işi daha da yoğunlaşmıştır. Savaşa girmeyen Türkiye’nin neden askeri malzeme ile donatıldığı ve bu silahların Almanlara karşı neden kullanılmadığı sorusu Sovyetlerin Türkiye hakkındaki en önemli gündem maddesini oluşturmuştur. Türkiye ise, gerek Türk kamuoyunda hâla etkinliğini koruyan Alman

⁶¹⁷ A.Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s.185.

dostluğu ve gerekse Balkanlardan çekilmemiş olan Alman kuvvetlerinin meydana getireceği askeri yıkım nedeniyle Almanya ile çatışmaya girmekten uzak durmuş ve Sovyetlerin savaş sonrasında kendisini ve Türkiye’yi koymayı planladığı yer konusunda daima tetikte beklemiştir. O yıllarda Türkiye’nin Sovyetler Birliğine güveni tam manası ile oluşmuştur dersek yanlış yapmış oluruz. Bu şartlar altında iki ülke Moskova Konferansının gerçekleştiği Ekim 1943’ e ulaşmışlardır.

18 Ekim-1 Kasım 1943 tarihleri arasında Sovyet, İngiliz ve Amerikan temsilcilerinin⁶¹⁸ katılımıyla açılan Moskova Konferansında Türk-Sovyet ilişkileri açısından da değerlendirilebilecek ana gündem maddesi Türkiye’nin 1943 yılı içerisinde aktif olarak savaşa girip girmeyeceğidir⁶¹⁹.

⁶¹⁸ Toplantıya ilgili ülkelerin Dışişleri Bakanları katılmıştır. Amerika adına C.Hull, İngiltere adına A.Eden, Sovyetler Birliği adına V.Molotov.

⁶¹⁹ Moskova Konferansı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A.S.Bilge, **Güç Komşuluk**, s.188-191, K.Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.255-258, F.Armaoğlu, **Siyasi Tarih**, s. 391-392, F.Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.212-215, **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 183 , Gotthard Jaeschke, **Türkiye Kronolojisi (1938-1945)**, Çev. Gülayşe Koçak, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1990, s.91, Vadim Kojinov, **Rossiya**, C.XX (1939-1964), s.

Konferansta Sovyetler Birliği tarafı, Türkiye'nin 1943 yılı içerisinde acilen savaşa girmesi için gerekirse Türkiye'ye baskı yapılmasını istemiş (konferansın askeri ilişkileri ilgilendiren detayları, çalışmamızın ilgili kısmında verilecektir) ve acilen Türkiye'nin savaşa girmesini ve Sovyetler Birliğinin üzerinden en az 10 tümenlik bir Alman yükünü hafifletmesini ummuştur. Moskova konferansından Sovyet görüşü İngiliz ve Amerikan yetkililerce kabul görmemiş, Amerikalılar daha çok Fransa'da açılacak yeni cephe üzerinde yoğunlaşmışlardır. Amerikalıların planı Türkiye'den çeşitli üsler istemektir. İngilizler de Amerikan ve Sovyet istekleri arasında denge kurucu rolü üstlenmişler, ama onlar da Türkiye'nin hemen savaşa katılmasına sıcak bakmamışlardır. İngilizler ve Amerikalılar, Türkiye'nin savaşa katılması için gereken taahhütleri yerine getiremeyeceklerini düşünmüşlerdir. Sovyetler Birliği ise taahhütler konusunda umursamaz bir tavır sergilemiş ve ille de isteğinde diretmiştir.

67, Aleksandr Pijikov-Aleksandr Danilov, **Rojdenie Sverhderjavi**, Olma Press, Moskva 2002, s.17.

Sonuçta 1 Kasım 1943'te parafe edilip, 2 Kasımda imzalanan konferans protokolüne göre Türkiye'ye bir teklif sunulmasına karar verilmiştir⁶²⁰.

1 Kasım 1943'teki Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılış töreninde, Cumhurbaşkanı'nın yaptığı açılış konuşmalarında adet olduğu üzere Türk dış politikasından bahsedilmiş ve önceki yıllarda süreklilik arz eden Türk-Sovyet ilişkilerinin bahsedildiği metinlerin aksine, 1943 yılının metninde de 1942 yılında olduğu

⁶²⁰ Hitler Almanya'sının yenilgisini hızlandırmak için, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Arasında yerini alması için iki dışişleri bakanı Türkiye'nin 1943 yılı sonundan evvel Birleşmiş Milletler yanında istenmesini düşünüyorlar. İki dışişleri bakanı, Sovyet ve İngiltere hükümetleri adına Türkiye'nin 1943 yılı sonundan evvel savaşa girmesinin mümkün olan en yakın tarihte Türkiye'ye önerilmesi konusunda anlaşmışlardır". A.S.Bilge, **age.**, s.190. Aynı mutabakat hakkında K.Gürün **Türk-Sovyet İlişkileri** adlı eserinde (s.257) daha detaylı bilgi vermektedir: "1- Türkiye'nin ve hürriyetsever diğer devletlerin ilgi duydukları şekilde Hitler Almanya'sının yenilgisini çabuklaştırmak konusunda Birleşmiş Milletler safında kendi hissesini yüklenmesi için, İki Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin 1943 sonundan evvel savaşa girmesinin çok arzu edilir olduğunu düşünmektedirler.. 2- Birleşik Krallık ve Sovyet Hükümeti adına, taraflar arasında tespit edilecek en kısa süre içinde, 1943 sonlarından önce harbe katılması için Türkiye'ye telkinde bulunulması hususunda iki Dışişleri Bakanı anlaşmışlardır. 3- Türk hava üslerinin ve iki Hükümetin mutabık kalacakları diğer kolaylıkların müttefik kuvvetler emrine tahsis edilmek suretile, Birleşmiş Milletlere bütün yardımın yapılmasının Türkiye'den derhal talep edilmesi hususunda da ayrıca anlaşmaya varılmıştır".

gibi Türk-Sovyet ilişkilerinden bahsedilmemiştir. Gerek Avrupada savaşın tüm hızıyla devam ettiği ve gerekse uluslar arası ilişkilerin oldukça yoğun olduğu bu dönemde Türk-Sovyet ilişkilerine değinilmemesi oldukça manidardır⁶²¹.

Moskova görüşmelerinin hemen akabinde burada görüşülen konuları Türkiye'ye bildirmek ve çeşitli değerlendirmeler yapmak isteyen İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, Türk Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nu Kahire'ye davet etmiştir. Tarihe Kahire Görüşmeleri⁶²² olarak geçen toplantı 5-6 Kasım 1943 tarihinde adı geçen şehirde gerçekleştirilmiştir. Görüşmelere Türkiye adına Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, Genel Sekreter Cevad Açıkalin, Sekreter Turgut Menemencioğlu, İngiltere adına da Dışişleri Bakanı A.Eden, Ankara

⁶²¹ İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973, C.II, s. 35-40.

⁶²² Bu görüşmeler bazı kaynaklarda Kahire Görüşmeleri, bazı kaynaklarda da Birinci Kahire Görüşmeleri adı ile anılmaktadır. Çalışmamızın ilerleyen kısmında göreceğimiz gibi Aralık 1943'te Kahire'de Churchill, Roosevelt ve Chiang-Kai-Shek arasında çeşitli görüşmeler yapılacaktır.

Büyükelçisi Sir Knatchbull-Hugessen ve Dışişleri Müsteşar Yardımcısı Strang katılmıştır⁶²³.

Kahire görüşmeleri öncesi İngiliz Büyükelçilik mensuplarından Cicero'nun Moskova Konferansında alınan gizli kararları, Almanlara satması ve Von Pape'nin de bunu Türk tarafına iletmesi ile, Türk heyeti Mısır'a oldukça hazırlıklı gitmiştir⁶²⁴.

Menemencioğlu ile Eden arasında gerek heyetler arası ve gerekse özel görüşmeler şeklinde geçen toplantılar dizisi boyunca İngiliz Dışişleri Bakanı temel olarak iki istekte bulunmuştur. Müttefikler adına yaptığı istek: Türkiye'nin 1943 yılı sona ermeden savaşa dahil olması ve savaş sonrası kurulacak düzende şimdiden yerini almasıdır. İngiltere adına yaptığı istek ise: Türkiye'de bazı hava meydanlarının İngiliz uçaklarının

⁶²³ A.Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s.192.

⁶²⁴ F.Cemal Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, s.134-135. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Edward Peck'in yayınlanmamış ve Foreign&Commonwealth Office Kütüphanesinde bulunan çalışması **Recollections of Edward Peck: 1915 to retirement 1975**'ten alıntılar da yapan) Christopher Baxter, *Further Releases Concerning the Security Breach at HM Embassy, Ankara in the Second World War, 1943-1973*, **The Cicero Papers**, Foreign&Commonwealth Office Press, London 2005, s.3 ve sonrası.

kullanımına açılması yönündedir. İngiltere Ege adaları hareketleri ve savunmasında adı geçen üslerin kullanılmasına acil ihtiyaç duymaktadır.

Yukarıda bahsedilen isteklerden hava meydanları ile ilgili olan; Türkiye'nin savaşa dahil olduğu manasına geleceğinden Türk delegasyonu tarafından kabul görmemiş, gereken şartların oluşması ve yardımların yapılması halinde Türkiye'nin savaşa girmesi fikri ise olumlu karşılanmıştır. Şartların oluşması hali ve Türkiye'nin cepheye dahil olması durumu ise Türk heyetince 1943 yılı içerisinde olası görülmemektedir. Yine Türk tarafının bir başka sorusu da, Türkiye'nin savaşa aktif veya pasif muharip olarak mı katılacağı yönündedir.

Konferansta konuşulan bu genel durumlar yanında Menemencioğlu ve Eden arasında çalışmamızın konusu olan Türk-Sovyet ilişkilerini ilgilendiren diyaloglar da yaşanmıştır. Daha çok Türkiye'nin Sovyetler Birliği adına duyduğu çekinceler ve İngiliz Dışişleri Bakanının konuyu yumuşatmaya çalışması

şeklinde geçen bu diyaloglar ana hatları ile şu konular üzerinde yoğunlaşmıştır:

- Moskova Konferansında Sovyetler Birliğinin Finlandiya, İran, Baltık Devletleri ve Polonya sınırları hakkındaki görüşleri.
- Polonya'daki Sovyet işgali ve aynı durumun Alman saldırısı sonucu zayıflayacak Türkiye'nin de başına gelip gelmeyeceği.
- Sovyetler Birliğinin Bulgaristan üzerindeki düşünceleri ve savaş sonrası Bulgaristan'ın durumu.
- Sovyetler Birliğinin genel olarak Balkanlara bakış açısı.
- Sovyetler Birliğinin İstanbul ve Çanakkale Boğazları konusundaki düşünce ve istekleri.
- Sovyetlerin de olası askeri üs ve hava alanı istekleri.
- Sovyetler Birliğinin açık deniz politikaları.

Türkiye yukarıda bahsi geçen ve kendisini direk olarak ilgilendiren Sovyet politikaları hakkında İngiltere'den garanti istemiştir. Görüşmeler boyunca Sovyetler Birliğinin Türkiye hakkında olumlu izlenimleri olduğunu, Türkiye'nin savaşa girmesini istediğini vb. konuşmaları yapan Eden, Türkiye'nin üzerinde ısrarla

durduğu garantiyi ise vermemiştir. Türkiye özellikle Polonya örneğinde olduğu gibi bir müttefik işgalinden yahut da Alman birliklerinin İstanbul'a kadar olan toprakları hızla harap etmesinden çekinmektedir. Bu görüş İngiliz askeri yetkililerce gerçekçi bulunmamışsa da, onların da Almanların askeri durumları ve hareket kabiliyetleri hakkında vermiş oldukları çelişkili bilgiler de Türk yetkililerce tatmin edici bulunmamıştır⁶²⁵. Türkiye'yi ilgilendiren en önemli konu savaş sonrası

⁶²⁵ Konumuz gereği Menemencioğlu-Eden arasında geçen konuşmalardan Türk-Sovyet ilişkilerine ait bazı önemli kısımları burada vermemiz gerek konferansın genel seyri ve gerekse sonraki gelişmelere ışık tutması bakımından faydalı olacaktır. Menemencioğlu'nun "Türkiye'nin İngiltere'nin müttefiki olması Rusları rahatsız ediyor mu?" sorusuna Eden: "Kesinlikle hayır. Molotov'a sizinle görüşeceğimi söyledim. Birisini göndermesini istedim. 'Buna lüzum yoktur.Sizin ittifakınıza büyük itimadımız vardır.Siz görüşünüz' dedi. Sizin hakkınızda bana birçok sorular sordu...". Konuşmanın bir başka bölümünde Menemencioğlu: "... Rusların savaş sonrası emelleri hakkında İngilizlerin bile belli bir fikri yok iken Türkiye nasıl savaşa girebilir!..." "...Eğer savaşa girmemizin yegâne sonucu Rusların Balkanlar'a sızması olacaksa, biz böyle bir savaşa girmeyi düşünmeyiz". Kahire'de ilk tur görüşmelerinin ardından Menemencioğlu'nu ziyarete gelen İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Knatchbull-Hugessen'in önerileri karşısında sert tepki veren Menemencioğlu, Büyükelçi'ye şunları söylemiştir: "... A.Eden'in dili müttefiklerimizin alışmış olduğumuz diline benzemedi. Ruslar tarafında üzerimize tazyik yapmakla görevli olduğunu anladım. Bunu da bu kadar benimsemesi beni hayrete düşürdü..."A.S.Bilge, **age.**, s.192-194-210-211.

durum ve bu durumda Sovyetler Birliğinin alacağı rol ve bunun Türk-Sovyet ilişkilerine getirecekleridir⁶²⁶.

Kahire’de Menemencioğlu ile Eden arasında ele alınan konular, Dışışleri Bakanı Türkiye’ye doner donmez 11 Kasım 1943 tarihli CHP Meclis Grubu oturumunda goruşulmüştur. Menemencioğlu, prensip olarak müttefiklerin yanında savaşa katılmayı kabul ettiklerini fakat kendilerine verilen askeri sözlerin yerine getirilmemesi halinde Türkiye’nin savaşa girmeyeceğini, aksi taktirde bunun; Türkiye’yi Ruslara feda etmek anlamına geleceğini söylemiřtir⁶²⁷.

14 Kasım 1943 tarihinde Türkiye’nin Washington, Londra ve Moskova Büyükelçiliklerine gönderilen telgraflar ile yetkililere bilgi verilmiş ve

⁶²⁶ Birinci Kahire Görüşmeleri için bkz. Ahmet Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s. 192-219, Kamuran Gürun, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 258-259, Ahmet şükru Esmer – Oral Sander, *İkinci Dunya Savaşında Türk Dış Politikası*, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, s.187-189, Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.212-215, Cemil Koçak, **Türkiye’de Milli şef Donemi**, s.277-278, **İkinci Dunya Savaşı Yılları**, s.151-159, Feridun Cemal Erkin, *Türkiye’nin Savaşa Katılması İçin Kahire’de Yapılan Müzakereler*, **Belleten**, C.40, S.170, Ankara Nisan 1979, s. 427-442.

⁶²⁷ Osman Akandere, **Milli şef Donemi**, s.293.

Türkiye'nin, İngiltere'nin Türk Hava Meydanlarını kullanma isteğini reddettiğini, müttefikler yanında savaşa girme fikrinin prensip olarak kabul edildiğini fakat fiziki şartların bunu imkansız kıldığı bildirilmiştir⁶²⁸.

İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'in Kahire'de Türkiye'den müttefikler adına istediği savaşa girme teklifine Türkiye'nin resmî cevabı 17 Kasım 1943 tarihinde gelmiştir. Bu yanıtta daha önce de belirttiğimiz gibi prensip olarak savaşa katılmaya olumlu yaklaşıldığı fakat gerek fiziki ve gerekse askeri imkanların buna elvermediği anlatılmış, bunun nedenleri açıklanmıştır⁶²⁹.

⁶²⁸ Ahmet Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s.213.

⁶²⁹ Nedenlerle ilgili açıklama yapılırken Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili de şu metin zikredilmiştir: “Düşmanın aydığı bir propaganda, Türkiye'nin savunma araçları istemekte ısrarını Sovyetler Birliğinin muhtemel bir darbesine karşı silahlanma art düşüncesi gibi göstermektedir. Bu nitelikteki bir iddianın amacı Müttefik Devletleri bölmek ve Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında şüphe havası yaymaktır. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler iki memleketin hürriyet ve bağımsızlıkları için mücadele ettikleri güç günlerden kaynaklanmaktadır. O zamandan beri Türk devrimcilerinin, Sovyetler Birliği ile ilişkileri her türlü görüş ve politikanın üzerinde tutmak düşüncelerini değiştirecek bir şey olmamıştır. Yalnız resmi müttefiki İngiltere değil, aynı zamanda doğal müttefiki ve dostu yanında yeni kurtuluş mücadelesine katılma Türkiye için bir iftihar nedeni olacaktır. Türk Hükümeti, dostluk ve Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında karşılıklı güven sözleri için A.Eden'e teşekkür etmek için Dışişleri Bakanı'nı görevlendirmiştir”. **Age.**, s.215.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ise o günlerde verdiği beyanata mevcut durumu özetlemiştir. İnönü, Türkiye'nin savaşa girmemek için uzunca bir süre mücadele ettiğini belirttikten sonra gelişen şartların Türkiye'yi savaşa girmeye mecbur bırakması halinde, konuyu değerlendireceklerini belirtmiştir⁶³⁰.

17 Kasım 1943'te Türkiye'nin resmi cevabının ilgili ülkelerin⁶³¹ Büyükelçilerine, bizzat Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu tarafından elden verilmesi münasebetiyle, Menemencioğlu ile Vinogradov hem cevabın resmi iletisi hem de Türkiye'nin Balkanlarla ilgili istekleri konusunda görüşmüşler ve Türk-Sovyet ilişkileri kronolojisine yeni bir ek yapmışlardır⁶³².

⁶³⁰ "... Dört sene harbe girmemek için elimizden geleni yaptık. Muvaffak olduk. Yine mümkün olduğu kadar harbi uzaklaştırmaya çalışacağız. Fakat bize tazyik eden devletler süratle harbe girmemizi temin edecek şartları hazırlarsa vazifemizi yapacağız. Derhal harbe girmemizde ısrar ederlerse yine toplanıp konuşacağız". Asım Us, **1930-1950 Hatıra Notları- Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1966, s.583.

⁶³¹ Bu ülkeler: Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Sovyetler Birliği'dir.

⁶³² Bu konuşmada Menemencioğlu, Sovyet Büyükelçisine özellikle Türkiye'nin Balkanlar konusundaki düşüncelerini aktarmıştır. Türkiye Balkanların ne İngiliz ne de Sovyet nüfuzuna girmesini

Gerek savaşın gelişimi ve gerekse Türk-Sovyet ilişkilerine etkisi bakımından bir sonraki olay; 28 Kasım – 1 Aralık 1943 tarihleri arasında Tahran’da gerçekleşmiş ve şifre adı *Eureka* olan konferanstır⁶³³. Konferansa Amerika Birleşik Devletleri adına Başkan Roosevelt, İngiltere adına Başbakan Churchill ve Sovyetler Birliği adına da SSCB Başkanı Stalin katılmıştır. Adı geçen ülkelerin dışişleri bakanları, yetkilileri ve askeri uzmanları da Tahran’da hazır bulunmuştur⁶³⁴.

Toplantı genel anlamda savaşın gidişatının değerlendirilmesi ve tarafların birbirlerine ülkelerinin son durumlarını açıklamaları şeklinde geçmiştir. Pasifik teki

istememektedir. Türk Dışişleri Bakanının bu toplantıda iki madde halinde Vinogradov’a özetlediği durum şudur:

1-Balkanlar’ın, bu ilkeyi gerçekleştirecek (yukarıda bahsettiğimiz duruma atıf yapılmaktadır) bir duruma getirilmesi için doğrudan doğruya Sovyetlerle görüşeceğiz ve durumu birlikte düzenlemeye çalışacağız,

2-Türkiye’nin bu yaklaşımında Sovyet Rusya’nın 1938 ve 1940 sınırı diye bir konu yer almayacaktır. Bu iş bizi ilgilendirmez ve Balkan konusunun dışında kalır. A.Suat Bilge, **age.**, s.216-217.

⁶³³ Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih**, s.393.

⁶³⁴ Tahran Konferansı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. John L. Bates, *Euroka Konferansı (Tahran’da Yoğun Bir Faaliyet Dönemi)*, Çev. Ahmet Yaşar Özkaradayı, **Askeri Tarih Bülteni**, C.XXXIII, S.24, Genel Kurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 1988, s. 113-121.

Amerikan harekatı, Fransa'da açılması düşünülen cephe, Balkanlar'ın durumu, Almanya'nın savunma gücü konuşulan konuların başlıcalarıdır⁶³⁵.

Toplantının Türk-Sovyet ilişkileri kapsamındaki kısmı ise: İngiltere'nin özellikle istediği Doğu Akdeniz harekatı ve Türkiye'nin savaşa girmesinin sağlanması konularındaki olumsuz Rus görüşüdür. Stalin'e göre Türkiye savaşa girmek istememektedir ve Türkiye'ye yapılması düşünülen yardımlar da malzeme sarfiyatıdır. Ayrıca Sovyetler Birliğinin, Türkiye'nin savaşa girmesi halinde Balkanlar ve Bulgaristan meselesi hakkında da çeşitli şüpheleri vardır. İngiltere ise gerek Doğu Akdeniz Adalarının ele geçirilmesi ve gerekse Romanya'daki petrol kuyularının bombalanması açısından Türkiye'nin savaşa girmesini ve özellikler de Türk havaalanlarının kullanılmasını çok istemektedir. Fakat konferansta genel kanı Türkiye'nin savaşa girmesi için verilmesi gereken askeri yardımın karşılanamayacağı ve eğer bu işe ağırlık verilirse Fransa'da planlanan cephenin açılmayacağı yönündedir. Konferansın Dışişleri Bakanlarının

⁶³⁵ Aleksandr Pijikov- Aleksandr Danilov, **Rojdeniye Sverhderjavi**, s.17-19.

görüştüğü oturumlarında da Molotov, Türkiye'nin hemen 1943 yılında savaşa girmesini istemiş fakat bunun için herhangi bir fizibilite çalışması sunmamıştır. Liderlerin görüşmeleri sırasında bir ara Türk Boğazları konusu gündeme gelir gibi olmuşsa da konu savaş planları ve acil durumlar karşısında uzamadan kapanmıştır⁶³⁶.

Konferansta alınan 5 maddelik kararların 2 tanesi Türkiye ile alakalıdır. Buna göre: Türkiye'nin askeri açıdan 1943 yılı bitmeden müttefikler yanında savaşa katılması çok önemlidir (madde 2). İleride Türkiye'yi savaşa davet etmek için kullanılacak bir not olarak saklanmak üzere Mareşal Stalin'in sözleri kayda alınmalıdır. Eğer Türkiye bir Alman saldırısı karşısında kalır ve bunu müteakiben Bulgaristan Türkiye'ye saldırır yahut savaş ilan ederse, Sovyetler Birliği'nde hiç beklemezsizin Bulgaristan'la savaşa girecektir (madde 3)⁶³⁷.

⁶³⁶ Tahran Konferansı boyunca geçen konuşmalar için bkz. **A Decade of American Foreign Policy: Basic Documents, 1941-1949**, (Senato Dışişleri Komisyonunca Hazırlanmıştır), Government Printing Office, Washington 1950, s.250 ve sonrası.

⁶³⁷ Maddelerin orijinal halleri için bkz.

<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/wwii/tehran.htm> (30.04.2007).

Görüldüğü üzere Sovyetler Birliğinin Türkiye'nin savaşa gireceğine dair tam bir inancı yoktur. Bu yönde ciddi fizibilite çalışmaları da yoktur. Ruslar savaş boyu yıkılan ülkelerini imar edebilmek için bir an evvel çatışmaların sona ermesini istemekte, bunun çabuklaşması için de her yolu denemektedirler. Toplantının sonunda gözler hemen başlayacak olan İkinci Kahire Konferansına çevrilmiştir.

4-7 Aralık 1943 tarihinde Mısır'ın başkenti Kahire'de gerçekleştirilen toplantı tarihe İkinci Kahire görüşmeleri olarak geçmiştir⁶³⁸. Toplantıya Türkiye adına Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Amerika Birleşik Devletleri adına Başkan F.Roosevelt, İngiltere adına da Başbakan W.Churchill katılmıştır. Toplantıya Sovyetler Birliği adına katılması öngörülen Vişinski çeşitli

⁶³⁸ Kahire görüşmeleri hakkında seçilmiş bibliyografya: Ahmet Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s.228-253, **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.187-202, Ahmet Şükrü Esmer – Oral Sander, *İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası*, Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.215-233, Osman Akandere, **Milli Şef Dönemi**, s.294-296, Mahmut Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, s.227-230.

nedenlerle zamanında yetişemediğinden görüşmelere katılamamıştır⁶³⁹.

Görüşmeler zaman zaman tüm heyet üyelerinin katılımı, zaman zamansa kapalı oturumlar şeklinde gerçekleşmiştir. Oturumlarda konuşulan konuların özeti olarak Amerikalı ve İngiliz yetkililerin Türkiye'ye savaşın içerisinde olan 35 ülkeye katılma (fiilen savaşa katılmayı kast etmektedirler) ve savaş sonrası düzende yerini alması teklif edilmiştir. Teklife göre savaşa katılanlar ile katılmayanların savaş sonrası düzendeki yeri bir olmayacaktır. Bu konuda İsmet İnönü'nün tutanaklardaki cevabı çok dikkat çekicidir. İnönü, savaşın en zor zamanlarında ve mihver devletlerin üstün olduğu yıllarda bile duruşunu bozmayan, müttefiklerle ittifak halinde olan Türkiye'nin savaşa katılmadı diye dışlanmasını ve hatta zarara girebilecekler arasında gösterilmesini asla kabul etmemiştir. Görüşmeler boyunca, Türkiye prensip olarak savaşa girmeyi kabul ettiğini ama kendisine gerekli yardımların yapılmadığını

⁶³⁹ Yuluğ Tekin Kurat, *Kahire Konferansı Tutanakları (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri*, **Bellekten**, C.47, S.185, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1983, s. 295-338.

söylemiş ve gereken destek verildiği takdirde savaşa dahil olacağını bildirmiştir. Toplantıda adı geçen desteğin şekli ve süresi üzerinde uzun görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Toplantı boyunca tarafların anlaşamadığı en önemli konu yardımın ve hazırlığın tarifi olmuştur. Özellikle İngilizler ile Türkiye'nin hazırlık aşamasına bakışı bambaşkadır. İngiltere, konuya Sovyetler Birliğinin de kendileri gibi yaklaştığını söylemektedir.

Toplantı boyunca Türk-Sovyet ilişkileri kapsamında değerlendirilmesi gereken noktalar ise, zaman zaman İngiliz ve Amerikan yetkililerin Türk-Sovyet ilişkileri, Sovyetlerin savaş sonrası düzendeki rolü, bir müttefikleri olarak Sovyetler Birliği ile yaptıkları görüşmelerin Kahire'ye yansımaları vb. konuları gündeme getirmeleridir. Tutanak metinleri incelendiğinde görülmektedir ki, Sovyetler Birliği kullanılarak Türkiye kâh korkutulmaya çalışılmakta, kâh ikna edilmek istenmektedir. Bu bağlamda Churchill'in şu sözleri oldukça önemlidir: "... Şimdi Türkiye'nin müttefiklere ciddi olarak katılmayı düşünmesi zamanı gelmiştir. Türkiye'nin bu katılmadan elde edeceği

yararlar daimi ve devamlı olacaktır. Rusya’da Türkiye’nin galip Müttefikler arasına katılmasını istiyor. Bu taktirde Türkiye ileride Rusya ile en iyi ilişkilerde olabilecek ve dost ve müttefik olarak Rusya, İngiltere ve Amerika ile galipler masasına oturacaktır. Türkiye bu fırsatı kaçırsa Almanya yakında, altı ay sonra yıkıldığı zaman Türkiye çok yalnız kalacak ve mahkemede hakimler kürsüsünde oturacağına koridorlarda dolanacaktır. Bu hem yazık hem de tehlikeli olacaktır. Çünkü Türkiye İngilizce konuşan 200 milyonluk memleketler ile dünyanın ve kuşkusuz Avrupa’nın en büyük askeri devleti olan Rusya ile beraber olamayacaktır. F.Roosevelt ve ben, Türkiye Almanya’ya karşı savaşa girer veya Almanya Türkiye’ye saldırırsa ve Bulgaristan harekete geçerse J. Stalin’in hemen Bulgaristan’a savaş ilan edeceğini temin ediyoruz”⁶⁴⁰.

⁶⁴⁰ A.S. Bilge, **age.**, s.228. Bu noktada İnönü, Churchill ve Roosevelt arasında geçen konuşmalarda Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili olup yukarıda bahsettiğimiz alana girenleri aynen vermek istiyoruz. Bu konuşmalar hem o dönemin siyasi durumuna, hem ülkelerin olaylara bakışına ve hem de sonraki gelişmelere ışık tutması bakımından önemlidir.

Churchill: “Türkiye için tehlikeden söz ederken Türkiye’nin Rusya komşusu ile ne kadar ilgili olduğuna işaret etmek istedim. Adana’da zamanında bize katılın, güvenlik içinde olursunuz, dedim”.

Roosevelt: “Burada söylenen sözler herhangi bir biçimde tehdit olarak düşünülmemelidir. Söz konusu Türkiye’nin yararadır.

İkinci Kahire görüşmelerinin sonucu olarak söylenebilecekler; İngiltere'nin Türkiye'nin 15 Şubat 1944'e kadar savaşa girmesi için ısrar ettiği, Amerika'nın şartları göz önünde bulundurarak fazla ısrarcı olmadığı, Türkiye'nin de askeri yardımlar yapıldığı takdirde savaşa girmeyi kabul ettiği yönündedir. Toplantı boyunca Türkiye'nin önem verdiği bir diğer konu da olası savaş hazırlıkları yapılırken bunun gizlenmesi ve Almanya'nın dikkatinin Türkiye üzerine çekilmemesidir.

Sonuçta Türk, İngiliz ve Amerikalı uzmanlardan oluşacak bir heyetin askeri yardımlar ve hazırlıklar

Amerika Türkiye'nin dostudur ve öyle kalacaktır. Fakat Amerika Türkiye'den 3000 mil uzaktadır. İngiltere de böyledir. Rusya başka konumdadır. Eğer ben Türkiye Cumhurbaşkanı olsa idim Rusya ile dost olma fırsatını ciddiyetle düşünürdüm". **Age.**, s.230.

Roosevelt: "... Siyasi konuların görüşülmesi. Ruslarla sizin aranızda gereklidir".

İnönü: "Bilhassa..."

Roosevelt: "Eğer siyasi konuların görüşülmesi hazırlık devresinden sonraya bırakılırsa, bu, fikrimce, siyasi hata olur. Bilhassa Ruslar şimdi çok yatkın bir zihniyette bulunuyorlar".

İnönü: "İçine girmiş olduğumuz çıkmaz şudur: Eğer belli bir tarih tespit edilirse Ruslar buna dayanarak Türkiye'nin o tarihte savaşa girmesini isteyeceklerdir. Eğer hazırlık derecesi kabul edilirse, Türkiye bunun sonunda savaşa girebilir. Fakat hazırlığın yürüyüşünü göz önüne almadan Ruslar kesin bir zaman üzerinde ısrar ederlerse, işte çıkmaza girmiş oluruz". **Age.**, s.235.

konusunda çalışmalar yapması kararı ile konferans sona ermiřtir⁶⁴¹.

Bu arada konferanstan sonra Türk heyetinin istediği malzeme listesi hakkında Türkiye ilgili ülkelerin elçilerine ve Sovyet Elçisi Vinogradov'a da 13 Aralık 1943 tarihinde bilgi vermiřtir⁶⁴².

Savaşın dönüm noktası diyeceğimiz 1943 yılı Kahire'deki toplantı ile sona ermiş ve 1944 yılına geçilmiştir. Yeni gelen yıl, İkinci Dünya Savaşında dengelerin tamamen değiştiği, stnlğn Mihver Devletlerinden Müttefiklere geçtiği, mihverin her noktada yenilip gerilemeye başladığı ve savaşın galibinin kimin olacağının belli olduğu yıl olmuştur. Özellikle Mayıs ayında Normandiya'da açılacak ikinci cephe ile Almanya artık savunma savaşlarına başlamıştır.

⁶⁴¹ Selim Deringil, **Denge Oyunu**, s.163.

⁶⁴² Adı geçen liste birkaç gün önce İngiliz yetkililere teslim edilmiş ve müttefiklerce tedarik edildiği taktirde Türk Ulaştırma Bakanlığının nakliye planı da sunulmuştur. Buna göre listedeki tüm malzemenin tedariki sağlanırsa 3 ay içerisinde Türkiye'ye taşınması öngörülmektedir.

İkinci Kahire Konferansında alınan karar neticesinde İngiliz General Linnell başkanlığında bir heyet 1944 yılının Ocak ayında Türkiye'ye gelmiştir. Çalışma konumuzu dağıtmadan özetlememiz gerekir ise, İngiliz heyeti ile Türk heyetleri arasında yapılan görüşmelerin ana maddesi gönderilecek askeri malzemenin tespiti, dağılımı, uygulanması ve havaalanlarının kullanılabilir hale getirilmesi için yapılacak çalışmalar idi. Görüşmeler boyunca tarafların istek ve beklentileri birbirinden farklı yönlerde ilerlemiştir. Bunun da başlıca nedeni tarafların olaylara bakış açısının farklılığı ve yorumları arasındaki değişikliklerdir. Görüşmeler sürerken Churchill'in Türkiye'nin isteksiz davranması halinde İngiliz yardımlarının tamamen duracağı, İngiltere'nin boğazlara eskisi gibi önem vermediği ve Ruslara karşı boğazlar konusunda artık İngilizlere güvenilmemesi gerektiği gibi bir bakıma tehditkar talimatlar (Churchill bu talimatları iletmesi için Ankaradaki İngiliz Büyükelçisine göndermiştir) Türk tarafının tavrında herhangi bir değişikliğe neden olmamıştır ve görüşmeler İngiliz heyetinin 3 Şubat 1944'te anlaşma olmaksızın

Türkiye'den ayrılması ile son bulmuştur⁶⁴³. Heyetin ayrılmasının ardından Türk-İngiliz ilişkilerinde büyük bir gerginlik yaşanmaya başlamış, Türkiye'ye gönderilen yardım malzemelerinin sevkıyatı durdurulmuştur (Şubat ayında durdurulan sevkıyat, 2 Mart 1944 tarihinde tamamen kaldırılmıştır). İlişkilerin kötüleşmesi bununla da kalmamış, pek çok İngiliz yetkili ve çalışan Türkiye'den ayrılmış, İngilizlere memleketlerinden gelen emir doğrultusunda nerede ve ne şekilde olursa olsun Türk makamları ile görüşmeleri yasaklanmıştır⁶⁴⁴.

Türk-İngiliz görüşmelerinin devam ettiği sırada Churchill ve Roosevelt imzalı bir telgraf Stalin'e gitmiştir. 23 Ocak 1944 tarihli bu telgrafta çeşitli askeri gelişmeler özetlendikten sonra Türkiye hakkında şu sözlere yer verilmiştir: "...Sovyet Hükümetinin gemilerden, kuzey suları için elverişli hale getirmek üzere bakılıp onarılmasından daha önce yararlanmalarını

⁶⁴³ A.Şükrü Esmer – Oral Sander, *İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası*, s.193. Dönemin gelişmeleri adı geçen zaman diliminde Dışişlerinde görevli ve konuları takip eden F.Cemal Erkin'in çalışmasından da takip edilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.220-233.

⁶⁴⁴ **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.216-218.

sağlayacağı için avantajlıdır. Böylece gayretlerimiz sonucunda Türklerle lehimize bir dönüş olursa, Boğazlar açılacak ve bu gemiler Karadeniz’de seyretmeye hazır olacaklardır”⁶⁴⁵.

Dünyanın dört bir yanında savaş devam ederken ve Avrupada da bahsettiğimiz tüm bu politik gelişmeler yaşanırken 4 Mart 1944 tarihinde Türk-Sovyet ilişkileri tarihinde bir başka paylaşımın yaşandığı tarihtir. Adı geçen tarihte Serof adlı 4111 tonluk bir Rus vapuru eşya almak üzere Trabzon limanına gelmiştir. Sabah saat 8’de 4 Muhrip refakatinde limana yaklaşan Serof, kendisini güvende hissedince refakatçi muhripler Poti istikametine doğru çekilmişlerdir⁶⁴⁶. Savaşın ve protestoların sürdüğü bir dönemde ilişkiler ve ticaret devam etmektedir.

Türkiye’nin ticaretinin devam ettiği bir başka ülke de Almanya idi. Yukarıda da bahsettiğimiz 20 Temmuz 1940 Türk-Alman Ticaret Antlaşması ile Türkiye, Almanya’ya hammadde satıyor ve Almanya’dan da sanayi ürünleri satın alıyordu. Türkiye’nin sattığı

⁶⁴⁵ Nurer Uğurlu, **age.**, s. 126.

⁶⁴⁶ **BCA**, f.030.10., y.250.687.19.

hammadenin en başında da krom bulunmaktaydı⁶⁴⁷. Aslında Türkiye'nin Almanya'ya sattığı kromun adı geçen ülkeye satılması olayının başlangıcında İngiltere'nin de etkisi bulunmaktadır. Türkiye'nin satması gereken kromun tamamını uzun vadeli bir mukavele ile almayı kabul etmeyen İngiltere, bunun bir kısmının Almanya'ya satılmasını uygun görmüştür. Bundan sonradır ki aldığı savaş malzemelerinin karşılığı olarak Türkiye, Almanya'ya krom satmaya başlamıştır⁶⁴⁸. Türk-İngiliz görüşmelerinin gerilmesi ile Türkiye'nin Almanya'ya sattığı krom konusu da problem haline gelmeye başlamıştır. Zaten Türkiye'nin Almanya ile olan ticaret antlaşması da 30 Nisan 1944'te sona erecektir⁶⁴⁹.

Türk-İngiliz görüşmelerinin kesilmesinden sonra Müttefikler krom meselesine daha da ağırlık vermeye başlamışlardır. Roosevelt, İsmet İnönü'ye yazdığı bir mektup ile savaşın gidişatını müteakip Almanların krom ihtiyacının büyük bölümünü Türkiye'den sağlar hale geldiğini ve bu durumun müttefiklerce hoş

⁶⁴⁷ Esat Tekeli, *Krom Meselesinin İktisadi Cephesi*, **Biz ve Dünya**, S.I, İstanbul 1944, s.7.

⁶⁴⁸ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.262.

⁶⁴⁹ Osman Akandere, **Mili Şef Dönemi**, s.300.

karşılanmadığını belirtmiştir. Netice olarak Roosevelt Almanya'ya krom sevkıyatının durdurulmasını rica etmiştir⁶⁵⁰.

İnönü'ye gönderdiği mektubu 18 Mart 1944 tarihinde Stalin'e de telgrafla bildiren Roosevelt'in çabasına Stalin'in cevabı 20 Mart 1944 tarihinde şöyle olmuştur: “Türklerin kromu Almanya'ya teslimi hakkındaki Türkiye Başkanına gönderdiğiniz mektubun taslağını zikreden mesajınızı almış bulunmaktayım. Türklere yapılmasını tavsiye ettiğiniz önerinin, olumlu sonuçlarından ümidimin az olduğunu söylemem gerekmesine rağmen, yapılmasının tam zamanıdır sanırım”⁶⁵¹.

Stalin'in cevabından da anlaşılmaktadır ki Türk-Sovyet ilişkilerinde hâla bir güvensizlik vardır. Her ne kadar aynı tarafta da olsalar iki ülke birbirlerine karşı daima tetiktedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, İkinci Kahire görüşmeleri sırasında Sovyetlerin Türkiye'nin savaşa girmemesi yönündeki istekleri kesinleşmiş, Stalin

⁶⁵⁰ Nurer Uğurlu, *age.*, s.132.

⁶⁵¹ *Age.*, s.134.

tarafından artık Türkiye'nin savaşa girmesi gereksiz görülmeye başlanmıştır.

1 Nisan 1944 tarihinde ise ABD, Türkiye'ye yapmakta olduğu Lend and Lease yardımlarına son vermiştir⁶⁵². İngiltere'nin ardından Amerika'nın da Türkiye'ye olan yardımları sonlandırması, Ocak 1944 görüşmelerinin ardından müttefiklerin takındıkları ortak tavrın işaretidir.

14 Nisan 1944 tarihinde de ABD ve İngiltere bir nota ile Türkiye'nin Almanya'ya krom sevkıyatını durdurmasını resmen istemişlerdir⁶⁵³. 14 Nisanda nota verilmeden önce 1944 Nisanının başlarına dönecek olursak, 2 Nisan 1944'te Sovyet orduları Romanya'ya

⁶⁵² A.Ş. Esmen – O.Sander, **Agm.**, s.194.

⁶⁵³ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.59.

girmiştir⁶⁵⁴. 10 Nisanda ise Sovyet orduları Odesa'yı işgal etmişler ve Kırım'a girmişlerdir⁶⁵⁵.

14 Nisan 1944 tarihli İngiliz ve Amerikan notası sonrasında yaşanan gelişmelere dönecek olursak, TBMM de yapılan görüşmelerden sonra, 21 Mayıs 1944 tarihinden itibaren Almanya'ya krom sevkiyatı durdurulmuştur⁶⁵⁶.

9 Mayıs 1944'te Sovyet Kızıl Ordusu savaşta adeta harabe haline gelmiş olan Sivastopol başta olmak üzere tüm Kırım'ı işgal etmiş⁶⁵⁷ ve bu tarihten sonra yaşanacak Kırım Tatarlarının Orta Asya'ya sürgünü olayı neticesinde Türk-Sovyet İlişkilerinde yeni bir sayfa daha açılacaktır. Biz çalışmamız gereği konunun Türkiye'ye yansımalarından göç olgusunu yeri geldiğinde vermeye çalışacağız.

⁶⁵⁴ Sovyet ordularının Romanya'ya girmesi üzerine Molotov yaptığı açıklama ile bu hareketin Romanya'nın siyasi durumundan bir değişiklik meydana getirmeyeceğini, Sovyetler Birliğinin Romanya'dan herhangi bir toprak talebinin olmadığını ve hareketin sadece bu ülkedeki Alman askerlerini kovmak için savaşın biz uzantısı olarak gerçekleştirildiğini söylemiştir.

⁶⁵⁵ **Türkiye Cumhuriyeti 80. Yıl Kronolojisi**, s.122.

⁶⁵⁶ Osman Akandere, **age.**, s.302.

⁶⁵⁷ **Türkiye Cumhuriyeti 80. Yıl Kronolojisi**, s.122.

Dünya siyasetinde bahsettiğimiz tüm gelişmeler yaşanırken 22 Nisan 1944 tarihinde Slovakya'ya ait bir uçak Türkiye'de Harap Çanakçı Köyü civarına mecburi iniş yapmak zorunda kalmıştır. Uçağın ait olduğu ülkenin Slav ve Demir Perde ülkesi olması nedeniyle çalışmamızda yer bulduğunu belirttikten sonra, eklememiz gerekir ki, uçağın sebep olduğu hasar nedeniyle maddi kayba uğrayan halkın zararı, Türkiye Milli Müdafaa Vekaleti tarafından tazmin edilmiştir⁶⁵⁸.

29 Nisan 1944 tarihinde ise Sovyetler Birliğinin Sofya Elçiliği, Türkiye'nin Sofya Elçiliğine yaptığı bir müracaatla, elçilik çalışanlarından bazılarının eş ve çocuklarına Kapıkule'den Türkiye'ye girebilmeleri yolunda vize talebinde bulunmuşlardır. Dönemin vize kuralları gereği bu tür bir talebin Türk yüksek makamlarınca kabul edilmesi gerekmektedir ve bu durum ilgili dairelere aktarılmıştır⁶⁵⁹.

⁶⁵⁸ **BCA, f. 030.10., y.248.629.4.** Hasarın Milli Müdafaa Vekaleti tarafından karşılanma sebebi, Türkiye'nin kazanın olduğu tarihte Slovakya'yı resmen tanımamış olmasıdır.

⁶⁵⁹ **BCA, f.030.10., y.250.687.20.** Vize için başvuran Sovyetler Birliği Sofya Elçiliği mensupları şunlardır: Ataşemiliter eşi Vera

22 Mayıs 1944 günü Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, Sovyetler Birliğinin Ankara Büyükelçisi Vinogradov’la makamında bir görüşme yapmıştır. Görüşmene Dışişleri Bakanı tarafından savaş çerçevesinde Türk-Sovyet ilişkileri ana hatları ile anlatıldıktan sonra, Türkiye’nin, her iki ülkenin de hassas noktası olarak nitelendirebileceğimiz Balkanlarla ilgili Sovyetler Birliği ile ortak hareket etmek istediğini, bu bölgede olası bir karışıklığın her iki tarafı da olumsuz etkileyeceğini büyükelçiye bildirmiştir. Türkiye bu görüşmede bahsi geçen konuda Sovyetler Birliği ile üzerinde çalışılacak ve kabul edilecek bir metin imzalamayı teklif etmiştir⁶⁶⁰.

Zotova ve oğlu Vladimir, Elçilik Ataşesi eşi Klavdia Chourcupwa ve oğulları Jouri ve Igor, diğer Elçilik Ataşesinin eşi Anastasia Afonina ve oğlu Valeri, Elçilik Kollaboratörünün eşi Anna Oreva ve oğlu Viktor, Diğer Kollabotörün eşi Paraskovia Serikovi ve oğulları Lubo ile Alexander.

⁶⁶⁰ A.S. Bilge, **age.**, s.254-255, **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.222-223, Kâmuran Gürün, **age.**, s.263. Bu girişimi dönemin Dışişleri görevlilerinden F.C.Erkin şu şekilde yorumlamıştır: “...Türk teşebbüsü teknik bakımdan lüzumsuz, politik bakımdan da isabetsiz idi, zira daha birkaç ay önce İngiliz gayretlerinin başarısızlığa uğradığı bir konuda Türk başarısı inanılır şey değildi. İsabetsizdi, çünkü müttefiklerle peşin istişarelere girişmeden ve, özellikle, Ankara askeri konuşmalarının fiyaskosu Türkiye ile Büyük Britanya arasında huzursuzluk çıkardığı bir anda, Ruslara bu mahiyette bir

5 Haziran 1944 günü Sovyetler Birliği, Menemencioğlu'nun sözlü olarak bahsettiği Balkanlarla ilgili bir anlaşma imzalanması ve ortak strateji geliştirilmesi teklifine olumsuz yanıt vermiştir. Sovyetlere göre, Türkiye Almanya ile sıkı ilişkiler içerisindedir ve Almanya'da Sovyetler Birliğinin fiilen savaştığı muharip bir ülkedir. Bu şartlar altında Türkiye ile SSCB arasında sözü edilen tarzda bir metnin imzası söz konusu değildir. Bu durum ancak Türkiye, Almanya ilişkilerini tamamen keser ve müttefikler yanında savaşa girerse mümkün olabilecektir⁶⁶¹.

Bu arada belirtmeden geçmememiz gereken bir husus da özellikle Türkiye ile İngiltere arasında yaşanan Boğazlardan geçen Alman gemileri krizidir. Bilindiği gibi Türkiye Motreux Sözleşmesi ile Boğazlardan geçecek gemilerin denetlenmesi hakkında çeşitli yetki ve yükümlülöklere sahiptir. Türkiye, Boğazlardan geçecek

telkinde bulunulması Türkler hakkında Anglo-Sakson güvensizliğini arttırabilir, mevcut gerginliği inkıta noktasına kadar götürebilir ve Türkiye'yi Rusya karşısında kaçınılmaz surette yapayalnız bırakabilirdi...”, Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.242.

⁶⁶¹ K.Gürün, **age.**, s.264.

gemileri ancak bu yetki ve yükümlülükler çerçevesinde kontrol edebilmektedir⁶⁶². Fakat özellikle Türk-İngiliz görüşmelerinin sona erdiği Ocak 1944 sonundan itibaren İngiltere, Türkiye'nin sözleşme hükümlerine aykırı olarak içerisinde silah ve askeri mühimmat olan Alman gemilerinin Boğazlardan geçişine izin verdiğini iddia etmiştir.

İngiltere'nin ihbarları sonucu çeşitli kereler Alman ticaret gemileri, savaş gemisi yahut da yardımcı savaş gemisi olma ihtimaline karşı aranmışlarsa da, bahsedilen türden gemiler olmadıkları anlaşılmış ve geçişlerine müsaade edilmiştir⁶⁶³. 5 Haziran 1944'de Almanya, durdurulmuş bazı gemilerin geçişi için Deniz Ataşesi Amiral Von Der Marvitz'in ilgili gemilerin savaş gemisi olmadığı garantisıyla izin istemiştir. Aynı şekilde Ankara Büyük Elçisi Von Papen'in de şahsi

⁶⁶² Montreux Sözleşmesinin 4. maddesi gereği Türkiye savaş zamanlarında muharip olmadığı takdirde sancak ve yükleri ne olursa olsun her türlü ticaret gemisinin geçişine izin vermekle yükümlüdür. Türkiye gece ve gündüz boğazlara giren ticaret gemilerini sadece boğazın girişinde sağlık kontrolü amacıyla durdurabilir ve bu kontrol gece ve gündüz büyük bir hızla yapıldıktan sonra ticaret gemileri, boğazlardan tam bir serbestlik ile geçebileceklerdir.

⁶⁶³ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.233-245.

garantörlüğünde izin verilen gemiler seferlerine devam etmişlerdir. Bu gemiler tekrar kontrol edildiğinde içlerinde bir miktar silah, radar teçhizatı ve sivil giyinmiş askerler tespit edilmiştir. Bu durum Türk iç politikasında da hoş karşılanmamış ve Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu 15 Haziran 1944 tarihinde istifa etmiştir⁶⁶⁴. Menemencioğlu'nun yerine Dışişleri Bakanlığını bir süre için Başbakan Şükrü Saraçoğlu üzerine almıştır⁶⁶⁵.

1944 haziranında Menemencioğlu'nun Vinogradov'a yaptığı ve Sovyetlerce reddedilen Balkanlar konulu anlaşma teklifi sonrasına dönecek olursak, Türk-Sovyet ilişkileri kapsamında aynı ay çeşitli görüşmeler devam etmiştir. Dışişleri Bakanı'nın istifası üzerine Vinogradov, 22 Haziran 1944'te Genel Sekreter Cevat Açıkalın'la görüşmüştür. Görüşmenin genel içeriği, Sovyetlerin Türk-Alman ittifakı ve ilişkileri hakkındaki yakınmaları ve Türk tarafının bu yakınmalara

⁶⁶⁴ Ahmet Şükrü Esmel – Oral Sander, *İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası*, s.196.

⁶⁶⁵ **Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşundan Günümüze Hükümetler**, Yayına Hazırlayan: Mükremin Kocataşkın, T.C. Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1998, s. 143.

verdiği mantıklı cevaplar ve savaşın ilk yıllarındaki Alman-Sovyet yakınlaşmalarını ve yürüttükleri ortak siyaseti sorgulamak şeklindedir⁶⁶⁶.

27 Haziran 1944'de tekrar görüşen Açıkalin-Vinogradov ikilisi, 5 gün önce konuştukları konuların üzerinden tekrar geçmişler ve genel görüşlerini yinelemişlerdir. 27 Haziranda, Türk tarafı 7 Kasım 1935'te imzalanmış ve 7 Kasım 1945'te sona erecek Türk-Sovyet protokolünün süresinin bitmeden uzatılması gerektiği konusunu gündeme getirmiştir. Sovyet büyükelçisi bu konuda hemen cevap vermemiş, işbirliğinin çeşitli şartlara bağlı olduğunu söylemekle yetinmiştir⁶⁶⁷. Yine görüşmenin önemli konu başlıklarından birisi de Türkiye'nin savaşa girme konusudur. Ruslara göre Almanya artık olası bir karşılaşma halinde Türkiye'yi yenecek güçte değildir. Türkiye'nin bu konu hakkındaki çekinceleri ise hala tükenmiş değildir⁶⁶⁸.

⁶⁶⁶ **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.224-225.

⁶⁶⁷ A.Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s.256.

⁶⁶⁸ Vinogradov'un Türkiye'nin savaşa girmesi için ısrarlı konuşmaları ve Almanların artık zarar veremeyecek halde olduğu şeklindeki tutumu neticesinde Cevat Açıkalin'in şu sözleri hem Türk

Bu arada 25 Haziran 1944 günü İngiltere, Sovyetler Birliğine Türkiye'nin savaşa girip girmemesi ile ilgili bir yazılı soru önergesi yollamış ve Molotov bu soruyu olumsuz bir şekilde cevaplamıştır⁶⁶⁹.

3 Temmuz 1944 tarihinde tekrar bir araya gelen Açıkalin'la Vinogradov, yine Türkiye'nin savaşa girmesi meselesine yoğunlaşmışlardır. Bu toplantıda Açıkalin, Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesme kararı aldığını

tarafının genel düşüncesi hem de olayları çözümlene yeteneği hakkında net fikir vermektedir: “Almanya'nın yenilmesi ile zarar verebilmesi farklıdır, zarar verebilir...”.

⁶⁶⁹ Dönemin Sovyetlerin Türkiye hakkındaki görüşlerini yansıtmaması açısından Molotov'un cevabı önemlidir: “Sovyet Hükümetinin bilebildiği kadarı ile, İngiltere'nin teklifini Türk Hükümetinin kabul edeceğini tahmin ettirecek bir durum yoktur. Türkler bunu kabul etseler bile, bu yarım bir tedbir olacak, savaşın sonuçlanmasını çabuklaştıracak bir yönü bulunmayacaktır. İngiltere, Türk hükümetinin, 27 Mayıs'ta Sovyet hükümetine yaptığı teklifi ve Sovyet hükümetinin 5 Haziran tarihli cevabını bilmektedir. Sovyet Hükümetinin düşüncesine göre, Türk hükümetinin, Hitler Almanya'sına karşı Müttefikler yanında yer almayı istediğinin gerçek delili, derhal Almanya ile ilişkilerini keserek müşterek düşman Almanya'ya karşı Müttefikler yanında harbe katılmasıdır. Geçen yıl Moskova ve Tahran Konferanslarında bunun gerekli olduğu da üç Müttefik Hükümet tarafından kabul edilmişti. Türkiye'nin ancak bu taktirde gerek savaş süresince, gerek barış yapılırken Müttefikler arasında bir yeri olacaktır”. **US.Diplomatic Papers 1944**, V.V. s.865'den aktaran Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.267.

ve bunu kısa bir zaman dilimi içerisinde uygulayacağını açıklamıştır. Yine Açıkalın, kesin bir savaş ilanının daha geçerli bir girişim olacağına ısrar eden Vinogradov'a ilişkilerin kesilmesi sonucunda Almanya'nın Türkiye'ye savaş açmasını beklediklerini de söylemiştir⁶⁷⁰.

6 Temmuz 1944'te yeniden buluşan Açıkalın ile Vinogradov, önceki görüşmelerinin kritiğini yaptıktan sonra, Vinogradov Sovyet hükümetinin konu hakkındaki görüşünü Türk tarafına iletmiştir. Buna göre Sovyetler, Türkiye Almanya'ya karşı savaş ilan etmedikçe ve kesin adımlar atmadıkça 7 Kasım 1945'te süresi dolacak Türk-Sovyet Paktı da dahil olmak üzere herhangi bir diplomatik vesikanın yayınlanmasını savaşın kısılması yolunda herhangi bir etki yapmayacağından gereksiz gördüklerini açıklamışlardır⁶⁷¹. Görüldüğü gibi Sovyetler Birliği, Türkiye ile ilişkilerinde atacağı her adım için somut bir karşılık görmek istemektedir.

⁶⁷⁰ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 232-233.

⁶⁷¹ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s.232-233, A.Suat Bilge, *age.*, s.256-257, Kamuran Gürün, *age.*, s.268-269.

Bu tarihten sonra; Türkiye'nin savaşa girmesi, Türk-Sovyet ve Türkiye-Müttefik Devletler ilişkileri biraz karmaşık bir hal almıştır. Konu hakkında her devletin düşünce ve isteği birbirinden farklı yönlere kaymaya başlamıştır. 10 Temmuz 1944'de ABD'ye bir muhtıra veren SSCB, İngiltere'nin Türkiye nezdinde kendileri ile mutabık kalmadan birtakım girişimlerde bulunduğunu söyleyerek bu durumu protesto etmiştir⁶⁷².

12 Temmuz 1944'te Churchill, Stalin'e "Kişisel ve Çok Gizli Mesaj" başlığı ile yolladığı telgraf ile Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesi hakkında kendi düşüncelerini Stalin'e aktarmıştır. Churchill'e göre, Türkiye'nin mevcut durumda savaşa girmesindense, Almanya ile ilişkilerini kesmesi Müttefikler adına daha yararlı olacaktır. Olası bir savaşa girecek Türkiye'ye vaat edilen yardım malzemesinin gönderilmesi mümkün görülmemektedir ama ilişkilerin kesilmesinden doğacak birkaç hava saldırısı için ise Türkiye'ye yardım edilebilecektir⁶⁷³.

⁶⁷² K.Gürün, age., s.268.

⁶⁷³ Nurer Uğurlu, age., s. 154.

İngiltere'nin müttefikler adına gayet mantıklı sayılabilecek teklifine rağmen, Stalin ve Başbakan imzalı ve 15 Temmuz 1944 tarihli cevap telgrafında Sovyetler, ısrarlı tutumlarını sürdürmüşler ve Türkiye'ye baskı yapılmasının bırakılmasını, Türkiye'nin kendi kararını kendisinin vermesinin beklenmesini istediklerini söylemişlerdir⁶⁷⁴. Anlaşıldığı üzere bu, üstü kapalı bir şekilde Türkiye'nin savaşa girmesine artık gerek yok demektir. Çalışmamızın dipnot kısmında telgrafın Türkiye ile ilgili kısmını tamamen verdik. Metin dikkatlice incelenecek olursa Sovyetler Birliğinin müttefiklerine, Türkiye'nin savaş sonrası meselelerde

⁶⁷⁴ "...Türkiye sorunu, Büyük Britanya, Sovyetler Birliği ve ABD hükümetlerinin, geçen yılın sonunda Türk hükümetiyle yapılan görüşmelerden pekiyi bildikleri gerçekler ışığında incelenmelidir. Kuşkusuz, Türkiye'nin daha kasım veya aralık 1943'de Hitler Almanya'sına karşı müttefiklerin yanında savaşa girmesi için ülkelerimiz hükümetlerinin ne kadar ısrar ettiğini hatırlayacaksınız. Bunlardan bir sonuç alınmadı. Bildiğiniz gibi Türk hükümetinin girişimiyle görüşmeleri geçen mayıs veya haziran aylarında tamamladık; üç Müttefik hükümetince geçen yıl sonunda yapılan öneriyi iki kez yineledik. Bunlardan da hiçbir sonuç alınmadı. Türkiye'nin atacağı gönülsüz bir adıma ilişkin olarak, bunun Müttefiklere nasıl bir yararı dokunacağını şu anda göremiyorum. Türk hükümetinin Almanya ile ilişkilerinde aldığı kaçamak ve belirsiz tavra bakıldığında, Türkiye'yi kendi başına bırakıp üzerinden daha çok baskı yapmaktan vazgeçmek daha iyi olacaktır. Tabii ki, bu, Almanya ile savaşmaktan kaçınan Türkiye'nin, savaş sonrası meselelerdeki özel hak taleplerinin dikkate alınmayacağı anlamına gelir". N.Uğurlu, **age.**, s.190.

özel taleplerinin dikkate alınmayacağı yargısı çok önemlidir. Görüldüğü üzere Stalin ve Sovyetler Birliği, artık savaşı kazanacaklarını anlamışlar, ganimetten Türkiye'nin pay almasını istememektedirler. Ganimeti paylaşmak bir yana, Sovyetler Birliği Türkiye'nin savaş sonrası düzende yerini ve isteklerini de tartışma konusu yapmak istemektedir. Sovyetlerin Türkiye ile alakalı planları 1945 yılından itibaren yavaş yavaş ortaya çıkacaktır. Gelişmeleri çalışmamızın kronolojik anlatımında yeri geldikçe vermeye çalışacağız. Bu noktada söyleyebileceğimiz şey ise, 1944 yılının ikinci yarısı itibarıyla SSCB'nin Türkiye'nin savaşa girmesi konusundaki fikirlerinin tamamen değiştiği ve artık SSCB'nin Türkiye ile ilgili konularda daima somut adımlar karşılığında hareket etme politikasına geçtiğidir.

10 Temmuz 1944 tarihli Sovyet notasına 22 Temmuz 1944'de cevap veren ABD, İngiltere ile aynı paralelde düşündüğünü belirterek, Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesinin üç büyük faydası olacağını belirtmiştir. ABD'ye göre bu faydalar şu şekildedir⁶⁷⁵:

⁶⁷⁵ K.Gürün, *age.*, s.269.

- İlişkileri kesmenin derhal uygulanabilecek olması.
- Müttefiklerin askeri yardım taahhüdüne gerek bulunmaması.
- Balkanlar ve Almanya üzerinde savaş ilanı kadar büyük tesir yapacak olması.

Amerika Birleşik Devletlerinin cevabına 27 Temmuz 1944’de, yukarıda bahsettiğimiz Churchill ve İngiltere’ye yollanan telgraftaki aynı içerikle cevap veren Sovyetler Birliği, Türkiye konusundaki kararlı ve uzlaşmaz tutumunu sürdürmüştür. Hatta ABD’nin Moskova Büyükelçisi vasıtası ile yaptığı son bir girişimi de, 30 Temmuz 1944 tarihinde Vişinski olumlu karşılamamış ve “Böyle bir müzakerenin faydası olacağına inanmıyorum, Türkiye artık kendi mukadderatı ile baş başa bırakılmalıdır” şeklinde görüş bildirmiştir⁶⁷⁶.

⁶⁷⁶ Age., s.269. Gürün US Diplomatic Papers adlı eserden yaptığı alıntıda ABD’nin Moskova Büyükelçisinin konu hakkındaki görüşlerini vermektedir. Bizim yukarıda yaptığımız kritikte çok yerde örtüşen bu sözleri bizde burada okuyuculara sunmak istiyoruz: “Görünüşe göre Sovyetler şimdi Türkiye’ye karşı ilgisiz kalmakta ve Türkiye’nin Almanya ile ilişkilerini kesmesinin ve hatta savaşa girmesinin, Almanya’nın yenilgisine yardım etmeyeceği görüşüne erişmişlerdir. Bu politika ile Ruslar, barış masasında Türkiye’ye karşı her hangi bir borçları olduğunu kabul etmeden, onun

Bu arada çeşitli güvenlik sebepleri ile 23 Temmuz 1944 tarihinden itibaren Türkiye'nin Karadeniz'deki sivil gemi seferleri dondurulmuştur⁶⁷⁷.

1 Ağustos 1944 tarihi, CHP Meclis grubunda Almanya ile ilişkilerin kesilmesi kararının alınması ile ilgili görüşmelerin başladığı gündür. Burada alınan karar uyarınca ertesi gün TBMM olağanüstü toplantıya çağırılarak konu gündeme alınmıştır⁶⁷⁸.

Yapılan görüşmeler neticesinde 2 Ağustos 1944 gününü 3 Ağustos 1944 gününe bağlayan gece yarısından itibaren Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilerin kesilmesi kararı alınmıştır⁶⁷⁹.

Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesinin ardından 7 Ağustos ve 16 Ağustos 1944 tarihlerinde

hareketlerinden mümkün olan faydayı sağlayabileceklerdir. Böylece Türkiye hakkında bizim ve İngilizlerin, Rusların muvaffakiyetini almadan yaptığımız hareket, Türkiye'ye karşı tutumunda bizimle birlikte hareket edeceğine dair Moskova Konferansında aldığı taahhütten kurtulmak için kullanılmıştır". **A.g.e.** s. 269.

⁶⁷⁷ **Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi**, s.123.

⁶⁷⁸ Osman Akandere, **Milli Şef Dönemi**, s.306.

⁶⁷⁹ **TBMM ZC.**, d.7, i.I, C.XIII, (2.8.1944).

tekrar görüşen Cevat Açıkalın ile Vinogradov, ilişkilerin kesilmesi çerçevesinde genel gidişatı yorumlamışlardır. Konuşmaların genel çerçevesi incelendiğinde Türk tarafının Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir ilerleme hamlesi başlatmak istediği ve Almanya ile ilişkilerin kesilmesini buna vesile kılmak istediği görülmekte, Sovyet tarafının ise bu tür bir harekete soğuk baktığı ve son zamanlarda yinelediği; durumun değiştiği, Türkiye'nin savaş sonrası rolünün daha sonra belirlenmesi gerektiği ve konunun güncelliğini kaybettiği fikirlerini öne sürdüğü görülmektedir⁶⁸⁰. Anlaşıldığı üzere Sovyetler Birliği, Türkiye hakkında aldığı kararda ısrar etmekte ve Türkiye'nin karşılıklı yakınlaşma çabalarında da olumlu cevap vermemektedir.

Aynı şekilde Türkiye'nin 22 Ağustos 1944 tarihli Açıkalın-Vinogradov görüşmelerinde teklif ettiği ortak bir bildiri yayınlama ve dünya kamuoyunda oluşmuş olan Türk-Sovyet ilişkilerinin gerilemekte olduğu yönündeki imajın giderilmesi teklifi de, 4 Eylül 1944 tarihinde Sovyet makamlarınca reddedilmiş ve SSCB'nin, Türk-Sovyet ilişkileri hakkında daha önce söylenen sözlere

⁶⁸⁰ A.Suat Bilge, *age.*, s.257.

herhangi bir ilavesi olmadığı ve yeni bir bildiri yayınlanmasına karşı olduğu vurgulanmıştır⁶⁸¹.

Çalışmamızın bu noktasında, İkinci Dünya Savaşı ve cephelerin Sovyetler Birliği örneğinde Eylül 1944 itibarıyla gelmiş olduğu yere bakmak ve hem geçmiş, hem de gelecekteki politikaları etkileyecek olmasından dolayı genel durumu gözlemlemek istiyoruz.

Mayıs 1944'de Romanya'ya girmiş olan Sovyet kuvvetleri, ağustos ayında Romanya'yı işgale başlamışlardır. Bu durum karşısında Milli Köylü Partisi, Sosyalist Parti ve Komünist Partinin de içinde olduğu yeni bir Romen kabinesi kurulmuş ve bu kabine Sovyetler Birliği ile 12 Eylül 1944 tarihinde bir mütareke imzalamıştır. Sovyetler Birliği bu mütarekeyi aynı zamanda Müttefikler adına da imzalamıştır. Buna göre Sovyetler Birliği Transilvanya'yı Romanya'ya iade etmiş, Baserabya Sovyetler Birliğinin olmuş, Sovyet ordusu Romen topraklarında sınırsız hareket serbestisi

⁶⁸¹ Age., s.257-258.

kazanmış ve Romanya 300 milyon dolar savaş tazminatı ödemeyi kabul etmiştir⁶⁸².

Ardından Sovyet Kuvvetleri Bulgaristan'a girmeye başlamış ve müteakiben 5 Eylül 1944'de SSCB, Bulgaristan'a savaş ilan etmiştir. Sovyet kuvvetlerine karşı dayanamayacağını anlayan Bulgar hükümeti 8 Ekim 1944'de ateşkes istemiş, 9 Ekim 1944'de ise komünistlerin de içinde bulunduğu Anavatan Cephesi hareketi bir darbe ile yönetimi ele geçirmiştir. Yeni hükümet ile SSCB arasında 28 Ekim 1944 tarihinde anlaşma imzalanmış, Sovyetler Birliği, Bulgaristan'dan savaş tazminatı almamıştır⁶⁸³.

Sovyetler Birliği kuvvetleri, 1944 yılının sonu itibarıyla Macaristan ve Yugoslavya'ya da girmişlerdir. Bu arada Ekim 1944'de Arnavutluk'ta da Komünistlerin iktidarı ele geçirdiği görülmektedir. Fakat burada herhangi bir Sovyet işgali yaşanmamıştır. Sovyetlerin Çekoslovakya'yı işgali ise 1945 başlarını bulmuştur.

⁶⁸² Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih**, s.397.

⁶⁸³ **Age.**, s.397.

Burada değinmek istediğimiz bir diğer konu da, Balkanlarda Sovyet yayılmasına karşı tedbir olarak İngiltere'nin Yunanistan'a asker çıkarması (1944 Eylülünde 4000 asker) ve burada Sovyetler Birliği tarafından desteklendiği bilinen Yunan Komünistleri ELAS'cılarla girdiği silahlı mücadeledir. Yunanistan'da komünist bir idare kurulmasını isteyen ELAS üyeleri İngiliz askerlerine karşı silahlı direniş göstermişlerse de, güçlerinin yetmeyeceğini gördüklerinden dolayı kendilerine vaat edilen genel af karşılığında 1945 Şubatında silahlarını bırakmışlardır⁶⁸⁴. Burada dikkatimizi çeken nokta, SSCB'nin kendi sınırları dışındaki komünist oluşumlarla yakından ilgilenişi ve direk temas halinde oluşudur. Sovyetler Birliği ELAS'ı silahlarını bırakıncaya kadar desteklemiştir.

⁶⁸⁴ ELAS, Yunan Ulusal Kurtuluş Ordusu adlı sol görüşlü örgütün askeri kanadı. 1936 da Yunanistan Başbakanı olan Matexas'a karşı kurulan örgüt 1944 yılında başlayan Yunan iç savaşında da taraf olmuştur. ELAS'ın Sovyetler Birliğinden destek aldığı ve onun politikaları doğrultusunda hareket ettiği söylene de, ELAS'ı harekete geçiren asıl unsur, Yunan iç politika kaygılarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Yunan_%C4%B0%C3%A7_Sava%C5%9F%C4%B1 (15.06.2007).

Tahmin edileceği üzere Sovyetler Birliğinin Balkanlarda bu denli yayılması Türkiye'yi endişelendirmekteydi. Bir yandan Sovyetlerin, Türkiye'nin yakınlaşma çabalarına karşı soğuk bir tavır sergilemesi ve girişimlere olumsuz cevaplar vermesi, öte yandan savaş sonrası durumun ülkelerin fiili askeri durumlarına göre şekillenecek olmasını görmesi Türkiye'nin endişelerini arttırmıştır⁶⁸⁵.

Balkanlardaki durumu ve Sovyet yayılmasını beğenmeyen Churchill, 9-20 Ekim 1944 tarihleri arasında Moskova'da Stalin'le çeşitli görüşmeler yapmıştır. Tarihe Moskova Konferansı olarak geçen bu toplantılarda iki ülke Balkanlardaki nüfuz oranları, Polonya meselesi gibi konuları görüşmüşlerdir. Konferansın Türkiye'yi ilgilendiren en önemli maddesi ise Sovyetler Birliğinin önerisinin kabulü ile, Montreux Sözleşmesinin değiştirilmesinin prensip olarak kabul edilmesidir. Sovyetler Birliği konu hakkındaki detaylı çalışmasını daha sonradan bildirecektir⁶⁸⁶. Toplantı

⁶⁸⁵ Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri**, s.322.

⁶⁸⁶ William Hardy McNeill, **America, Britain and Russia: Their Co-operation and Conflict 1941-1946**, Johnson Reprint Corporation, USA 1965, s.493-501.

devam ederken Churchill, ABD Başkanı Roosevelt'e 14 Ekim 1944'de gönderdiği telgrafta, Stalin'le görüştikleri konulardan bahsederken Türkiye hakkında da şunları söylemiştir: "...Macaristan ve Türkiye'de dahil olmak üzere Balkan ülkeleri hakkında üzerinde mutabakata varılmış bir siyaset tespit etmenin en iyi yolunu düşünmeliyiz..."⁶⁸⁷. 22 Ekim 1944 tarihli telgrafında da Churchill, Stalin'in Montreux Sözleşmesinin, Rus savaş gemilerinin serbestçe geçişini düzenleyecek şekilde değiştirilmesini istediğini ve şimdilik prensipte anlaştıklarını Roosevelt'e bildirmiştir.

Uzun bir aradan sonra Sovyetler Birliği adı, TBMM'nin açılış konuşmalarında 1944 yılında tekrar kendisine yer bulmuştur. 1 Kasım 1944'de yaptığı konuşmada İsmet İnönü hem Almanya ile ilişkilerin kesilmesine, hem de Sovyetler Birliği ile ilişkilere değinmiştir⁶⁸⁸:

⁶⁸⁷ Nurer Uğurlu, **age.**, s.194.

⁶⁸⁸ **İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973**, C.II, s.51-52.

“...İngiltere ile ittifakımızın çerçevesi içinde olarak, Almanya ile ekonomik ve diplomatik münasebetlerimizin kesilmesine karar verdiniz. Bu tarihi karar, şumul ve tesiri itibariyle, beklenen neticeleri vermiştir. Şüphesiz ki bu karar, milli iradenin çok önemli ve isabetli bir eseri olmuştur...

...Büyük komşumuz Sovyet ittihadı ile münasebetlerimiz, yürürlüğünü karşılıklı olarak tanıdığımız ileri muahedelerin hükümleri içinde ve dost mahiyettedir. Sovyet komşularımızın geçirdikleri fedakârlık ve kahramanlıkla dolu harp yıllarında, muahedelerle tespit edilmiş olan münasebetlerimize dikkatle riayet ettik. Gelecek senelerin münasebetlerinin de dost komşuluk duyguları ve şartları içinde gelişeceğini umuyoruz...”.

Bu arada belirtmemizde fayda olan bir husus da, 1944 yılının sonlarına doğru Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği'ne Selim Rauf Sarper'in atandığıdır⁶⁸⁹.

⁶⁸⁹ Dışişleri Bakanlığına yaptığımız müracaat sonrası SSCB'de görev yapmış elçi ve büyükelçilerimizin listesini elde ettik fakat bu liste tüm müracaatlarımızda ay olarak değil, yıl olarak bize ulaştı. Bazı elçilerin görev değişikliği tarihlerini diğer kaynaklardan tespit ederek

Sarper, 1944 Aralık ayının ilk günlerinde Moskova'da karşılaştığı Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Vinogradov'la görüşmüş, buluşmada ana hatları ile Sovyet elçisinin Türkiye'den gelecek yeni bir teklife hükümetinin sıcak bakacağı mesajı üzerinde konuşulmuştur. Sarper'in konuyu detaylandırma isteğine ise Vinogradov herhangi bir cevap vermemiştir⁶⁹⁰.

10 Aralık 1944 tarihi ise Fransız-Sovyet ittifak antlaşmasının yapıldığı tarihtir⁶⁹¹.

1944 yılında değinilmesi gereken bir husus da o günkü SSCB topraklarında gerçekleştirilmiş olan Kırım Tatarların sürgünü meselesidir. İkinci Dünya Savaşının son dönemlerinde vuku bulan bu sürgün hadisesi bugüne kadar Türk-Sovyet siyasî ilişkiler üzerine yapılan çalışmalarda ikili ilişkiler kapsamında değerlendirilmemiş ve Sovyetler Birliğinin iç meselesi olarak görülmüştür. Elbette ki sürgün konusu kültürel,

çalışmamız sırasında kronolojik olarak verdik. Selim Rauf Sarper gibi tam olarak tespit edemediklerimizi de, olayların akışını takip ederek, bir önceki elçinin adının geçtiği son rapor yahut olaydan sonra sıralamaya aldık.

⁶⁹⁰ **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.246.

⁶⁹¹ **Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi**, s.124.

iktisadî ve insani yönleri ile çeşitli incelemelere tabii tutulmuş fakat Türk-Sovyet ilişkileri bağlamında konuya değinilmemiştir. Bunun nedenleri olarak da, sürgün hadisesinin savaş yıllarına denk gelmesi, o dönemde Türk-Sovyet ilişkilerinin gergin olması ve dönemin basın yayın ve iletişim olanaklarının belirli bir çerçevede; özellikle de Sovyet tarafında sıkı bir sansür altında olmasıdır.

II.Katerina Devrinde Kırım'ın Rus Çarlığı tarafından fethinden itibaren, Kırım düzenli şekilde Ruslaştırılmıştır. 1853-1956 yıllarındaki meşhur Kırım Savaşı, bölgenin Rus millî kimliğindeki yerinin sağlamlaşması konusunda önemli bir etken olmuş, Sivastopol şehrinin savunması destanlaştırılmıştır⁶⁹². 1855 yılından itibaren de, Tatarlar, Kırım'ın kıyı bölgelerinden uzaklaştırılarak, iç bölgelere sürülmüşlerdir. Tatarların sürüldüğü bu bölgelere de,

⁶⁹² Arseniy Markeviç, **Kırmskoy Voynı-Tavriçeskaya Guberniya Vo Vremya**, Biznes İnforn, Simferopol 1994. Kırım Savaşı ile ilgili Rusça pek çok kaynak mevcut olmakla birlikte Markeviç'in eseri gerek bölge kaynaklarını kullanması ve sunduğu görsel ekler ile diğerleri arasında öne çıkan bir çalışmadır.

Ruslar ağırlıkta olmak üzere Slav nüfus yerleştirilmiştir⁶⁹³.

1944 sürgünü öncesinde de Kırım Tatarları çeşitli göçlere maruz kalmışlardır. Özellikle II.Katerina döneminden itibaren bölgede uygulanan baskı, Kırım Tatarlarının 1783-1922 tarihleri arasında iki milyona yakın bir göç vermesine neden olmuştur⁶⁹⁴.

İkinci Dünya Savaşı başladığında Kırım üzerinde çeşitli stratejiler geliştiren Almanlar, 16 Temmuz 1941 de aldıkları bir kararla, Kırım'ın mevcut nüfusundan arındırılması, Almanlaştırılması ve direk olarak İmparatorluk toprağı sayılması fikrine varmışlardır. Buna göre Kırırmda yaşayan Rus, Ukrayn ve Kırım Tatarları sürgün edilecek, yerlerine Alman nüfus getirilerek bölge Almanlaştırılacaktır⁶⁹⁵.

⁶⁹³ Ünver Sel, **Kırım ve Kırım Türkleri**, (yayınevi belirtilmemiştir), Ankara 1997, s.6.

⁶⁹⁴ Hakan Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996, s.9. Hakan Kırımlı eserinde bu rakamı en az 1.800.000 kişi olarak vermektedir.

⁶⁹⁵ Aleksandr Nekriç, **Nakazanniye Narodı**, Khronika, New York 1978, s.24.

Ekim 1941 tarihinde Kırım'ın girişi sayılan Orkapı'ya ulaşan Alman ordusu, burada fazla bir direnişle karşılaşmadan yarımadaya girmiş, 30 Kasım 1941'e kadar Sivastopol hariç bütün Kırım Alman denetimine girmiştir⁶⁹⁶. Sivastopol ise 1942 temmuzunda Alman kontrolüne girecektir⁶⁹⁷. Almanlar Kırım'da duruma hakim olduktan sonra yerel halktan oluşan bir milis gücü kurmak istemişler ve Kırım Tatarlarından müteşekkil Nefsi Müdafa Taburunu oluşturmuşlardır⁶⁹⁸. Bu şekilde kısa sürede 9255 gönüllü Kırım'da toplanarak Alman ordusu yanında silahlanmışır⁶⁹⁹.

Tarihi süreç içerisinde savaşın durumu Almanlardan Sovyetlere dönmüş, Stalingrad'da başlayan Alman yenilgisi Alman-Sovyet hattında artarak devam etmiştir. 10 Nisan 1944 tarihi ise Sovyet ordularının yeniden Kırım'a girdiği tarih olarak kayıtlara

⁶⁹⁶ Kemal Özcan, **Vatana Dönüş – Kırım Türklerinin Sürgünü ve Milli Mücadele Hareketi 1944-1991**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002, s.13.

⁶⁹⁷ Necip Hablemitoğlu, **Yüz Binlerin Sürgünü**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1974, s.43.

⁶⁹⁸ G.A. Litvin, *Kırımско-Tatarskiye Formirovaniya: Dokumenti Tretyevo Reyha Svideltelsvuyet*, **Vayenno-İstoriçeskiy Jurnal**, S.3, Moskva 1991, s.89.

⁶⁹⁹ Aleksandr Nekriç, **age.**, s.30.

geçmiştir⁷⁰⁰. Sovyetler Birliği, Kırım’da kontrolü tekrar ele geçirdikten sonra “Kırım’da Sovyet Karşıtı Unsurların Temizlenmesi” adlı bir talimat yayınlamış ve bunu hemen uygulamaya koymuştur⁷⁰¹. 11 Mayıs 1944 tarihinde ise Moskova’da toplanan Devlet Güvenlik Mahkemesi, sunulan deliller ışığında KırımTatarlarının tamamen sürgün edilmesi kararını almıştır⁷⁰².

Sürgün operasyonu 18 Mayıs 1944 tarihinde Kırım’ın her yanında sabaha karşı 03’te başlatılmıştır. Uygulama operasyona katılan askeri birliklerin komutanlarının insiyatifine bağılı olarak bölge bölge farklılıklar göstermiştir. Askerler kimi köylerde halka iyi davranıp yanlarına çok miktarda yiyecek, giyecek vb. eşya almalarına izin vermiş, bazı köylerde ise halka çok kötü davranıp, sadece bir el çantası yükü yanlarına almalarına müsaade etmişlerdir. 20 Mayıs 1944 günü saat

⁷⁰⁰ Kemal Özcan, **age.**, s.41.

⁷⁰¹ Talimatnamenin tarihi 13 Nisan 1944’dür. Ayrıntılı bilgi için bkz. M.N. Guboglo – S.M. Çervonnaya, **Krımskotatarskoye Natsionalnoye Dvijiye**, C.II, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentr po İzüçeniye Mejnatsionalnih Otnoşenii, İnstitut Etnologii i Antropologii im. N.N. Mikluho-Maklaya, Moskva 1992, s.42.

⁷⁰² **Age.**, s.44. Sovyet Devlet Güvenlik Mahkemesinin aldığı karar “özel sürgünler” şeklinde olup, operasyonu yönetmesi için bizzat Beria görevlendirilmiş ve sürgünün 1 Haziran 1944 tarihine kadar sonlandırılması kararı alınmıştır.

16:00 itibarıyla biten sürgün operasyonu neticesinde 180 bini aşkın Tatar, Kırım dışına sürülmüş, Sovyetler Birliğinin çeşitli bölgelerinde çeşitli işlerde istihdam edilmişlerdir. 6000 civarında Tatar genci askere alınmış, yine 6000'e yakın Tatar'da çeşitli suçlardan ötürü tutuklanmıştır⁷⁰³.

1944 yılında ve öncesinde Sovyetler Birliği içerisinde Karaçay Türkleri'de sürgün edilmişlerdir. Bir kısmı Türkiye'ye de gelmiş olan Karaçay Türklerinin sürgün hadisesi, bahsedilen dönemde Türk-Sovyet ilişkilerinde herhangi bir değişikliğe yol açmamış, kamuoyunda tartışılmamış, adeta olmamış bir hadise olarak tarihin derin zaman kuyusunda diplerde biryerlerde kalmıştır⁷⁰⁴.

1944 mayısında özellikle Kırım'da yaşanan zorla göç ettirme olayı, Türk basınında hiç yer bulmamıştır. Konunun Sovyetler Birliğini'nin uyguladığı sıkı sansür dolayısı ile yurt dışında duyulması zaman almıştır. Türk

⁷⁰³ Kemal Özcan, **age.**, s.57.

⁷⁰⁴ Karaçay Türklerinin sürgünü konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Hayati Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1991, s.76-124.

gazetelerinde 1944 mayısında Kırım ile alakalı ilk haber 22 Mayıs 1944 tarihinde yayınlanmıştır. Bu haberde Kırım Türkleri ile alakalı olmayıp, devam eden savaştaki Kırım'ın durumu ile ilgilidir⁷⁰⁵. Lakin burada ilginç olan, Anfi ajansı muhabirinin tam da zorla göç hadisesinin olduğu dönemlerde Kırım'da bulunması fakat konunun yazılarına yansımamış olmasıdır.

1944 yılı yukarıda bahsettiğimiz olaylarla neticelendikten sonra İkinci Dünya Savaşının da son yılı olacak olan 1945 yılına girilmiştir. Bu yılda da gerek dünya siyaseti ve gerekse Türk-Sovyet ilişkileri oldukça sıcak gelişmeler kaydedecek, pek çok önemli olay yaşanacaktır.

1945 yılının ilk gelişmesi müttefik devletlerin istekleri doğrultusunda Türkiye'nin 3 Ocak 1945 tarihinde

⁷⁰⁵ “Moskova A.A. / Afi Ajansının hususi muhabiri bildiriyor: Son günlerde Kırım'daki savaş bölgesini ve bilhassa Sivastopol'u ziyaret ettim. Karadeniz'in bu büyük limanı, Stalingrad kadar değilse de Odesa'dan fazla tahribata uğramıştır. 250.000 nüfuslu olan bu şehirde şimdi ancak 10.000 kişi vardır. 15.000 evden şimdi ancak 500'ü oturulabilecek bir haldedir. Birçok noktalarda hala ceset kokusu hissedilmekte ve deniz kenarındaki kayıkların dibinde Alman askerlerinin cesetleri görülmektedir. Topçu ve hava bombardımanından Sivastopolde ölenlerin sayısı 3000'i bulmuştur”. **Ulus**, 22.05.1944.

Japonya ile diplomatik ve ekonomik ilişkilerini kesmesidir⁷⁰⁶.

6 Ocak 1945 tarihinde ise Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, Poti'den gelip Sivastopol'e gitmekte iken fırtına nedeni ile Abana civarında karaya oturan 1000 tonluk Sovyet teknesinin kurtarılması için Sovyet tahliye gemilerinin Türk karasularında çalışmasına izin vermiştir⁷⁰⁷.

Aynı şekilde 1945 yılı ocak ayından itibaren Türkiye SSCB'ne ait savaş malzemesi taşıyan gemilerin Boğazlardan geçmesine izin vermeye başlamıştır⁷⁰⁸. Aslında Türkiye aynı zaman diliminde boğazları müttefik devletlerin aynı nitelikteki geçişlerine de açmıştır⁷⁰⁹.

11 Ocak 1945 tarihinde ise Sovyetler Birliği orduları Varşova'ya girmiştir⁷¹⁰.

⁷⁰⁶ **TBMM ZC.**, d.7, t.2, C.VX, (3.1.1945).

⁷⁰⁷ **BCA**, f.030.18.01.02., y.107.91.17.

⁷⁰⁸ Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.244.

⁷⁰⁹ Osman Akandere, **age.**, s.309.

⁷¹⁰ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.60.

1945 yılı gelişmelerinin hiç şüphesiz en önemlilerinden birisi de 4-11 Şubat 1945 tarihlerinde gerçekleştirilmiş bulunan Yalta Konferansıdır. SSCB'nin güneyinde Kırım Özerk Cumhuriyetine bağlı Yalta şehrinde toplanan konferansa Churchill, Roosevelt ve Stalin bizzat katılmışlardır⁷¹¹. Konferansta genel olarak savaş sonrasında kurulması planlanan Birleşmiş Milletler örgütü konularına değinilmiş, bu oluşuma mihver devletlere karşı 1 Mart 1945'e kadar fiilen savaş ilan etmiş devletlerin çağırılmasına karar verilmiştir⁷¹². Görüşmelerde ele alınan bir diğer konu da Türk Boğazları meselesidir⁷¹³. Stalin'in Montreux

⁷¹¹ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, s.621-622.

⁷¹² A.S. Bilge, **Güç Komşuluk**, s.260-261. Bu konuşma gerçekleşirken Churchill'in; "Türkiye'nin adı herkeşçe onaylanmıyor.Bununla beraber Türkiye güç zamanda İngiltere ile ittifak yaptı. Savaş devam ederken modern savaş için hazır olmadığını gördü. Kendisine bir yıl evvel verilen savaşa girme şansını kullanmadı, ama daima dostça ve yardımcı davrandı" sözlerine karşılık Stalin de; "Eğer şubat sonundan evvel savaş ilan ederse Türkiye'de üyeliğe davet edilebilir" diyerek görüşlerini belirtmiştir.

⁷¹³ Boğazlar konusunu açan Stalin sözlerini şöyle sürdürmüştür: "Boğazlara ilişkin Montreux Sözleşmesi konusunda birkaç kelime söylemek istiyorum. Sözleşme eskidi. Japon imparatoru sözleşmenin hazırlanmasında Sovyetler Birliğinden daha büyük bir rol oynadı. Sözleşme bugün olmayan Milletler Cemiyeti'ne de bağlı. Montreux Sözleşmesine göre Türkler yalnız savaşta değil, kendilerini savaş

Sözleşmesinin değişmesi hususundaki isteğini dile getirdiği bu konuşmalarda, onun aşağıda tam metnini verdiğimiz sözleri incelendiği takdirde dikkat çekici veriler gözlemlenecektir. Montreux görüşmeleri sırasında Türk tezini destekleyen Stalin ve SSCB, aradan daha 9 yıl geçmiş iken, adı geçen sözleşmeyi beğenmemeye başlamıştır. Montreux'da etkin olan ve 1945 yılı başı itibarıyla mihver devletler tarafında savaşan Japonya'nın o günlerdeki katkısı bile Sovyetler Birliğini rahatsız etmektedir. Stalin'in konuşmasının en can alıcı kısmı ise, Türkiye'nin kendisini savaş tehlikesinde gördüğünde boğazları kapatma hakkının Sovyetlerce meşru görülmemesi ve hatta bir tehdit olarak algılanmasıdır. Türkiye'nin elinin Rusya'nın boğazında olduğu şeklindeki yargısı ile Stalin bunu açıkça dile

tehlikesinde gördükleri zaman da Boğazlar'ı kapatmak hakkına sahipler. Sözleşme, İngiltere ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin pek iyi olmadığı bir zamanda yapıldı. Şimdi İngiltere'nin Japonya'nın yardımı ile Rusya'nın boğazını sıkı tutmak isteyeceğini düşünmüyorum. Sözleşme değişmelidir. Sözleşmenin değişmesine bir itiraz yoktur. Sözleşmenin ne biçimde değişeceğini bilmiyorum. Kararı etkilemek istemiyorum ama Rusya'nın menfaatleri göz önüne alınmalıdır. Türkiye'nin ellerinin Rusya'nın boğazında olmasını kabul etmek mümkün değildir. Değişme Türkiye'nin meşru menfaatlerine de aykırı olacak biçimde olmamalıdır. Bu sorunu uygun bir örgüt, her iki veya üç ayda bir toplanacak üç dışişleri bakanı ilk toplantıda inceler ve hükümetlerine rapor verirler". A.S.Bilge, **age.**, s.261.

getirmektedir. Görülmektedir ki, SSCB'nin aleyhine hissettikleri her şey Sovyet yetkililer için tehdit ve kabul edilemez bir unsurdur. Bu nedendir ki kısa bir süre önce destekledikleri Montreux Sözleşmesi, artık değişmesi gereken eski bir eser haline gelmiştir.

Yalta görüşmelerine dönecek olursak, Sovyetlerin Montreux hakkındaki istekleri Roosevelt ve Churchill tarafından prensip olarak kabul görmüştür⁷¹⁴. Yalnız İngilizler konunun Türkiye'ye müsait bir zamanda bildirilmesini ve Türkiye'nin görüşmelerin başlamasına hazırlıklı olmasını teklif etmiş ve bu teklif de olumlu karşılanmıştır. Aslında konferans öncesi Amerika Birleşik Devletleri, Boğazların Türkiye'de kalması ve bu konuda herhangi bir gelişme olursa bu tezi savunma fikri ile Yalta'ya gitmiştir⁷¹⁵.

Ana hatları ile yukarıdaki şekilde geçen Yalta Konferansı 20 Şubat 1945 tarihinde sona ermiştir. ABD

⁷¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Edward Reilly Stettinius, **Roosevelt and Russians: the Yalta Conference**, Doubleday Co., Washington 1949, s.20 ve sonrası.

⁷¹⁵ United States Department of State, **Foreign Relations of the United States, The Conferences at Malta and Yalta 1945**, GPO, Washington 1955, s. 903 ve sonrası.

adına E.R. Stettinius Jr., SSCB adına Molotov ve İngiltere adına A.Eden'in imzaladığı toplantı protokolünün 14. maddesinin adı “Montreux Konvansiyonu ve Boğazlar” adını taşımaktadır. Bu maddeye göre şu kararlar alınmıştır⁷¹⁶:

“Dışişleri Sekreteryelerinin (Bakanlarının) kabul edilmiş olan Londra’da yapacakları gelecek toplantıda, Sovyetler Birliğinin Montreux Sözleşmesi ile ilgili yapacağı teklifler değerlendirilecek ve ilgili dışişleri bakanları tarafından kendi hükümetlerine iletilecektir. Türk hükümetine de uygun bir zamanda haber verilecektir”.

Yalta Konferansında ele alınan diğer önemli başlıklar, yukarıda bahsettiğimiz gibi Birleşmiş Milletler’in kurulması için gerçekleştirilecek olan San Fransisco Konferansına hangi devletlerin ve ne şartlarda çağırılacağı, Polonya sorunu, Almanya’nın kayıtsız şartsız teslim olması meselesi, Balkan konuları ve

⁷¹⁶ <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/wyii/yalta.htm> (05.05.2007).

Japonya meselesi olmuştur⁷¹⁷. Yalta Konferansının bittiği gün yani 20 Şubat 1945'te Ankaradaki İngiliz Büyükelçisi, Türkiye'nin Birleşmiş Milletlere ortak üye olarak girebilmesi için 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmesi gerektiğini yetkili Türk makamlarına bildirmiştir⁷¹⁸. İngiliz elçisinin notası Türk basınında yankı bulmuş⁷¹⁹ ve TBMM acil toplantıya çağırılmıştır⁷²⁰. TBMM'nde 23 Şubat 1945 tarihinde yapılan oturumda oybirliği ile Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmesi kabul edilmiştir⁷²¹. Savaş ilanı ilgili devletlere Ankara'nın İsviçre Büyükelçisi aracılığı ile iletilmiştir⁷²².

Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilanı Türk kamuoyunda geniş yankı bulmuş, basında kararı destekler nitelikte pek çok yazı yayınlanmıştır. Yazıların genel yapısı incelendiğinde Türkiye'nin demokrasi ve demokrasiyi savunan ülkelerle işbirliği yaptığı ve bunun

⁷¹⁷ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.60.

⁷¹⁸ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.275-276.

⁷¹⁹ **Ulus**, 21.02.1945.

⁷²⁰ **Cumhuriyet**, 21.02.1945.

⁷²¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, d.7, t.2, c.XV (23.2.1945).

⁷²² O.Akandere, **age.**, s.314.

da doğru bir karar olduğu vurgusu vardır⁷²³. Oral Sander'e göre ise bu savaş ilanı Birleşmiş Milletlere girmek için yapılmış formaliteden başka bir şey değildir⁷²⁴.

Savaş ilanından bir gün sonra 24 Şubat 1945'te bir araya gelen Molotov ve Büyükelçi Sarper, Türkiye'nin savaş ilanı konusunu hakkında görüş alışverişinde bulunduktan sonra Molotov, Yalta Konferansında Montreux'la ilgili alınan kararı Türk elçisine bildirmiştir. Kast edilen değişikliğin niteliğini soran Sarper'e Molotov kesin bir cevap vermemiş, konunun kendi uzmanları tarafından incelenmekte olduğunu söylemiştir. Sarper'in üzerinde ısrarla durduğu nokta ise, uluslar arası bir sözleşmenin bazı devletlerce nasıl değiştirileceği konusudur fakat Molotov bu konuda herhangi bir cevap vermemiştir⁷²⁵.

⁷²³ Ahmet Şükrü Esmer, *Tuttuğumuz Yol Üzerinde*, **Ulus** (24.02.1945), Nadir Nadi, *Tarihi Karar*, **Cumhuriyet** (24.02.1945), Necmeddin Sadak, *Türkiye'nin Verdiği Tarihi Kararın Tam Manası*, **Akşam** (26.02.1945), ayrıntılar için 24.02.1945 ve sonraki 3 günkü basın.

⁷²⁴ Oral Sander, *age.*, s.199.

⁷²⁵ **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.245.

C- 1945-1950 Arası Türk-Sovyet İlişkileri

19 Mart 1945 tarihi, Türk-Sovyet ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak nitelendirilebilir. Bu tarihten, Stalin'in ölümünü müteakip iki ülke arasında başlayacak yakınlaşma çabalarına kadar, Türk-Sovyet ilişkileri daima gergin bir seyir izlemiş, ardından da soğuk savaş döneminin kopuk ve soğuk yılları yaşanmıştır. 19 Mart 1945 tarihinde saat 15:00 itibarı ile Kremlin Sarayında, Sovyet Dışişleri Bakanı V.Molotov tarafından Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Rauf Sarper'e verilen nota tarihi öneme sahiptir⁷²⁶:

“17 Aralık 1925 tarihinde imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının yürürlük süresinin sonuna yaklaşması münasebeti ile Sovyet Hükümeti, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine aşağıdaki hususları bildirmekle şeref kazanır.

Sovyet Hükümeti, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dostane ilişkilerin sürdürülmesi işinde 17 Aralık 1925 tarihinde imzalanan Türk-Sovyet

⁷²⁶ Age., s.248.

Anlaşmasının kıymetini taktir etmekle beraber, özellikle İkinci Dünya Harbi esnasında ortaya çıkan derin değişiklikler münasebetiyle, işbu antlaşmanın artık yeni şartlara uymadığını ve ciddi bir surette iyileştirilmeğe muhtaç olduğu lüzumunu müşahade etmektedir.

Yukarıda belirtilen husus sonucu Sovyet Hükümeti, söz konusu Antlaşmanın ve eklerinin feshi şeklini tespit eden 7 Kasım 1935 Protokolü hükümleri gereğince, işbu Antlaşmayı feshetmek arzusunda bulunduğunu Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine beyan eder”.

Notayı alan Büyükelçi Sarper, Molotov’a fesih edilecek anlaşmanın yerine yenisini koymanın gerekip gerekmeyeceğini, iki ülke ilişkilerinin nasıl bir seyir alacağını ve yapılacak olası bir anlaşmanın ne şekilde olacağını sormuşsa da, Sovyet Dışişleri Bakanı, öncelikle Türkiye’nin fesihle ilgili değerlendirme ve kararının beklenmesi gerektiğini, ardından da ülkeler arasındaki ilişkilerin nasıl kurulacağı konusunda yeni çalışmalara

başlanabileceğini, bu konuda Türkiye’den gelecek tekliflere açık olduklarını belirtmiştir⁷²⁷.

Burada üzerinde durmamız gereken bir nokta da, Sovyet notası sonrasında Türk Dış Politikasında tüm gelişmeleri batılı ülkeler ile paylaşma akımının başladığını görmemizdir. Gerek hissedilen Sovyet tehdidi, gerek Türkiye’nin içinde bulunduğu iç ve dış şartlar Türkiye’yi zaten savaş boyunca beraber hareket ettiği batı bloğuna süratle daha da yaklaştırmıştır.

Türkiye, 4 Nisan 1945’te Sovyet notasına cevabını vermeden önce, Dışişleri Bakanı Hasan Saka⁷²⁸,

⁷²⁷ Görüşmeler ve Türk-Sovyet anlaşmasının yenilenmesi ile alakalı olarak 21 Mart tarihinde İzvestiya gazetesinde bir makale yayınlanmıştır. Ayrıntıları için bkz. **İzvestiya** 21.03.1945.

⁷²⁸ Tam adı Hasan Hüsnü Saka, 1886 yılında Trabzon’da doğmuş, 29 Temmuz 1960 yılında İstanbul’da ölmüştür. Mektebi Mülkiye’de gördüğü eğitimden sonra Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) da başlayan devlet memuriyetine çeşitli kademelerde devam etmiş, son Osmanlı Mebusan Meclisinde Trabzon Mebusu olarak görev almıştır. 1921 yılında Milli Mücadeleye katılmış, 1921-28 yılları arasında Maliye, İktisat ve Ticaret Bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. Bir süre (1936-1941) Siyasal bilgiler Fakültesinde öğretim üyeliği yaptıktan sonra istifa ederek siyasete dönmüştür. 1944-47 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı, 1947-49 arasında ise Başbakanlık yapmıştır. 1954’de siyaseti bırakmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Saka, Hasan (Hüsnü), Ana Britannica Ansiklopedisi*, C.XVIII, Ana Yayıncılık, İstanbul 1990, s.622.

31 Mart 1945 tarihinde ABD'nin Ankara Büyükelçisi Steinhardt'a, Sovyetler Birliğinin Boğazlar konusunu sadece Karadeniz'e sahili olan devletlerin ilgilenmesi gereken bir konu haline getirmeye çalıştığı uyarısını yaptıysa da, ABD yetkilileri o tarihte Sovyetlerin bu hareketi üzerinde görüş birliğine varmamış ve herhangi bir olumsuzluk sezmemişlerdir⁷²⁹.

Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye karşı takındığı davranışı savaş sonrasında izlemek istediği yayılma politikasının bir belirtisi olarak görmemiz mümkündür⁷³⁰. 1925 Antlaşmasının feshi bir bakıma saldırmama sözünün de ortadan kalkması anlamına gelmektedir⁷³¹.

4 Nisan 1945 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti, Dışişleri Bakanı Hasan Saka eliyle, Sovyet Büyükelçisi Vinogradov'a cevabi notasını vermiştir. Nota verilmeden evvel Dışişleri kaynaklarına göre İngiltere ile görüş alışverişinde bulunulmuş ve İngilizlerin tavsiyeleri

⁷²⁹ Selim Deringil, **Denge Oyunu**, s.251-252.

⁷³⁰ Mehmet Gönlübol-Haluk Ülman, *İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası 1945-1965, Olaylarla Türk Dış Politikası*, s.206.

⁷³¹ A.Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s.267.

değerlendirilmiştir⁷³². Ardından verilen notada Türkiye, Sovyetler Birliğinin fesih kararını kabul ettiğini ve her iki ülkenin günün şartlarına uygun bir anlaşma yapması için gelecek Sovyet tekliflerini beklediğini belirtmiştir⁷³³.

⁷³² **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.253.

⁷³³ “Sovyet Hükümeti 19 Mart 1945 tarihinde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 17 Aralık 1925 tarihinde akdedilmiş olan Türk-Sovyet Muahadesi’ni, bu babdaki protokol ahkâmına tevfiқан, fesih etme arzusunda bulunduğunu Türkiye hükümetine bildirmiştir.

Sovyet hükümeti, Cumhuriyet hükümetine Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında dostane münasebeti idameye hizmet etmiş olan işbu muahedenin kıymetini taktir etmekle beraber bilhassa son II.Dünya Savaşı esnasında vukua gelen derin tavahüller dolyısıyla mezkur muahedenin yeni şartlara uygun bulunmadığına ve ciddi tadiller ihtiyaç gösterdiğini müşahede etmek lüzumunda kaldığını bildirmiştir.

Meseleyi tetkik ettikten sonra Cumhuriyet Hükümeti 4 Nisan 1945 de Hariciye Vekili Hasan Saka tarafından Sovyetler Birliği Ankara Büyükelçisi Mösyö Vinogradov’a tevdi edilen bir uzun deklarasyonla Sovyet Hükümetine Türkiye ile Sovyetler Birliğini uzun zamandan beri birbirine bağlayan iyi komşuluk ve samimi dostluk münâsebatını daima idame ve tarsin arzusunda bulunmuş olduğunu, Türkiye-Sovyet dostluğuna büyük hizmetleri dokunmuş olan 17 Aralık 1925 muahedesinin kıymetine tebarüz ettirmek istediğini ve Sovyetler Birliği ve Sovyetler Birliği Hükümeti tarafından izhar olunan fesih arzusunu kayıt ettiğini bildirmiştir.

Binnetice, Sovyet hükümetinin inkıza etmekte olan muahede yerine iki tarafın bugünkü menfaatlerine daha uygun ve ciddi talimat ihtiva eden diğер bir akit ikamesi hususundaki telkinatını kabul eden Cumhuriyet hükümeti mezkur hükümeti bu maksatla kendisine yapılacak teklifleri büyük bir dikkatle hayırhahlıkla tetkike amade bulunduğunu bildirmiştir”. *Türk-Sovyet Antlaşmasınının Feshi*, **Aynı Tarihi**, Başbakanlık Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayını, No:137, Ankara, Nisan 1945, s.63.

Bu arada 13 Nisan 1945 itibarıyla Sovyet orduları Viyana'ya girmiş ve Avusturya'nın başkenti de Sovyet işgali ile tanışmıştır⁷³⁴.

21 Nisan 1945 tarihinde Ankara'da bulunan Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Rauf Sarper ile Sovyetler Birliğinin Ankara Büyükelçisi Vinogradov bir öğlen yemeği yemişler ve bu yemekte 1925 antlaşmasının feshinden sonra iki ülke arasındaki ilişkileri yenilemek için yapılacak girişimleri konuşmuşlar ve Sovyet elçisi, Türkiye'nin cevabi notasına herhangi bir karşılık verilememesini az bir zaman sonra başlayacak olan San Fransisco Konferansı'na olan yoğun hazırlığa ve Molotov'un da Amerika'da olmasına bağlamıştır⁷³⁵.

Aynı akşam, öğle yemeği sonrası hükümetle yaptığı görüşmeler ve aldığı talimatlar üzerine tekrar Vinogradov'la bir araya gelen Sarper, öğlen yemeğinde kendi düşüncesi olarak söylediği görüş teatisine hazır

⁷³⁴ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.61.

⁷³⁵ **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.254.

olunduğu şeklindeki beyanatını hükümetin de onayıyla resmileştirecek yetkiye sahip bulunduğunu Vigogradov'a iletmiştir. Sovyet Büyükelçisi de durumu Moskova'ya bildireceğini dile getirmiştir.⁷³⁶

Türk-Sovyet ilişkileri 1945 ilkbaharında yukarıda bahsettiğimiz noktalarda ilerlerken, 25 Nisan 1945 tarihinde ABD, Çin, İngiltere ve Sovyetler Birliğinin daveti ile⁷³⁷ San Fransisco Konferansı toplanmıştır⁷³⁸. Tarafsız veya Birleşmiş Milletler üyelerinden herhangi birisi ile savaşılan ülkelerin davet edilmediği toplantıda kurulması öngörülen Birleşmiş Milletler Örgütü hakkında çeşitli görüşmeler yapılmıştır. ABD ile Sovyetler Birliği arasında Polonya konusunda başlayan anlaşmazlık, yeni ABD Başkanı Truman'ın Stalin'e mesajı ve ABD Dışişleri Bakanı'nın da Molotov'a verdiği deklarasyon ile sert bir hal almıştır⁷³⁹. Çeşitli görüşmelerden sonra 26

⁷³⁶ **Age.**, s.255, Gürün, **age.**, s.278-279.

⁷³⁷ ADB, Çin, İngiltere ve SSCB, San Fransisco Konferansına diğer devletleri çağırıldıkları için davetçi devletler olarak anılmışlardır.

⁷³⁸ Konferansın resmi adı *Uluslar arası Örgüt Oluşturmaya Mahsus Birleşmiş Milletler Konferansı* şeklindedir.

⁷³⁹ Konferansın düzenleyicileri arasında olan fakat Yalta Konferansından beri rahatsızlığı artan ABD Başkanı Roosevelt 12 Nisan 1945 tarihinde ölmüş ve yerine Truman geçmiştir. Truman, SSCB'ye karşı daha sert bir tavır takınmıştır. Konferans sırasında

Haziran 1945 tarihinde kabul edilen antlaşma ile Birleşmiş Milletler Örgütü'nün kuruluşu tamamlanmıştır. Tamamı 111 maddeden oluşan antlaşma, ilgili devletlerin onaylanması ile 24 Ekim 1945'te yürürlüğe girmiştir. Milletler Cemiyeti de, 19 Nisan 1946 tarihinde yetkilerini Birleşmiş Milletlere devrederek ortadan kalkmıştır⁷⁴⁰.

7 Mayıs 1945 tarihinde San Fransisco Konferansı devam ederken Amerika'da bulunan Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile, Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov bir araya gelmişler ve bir durum değerlendirmesi yapmışlardır. Molotov, Sovyetlerin şimdilik herhangi bir hazırlıkları olmadığından bahisle Türkiye'den gelecek telkinleri dinlemeye hazır olduğunu bildirmiştir. Saka ise,

ABD Dışişleri Bakanı, Sovyet Dışişleri Bakanına verdiği deklarasyon ile ABD'nin SSCB'ne karşı yeni tutumunu şöyle açıklamıştır: "Bundan böyle Rusya'ya Amerikan yardımı, bütünüyle Amerikan milletin düşünçesine ve duygusal durumuna bağlı olacaktır. Bu konferans, Rusya'nın, bizim yardımımıza liyakatine bir ölçü olacaktır. Roosevelt'in Rusya'yı yatıştırma politikası artık sona ermiştir. Bundan böyle ilişkilerimiz ver,al esası üzerine yürüyecektir. Barış yararına hepimizin birlik halinde olmalığımız gerekiyor. Bu bakımdan ver, fakat alma sistemini bundan böyle kabul etmeyeceğiz". Feridun Cemal Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, s.150.

⁷⁴⁰ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, s.622-626.

Sovyet telkinlerini beklemeyi tercih edeceğini Sovyet Bakana söylemiştir⁷⁴¹.

7 Mayıs 1945 tarihi, Hasan Saka-Molotov görüşmesinin dışında dünya tarihi açısından da oldukça önemli bir gündür. Adı geçen tarihte Almanya kayıtsız şartsız teslim olarak İkinci Dünya Savaşı sahnesinden çekilmiştir.

Bu arada gerginleşen ve bir türlü Türk tarafının istediği türde gelişme kaydedilemeyen Türk-Sovyet ilişkilerini canlandırmak amacı ile Türkiye çeşitli jestler yaparak ilişkilerde aşama kaydetmek istemiştir. Bu jestlerden birisi de, 1942 yılında Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen'e suikast suçu ile tutuklanan ve ceza evinde bulunan Pavlov ve Kornikov adlı Rusların kendileri için düzenlendiği hissedilen bir af kanunu ile serbest bırakılmalarıdır⁷⁴². Askeri manada yapılan birtakım jestler çalışmamızın ilgili kısmında anlatılacaktır.

⁷⁴¹ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.279.

⁷⁴² F.Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.252.

Türkiye'nin iyi niyet göstergesi olarak yaptığı jestler, Sovyet tarafının niyetinde herhangi bir değişikliğe neden olmasa gerektir ki, Sovyetler Birliği yetkilileri Türk yetkililere soğuk davranmaya devam etmişler ve ikili ilişkilerin geliştirilmesi yönünde herhangi bir çaba sarf etmemişlerdir.

Hasan Saka'nın San Fransisco'da bulunduğu tarihlerde Ankara'da Sovyetler Birliği ile ilişkileri yürütmekle görevli olan Moskova Büyükelçisi Sarper, Dışişlerindeki makamında 21 Mayıs 1945 günü Vinogradov'u ağırlamıştır. Montreux Sözleşmesinin hükümlerinin değiştirilmesi konusunda diğer devletleri işe karıştırmadan Türk-Sovyet devletlerinin ne yapabileceği, Karadeniz meselesi ve Türk-Sovyet-İngiliz ilişkilerinin konuşulduğu ziyarette, Vinogradov kaçamak cevaplar vererek Sarper'in sorularını tam olarak cevaplamamıştır⁷⁴³. Ertesi gün Moskova'ya dönmeden önce Sovyet Elçiliğinde Vinogradov'a veda ziyaretine giden Sarper ile Sovyet Elçisi arasında Karadeniz'in güvenliği konuları ile ikili ilişkilerin geliştirilmesi için

⁷⁴³ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s.255 ve sonrası.

izlenmesi gereken yol konuşulmuştur. Vinogradov'un görüşmelere Moskova'da Molotov ile devam edilmesi yolundaki sözlerine, Ankara görüşmelerinin iki elçi arasında özel bir nitelik taşıdığını, talimatla yapılmadığını söyleyen Sarper, Molotov'dan görüşmelerin kendisi ile yapılması konusunda bir istek gelmediği sürece bu konuyu Moskova'da resmi bir şekilde gündeme getiremeyeceğini belirtmiştir⁷⁴⁴.

Ankaradaki işlerini bitiren Büyükelçi Sarper, Moskova'daki görevine dönmeden önce bizzat Başbakan'ın imzaladığı bir talimatname olarak (talimatnamenin tarihi 23 Mayıs 1945'tir) bundan sonra Türk-Sovyet ilişkileri kapsamında yapması gereken işleri öğrenmiştir⁷⁴⁵. Talimatnamede genel olarak o güne kadarki Türk görüşleri yeniden özetlenmiştir. Buna göre Türkiye, Sovyetlerle 1925 antlaşmasının iyileştirilmesi amacıyla yapılacak yeni düzenlemeye sıcak baktığını, Montreux Sözleşmesinin çok taraflı bir antlaşma olmasından dolayı sadece Türkiye ve SSCB tarafından

⁷⁴⁴ **Age.**, s.255-259. K.Gürün, **age.**, s.280-281.

⁷⁴⁵ Talimatnamenin ayrıntıları için bkz. **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.261-263.

ele alınamayacağını, Karadeniz ve oradan kendisine gelebilecek her türlü tehlike ve tehdide karşı Sovyetler Birliğinin emin olmasını, Türkiye'nin bu konularda hiçbir devlete taviz vermeyeceğini, ileride düşünülen Türk-Sovyet antlaşmasına İngiltere hakkında bir çekincenin koymasının yararlı olacağını düşünmektedir ve büyükelçisine bu yönde bir çalışma planı vermiştir.

Türk-Sovyet ilişkileri bahsettiğimiz şekilde ilerlemeye devam ederken, 25 Mayıs 1945 tarihinde Stalin'in meşhur nutku Pravda gazetesinde yayınlanmıştır. Bu nutukta Stalin, SSCB içerisindeki halklara değinmiş ve Rusları bu halklardan ayrı tutarak bahsedilen halkların üzerine çıkarmıştır. Bu durum hem 1944'den beri Sovyet coğrafyasında devam eden sürgünlerle ilgili bir taktik olup, hem de savaşın sonlarına doğru yönetimde etkin olan Rus çoğunluğa verilen bir siyasi mesajdır⁷⁴⁶.

7 Haziran 1945 tarihi, Türk-Sovyet ilişkileri ve hatta bu ölçekten başlayarak ileride NATO-Varşova Paktı ilişkilerini bile etkileyecek çok önemli bir tarihtir.

⁷⁴⁶ Pravda, 25.05.1945.

7 Haziran 1945 tarihini, Türkiye Tarihi açısından soğuk savaşın başlangıcı olarak nitelendirmemizde kanımızca hiçbir yanlış yoktur. Bu tarihte Ankara'dan aldığı talimatlar neticesinde saat 18:00 itibarıyla Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'la görüşen Büyükelçi Sarper, SSCB'nin isteklerini ve Türkiye'den beklentilerini öğrenmiştir.

Sarper ve Molotov arasındaki konuşma bizzat Sarper'in tuttuğu notlarla Türk Dışişleri Bakanlığı'nın İkinci Dünya Savaşı Yılları adlı eserinde mevcuttur. Biz burada konuşmayı aynen vermek yerine yorumlamayı tercih ediyoruz⁷⁴⁷. Şunu söyleyebiliriz ki, görüşmenin başlangıcında Sarper'in ümidi Türk-Sovyet ilişkilerinde 1925 antlaşmasının yerine getirilmesi planlanan yeni düzenlemenin nasıl olacağını öğrenmek, Sovyet teklifini ve görüşlerini dinlemektir. Fakat büyükelçinin bu düşünceleri Molotov'un konuşmaya başlaması ile sona ermiştir. Molotov'un ilk isteği, 1921'de yapılmış olan Kars Antlaşmasının yeniden düzenlenmesidir. Molotov'a

⁷⁴⁷ Konuşmanın ayrıntıları için bkz. **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.263 ve sonrası. Konuşmanın bazı kısımları Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.283-287, A.Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s.269-271 eserlerinde de geçmektedir.

göre bu antlaşma SSCB'nin güçsüz olduğu bir dönemde ve onun çıkarlarına aykırı olarak yapılmıştır. Burada Sovyetlerin demek istediği, kendi lehlerine birtakım sınır düzenlemeleri yapılmasıdır. Molotov'un bu isteği Sarper tarafından derhal reddedildiği gibi, kendisine gayet de mantıklı bir cevap verilmiştir⁷⁴⁸.

Molotov-Sarper görüşmesinin Ankara'ya, oradan da İngiltere, Amerika gibi batı bloğu ülkelerine nakledilmesinin ardından bu ülkelerde, Sovyetler Birliğinin, Türkiye'den siyasal rejimini Bulgaristan ve Romanya gibi değiştirmesini isteyeceği endişesi ortaya çıkmıştır⁷⁴⁹.

Son Molotov-Sarper görüşmesinin Ankara'da değerlendirilmesinden sonra Moskova'ya bir talimat gönderilmiş ve Türkiye'nin izleyeceği yol belirlenmiştir. Buna göre Türkiye'nin geri adım atmayacağı iki mesele şöyledir⁷⁵⁰:

⁷⁴⁸ Sarper, Molotov'a "1921 antlaşmasının Sovyetlere zorla imzalatılmadığını, bizzat Lenin'in onayı ile yapıldığını" söylemiştir.

⁷⁴⁹ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.286.

⁷⁵⁰ **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.267.

- 1- Sovyetler Birliğinin yapacağı arazi düzenlemesi, arazi terki ve s verilmesi konusu asla konuşulmayacaktır. Türkiye'nin bu konudaki tavrı kesindir.
- 2- Türkiye, Montreux Boğazlar Sözleşmesinin sadece Türkiye ile SSCB arasında görüşülüp czleceğine inanmamakta, bu tür bir yaklaşımı sağlıklı bulmamaktadır.

Alınan bu talimatlar crevesinde 18 Haziran 1945 tarihinde Molotov'la tekrar bir araya gelen Sarper, Sovyet Dışışleri Bakanı ile yaptığı konuşma boyunca Türk hükümetinin aldığı ilke kararlarına uymuştur. Sarper, Molotov'un ısrarlarına rağmen toprak verilmesi ve s konusunu konuşmayacağını belirtmiş, savaş durumunda olası tedbirlerin de askeri bir durum olduğunu ve iki ülkenin askeri yetkililerince görüşülmesi gerektiğini söylemiştir. Türk elçisinin kararlı tavrı karşısında önce Sovyet istekleri değerlendirilmezse ittifak antlaşması olmaz diyen Molotov, daha sonra s boğazlar ve s konusunda yoğunlaşmak istemişse de, Sarper tarafından nazik bir şekilde reddedilmiştir.

Molotov'un Sovyetler Birliği geniş ve büyük bir memlekettir ama bu durum Ermeni ve Gürcü Cumhuriyetlerinin toprak haklarından fedakarlık manasına gelmemektedir sözü ise oldukça manidar olup, gelinen noktayı da zetlemektedir⁷⁵¹.

Tam bu noktada devreye İngiltere ve Amerika girmiştir. Sovyetler Birliğinin giderek artan saldırgan ve genişleyici tavrı İngiltere'yi rahatsız etmektedir ve bu duruma bir çözüm bulunması gerekmektedir. Bu minval üzere Sovyetler Birliğinin isteklerini frenlemek isteyen İngiltere, yanına ABD'ni de almak istemiştir. İngilizlere göre Molotov'un Türkiye'den istedikleri Stalin'in Yalta Konferansında Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunacağı yönündeki sözleri ile çelişmektedir. İngiltere, bu durumun toplanacak olan Postdam Konferansından önce sona erdirilmesi için İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği arasında bir mutabakat sağlanması gerektiğini dřnmektedir⁷⁵². Bu aşamadan sonra İngiltere konunun zm için birtakım girişimler yaptıysa da öncelikle Amerika'dan ve SSCB'den umduğu ilgiyi görememiştir.

⁷⁵¹ Age., s.271-272.

⁷⁵² A.S.Bilge, **G Komşuluk**, s.274.

20 Haziran 1945 tarihinde Ankara'da Sovyet Büyükelçisi Vinogradov'la ile Dışişleri Bakan Vekili N.Esat Sümer bir görüşme yapmışlardır. Görüşmede gidişatın Türk-Sovyet ilişkilerinde soğukluk ve uzaklık meydana getireceğini ve toprak taleplerinin çok yersiz olduğunu vurgulayan Sümer'e, Vinogradov sessiz kalarak ve az cevap vererek eşlik etmiştir⁷⁵³.

Kayıtlara göre Esat Sümer karşısında oldukça sessiz görünen Vinogradov, daha sonra ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson ile yaptığı görüşmede hiç de sessiz kalmamış ve Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili oldukça çarpıcı açıklamalarda bulunmuştur. 28 Haziran 1945'te Ankara'da gerçekleşen bu görüşmeyi Wilson ertesi gün telgrafla ABD Dışişleri Bakan Vekili Crew'a yollamıştır. Türk-Rus ilişkilerinin son durumu, üs meselesi, toprak isteme konusunun konuşulduğu görüşmede Wilson'un kendi yorumuna göre Vinogradov, Türkiye hakkında çok sert ve tehditkar konuşmalar yapmıştır⁷⁵⁴. Dipnot

⁷⁵³ **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.272, Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.289.

⁷⁵⁴ "Dün akşam yemekten sonra, Sovyet Sefirine, Türkiye ile Rusya arasında neler olduğunu sordum. Cevabı şöyle: Molotov, Sarper'e,

kısımında ayrıntılarını vermeye çalıştığımız Wilson'un telgrafına göre Sovyet yetkililer Türkiye'den istedikleri toprakları Ermenistan Sovyet Cumhuriyetine mal etmekte ve kendilerini masum göstermektedirler. Sovyetler Birliği için kendisine bağlı cumhuriyetleri kullanarak bir takım istekler öne sürme bir dış politika taktiği olmuşsa da⁷⁵⁵ bu durum Türk-Sovyet ilişkilerinin bozulup gerginleşmesinin yanı sıra ortaya asılsız Ermeni meselesi konularının çıkmasına da vesile teşkil etmiş, bir takım kişi ve kurumlara asılsız alt yapılar sağlamıştır.

eğer Türkiye yeni bir dostluk anlaşması istiyorsa önce bazı sorunların halli gerektiğini, bu sorunlar arasında Kars ve Ardahan'ın geri verilmesi ve Karadeniz güvenliğini sağlayacak tedbirler de bulunduğunu söylemiştir. Bir üs talebi olup olmadığını sordum. Molotov'un özel olarak üslerden bahsetmediğini, fakat Karadeniz güvenliği için gerekli tedbirler konusunda ısrar ettiğini söyledi.

Arazi talebini dünya kamuoyunun nasıl karşılayacağını merak ettiğimi söyledim. Büyükelçi bunun, Sovyetler Birliği için değil, yeterli arazisi bulunmayan Ermeniler için istendiğini söyledi. Doğu vilayetlerinde hiç Ermeni var mı diye sordum. Türkler oradaki Ermenilerin çoğunu katlettiklerinden sadece birkaç tane kaldığını söyledi. Bu konuda ve diğer konuşmalarda Türk Hükümeti ve milleti hakkında çok tehditkardı". **The Conference of Berlin, V.I, s.1031**'den aktaran K.Gürün, **age., s.290**. Wilson'un telgrafıyla ilgili benzeri bilgileri **Foreign Relations of The United States, Diplomatic Papers 1945, C.II, s.1032**'den A.S.Bilge, **age., s.276**'da da aktarılmaktadır.

⁷⁵⁵ Sovyetler Birliği, Baltık Cumhuriyetleri, Ukrayna, Polonya gibi ülkelerde uyguladığı bu taktiği hem Ermeniler, hem de Gürcü profesörlere yayınlattığı mektuplar ve onlara dayanarak toprak istemi şekli ile Türkiye'ye karşı da defaatle uygulamaya çalışmıştır.

Çalışmamızın bu noktasında A.Suat Bilge'nin Güç Komşuluk adlı eserinde yaptığı bir alıntıdan bahsetmek istiyoruz. Bahsettiğimiz alıntı, dönemin dış politikası, dünya siyasetinin gidişatı ve Türk-Sovyet ilişkileri konusunda takdire değer bir değerlendirmedir ve sahibi de; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Şükrü Saraçoğlu'dur. ADB'nin Ankara Büyükelçisi Wilson ile yaptığı bir görüşmede Saraçoğlu'nun söylediği sözler 3 Temmuz 1945'te telgrafla merkeze bildirilmiştir. Saraçoğlu dünyanın gidişatı ile ilgili gördüklerini ve endişelerini Wilson'a aktarmıştır⁷⁵⁶. Saraçoğlu'nun

⁷⁵⁶ “ ...Sizin ve İngiltere'nin birçok sorunlarınız var. Bizim bir sorunumuz var, ama bu bizim için ölüm kalım sorunudur. Sovyetler bağımsızlığımıza kastederlerse, döğüşürüz. Dünyanın gidişini siz tayin edeceksiniz. Sovyetler delirdiler. Size ve İngiltere'ye birçok yerde, Borsholm, Triyeste, Arnavutluk, Yunanistan, Türkiye ve İran'da karşı çıkıyorlar. Zayıf bir nokta bulunca onu sömürüyorlar. Kaybedecekleri bir şey yok. Eğer bir yerde direnirseniz, onu şimdilik bırakıyorlar. Ama sorun ortaya çıkmıştır, ona döneceklerdir. Bu şartlar içinde bu memleket için düzenli hayat imkansızlaşmıştır. Türkler rahat bırakılmak, sosyal ve ekonomik sorunları için çalışmak istiyorlar. Hiç kimseye bir zararımız dokunmadı. Ruslar ile dostluk ilişkilerini çok istiyoruz ve bunun için mümkün olanı yaptık. Boğazlar Sözleşmesi'nin değişmesini tartışmaya hazırız. Boğazlardan geçiş, bizden ziyade denizci devletleri ilgilendiriyor. Biz ülkemizin güvenliğine bakıyoruz. Sovyetler'in boyunduruğunu kabul etmeyeceğiz. Siz ve İngiltere dünyanın düzenini ve ekonomik istikrarını iyi niyetle sağlamak istiyorsunuz. Sovyetler tam tersini yapıyorlar. Her yerde karışıklık ve kuşku ekliyorlar. Kargaşa

konuşması dikkatle incelendiğinde bazı politik taktikler izlediği anlaşılmaktadır. Kısa bir süre önce Sarper'e gönderilen ve üzerinde tartışılması bile istenmeyen Montreux Sözleşmesinin yeniden düzenlenmesi konusu burada uygulanabilir bir çözüm gibi vurgulanmaktadır. Konuşmada asıl önemli konu ise Saraçoğlu'nun sanki ileride olacak gelişmeleri görerek konuşması ve ileride oluşacak NATO-Varşova Paktı soğuk savaşının haberini vermesidir.

5 Temmuz 1945 tarihinde ise, İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi A.C.Kerr, Molotov'a son günlerdeki gelişmeler ışığında Türk-Sovyet ilişkileri ve onun dünyaya yapacağı etkiler hususunda İngiliz Hükümetinin düşüncelerini iletmiştir. Buna göre İngiltere, toprak talebi, üs meselesi ve Montreux Sözleşmesinin yeniden düzenlenmesi konularını sadece

yaratıyorlar ve bundan yaralanmayı ümit ediyorlar. Yegane ümit, Amerika ve İngiltere'nin beraberce sıkı durmaları ve Sovyetlere bu böyle devam edemez demeleridir. Eğer Amerika ve İngiltere bunu yapar ve Sovyetleri inandırılırsa dünya barış yılları görür. Siz ve İngiltere, üç büyükler toplantısında ilkelerde taviz vermezseniz durum kurtulabilir. Molotov, Sarper'le görüşmelerinde kapıyı açık tuttu. Gerekirse geri dönebilir". **Foreign Relations of The United States, Diplomatic Papers 1945**, C.II, s.1036'dan aktaran, A.S.Bilge, *age.*, s.277.

Türkiye ve SSCB arasında bir problem olarak görmemekte ve tüm konuların uluslar arası konjonktürde çözülmesi gerektiğini düşünmektedir. İngiltere ayrıca Stalin ve SSCB'nden Yalta Konferansında Türkiye'nin toprak bütünlüğü konusunda verdiği sözlere bağlı kalmasını beklemektedir. Yine İngiliz hükümeti tüm bu konuların Postdam'da konuşulması taraftarıdır⁷⁵⁷.

Bu arada ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant, 13 Temmuz 1945 tarihinde merkeze yolladığı telgrafında Londra'da görüştüğü Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile Türk-Sovyet ilişkileri konusunda görüştiklerini bildirmiştir⁷⁵⁸.

Türk-Sovyet görüşmeleri çeşitli noktalarda sürerken Rus basınında Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliğine verilmesi gerektiği şeklinde yazılar yayınlanmaya başlamıştır⁷⁵⁹. Hatta yabancı yazarların

⁷⁵⁷ Gürün, age., s.290-291.

⁷⁵⁸ A.S.Bilge, **Güç Komşuluk**, s.278-279. Winant telgrafında, Saka'nın kendisine; Sovyetler'in Türkiye'den rejim değişikliği beklediğini ve bunun resmen Rusya'nın Türkiye'yi ilhak etmesi manasına geleceğini düşündüğünü söylediğini yazmıştır.

⁷⁵⁹ **Pravda** 22.07.1945. Amerikan vatandaşı bir Ermeninin ağzından yazılan bu mektup Sovyet basınının oldukça ilgisini çekmiştir.

Ermeni tezlerini destekleyen yazıları da seçilerek Sovyet gazetelerinde kendilerine yer bulmaya başlamıştır⁷⁶⁰.

Yukarıda bahsettiğimiz gelişmeler ışığında 17 Temmuz 1945'te Berlin yakınlarındaki Potsdam'da gerçekleştirilen konferans 2 Ağustos 1945'e kadar sürmüştür⁷⁶¹. Konferansın ikinci günü Churchill ile Stalin, Türk-Sovyet ilişkileri konusunda konuşmuşlar ve bu konuşmada Churchill, Sovyet liderine ümit var açıklamalar yapmış ve onun ağzından yukarı kısımlarda ayrıntıları ile anlattığımız son aylardaki gelişmeleri dinlemiştir⁷⁶². Postdam Konferansı öncesi İngiltere, Sovyetler Birliğine karşı Orta ve Doğu Avrupada karşı durmak istiyorduysa da bunu yapacak askeri gücün yoksundu. Savaş kazanılmış fakat İngiltere'de kaynakları açısından tükenmişti. Bunun sonucu olarak İngiltere'de temel gıda maddelerinde karne uygulaması 1950'li yıllara kadar sürmüştür⁷⁶³.

⁷⁶⁰ **Pravda** 21.07.1945.

⁷⁶¹ **Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları (Gizli Belgeler)**, Çev: Fahri Yazıcı, Sinan Yay., Ankara 1972, s. 172.

⁷⁶² Konuşmanın ayrıntıları için bkz. Winston S. Churchill, **Triumph and Tragedy**, Houghton Mifflin Company, London 1953, s. 542 ve sonrası.

⁷⁶³ Selim Deringil, **Denge Oyunu**, s.253.

Potsdam da, 22 Temmuz 1945 tarihli oturumda yine Türkiye konusu gündeme gelmiştir. Churchill'in Sovyet yetkililere yönelttiği Türk-Sovyet ilişkilerindeki son durum nedir şeklindeki soruya Molotov, özetle Türkiye'den gelen teklif dolayısıyla ittifak görüşmeleri yapıldığını ve bunun da belli şartlara bağlı olduğunu söylemiş ve bu şartları da, belirli sınır düzenlemeleri ve Boğazlardan geçiş konuları şeklinde belirtmiştir⁷⁶⁴. Aynı gün Molotov Türkiye'den istedikleri konuları yazan bir metni konferans katılımcılarına dağıtmıştır⁷⁶⁵.

⁷⁶⁴ K.Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.292-293.

⁷⁶⁵ “Karadeniz geçitleri rejimi ile ilgili olarak, Konferans aşağıdaki hususları gerekli görmüştür:

1-Günün şartlarına artık uymayan, Montreux'de imzalanmış milletler arası Boğazlar Sözleşmesi usulsü çerçevesinde feshedilecektir.

2-Karadeniz'e tek geçidi oluşturan Boğazların rejimini tesbit, ticari seyrisefer serbestisini ve Karadeniz Boğazları güvenliğini sağlamaya muktedir ve bununla ilgili devletler olarak, Türkiye ile Sovyetler Birliğinin yetkisine girecektir.

3-Diğer tedbirlere ilaveten yeni boğazlar rejimi aşağıdakini de sağlayacaktır:

Kendi güvenlikleri yararına ve Karadeniz bölgesinde barışın korunması için Türkiye ile Sovyetler Birliği, Boğazların üçüncü devletlerce Karadeniz devletlerine düşmanca maksatla kullanılmasını, Boğazlardaki ortak imkanları ile önleyecektir (Türk askeri üslerine ilaveten Boğazlarda Sovyet askerî üsleri kurulması)”. K.Gürün, **age.**, s.293-294.

23 Temmuz 1945 günkü toplantıda da İngiliz ve Sovyet heyetleri arasında Türkiye meselesi tartışılmaya devam etmiştir. Özellikle 23 Temmuz görüşmelerinde İngiltere'nin Türk tarafına geçmeye başladığı ve Sovyet istekleri karşısında muhalefet yaptığı görülmektedir. SSCB ise, sürekli yinelediği isteklerinde ısrarcıdır. 23 Temmuz günü gerçekleştirilen görüşmelerde özetle Sovyet tarafı, yeni bir sınır düzenlemesi yapılması⁷⁶⁶ ve Boğazlarda s kurulması⁷⁶⁷ konusundaki isteklerini yinelemiştir. Tutanaklar incelendiğinde göreceğimiz gibi, Sovyet yetkililer Türk Boğazlarının ortaklaşa savunulması ve bu durumun Türkiye'nin de menfaatlerine olduğu şeklinde kelime oyunları yaparak isteklerini yumuşatmaya çalışmışlardır. Buna rağmen

⁷⁶⁶Adı geçen sınır düzenlemesi kabul edildiği takdirde Ardahan Gürcistan Sovyet Cumhuriyetine ve Kars'da Ermenistan Sovyet Cumhuriyetine bırakılacaktı. Grldğu gibi düzenleme sadece SSCB'nin toprak kazandığı bir şekilde olup, oluşacak sınırlarda Türkiye'nin menfaatine hiçbir gelişme gerçekleşmeyecekti.

⁷⁶⁷ Sovyet yetkililer, Boğazların ve Sovyet ülkesinin savunulması için Türk Boğazlarında s kurulması konusunu elzem kabul etmişlerdir. Onlara göre ciddi bir tehlike anında Türkiye'nin boğazları koruyacak gücü yoktur ve Sovyetler Birliğinin yardımına ihtiyaı vardır. Sovyet yetkililer, ortak savunma meselesini Türkiye'nin de menfaatine gibi göstererek konuyu yumuşatmaya çalışmışlar ve ayrıca da, direk Boğazlarda kurulması mümkün olmayacaksa, ilgili bölgeyi koruyabilecek başka bir stratejik noktada verilecek ss de kabul edeceklerini beyan etmişlerdir.

Churchill, Türkiye'nin bu istekleri kesinlikle kabul etmeyeceği şeklindeki görüşünü değiştirmemiştir. Aynı gün konu hakkındaki görüşlerini dile getiren Amerikan Başkanı Truman'da, prensip olarak Montreux Sözleşmesinin değiştirilmesinden yana olduklarını, dünyanın tüm denizlerinde serbest dolaşım konusunda çalışmalar yaptıklarını ve sınır düzenlemelerinin Türk-Rus iç meselesi olduğunu ve iki taraf arasında çözüleceğini düşündüklerini belirtmiştir⁷⁶⁸.

Potsdam Konferansının diğer oturumlarında da özellikle Türk Boğazları konusu gündeme geldiyse de, konuyu aralarında çözmeleri beklenen Amerika, İngiltere ve Sovyetler Birliğinin, olaya farklı açılardan yaklaşımları ve artık sona ermesi yaklaşan savaşın sonrasında oluşacak düzende ulusal çıkarların çakışmaya başlaması nedeniyle, herhangi bir çözüm bulunamamış ve konu askıda kalmıştır. Potsdam Konferansı 2 Ağustos 1945 tarihinde bir önceki gün imzalanan metnin sonrasında dağılmıştır. Metinde "Karadeniz Boğazları" başlığı ile geçen maddeye göre: Montreux Sözleşmesinin değiştirilmesi kabul edilmiş ve bu konunun ABD-

⁷⁶⁸ A.S.Bilge, **Güç Komşuluk**, s.285.

İngiltere ve SSCB ile Türkiye arasında doğrudan görüşmelerle çözümlenmesi uygun bulunmuştur⁷⁶⁹.

Potsdam sonrası Avrupa ve dünyada olan gelişmelere bakacak olursak, 8 Ağustos 1945 tarihinde SSCB, Japonya'ya savaş ilan etmiş ve Mançurya'yı işgale başlamıştır⁷⁷⁰. 14 Ağustos 1945'te ise SSCB ile Çin arasında İttifak antlaşması imzalanmış, 15 Ağustos 1945 te ise TBMM, BM antlaşmasını onaylamıştır⁷⁷¹. 7 Eylül 1945 te ise Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi kurulmuştur⁷⁷².

Bu arada 27 Temmuz 1945'te Potsdam'da alınan kararlar İngiltere vasıtası ile Türkiye'ye tebliğ edilmiştir. Ağustos 1945 itibarıyla Potsdam daki gelişmeleri değerlendiren Türk Hükümeti, iki arada kalmıştır. İngilizlerin de onayladığı Amerikan istekleri Türk Hükümetince hoş karşılanmamışsa da, artan Sovyet istekleri ve bunun tehdit olarak algılanması sonucunda,

⁷⁶⁹ <http://history1900s.about.com/gi/dynamic/offsite.htm/www.yale.edu/lawweb/avalon/wwii/wwii.htm>. (01.06.2007).

⁷⁷⁰ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s. 62.

⁷⁷¹ F.Ahmad-B.Turgay, **age.**, s.14.

⁷⁷² **Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi**, s127.

Türk Hükümeti Londra ve Washington'a bir tebliğ göndererek görüşünü açıklamıştır⁷⁷³. Tebliğ ile Türkiye, ABD garantisi ile serbest geçişi kabul ettiğini ama bu çözümün Türk-Sovyet ilişkilerindeki sorunları artık gidermesini istediğini beyan etmiştir. Görüldüğü üzere Türkiye, Sovyetler Birliği ile olan problemlerden oldukça rahatsızdır ve bu sorunların ortadan kalkması için çeşitli tavizler vermeye de hazırdır. Potsdam öncesi ve sonrasında meydana çıkan gelişmeler Türkiye'de her platformda dikkatle izlenmekte ve endişe yaratmaktadır. Bu minvalden olmak üzere Ahmet Emin Yalman 18 Temmuz 1945 te “eski şark meselesi mezarından kalktı” diye yazarak Türkiye'nin kendisine acilen yeni müttefikler bulması gerektiğini söylemiştir⁷⁷⁴.

⁷⁷³ “Meseleyi millî açıdan olduğu kadar geniş ve liberal uluslar arası menfaat zaviyesinden de mütalâa ettikten ve bu karmaşık meselenin bütün vechelesini hesaba kattıktan sonra Türk Hükümeti, geçiş serbestisine ve Boğazlar bölgesinde barışın muhafazasına Amerikan garantisinin katılmasındaki değer ve önemi taktir ederek, telkin olunan formüle katılmağı şu şartlarla karar altına almıştır:

a-Gerek anlamı, gerek uygulanmasında, Türkiye'nin egemenliğine ve güvenliğine hiçbir engel teşkil etmemesi

b-Tavsiye edilen hal şeklinin, Türk-Sovyet ilişkilerinde hiçbir ihtilâfa yer bırakmayan bir yumuşama ve salâha sevkmesi ve Rus taleplerinin doğurduğu huzursuzluk devresine kesin olarak son vermesi”. F.C.Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.270.

⁷⁷⁴ **Vatan**, 18.07.1945.

11-12 Ekim 1945 tarihinde İstanbul'da İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Sir M.Peterson ile görüşen Başbakan Saraçoğlu, büyükelçi vasıtasıyla Londra'da toplanmış bulunan ve Peterson'un da bir süre katıldığı ABD-İngiltere ve SSCB Dışişleri Bakanları toplantısı hakkında bilgi almıştır. Çalışmamızın konusu itibarıyla İstanbul görüşmelerinde Saraçoğlu'nun İngiliz Büyükelçiden öğrendiği Türk-Sovyet ilişkileriyle ilgili bilgiler şöyledir: Peterson'un dediğine göre Londra'da Türkiye ile ilgili konulara temas edilmemiştir çünkü SSCB'nin durumu ve istekleri artık İngiliz-Sovyet ilişkilerinde önemli ayrılıklara sebep olmakta ve İngiltere bu konuları çözmeye uğraşmaktadır. Saraçoğlu'nun İngiliz elçiye sorduğu, Türkiye ile ilgili hangi konuları konuşmak istiyordunuz sorusuna verilen cevap, Boğazlar sorunu olmuştur. Saraçoğlu'nun diğer bir sorusu; doğu illeri sorunu hakkında ne düşünüyorsunuz sorusuna ise Peterson, İngiltere'nin böyle bir sorun olduğuna inanmadığını, ABD'nin de bu konuda kendileri gibi düşündüğünü cevabını vermiştir⁷⁷⁵. Saraçoğlu'nun İngiliz Büyükelçiden edindiği bilgiler Türk-Sovyet

⁷⁷⁵ Bilge, *age.*, s.294-295.

ilişkilerinde Türkiye'nin yapacağı değerlendirmeler ve atacağı adımlar konusunda oldukça önemli olup, bu görüşmede elde edilen veriler, Türkiye'nin Sovyetler karşısında daha dirayetli olmasını sağlamıştır.

2 Kasım 1945 tarihinde Türkiye'ye ulaşan ABD notasında görülmektedir ki, ABD fikirlerinde ısrarcıdır⁷⁷⁶. ADB'ne göre Türk Boğazları konusunda çeşitli düzenlemeler yapılmalıdır. ABD'nin notasında verdiği Boğazlarla ilgili teklif, Sovyet yetkililerce beğenilmemiştir. Onlara göre ABD'nin istediği düzenlemeler yetersizdir⁷⁷⁷.

⁷⁷⁶ Notada Boğazlar ile ilgili kısımlar şöyledir:

1-Boğazlar her zaman bütün milletlerin ticaret gemilerine açık olmalıdır.

2-Boğazlar her zaman Karadeniz'e sahili olan devletlere açık olmalıdır.

3-Bariş esnasında ve müşterek bir mutabakat yolu ile tesbit edilecek sınırlı bir tonaj dışında Boğazlar, Karadeniz'de sahile sahip olmayan devletlerin savaş gemilerine, sahil sahibi devletlerin muvafakatları veya Birleşmiş Milletler otoritesi altında hareket etmeleri halleri dışında kapalı tutulmalıdır.

4-Sözleşmede, Milletler Cemiyeti sistemi yerine, Birleşmiş Milletler sistemini ikamesi ve akit devlet olarak Japonya'nın antlaşmadan çıkarılması gibi Montreux sözleşmesinin günün şartlarına uydurmaya yönelik bazı değişiklikler yer almalıdır. **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.283.

⁷⁷⁷ K.Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.300-301.

Amerikan ve İngiliz tekliflerini yeterli bulmayan SSCB, Türkiye üzerindeki baskısını artırarak isteklerine kavuşma yoluna gitmiştir. Sovyetler Birliğinin organizesi ile yurt dışındaki Ermenilerin Sovyet Ermenistanına dönmesi için bir ilan yayınlanacağı konusu 3 Aralık 1945 tarihinde Türk basınına yansımıştır⁷⁷⁸. 4 Aralık 1945 tarihinde ise Sovyetler Birliğinin dünya siyasetinde Türkiye aleyhine yürüttüğü siyasetin yansıması olarak İstanbul'da bir miting düzenlenmiş ve bu mitingde SSCB aleyhtarı birtakım gösteriler gerçekleştirilmiştir. Aynı şekilde Sovyet yanlısı olarak addedilen bazı kitabevleri (Berrak ve ABC Kitabevleri) ve yayınları (Tan, La Turque, Yeni Dünya matbaaları) göstericiler tarafından tahrip edilmiştir⁷⁷⁹. Olaylar sonrası duruma tepki gösteren Sovyetler Birliği, Türkiye'ye nota vererek gelişmeleri kınamıştır⁷⁸⁰. Türkiye'yi kınamak ve nota göndermekle yetinmeyen SSCB'nde basın bu gösterilerin bizzat Türk hükümeti tarafından organize edildiğini bile

⁷⁷⁸ **Ulus**, 03.12.1945.

⁷⁷⁹ **80. Yıl Kronolojisi**, s.128. Tahrip edilen gazeteler arasında Gün, Görüşler de bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Egemen Darendelioğlu, **Türkiye'de Komünist Hareketleri**, C.II., Toprak Dergisi Yay., İstanbul 1972, s.83.

⁷⁸⁰ **Pravda**, 15.12.1945.

yazmıştır⁷⁸¹. Türk hükümetinin olaylara nispeten tepkisiz kalmasını ve güvenlik kuvvetlerinin matbaaların tahrip edilmesine gizin vermesini Göksu Özdoğan, Sovyet Hükümeti Türkiye'den toprak istediği halde bazı basın mensuplarının halen Sovyet yanlısı tutumları ve bu tutuma hükümetin bir tepkisi şeklinde yorumlamaktadır⁷⁸².

Daha önce Türk basınına yansımış olan ilan, 18 Aralık 1945 tarihinde yayınlanmış ve Sovyet Ermenistanına göç etmek isteyen Türkiye Ermenilerinin vize işlemlerini yaptırmak için Sovyet Elçiliğine başvurması istenmiştir⁷⁸³. Bu ilana 22 Aralık 1945 tarihine kadar 1500 civarında Türk vatandaşı Ermeninin başvurduğu ve bunların çoğunluğunun işsiz ve maceraperest kişiler olduğu görülmüştür⁷⁸⁴. Türk İçişleri Bakanlığı da, 22 Aralık 1945 tarihinde yaptığı bir açıklama ile, gitmek isteyenlerin pasaport işlemlerinin yapılması ve gidişlerinin kolaylaştırılması için Emniyet

⁷⁸¹ **Pravda**, 07.12.1945.

⁷⁸² Günay Göksu Özdoğan, **Turan'dan Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük 1931-1946**, İletişim Yay., İstanbul 2001, s.119.

⁷⁸³ F.C.Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.274.

⁷⁸⁴ K.Gürün, **age.**, s.302

Müdürlüklerine başvurmaları istenmiştir⁷⁸⁵. Türk makamlarının bu girişimi neticesinde, Ermenistana gitmek isteyenlerin sayısında ciddi bir düşüş gözlenmiş, birkaç gün içerisinde de başvurular tamamen kesilmiştir⁷⁸⁶.

Sovyet hükümetinin resmi yayın organı olarak da nitelendirebileceğimiz Pravda gazetesi, Türkiye aleyhine faaliyetlerine devam etmiş, 20 Aralık 1945 tarihinde Gürcü bilim adamları Djanaşia ve Berdzennişvili'nin Gürcistan adına Türkiye'den toprak istediği bir makale bu gazetede yayınlamıştır⁷⁸⁷. Pravda'da yayınlanan bir başka makalede ise, çeşitli ülkelerdeki Ermeni komitelerinin Türk topraklarının bazı kısımlarının Sovyet Ermenistanına verilmesi konusunda verdikleri beyanlar

⁷⁸⁵ **Ulus**, 22.12.1945.

⁷⁸⁶ F.C.Erkin, **age.**, s.275.

⁷⁸⁷ Makalede Gürcü bilim adamları, Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon, Giresun şehirlerinin Gürcistan Sovyet Cumhuriyetine verilmesini istemişlerdir. **Pravda**, 20.12.1945. Makalenin yayınlanmasının ardından Ankara'da bir davette karşılaştın F.Cemal Erkin ile Sovyet Büyükelçisi arasında da Gürcü profesörlerin mektubu konusunda tartışma yaşanmıştır. Vinogradov'un ilmi verilere dayanan toprak taleplerini engelleyemeyecekleri yönündeki sözlerine Erkin, bu ilmi istekleri Türkiye'nin gereğince çürüteceğini fakat şu an Rus toprağı olan pek çok yerin de zamanında Türk toprağı olduğunun bilinmesi gerektiğini söylemiştir. F.C.Erkin, **age.**, s.278.

yayınlanmış, yurt dışındaki tüm Ermenilerin Sovyet Ermenistanına dönmesinin teşvik edilmesi gerektiği söylenmiştir⁷⁸⁸. Yine Pravda'da yayınlanan bir başka makalede ise, Amerikalı Ermenilerin, Türk topraklarının Ermenistan'a verilmesi için yolladıkları telgraflar yayınlanmıştır⁷⁸⁹.

20 Aralık 1945 tarihinde TBMM kürsüsünde söz alan Kazım Karabekir ise Sovyet istekleri karşısındaki düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır: “Kars yaylasına hakim hakim olmak demek, Anadolu’yu istila etmek için pusuya yatmak demektir. Keza Kars yaylasına hakimiyet, Dicle ve Fırat boyunca Akdeniz ve Basra körfezine inen yolların tepesine hakim olmak demektir... Boğazlar, milletimizin hakikaten boğazıdır. Oraya el saldırtmayız...”⁷⁹⁰.

28 Aralık 1945 tarihinde Ankara’da görüşen ABD Elçisi Wilson ile Sovyet Elçisi Vinogradov, son gelişmeler çerçevesinde Türk-Sovyet ilişkilerini

⁷⁸⁸ **Pravda**, 23.12.1945.

⁷⁸⁹ **Pravda**, 27.12.1945.

⁷⁹⁰ **Ayn Tarihi**, No:145, Aralık 1946, s.83.

değerlendirmişlerdir⁷⁹¹. Görüşmede Sovyet temsilcisinin, ülkesinin genel prensiplerini ısrarla savunduğu ve klasik örneklerini verdiği görülmektedir.

1945 yılının 1 Kasım gününe dönecek olursak, TBMM nin açılış törenlerinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün açılış nutku ile karşılaşırız. Uzunca bir aradan sonra Sovyetler Birliği ile ilgili konuların da konuşma metnine girdiği nutkunda İnönü, öncelikle iç meselelere değindikten sonra, sonu yaklaşan İkinci Dünya Savaşını

⁷⁹¹ “Sovyet sefiri ile yaptığım iki saatlik bir konuşmada, aşağıdaki noktalar ilgi çekici görülmektedir:

1-Gürcü profesörlerin yazdığı makale metnini almadığını, ama Gürcü halkının, Gürcistana ait sayılan toprakları geri almak konusuna kuvvetle bağlı olduklarını bildiğini söyledi.

2-...Sovyet güvenliğinin üslere ihtiyaç gösterdiğini, Ermeni Cumhuriyetinin doğu vilayetlerinin geri alınmasında ısrar ettiğini, Sovyetlerin Ermenistan'ın menfaatlerini korumak zorunda olduğunu söyledi. Bütün devletlerin hükümlerini haklarına saygı gösterilmesi yolundaki Birleşmiş Milletler Anayasası hükümleriyle arazi taleplerinin nasıl telif edileceğini sordum. Bu hakkın Gürcistan içinde geçerli olduğunu söyledi. Hudutların 1921 Moskova ve Kars anlaşmalarıyla çizildiğini hatırlattım. Bu anlaşmaların ‘Rusya zayıf durumda iken’ müzakere edildiği, değişen şartlar muvacehesinde bu durumun gözden geçirilmesi gerektiği cevabını verdi.

3-Ermenistan Cumhuriyetine gitmek isteyen Türkiye'deki Ermeni kökenli kişilerle ilgili olarak, Vinogradov, şimdiye kadar binlerce kişinin müracaat ettiğini, bunların Ermenistan'a nakilleri için yapılacak kolaylık konusunda henüz talimat almadığını, Türklerin bu durumdan endişe duyduklarını söyledi”. **The Near East and Africa**'dan aktaran K.Gürün, **age.**, s.302-303.

değerlendirmiş ve savaş süresince Türkiye'nin aldığı tavrı ve Türk-Sovyet ilişkilerini değerlendirmiştir:

“...Cihan barışının kurulması için çalışmaları biz de heyecan ile takip ediyoruz... 1940'ta Fransa düştüğü ve Britanya harbi başladığı zaman, İngiltere'nin kahramanlığını öven ve onun yanında bulunduğunu söyleyen tek millet, yine biziz. Fransa ve İngiltere arasında siyasî münasebetlerin kesildiği ve Merselkebir ve Dakar muharebelerinin yapıldığı günlerde bulunuyoruz. Fransa ve İngiltere ile yaptığımız üçlü ittifak anlaşması, iki müttefikimiz arasındaki olaylar yüzünden bizi hukukça katî bir tarafsızlığa mecbur ediyordu. Buna karşı kendiliğimizden İngiltere ile ittifakımızın yaşamakta olduğunu ilân eden biz olduk. İttifak taahhütlerimizin bizi Sovyet Rusya ile hiçbir silahlı ihtilâfa sevk etmeyeceğini, hususî bir protokolle kayıt altına almıştık ...

... Sovyetlerle Almanlar arasında harb başladıktan sonra, bu harb için tarafsız bulunduğumuzu iki savaşkan tarafa hemen bildirdik. 1941 ve 1942 Sovyet Rusya ve İngiltere'nin Mihverin zorlamasına karşı çetin

günler geçirdikleri zamanlardır. Bizim durumumuz, bu zamanlarda ne kıymetli haiz olmuştur, bunu yetkili savaşkanların dillerinden hikâye edeceğim.

Türkiye'nin durumunun Müttefikleri için gerçekten faydalı olduğunu, Sovyet Hükümeti, Büyük Elçisi vasıtasıyla Dışişleri Bakanlığımıza, Sovyetlerin takdirlerini belirten tafsilat vererek 19 Ocak 1942 tarihinde resmen tebliğ etmiştir ...

... Almanlarla Sovyetler arasında harb çıkmazdan önce, bizim Almanlarla dostluk Andlaşması yapmış olmamız tenkit olunmuştur. İstanbul'un kapısına gelmiş olan Almanlar, Sovyet Rusya ile Saldırmazlık Andlaşması ile daha önce bağlanmışlardı. Memleket, Mihverin bütün kuvvetlerine karşı yalnız başına dururken, Amerika harpte yokken, İngiltere bütün kuvvetlerini adaların Adaların Alman istilasına karşı ayakta tutarken ve Sovyetler Almanlarla bir Saldırmazlık Andlaşması ile bağlı iken, Almanların bize saldırmayacaklarını kağıt üzerine koymayı reddetmemiz, bizden ne hakla beklenebilirdi? ...

... Almanlar Volga'ya kadar ilerledikleri zaman, bizim de kuvvetlerimizi Doğu sınırlarımıza çekerek Sovyetlere sıkıntı verdiğimiz, birçok yerlerde söylenmiştir. Hakikat milletlerce malûm olmasa bile, resmî Müttefik makamlarınca teferrüatiyle bilinmek lâzımdır ve hakikat bize isnat olunanların tamamıyla aksidir. Almanlar Volga'ya kadar ilerleyince, bizim savunma cephemiz, Rodostan Hepa'ya kadar genişlemiştir. Almanların bütün Karadeniz cephezine karşı ansızın bir harekete geçmeleri ihtimali, kuvvetlerimizi bütün Karadeniz cephesine yaymamıza ve hattâ Ankara'nın savunulması için burada Başkentte, kuvvet toplamamıza sebep olmuştur. Bu ihtiyat tedbirlerinin yersiz olmadığını, son günlerde meydana çıkan Alman plânları açıkça göstermiştir. 1942 yaz sonunda, Sovyet Hükümetine Almanların Kafkas cephesini arkadan vurmak için Trabzon'dan ve Hopa'dan çıkarma yapmaları ihtimaline karşı, buralarda kuvvet topladığımızı ve memleketteki kuvvet yayımının sebebi bu olduğunu resmen tebliğ ettik. Ve karşılık olarak Sovyetlerden memnurluk duyguları aldık. Harb sırasında kuvvetlerimizin yayımı yalnız mihvere karşı olduğunu daha inandırıcı bir surette söylemek mümkün değildir ...

... Dış münasebetlerimizin bugünkü hali şudur: Sovyetlerle aramızdaki Dostluk Andlaşmasının feshi üzerine, yeni esaslarda ve ciddi olarak iyileştirilmiş bir andlaşma yapmak için bütün gayretlerimizi sarf ettik. Bu gayretlerimizin bugünkü neticesini biliyorsunuz. Hakikatlerin daha iyi anlaşılacağından, iyi komşuluk hislerinin galabe çalarak, iki memleket arasında iyi münasebetler kurulması ihtimalinden ümidimizi kesmiş değiliz. İmkânları daima iyi yürekle karşılayacağız⁷⁹²”.

Nutkun yılı ve önemine binaen uzunca bir kısmını çalışmamıza almayı uygun gördük. İnönü'nün sözleri dikkatle incelendiğinde, son aylarda gerek Sovyetler Birliği ve gerekse müttefikler tarafından sürekli Türkiye'nin önüne getirilen sorunlara mantıklı cevaplar verdiği görülmektedir. Türkiye savaş boyunca ve gerek ABD ile İngiltere ve gerekse SSCB ile yaptığı görüşmelerde daima tutarlı bir tavır sergilemiş ve ilkelerinden taviz vermemiştir. İsmet Paşa'nın nutkunda,

⁷⁹² İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973., C.II, s.55-59.

Sovyetler Birliği ile ilgili son paragraftaki komşuya sitem ise satır aralarından açık bir şekilde görülebilmektedir.

Dönemin Dışışleri Bakanlığı çalışanlarından olan Feridun Cemal Erkin'in 1945 yılının sonlarındaki siyasi atmosferi değerlendirdiği sözlerini vermeden evvel, 12 Aralık 1945'te SSCB işgalindeki İnan Azerbaycanında, SSCB nin de desteği ile Bağımsız bir Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulduğunu ve bu cumhuriyetin Sovyet ordusunun 1946 da bölgeyi terk etmesi üzerine İnan tarafından yok edildiği bilgisini vermek istiyoruz⁷⁹³.

Tekrar 1945 yılının sonlarına ve artan Sovyet baskılarının Türkiye'yi bunalttığı günlere dönecek olursak, dönemi bizzat yaşamış F.Cemal Erkin'in genel değerlendirmesi oldukça önemlidir. Bu yüzden bu değerlendirmeyi orijinaline sadık kalarak vermek istiyoruz: "Türk Hükümeti, medeni dünyanın, Sovyetlerce Türkiye'ye karşı meşru ve makul taleplere müstenit bir ihtilafın, değil mevcudiyetini, hatta imkânını dahi kabulden imtina edeceği, kanaatiyle durumu

⁷⁹³ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.62.

dikkatle izlemeğe ve karşılamağa devam ediyordu. İnsanlık, kudretli bir memleketin, sadece kaba kuvvete güvenerek kendisinden daha küçük ve daha az kuvvetli bir komşusuna keyfi surette toprak ve üs talepleri yönelteceği ve zorla kabul ettireceği safhayı artık aşmıştır. Türk Hükümeti, Kremlin'in, hür ve egemen bir milletin toprak bütünlüğünü ve şerefini ilgilendiren, kabulü imkansız taleplerini geri çekmeye karar vereceğini ummağa devam ediyordu. Her halükârda, Türkiye, her ne bahasına olursa olsun, boyun eğmemeğe azimli idi....”⁷⁹⁴.

1945 yılının son günlerinde F.Cemal Erkin'i ziyarete giden ABD Büyükelçisi Wilson, ABD'nin son günlerdeki Türk-Sovyet ilişkileri konusundaki düşüncelerini Erkin'e aktarmıştır. Wilson'un açıklamalarından da anlaşılacağı üzere, ABD, Sorunu artık Türkiye ve SSCB arasında çözümlenebilecek bir problem olarak görmekten vazgeçmiş ve Türkiye tarafını tuttuğunu açıkça beyan etmiştir⁷⁹⁵.

⁷⁹⁴ Feridun Cemal Erkin, **age.**, s.273.

⁷⁹⁵ “Amerikan Hükümeti, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında artan gerginliği dikkat ve endişe ile takip etmektedir. Hükümet, tehlike karşısında korku ve telaşın dünya barışını kuvvetlendirmeğe

1945 yılı yukarıda bahsettiğimiz genel çerçevede sona ermiş ve İkinci Dünya Savaşının resmen sona ereceği 1946 yılına girilmiştir. Ellili ve atmışlı yıllar boyunca sürececek soğuk savaşın başlangıcı artık kapıdadır.

5 Ocak 1946 tarihinde ABD Başkanı Truman, ABD Dışişleri Bakanı Byrnes'a Sovyetleri kollamaktan bıktıklarını, Rusya'nın hak ettiği şekilde uyarılması gerektiğini ve Boğazların milletler arasılığı konusunda ısrar etmeleri gerektiği konusunda bir açıklama yapmış ve Byrnes'ın çalışmalarını beğenmediğinden dolayı da kendisini görevden almıştır⁷⁹⁶. Truman'ın bu konuşması ABD'nin müttefiki SSCB ile yollarını ayırdığı ve artık farklı politikalar güdeceğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir.

yarayacak bir davranış olmadığı kanısındadır. Bu bakımdan Amerikan Hükümeti ve milleti Türk milletinin maruz kaldığı baskı karşısında gösterdiği cesaret ve azmi hayranlıkla izlemektedir. Toprak talepleriyle ortaya çıkan duruma gelince, Nezaret, bu talep yüzünden meselenin artık Türk-Sovyet ilişkileri alanını aşmış ve Amerikan Hükümetinin ihlâline müsaade etmeyeceği Birleşmiş Milletler yasası sahasına intikal etmiş bulunduğu düşüncesindedir". F.C.Erkin, **age.**, s.279.

⁷⁹⁶ **Memoirs**'den alıntı yapan, A.S.Bilge, **Güç Komşuluk**, s.297.

ABD politikasını değiştirmek dursun, SSCB de çeşitli yollarla Tırkiye'ye isteklerini kabul ettirmeye çalışmaktaydı. Bu metodlardan birisi de, Tırkiye'de gev yapan diğer ülkelerin diplomatlarını kullanma yolu idi. Bu vesile ile yine F.Cemal Erkin'in anılarına konuk olarak, bu konudaki bir olayı değerlendirmeye çalışalım. 1946 Ocak ayında bir davette yabancı bir eli⁷⁹⁷ ile sohbet eden Maliye Bakanı Nurullah Sümer, adı geçen elçi tarafından sohbetin sonlarında Türk-Sovyet ilişkileri konusunda uyarılmıştır. Dostane bir tarzda Türk-Sovyet ilişkilerinin düzelmesi için Saraçoğlu hükümetinin değişmesi gerektiğini söyleyen elçiye Sümer gereken cevabı vermiştir. Bu durumu Sümer'in kendisine aktarması ile ğrenen Erkin'de daha sonra makamına çağırdığı bu elçiye gereğince muamele etmiş ve kendisinin özür dilemesini saęlamıřtır⁷⁹⁸.

Bu arada 22 Ocak 1946 tarihinde, İran'ın Sovyet işgali altında bulunan bir bölgesinde Barzani

⁷⁹⁷ Adı geçen elçinin ne adı ne de lkesi Cemal Erkin'in satırlarında mevcut değildir.

⁷⁹⁸ Erkin, **age.**, s.276.

başkanlığında bir Kürt mahabat cumhuriyeti kurulmuş fakat bu cumhuriyet de, Sovyet işgalinin sona ermesinin ardından İran ordusu tarafından ortadan kaldırılmıştır⁷⁹⁹.

4 Şubat 1946 tarihinde Ankara'da İngiliz Büyükelçiliğinde verilen davette Maliye Bakanı Nurullah Sümer ile Sovyet Elçisi Vinogradov samimi bir görüntü sergilemişlerse de, aralarında geçen konuşmalarda Türk-Sovyet ilişkilerini ileri götürecek bir gelişme yaşanmamıştır⁸⁰⁰.

20 Şubat 1946 günü ise İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin, Avam Kamarasında yaptığı konuşmada Türk-Sovyet ilişkilerinde de değinmiştir. Bevin'e göre, Türk-Sovyet sınırında ihtilafli bir durum yoktur ve hele ki Rusların iddia ettiği gibi sınırın Sovyetlerin zor zamanlarında çizilmiş olduğu gibi bir olay kesinlikle söz konusu değildir. Aynı şekilde boğazlar konusunda da herhangi bir devlete üs vermek, günün şartlarında kesinlikle mümkün değildir. Artık eski politikalar sona

⁷⁹⁹ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.62.

⁸⁰⁰ A.S.Bilge, **age.**, s.297.

ermiştir. Bevin sözlerini, Türkiye'nin bir uydu devlet değil, bağımsız bir devlet olmasını istediklerini söyleyerek tamamlamıştır⁸⁰¹.

Bevin'in konuşması gerek Türk, gerekse dünya politikacıları tarafından Türk-İngiliz ilişkilerinin yeniden canlanması şeklinde değerlendirilmiş ve oldukça önemsenmiştir. Konuşmaya Sovyetler Birliğinin tepkisi ise negatif olmuş, 23 Şubat tarihinde Milletvekili de olan gazeteci Ahmet Şükrü Esmer'le görüşen Vinogradov: "Rusya, bir devletin aynı anda hem Rusya'nın, hem de Batının dostu ve müttefiği olmasını kabul edemez. Rusya, Türk dostluğunu başkalarıyla paylaşmayı değil, sadece kendisine ait olmasını düşünürdü" demiştir⁸⁰².

Oysa ki İngiltere'nin de gücünü aldığı ABD, Ortadoğudaki krizlerin aşılması yönünde SSCB'nden gelen bir adım görse Sovyetlerle uzlaşabilirdi fakat böyle

⁸⁰¹ İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin'in konuşmasının Türkiye ile ilgili kısmı F.Cemal Erkin'in eserinde tam olarak, K.Gürün'ün eserinde ise sadeleştirilmiş ve günümüz Türkçesine uyarlanmış olarak mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. F.C.Erkin, **age.**, s.287-288, K.Gürün, **age.**, s.304-305.

⁸⁰² Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.305.

bir adım gerçekleşmemiştir⁸⁰³. Daha Bevin'in 20 şubatta yaptığı açıklamanın tesiri geçmeden bu kez 28 Şubat 1946'da ABD Dışişleri Bakanı New York'da SSCB aleyhine konuşmuş ve soğuk savaş artık neredeyse resmen başlamıştır⁸⁰⁴. Soğuk savaş demişken⁸⁰⁵, daha sonraki yıllarda dünya politikasının en önemli stratejilerinden birisi olacak ve Türkiye'nin de içinde bulunacağı ABD nin çevreleme politikasından kısa da olsa bahsetmeden geçmemeliyiz. En kısa tarifi ile çevreleme siyaseti; "...Rusların barışsever ve istikrarlı bir dünyanın çıkarlarına saldırı işareti gösterdiği her yerde, değişmez bir karşı kuvvetle karşılarına dikilmektir"⁸⁰⁶.

9 Mart 1946'da Ankara'da verilen bir davette bir araya gelen Başbakan Saraçoğlu ile Vinogradov, yine bildik konuları konuşmuşlardır. Bu konuşma metni

⁸⁰³ Ayşegül Sever, **Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958**, Boyut Yay., İstanbul 1997, s.40.

⁸⁰⁴ Cüneyt Akalın, **Soğuk Savaş ABD ve Türkiye 1**, Kaynak Yay., İstanbul 2003, s.98.

⁸⁰⁵ İkinci Dünya Savaşı olaylarının ayrıntıları ve soğuk savaşın kademelerinin tablolarla sunumu için bkz. Metin Tamkoç, **International Civil War**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yay., Ankara 1967, s.112-183.

⁸⁰⁶ Henry Kissinger, **Diplomasi**, Çev. İbrahim Kurt, İş Bankası Yay., Ankara 2001, s.423.

incelendiğinde ortaya çıkan tablo Saraçoğlu'nun gergin ve sınırlı bir tavır aldığı, Vinogradov'un ise daha uysal davrandığıdır⁸⁰⁷. Kordiplomasinin getirdiği rütbelerden dolayı olmadığını düşündüğümüzde; Saraçoğlunun kızgınlığını Sovyetlerin gerek Türkiye ve gerekse Saraçoğlu hükümetine karşı gerçekleştirdiği faaliyetlere, Vinogradov'un uysallığını ise müttefiklerinin dahi SSCB aleyhine dönmeye başlamasına bağlamamız mümkündür.

18 ve 23 Mart 1946 tarihlerinde ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson, ülkesine gönderdiği telgraf ile Türk-Sovyet ilişkilerini değerlendirmiştir. Telgrafların içeriği SSCB'nin Balkanlarda ilerlemesi, gölge hükümetler kurması ve Türkiye üzerinde geliştirmekte olduğu planlardır⁸⁰⁸.

Bu arada Türkiye'de bazı önemli iç gelişmeler yaşanmıştır. Bunları kronolojik olarak özetlememiz

⁸⁰⁷ A.S.Bilge, **Güç Komşuluk**, s.298.

⁸⁰⁸ **Foreign Relations of the United States**, C.VII'den aktaran A.S.Bilge, **age.**, s.299.

gerekirse 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti kurulmuş⁸⁰⁹, 5 Mart 1946 da hükümet Zekeriya Sertel, Sabiha Sertel ve Cami Bakut hakkında TBMM ve hükümetin manevi şahsına hakareten dava açılmıştır. 9 Mart 1946 tarihinde ise 29 Mart 1946 da kapatılacak olan Sosyal Demokrat Parti kurulmuştur⁸¹⁰. 25 Mart 1946'da da Sovyetler Birliği savaş süresince geçici olarak işgal ettiği kuzey İran'dan çekilmeye başlamıştır.

5 Nisan 1946 Türk-Sovyet ilişkileri tarihinde önemli bir gündür. 1944 yılında ABD'de görev yaparken ölen Büyükelçi Münir Ertegün'ün cenazesi ABD'ne ait Missouri Zırhlısı⁸¹¹ ile Türkiye'ye yollanmış ve Missouri 5 Nisan 1946 da İstanbul'a ulaşmıştır. Amerikan zırhlısının bu ziyareti dünya kamuoyunda Sovyetler Birliğine verilmek istenen mesaj şeklinde algılanmış, özellikle İran'da ardı ardına Sovyet destekli gerçekleşen Bağımsız Azerbaycan ve Kürt Mahabat Cumhuriyetlerine

⁸⁰⁹ Cem Eroğul, **Demokrat Parti**, İmge Yayınevi, Ankara 1998, s.31.

⁸¹⁰ **Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi**, s.130. Serteller 23 Mart ta hapis cezasına çarptırıldılarsa da, karar 14 Mayıs 1946 da Yargıtayca bozulmuş ve Serteller serbest kalmışlardır.

⁸¹¹ Missouri Zırhlısı, Japonya'nın kayıtsız şartsız teslim olduğu antlaşmanın güvertesinde imzalandığı gemidir.

bir cevap niteliği taşıdığı farzedilmiştir. Missouri zırhlısının Türkiye'ya vardığı gün Chicago'da bir konuşma yapan Başkan Truman, "... Yakın ve Orta Doğu'ya bir göz attığımızda buranın çok kritik bir bölge olduğunu görüyoruz. Bu bölgede zengin doğal kaynak bulunmaktadır. En hareketli kara, deniz ve hava yolları bu bölgeden geçmektedir. Tüm bu nedenlerden dolayı bu bölge büyük ekonomik ve stratejik öneme sahiptir" diyerek dikkatleri Türkiye'nin de içinde bulunduğu bölgeye çekmiştir⁸¹².

5 Nisan 1946 tarihi ayrıca Türkiye'nin savaş sonrası yiyecek sıkıntısı çeken İngiltere ve Avrupa'ya yiyecek yardımı yapma kararını aldığı tarihtir. Aynı şekilde yurt dışına hayvan da ithal edilecektir⁸¹³. Görüldüğü gibi Türkiye, sıkıntıda olanlara her zaman elinden gelen yardımı yapmayı, Avrupa'nın gergin ve karmaşık siyasi ortamında bile değiştirmemiştir.

⁸¹² Hüseyin Bağcı, **Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası**, İmge Yay., Ankara 1990, s.8.

⁸¹³ **Cumhuriyet**, 05.04.1946.

Türk-Sovyet ilişkilerindeki gelişmeler, haliyle diğer ülkelerde de takip edilmekteydi. Aynı şekilde yabancı basında çıkan yazılar da, Türk yetkililer tarafından düzenli olarak izlenmektedir. La Bourse Egyptien Gazetesi Ankara temsilcisi Charles Arcache tarafından yayınlanan uzun makale de bunlardan birisi olup, Arcache'nin "...Buhranlar çıkıyor, seferberlikler ilan ediliyor, harpten bahsediliyor, böyle olduğu halde bu hususta ortaya atılmış resmî hiçbir vesika yok..." sözleri dönemin bir başka gerçeğini yansıtmaları açısından da ayrıca dikkat çekicidir⁸¹⁴.

Bu arada 14 Mayıs 1946 tarihinde Türkiye'de Sosyalist Parti⁸¹⁵, 20 Haziran 1946 da da Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi kurulmuştur⁸¹⁶. 29 Mayıs 1946 da da Moskova radyosu Türkiye'deki ara seçimler hakkında çeşitli yayınlar gerçekleştirmiştir⁸¹⁷.

⁸¹⁴ **BCA, f.030.01, y.101.623.7.**

⁸¹⁵ Ahmad, **age.**, s.20.

⁸¹⁶ **Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi**, s.131.

⁸¹⁷ Cüneyt Akalın, **age.**, s.341.

8 Ağustos 1946 SSCB'nin Türkiye'ye Boğazlar konusunda önemli notalarından birisini verdiği tarihtir. Sovyetler Birliğinin uzun notasında özetle istediği şudur:

1-Boğazlar bütün memleketlerin ticaret gemilerinin geçişine her zaman açık olmalıdır.

2-Boğazlar Karadeniz Devletlerinin savaş gemilerinin geçişine her zaman açık olmalıdır.

3-Karadeniz'e sahili bulunmayan devletlere ait savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi, hususi surette derpiş edilen haller müstesna, memnudur.

4-Karadeniz'e girmek ve Karadeniz'den çıkmak için tabii su yolu olan Boğazlara, müteallik rejimin tesisi Türkiye'nin ve Karadeniz'e sahili bulunan diğer devletlerin yetkisi dahilinde olmalıdır.

5-Boğazlarda ticari seyrüsefer serbestisini ve Boğazlar'ın güvenliğini temin hususunda en fazla alakadar ve bunu icraya en kadir olmaları sıfatıyla Türkiye ve Sovyetler Birliği, işbu Boğazların

Karadeniz'e sahili bulunan devletler aleyhine diğer devletler tarafından kullanılmasının önüne geçmek için bunların müdafaasını müşterek vasıtalarıyla temin ederler⁸¹⁸.

Görüldüğü gibi Sovyet istekleri, Türkiye tarafından kabul edilebilecek nitelikte değildir. Türkiye, ABD ve İngiltere'ye de ulaştırılan notaya 22 Ağustos 1946 da cevap vermiştir⁸¹⁹. Türk cevabı özetle, Montreux Sözleşmesinin yeniden gözden geçirilmesinin prensip olarak kabul edilebileceği, Sovyet tekliflerinin ilk 3 maddesinin toplanacak bir konferansta bazı çekincelere rağmen görüşülebileceği, 4. ve 5. maddelerin kabulünün kesinlikle mümkün olmadığı şeklindedir⁸²⁰.

Notalar savaşı olarak da adlandırılan 1946 sonlarında, yeni Sovyet notası 24 Eylül 1946 tarihinde

⁸¹⁸ Notanın tam metni için bkz. **Ayın Tarihi**, No:153, Ağustos 1946, s.72-74.

⁸¹⁹ 22 Ağustos 1946 da Türkiye cevabını vermeden önce, 13 Ağustos 1946 da toplanan Demokrat Parti Meclis Grubu, Sovyet notası ve istekleri konusunda hükümetin yanında olduğunu açıklamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu**, AkisYay., Ankara 1971, s.105.

⁸²⁰ Oldukça uzun olan notanın tam metni için bkz. **Ayın Tarihi**, No:153, Ağustos 1946, s.76-83.

verilmiştir. Önceki notadaki isteklere ilave olan tek madde, notadaki isteklerin görüşülmesi için bir konferans toplanmadan önce, Potsdam da kabul edildiği üzere, konunun Türkiye ve SSCB arasında ikili görüşmeler ile çözülmesinin denenmesidir. 24 Eylül 1946 notası da ABD ve İngiltere'ye gönderilmiştir⁸²¹.

Bu arada 27 Eylül 1946 da Yunanistan'da iç savaş başlamış, bunu müteakiben de Türkiye'de sol içerikli yayın ve eylemler daha sıkı kontrol edilmeye başlanmıştır⁸²². Bu arada Vatan Gazetesinde yazdığı makalede F.Mümtaz Fenik, Rusların genişleme planları ve Boğazlardaki isteklerini değerlendirmiştir. Bu makale, dönemin tahlilini oldukça ayrıntılı ele alan bir çalışma olmuştur⁸²³.

Türkiye'nin son Sovyet notasına cevabı 18 Ekim 1946 da vermiştir⁸²⁴. Sovyet istekleri yine Türk tarafının düşünceleri tekrarlanarak reddedilmiştir⁸²⁵.

⁸²¹ Ahmad, **age.**, s. 25-26.

⁸²² **Age.**, s.26.

⁸²³ **Vatan**, 01.10.1946.

⁸²⁴ **Vatan**, 18.10.1946. **Cumhuriyet**, 18.10.1946.

⁸²⁵ **Ayn Tarihi**, No:154, Eylül 1946, s.100-105.

1946 yılı, 25 Ekimde İngiltere'nin Ortadoğunun savunulması için yeni bir plan yapması, 23 Kasımda ABD filosunun İzmir ziyareti ve 16 Aralık 1946 da, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, Türkiye Sosyalist Partisi ve bu partilerin çıkardığı gazete ile dergilerin kapatılması ile sona ermiştir⁸²⁶.

1946 yılının sonlarında yaşanan Türk-Sovyet trafiğini Zeynep Dağı: “1946 sonbaharında SSCB bir yandan Bulgaristan ve Kafkaslarda kuvvet yığınları yaparken, öte yandan da basın yayın organları aracılığı ile Ankara'ya karşı bir sinir savaşı başlatmıştır” şeklinde yorumlamaktadır⁸²⁷.

1946 yılı Türk-Sovyet ilişkilerinde elçiler açısından da bir değişim yılı olmuştur. Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliğine Salim Rauf Sarper'in yerine Faik Zihni Akdur⁸²⁸ getirilmiş, Vinogradov'da ülkesine

⁸²⁶ **Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi**, s.132.

⁸²⁷ Zeynep Dağı, **Rusya'nın Dönüşümü, Kimlik Milliyetçilik ve Dış Politika**, Boyut Kitapları, İstanbul 2002, s. 55.

⁸²⁸ Büyükelçi. 1946-1949 yıllarında Türkiye'nin SSCB Büyükelçiliği görevini yürütmüştür. 1950'li yıllarda Roma Büyükelçiliği görevini

dönmüştür. 1948 yılında yeni elçi atanana kadar Sovyetler Birliğinin Türkiye'deki faaliyetleri maslahatgüzarlık seviyesinde yürütülmüştür. Sovyet kaynaklarında ise Vinogradov'un 1948 yılına kadar görevinin başında olduğu bilgisi bulunmaktadır.

1946 yerini 1947 yılına bıraktıktan sonra, 22 Ocak 1947 tarihinde karşımıza Samsun Milletvekili Cemil Bilsel'in Sovyetler Birliği hakkında TBMM'ne verdiği bir önerge çıkmaktadır. Bilsel, basında çıkan Spitzberg takım adaları ve Montreux sözleşmesi konularının Türk kamuoyunda infial yarattığını belirterek, konunun Dışişleri Bakanlığınca aydınlatılması yönünde bir önerge vermiştir⁸²⁹.

6 Mart 1947 de ise sağ görüşlü öğrenciler, Ankara Ulus meydanında yaptıkları gösteri ile solcu üniversite öğretim üyelerini istifaya çağırılmışlardır⁸³⁰. Bu gösteri

yapan Akdur, daha sonra Dışişleri Bakanlığında önemli görevler üstlenmiştir.

⁸²⁹ BCA, f.030.01., y.53.314.1.

⁸³⁰ Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi, s.134.

Sovyet basınında da yankı bulmuş ve Türkiye aleyhine yazılar yazılmıştır⁸³¹.

11 Mart 1947 de Türkiye IMF'e üye olmuş ve 12 Mart 1947 de tarihi Truman Doktrinine ulaşılmıştır. ABD Başkanı Truman, Kongre de yaptığı ve yakın doğu ve orta doğu'ya yönelik ekonomik ve askeri yardımları içeren politikaları içeren meşhur konuşmasında özetle: "... Yunanistan'ın varlığı komünistlerce yönetilen birkaç bin silahlı kişi tarafından tehdit edilmektedir. Yunanistan hükümetinin mevcut durumla baş edemediği ortadadır. Yunan ordusu küçük ve zayıf olduğu için kendi kendine yeten ve kendi kendine saygısı olan bir demokrasi olabilmesi için Yunanistan'a yardım yapılması gerekmektedir. Yunanistan'ın komşusu olan Türkiye'de ABD'nin ilgisini hak etmektedir. Bağımsız ve iktisadi açıdan istikrarlı bir devlet olarak Türkiye'nin geleceği dünyanın özgürlük sever halkları için, Yunanistan'ın geleceğinden daha az önem taşımamaktadır. Savaşın beri Türkiye ulusal bütünlüğünün sağlanması için elzem olan modernizasyonu gerçekleştirmek için ABD ve İngiltere'den ek yardımlar istemiştir. Bu bütünlük, Orta

⁸³¹ **Pravda**, 07.03.1947. **İzvestiya**, 08.03.1947.

Doğu’da düzenin korunması için gereklidir. İngiltere hükümeti, içinde bulunduğu güç durum nedeni ile Türkiye’ye daha fazla mali ve ekonomik yardım yapamayacağını bize bildirmiştir. Yunanistan gibi Türkiye’de ihtiyaç duyduğu yardımı almalıdır. ABD bunu vermelidir. Bu yardımı sağlayacak tek ülke biziz’,⁸³².

Truman Doktrini Türkiye’ye 100 milyon dolarlık bir yardımı öngörmüştür. Bu yardım çalışmasının başında da Büyükelçi Edwin Wilson getirilmiştir⁸³³. Bu miktarda bir yardımın Türkiye’ye verilecek olması Necmettin Sadak⁸³⁴ tarafından “Yalnızlığa terk edilmediklerini göstermesi bakımından Truman Doktrini Türk insanına büyük bir ferahlık getirmiştir” şeklinde

⁸³² **Türk Dış Politikası**, Editör: Baskın Oran, İletişim Yay., C.I, İstanbul 2001, s.529.

⁸³³ Cüneyt Akalın, **Soğuk Savaş ABD ve Türkiye 1**, s.119.

⁸³⁴ Necmettin Sadık Sadak, d.1890 Isparta, ö.New York 1953. Gazeteci, siyaset ve devlet adamı. Fransa’da yaptığı yüksek öğreniminden sonra bir dönem İstanbul Üniversitesinde öğretim üyeliği yapmış (1916), Akşam Gazetesini kurmuştur (1918). 1947-49 yıllarında Dışişleri Bakanlığı yapmış, Demokrat Parti’nin iktidara gelmesi ile siyasi yaşamdan çekilmiştir. *Sadak, Necmettin (Sadık), Ana Britannica*, C.XVIII, Ana Yayıncılık, İstanbul 1990, s.581.

değerlendirilmiştir⁸³⁵. SSCB, haliyle gerek Truman'ın yaptığı konuşmayı ve gerekse Türkiye'ye verilecek yardımı hoş karşılamamış ve Türkiye'nin ABD'nin kontrolüne girdiğini savunmuştur⁸³⁶.

1 Nisan 1947 tarihinde ise Recep Peker'in ABD ve Rusya ile ilgili demeçleri Türk basımına yansımıştır⁸³⁷. Aynı şekilde 12 Nisan 1947 tarihinde de ABD'nden Senatör Berkley Türkiye'ye gelmiş ve Sovyet ilerlemesi hakkında demeçler vermiştir⁸³⁸. 2-7 Mayıs 1947 tarihinde ABD donanması İstanbul'u ziyaret etmiş ve bu ziyaret Sovyetlere karşı bir gövde gösterisi şeklinde addedilmiştir⁸³⁹. 13 Mayıs 1947 tarihinde ise İsmet İnönü, British United Press'e boğazlarda üs konusunda bir açıklama vermiştir⁸⁴⁰. 22 Mayıs 1946 da ise Truman yardımı ABD'de Kongre tarafından resmen onaylanmış

⁸³⁵ William Hale, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Mozaik Yay., İstanbul 2003, s.116.

⁸³⁶ **Pravda**, 12.06.1947.

⁸³⁷ **Akşam**, 01.04.1947.

⁸³⁸ **Akşam**, 12.04.1947.

⁸³⁹ **Cumhuriyet**, 02.05.1947.

⁸⁴⁰ www.almanak.net/1947/mayıs.inönü.html. (05.06.2007).

ve yapılacak askeri yardımı görüşmek için Amerikan askeri heyeti Türkiye'ye gelmiştir⁸⁴¹.

Bu arada Sovyetler Birliğinden kaçan bir grup Ermeni, 13 Nisan 1947 tarihinde Türkiye'ye sığınmıştır⁸⁴². 5 Haziran 1947 ise ADB Dışişleri Bakanı Marchall'ın ünlü konuşmasını yaptığı tarihtir. Marshall planı olarak da bilinen çalışmanın ilk sunumu olarak nitelendirebileceğimiz konuşma, savaş sonrası Avrupa'ya yapılacak yardımları ve SSCB'ne karşı alınacak tavırları içermektedir⁸⁴³. Marshall, Avrupanın sorunlarını çözmek amaçlı çağrısını SSCB'de dahil tüm ülkelere yapmış fakat SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerinden karşılık alamamıştır. Marshall'ın çağrısına karşılık veren 16

⁸⁴¹ **Vatan**, 22.05.1947.

⁸⁴² C.Akalın, **age.**, s.342.

⁸⁴³ 5 Haziran 1947 de Harward Üniversitesinin mezuniyet gününde okunan plana göre, Avrupa'da sorunlar kısa ve orta vadeli olarak ikiye ayrılmış, kısa vadede Avrupada enerji sorununun aşılması ve orta vadede de savaşın yıkıma uğrattığı ekonomik ve sosyal yapıların yeniden organize edilmesi planlanmıştır. Bunun için de ABD, Avrupa ülkelerine çeşitli yardımlar öngörmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cüneyt Akalın, **age.**, s.124-128.

Avrupa devleti⁸⁴⁴, 12 Temmuz 1947’de Paris’de bir araya gelmiştir.

Türkiye’nin de Marshall’ın çağrısına karşılık vermesi, Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir gerginlik havası esmesine neden olmuştur. SSCB, Marshall’ın önerilerine prensip olarak zaten karşıdır ve buna birde Türkiye’nin katılması hiç hoşlarına gitmemiştir. SSCB’ye göre Marshall planı, Truman Doktrininin kamufle edilmiş bir başka yüzü idi⁸⁴⁵. Marshall planının kabulü neticesinde 14 Haziran 1947 de ABD iktisat heyeti Türkiye’ye gelmiş ve çeşitli incelemelerde bulunmuştur⁸⁴⁶.

22 Temmuz 1947 tarihi İngiliz Donanmasının Türk limanlarını ziyaret ettiği tarihtir⁸⁴⁷. Görüldüğü üzere artık savaş sona ermiş ve ABD ile İngiltere, hem Türkiye ile olan ilişkilerini belirli bir noktaya getirme çabası içerisine girmişler, hem de Sovyetler Birliğine mesaj

⁸⁴⁴ Bu devletler: İngiltere, Fransa, İtalya, Portekiz, İrlanda, Yunanistan, Avusturya, İzlanda, Belçika, Lüksemburg, İsviçre, Türkiye, Hollanda, Danimarka, İsveç ve Norveç’tir.

⁸⁴⁵ **Pravda**, 16.06.1947.

⁸⁴⁶ **Ulus**, 15.06.1947.

⁸⁴⁷ **Cumhuriyet**, 23.07.1947.

vermeye çabalamışlardır. 1947 yılı için soğuk savaşın kesinlikle başladığı yıl yargısını koymamızda hiçbir sakınca yoktur. Soğuk savaş kutuplaşmasında yerini batı bloğu olarak seçen Türkiye'nin askeri heyeti de 8 Ağustos 1947 tarihinde ABD ni ziyaret etmiştir⁸⁴⁸.

1 Eylül 1947 ise TBMM'nde Amerikan yardımının resmen kabul edildiği tarihtir⁸⁴⁹. Yardımın kabul edildiğinin ertesi günü yani 2 Eylül 1947 de de bir Türk heyeti Moskova'nın kuruluşunun kutlandığı etkinliklere katılmak için Sovyetler Birliğine gitmiştir⁸⁵⁰.

25 Ekim 1947 tarihinde ise Sovyetlerin BM delgesi Vişinski, Genel Kurulda yaptığı konuşmada Kars ve Ardahan'ın SSCB ne geri verilmesini istemiştir⁸⁵¹.

1 Kasım 1947 tarihinde TBMM'nin yasama yılının açılışında konuşan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Avrupa da savaş sonrası ortaya çıkan gelişmeler ve Türk-Sovyet ilişkileriyle ilgili sözlerini birleştirmiş ve genel

⁸⁴⁸ **Vatan**, 08.08.1947.

⁸⁴⁹ **Cumhuriyet**, 02.09.1947.

⁸⁵⁰ Ahmad, **age.**, s.35.

⁸⁵¹ www.almanak.net/1947/ekim.BM.Vişinski.html. (05.06.2007).

bir çerçeve çizmiştir. Konuşmanın çalışmamızla ilgili kısımları şöyledir:

“Dış politikada emniyet meselesi, şüphesiz ki bütün meselelerimizin en önünde bulunuyor. İkinci Cihan harbinin, milletler arasında umumî bir barışla kapanması, her memleket gibi bizim için de en kıymetli arzudur. Barış konferanslarını dikkatle takip ederken, memleketimiz, Montrö mukavelesinin tadili meselesiyle karşılaşmıştır. Biz Montrö Sözleşmesinin, yeni şartlara uygun ve Montrö'nün açıkça söylediği usuller ve hudutlar içinde iyileştirilmesi lüzumunu taktir ediyoruz. Sözleşmenin, milletler arası bir konferansta görüşülmesini iyi niyetle alıyoruz. Türkiye'nin, toprak bütünlüğünü, egemenlik haklarını sağlıyan esaslar içinde, bütün ilgililerin meşru menfaatlerini göz önünde tutan değişmeleri, geniş yürekle karşılayacağız. İkinci cihan harbi içinde, Montrö Sözleşmesine tarafımızdan en büyük dikkatle riayet edildiğine tam bir vicdan istirahatiyle kanmış bulunuyoruz. Montrö Sözleşmesinin, Mihver Devletlerin faydalarına olarak uygulandığı iddiası, açık bir surette haksızdır. Biz, hareketlerimizin hakem incelemesine ve hükmüne arz olunmasından

çekinmiyoruz. Birleşmiş Milletler Antlaşmasında, bizim için ve bütün ilgili milletler için, boğazlar meselesinde de her türlü teminatı görüyoruz. Herp beraber, hükümleriyle bağlı olduğumuz, Birleimiş Milletler Andlaşmasının toprak bütünlüğü ve egemenlik hakları kayıtlarına riayet edildikçe, Sovyetler Birliği ile aramızdaki münasebetlerin düzeltilmesine ve iyileşmesine hiçbir engel olmamak lâzımdır. Sovyetler Birliği ile, dostça ve emniyetle iki komşu olarak münasebette bulunmak, ciddi ve samimî arzumuzdur”⁸⁵².

İnönü'nün konuşmasını değerlendirmemiz gerekirse, Sovyetler Birliğinin Avrupa'daki gelişmelerle birlikte değerlendirilmesi dikkat çekicidir. 1947 konuşmasının en önemli noktası ise hiç şüphesiz Türkiye ile SSCB'nin arasının bozuk olduğunun kabul edilmesi ve TBMM açış konuşmasına yansıtılmasıdır. Bunu artık kutuplaşmaya başlayan dünyada Türkiye'nin de kendi yerini seçmesinin bir sonucu olarak da ele alabiliriz. Sovyetler Birliğinin, dış politika değerlendirilmesi yapılırken halâ ilk sırada ele alınması ise, konuşmanın

⁸⁵² İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973, C.II, s.65-66.

bir diğerk dikkate alınması gereken noktasıdır. Bunun yılların alışkanlığından mı yoksa verilen önemden mi kaynaklandığını ise bugün bilmemiz mümkün değildir.

İnönünün nutkundan sonra 1947 yılında Türk-Sovyet ilişkilerinde doğrudan olmasa bile yan etki olarak sayabileceğimiz olaylar gelişmiştir. 11 Aralık 1947 tarihinde sol eğilimlerle savaşılması için gençlik örgütleri kurulması kararı alınmış⁸⁵³, 20 Aralık 1947 tarihinde de Ankara'da gençler anti komünizm gösterileri yapmış ve solcu üniversite hocalarını protesto etmişlerdir⁸⁵⁴. 24 Aralık 1947 tarihinde ise, Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği bünyesindeki Basın Ataşeliği, merkeze İngiltere gazetelerinde çıkmakta olan Sovyetler Birliği ile ilgili dikkate değer makalelerin dökümünü ve yorumunu göndermiştir⁸⁵⁵.

⁸⁵³ **Vatan**, 11.12.1947.

⁸⁵⁴ **Vatan**, 21.12.1947.

⁸⁵⁵ **BCA**, f.030.01., y.101.625.6. Times Gazetesinin 17 ve 18 Aralık 1947 tarihlerinde çıkan makaleleri incelendiğinde en dikkat çekici nokta, Sovyetler Birliğinin sosyalizmi tek ülkede yaşama idealinden vazgeçmediği üzerine yorumlar yapılmasıdır. Savaş ve savaş sonrası gelişmeler de, Sovyetler Birliğini tek ülkede sosyalizm idealinden vazgeçirmemiştir.

1947 yılı, yukarıdaki genel olaylar çerçevesinde sona erdikten sonra 1948 yılına girilmiştir. Yeni yılın daha ilk günlerinde, 2 Ocak 1948 tarihinde Londra Basın Ataşesi Nuri Eren, üzerinde konuşulan ve çeşitli spekülasyonlar yapılan İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması ile ilgili edindiği araştırma sonuçlarını merkeze yollamıştır. İngilizler ve Sovyetler, yaptıkları anlaşma ile, hububat, hafif raylar, genel kontratlar, hesapların kontrolleri, ileri müzakereler, krediler ve nakliyat konularında çeşitli noktalarda uzlaşmışlardır⁸⁵⁶.

11 Ocak 1948 tarihinde ise, Pertev Naili Boratav, Behice Boran, Nizayi Mediha Berkes, Adnan Cemgil ve Azra Erhat sol görüşlü oldukları gerekçesiyle görevlerinden uzaklaştırılmışlardır⁸⁵⁷. Bu durum Sovyet basınında, Türkiye artık Amerikan politikası güdüyor şeklinde yankı bulmuştur⁸⁵⁸.

Şubat 1948 de, Çekoslovakya'da komünistlerin seçimi kazanması Batı Avrupa'da endişe yaratmıştır.

⁸⁵⁶ **BCA, f.030.01, y.101.625.5.**

⁸⁵⁷ **Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi, s.138.**

⁸⁵⁸ **İzvestiya, 12.01.1948.**

Batıya en yakın Doğu Avrupa ülkesi olan Çekoslovakya'nın giderek Sovyet Bloğuna yaklaşması bugün, NATO'nun temellerinin atılması açısından tetikleyici sayılmaktadır.

Çekoslovakya olayından hemen sonra, 4 Mart 1948 tarihinde Brüksel'de Belçika, Fransa, Lüksemburg, Hollanda ve İngiltere temsilcileri bir araya gelmiş ve yeni bir savunma teşkilatının temel prensiplerini tartışmışlardır. Bu buluşmanın sonucunda da Brüksel Antlaşması imzalanmış ve ilgili devletler herhangi bir saldırı anında ortak savunma ve istedikleri devletleri bu oluşuma davet etme konusunda anlaşmışlardır⁸⁵⁹.

Ülkemize dönecek olursak, 23 Mart 1948 tarihinde uzun süreden beri Maslahatgüzar tarafından idare edilen Sovyetler Birliğinin Türkiye'deki elçiliğine, Aleksandr Lavrişev⁸⁶⁰ Büyükelçi olarak atanmıştır⁸⁶¹. 2

⁸⁵⁹ Hüseyin Bağcı, **Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar**, Metu Press, Ankara 2001, s.9-10.

⁸⁶⁰ Tam adı Aleksandr Aleksandroviç Lavrişev, doğumu 1912, ölümü 1976. Sovyet Diplomat. Mokova Tarih-Felsefe ve Filoloji Fakültesinden 1937 yılında mezun olmuştur. 1937-39 yıllarında

Nisan 1948 tarihinde Ankara Üniversitesinde solcular aleyhine çeşitli gösteriler yapılmış⁸⁶², bu durum Sovyet basınında demokrasi ve özgürlüklerin ihlali şeklinde yansımıştır⁸⁶³.

17 Nisan 1948 de Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatına (OECD) katılma kararı alan⁸⁶⁴ Türkiye'nin bu tutumu, Sovyet basınında Türkiye'nin batının iktisadi sömürüsü altına gireceği şeklinde yayınlanmıştır⁸⁶⁵.

24 Haziran 1948 tarihinde SSCB, Berlin Ablukasını başlatmış⁸⁶⁶, 28 Haziran 1948 de de

üniversitede çalıştıktan sonra, 1940-44 yıllarında Bulgaristan, daha sonra Berlin ve Sovyet Dışişleri Balkan Dairesinde çalışmıştır. 1948-1954 yılları arasında Sovyetler Birliğinin Ankara Büyükelçiliği görevini yürütmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. K.A. Zalesskiy, **İmperiya Stalina**, s.266.

⁸⁶¹ **SSSR i Turtsiya**, s.309.

⁸⁶² **Ulus**, 02.04.1948.

⁸⁶³ **İzvestiya**, 03.04.1948.

⁸⁶⁴ Cüneyt Akalın, **age.**, s.343.

⁸⁶⁵ **Pravda**, 19.04.1948.

⁸⁶⁶ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.64.

Berlin şehri aslında tamamen Sovyet işgal bölgesinde olmasına rağmen, Amerikan, İngiliz ve Fransız kuvvetleri de burada birer bölgenin yönetimini almışlardır. Zamanla Sovyetlerin tutumundaki olumsuzluk nedeni ile yetki alanlarını birleştiren Amerikan, İngiliz ve Fransızlar, Berlin'de kendi bölgelerini birlikte idare etmeye başlamışlardır. Kendisinden başka bir gücün Berlin'de olmasını

Yugoslavya Kominform'dan atılmıştır⁸⁶⁷. 4 Temmuz 1948 tarihinde ise Marshall Planı çerçevesinde Türk-Amerikan İktisat Antlaşması imzalanmıştır⁸⁶⁸. Aynı gün Sovyet Kilisesinin 500. kuruluş yıldönümü için Moskova'da gerçekleştirilecek törene davet edilen fakat önce bu daveti reddeden Antakya Kilisesi Patriği, kararını değiştirerek davete katılacağını açıklamıştır⁸⁶⁹.

1948 yılında, Türk-Sovyet ilişkilerinde devletler arası anlamda, önceki yıllarla kıyaslandığında daha zayıf kalan ikili ilişkiler, talî yollarla devam etmiştir. Yukarıda bir kısmını açıkladığımız bu konulara devam etmemiz gerekirse, 7 Temmuz 1948 tarihinde Ankara Üniversitesinde solcu hocaların kürsüleri lağvedilmiştir⁸⁷⁰. Bu durum Sovyet basınına Türkiye'de fikir özgürlüğüne vurulan darbe şeklinde yansımıştır⁸⁷¹.

istemeyen SSCB ise, 24 Haziran 1948 de başlattığı abluka ile bilinen adı ile Batı Berlin olarak tabir edilen bölgeye bütün girişleri kontrol etmeye başlamıştır. bu durum, başta Amerika olmak üzere, İngiltere ve Fransa'nın bölge ihtiyaçları için hava yolunu tercih etmesine neden olmuş ve bu uğurda oldukça yüksek sayıda uçak seferi gerçekleştirilmiştir.

⁸⁶⁷ Ahmad, **age.**, s.43.

⁸⁶⁸ **Vatan**, 05.07.1948.

⁸⁶⁹ **Vatan**, 05.07.1948.

⁸⁷⁰ **Ulus**, 07.07.1948.

⁸⁷¹ **Pravda**, 09.07.1948.

14 Temmuz 1948 tarihinde kapatılan Emekçi ve Köylü Partisi lideri Dr. Şefik Hüsnü Deymer, komünistlik propogandası yaptığı gerekçesiyle 5 yıl hapse mahkum edilmiştir. Deymer'le birlikte partisinin çeşitli yetkilileri de 1 yıldan 5 yıla kadar çeşitli cezalara çarptırılmışlardır⁸⁷². Deymer'in mahkumiyetinin bir gün öncesinde ise, Bulgaristan'a ait bir uçağı silah zoru ile kaçıran ve Türkiye'ye inmeye zorlayan 4 Bulgarın, Türkiye tarafından siyasi mülteci statüsünde kabul edileceğı açıklanmıştır⁸⁷³.

20 Temmuz 1948 tarihinde ise müttefiklerce⁸⁷⁴ Ruslara Berlin ablukasıyla ilgili yeni bir cevap verileceğı ve bu çerçevede Türk Boğazlarının da müttefiklerce ablukaya alınacağı ve SSCB ne mal sevkiyatının durdurulacağı Türk basınına yansımıştır⁸⁷⁵. Türk basınını takip eden Sovyet gazeteleri ise, özellikle SSCB ne mal

⁸⁷² **Cumhuriyet**, 15.07.1948.

⁸⁷³ **Vatan**, 13.07.1948.

⁸⁷⁴ İkinci Dünya Savaşı içerisinde Sovyetler Birliğı de müttefik devletler tarafında savaşmışsa da, burada ve ileride müttefikler tabiri ile; Berlin konusunda birbirlerini destekleyen ABD, İngiltere ve Fransa ile Sovyet karşıtı konularda onları destekleyen diğer ülkeler kast edilmektedir.

⁸⁷⁵ **Vatan**, 20.07.1948.

sevkiyatının durdurulma ihtimaline sert tepki göstermiştir⁸⁷⁶.

30 Temmuz 1948 tarihinde Economist Dergisinde çıkan bir haberde ise, Türkiye, Sovyetlere boyun eğmeyen tek komşusu olarak nitelendirilmiştir⁸⁷⁷. Bu yorum, 1948 yılı itibarıyla Türk-Sovyet ilişkilerine batılıların bakış açılarının değerlendirilmesi için de oldukça önemli olsa gerektir.

17 Ağustos 1948 tarihinde Amerikan, Fransız ve İngiliz yetkililer, Molotov'la görüşmek ve Berlin meselesinde aşama kaydetmek için Kremlin'de toplanmışlardır. Sonuç alınamayacak bu toplantının bittiği günlerde, 27 Ağustos 1948 tarihinde, Ankara Veteriner Fakültesinden 8 öğrenci komunizm propogandası yaptıkları gerekçesiyle yargılanmaya başlamışlardır⁸⁷⁸. Aynı şekilde komunizm faaliyetleri yaptıkları gerekçesiyle Türkiye Gençler Derneği üyeleri de 23 Eylül 1948 tarihinde yargılanmaya

⁸⁷⁶ **İzvestiya**, 23.07.1948.

⁸⁷⁷ **Vatan**, 30.07.1948.

⁸⁷⁸ **Vatan**, 27.08.1948.

başlamışlardır⁸⁷⁹. Tahmin edileceği üzere, bu tip adli uygulamalar Sovyetler Birliğince hoş karşılanmamakta, özellikle İzvestiya ve Pravda gazeteleri Türkiye hakkında sert eleştiriler yayınlamaktaydılar.

Bu arada 19 Ekim 1948 tarihinde İstanbul'da ölen Fener Rum Patriğinin yerine belirlenen adaylardan Tarabya Metropoliti Toma'nın adının öne çıkması, Türk basınında Sosyalist Metropolit Sovyet baskısı ile Patrik olacak şeklinde değerlendirilmiş ve SSCB'nin kiliseyi kullanarak Türkiye üzerindeki emellerine devam etmek istediği yazılmıştır⁸⁸⁰.

25 Ekim 1948 tarihinde ise Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir gelişme yaşanmış, Sovyet ordusunda

⁸⁷⁹ **Cumhuriyet**, 23.09.1948. Türkiye Gençler Derneği üyelerinin yargılanmaya başladığı gün, Romanya Hükümeti, 3 Türk elçilik çalışanını ülkesinde istemediğini ve geri çekilmelerini Türk Hükümetine bildirmiştir. Romanya'nın istemediği kişiler, Askeri Ataşe Binbaşı Fazıl Çiloğlu, Katip Basri Balcıoğlu ve Katip Turgut Menemencioğlu'dur. Romenlerin gerekçesi Türk yetkililerin bazı Romenlerin ülke dışına kaçmasına yardım ettikleridir. Türk basını ise konuya SSCB nin uydu ülkelerinin, SSCB nin itmesi ile bu tür hareketlere giriştiği şeklinde yaklaşmıştır. **Vatan**, 23.09.1948.

⁸⁸⁰ **Vatan**, 24.10.1948.

görevli Gürcü asıllı Çola Rusidzi ve Giorgi Gegolasivili adlı askerler Türkiye'ye iltica etmişlerdir⁸⁸¹.

27 Ekim 1948 de ise, Niyazi Berkes'in yargılanmaya başlaması Sovyetlerce dikkatle takip edilmiş, TASS Ajansı konuyu haber yapmıştır⁸⁸².

1 Kasım 1948 tarihi yine TBMM nin açılış ve Cumhurbaşkanının geleneksel nutkunun gerçekleştiği tarih olmuştur. Bu nutukta uzun yıllar boyunca geniş ve ayrıntılı yer almış olan Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili konular, 1948 yılında sadece: “Sovyetler Birliği ile iyi olmasını samimiyetle arzu ettiğimiz münasebetlerimizde yeni bir gelişme ifade edecek durumda değiliz” şeklinde yer almıştır⁸⁸³. Görüldüğü üzere Türkiye açısından 1948 yılında Türk-Sovyet ilişkilerinde herhangi bir değişiklik ve gelişme söz konusu edilememiş fakat iyi niyet ve temenniler korunmuştur.

⁸⁸¹ **Vatan**, 26.10.1948.

⁸⁸² **Pravda**, 28.10.1948.

⁸⁸³ **İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973, C.II, s.78.**

8 Kasım 1948 tarihi, Sovyet devriminin yıldönümünün, Ankara'da Sovyetler Birliği Elçiliğinde bir resepsiyonla kutlandığı gündür. Elçilikteki toplantıya Türkiye'yi temsilen katılan Başbakan Hasan Saka burada Sovyet Büyükelçisi ile sohbet etmiş, Saka ve Lavrişev'in karşılıklı kadeh kaldırırken çekilen fotoğrafları Türk basınına yansımıştır⁸⁸⁴. Kutlamada Lavrişev'in üniforma giymesi de ayrıca dikkat çekici bir unsurdur⁸⁸⁵. Resepsiyonun ertesi günü, Ahmet Emin Yalman köşesinde Bolşevikliği, irticanın tabii müttefiki olarak değerlendirdiği bir makale yayınlamıştır. Yalman'ın devrin önemli kalemlerinden birisi olmasının yanında, makale ve kıyaslamalar; Türkiye'nin tarafını dünya kamuoyuna bir kez daha göstermesi ve Sovyet devriminin yıldönümüne denk gelmesi nedeniyle ayrıca manidardır⁸⁸⁶.

⁸⁸⁴ **Vatan**, 09.11.1948.

⁸⁸⁵ Büyükelçi Aleksandr Lavşirev, geçmişinde herhangi bir askeri görev üstlenmemiş ve bir rütbe sahibi olmamıştır. Sovyet kaynaklarında mesleği diplomat olarak belirtilmektedir. Buna rağmen Lavrişev, resepsiyonda madalyalarla süslü bir üniforma giymiştir.

⁸⁸⁶ Ahmet Emin Yalman, *İrtica Bolşevikliğin Tabii Müttefikidir*, **Vatan**, 09.11.1948.

21 Kasım 1948 de Başbakan Hasan Saka ile Levrişev bir kez daha bir araya gelmişler ve Türk-Sovyet ilişkileri hakkında görüş alış verişinde bulunmuşlardır⁸⁸⁷. Sovyet Elçiliğinde gerçekleşen bu toplantıda Levrişev, Türkiye'ye verilmesi söz konusu olan Amerikan silahlarının çok önemsiz olduğunu, kendilerinin Almanlardan çok daha fazlasını ele geçirmelerine rağmen imha ettiklerini söylemiştir. Levrişev'in Batı bloğundan size fayda gelmez, sınırlarımız aynı, bize katılın tarzında devam eden sözlerine Hasan Saka, sessiz kalarak cevap vermiştir⁸⁸⁸.

1948 Kasımında gerçekleşen bir başka olay ise, Brüksel Antlaşmasından sonra ortaya çıkan ve kurulması düşünülen yeni organizasyonda kurucu üye olmak isteyen Türkiye'nin, ABD ve İngiltere tarafından kurulacak örgütün bölgesel olacağı ve coğrafi nedenlerden dolayı Türkiye'nin katılamayacağı cevabı ile reddedilmesidir⁸⁸⁹.

⁸⁸⁷ **Cumhuriyet**, 22.11.1948.

⁸⁸⁸ **Ulus**, 22.11.1948.

⁸⁸⁹ Yuluğ Tekin Kurat, *Turkey's Entry to the NATO, Foreign Policy*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yay., Ankara 1983 (Aralık), s.68.

1948 yılı, bahsettiğimiz genel çerçevede ve Türk-Sovyet ilişkileri açısından geçmişe göre durgun bir şekilde geçmiş ve yerini 1949 yılına bırakmıştır.

1949 yılındaki ilk gelişme aslında soğuk savaşın bir uzantısı diyebileceğimiz Fener Rum Patriğinin seçimi meselesidir. Daha önce bahsettiğimiz gibi Tarabya Metropolitisi Toma'nın Sovyetler Birliğinin de desteği ile Patrik adayı olması Türk kamuoyunda tepki ile karşılanmıştır. Bunun sonrasında, NewYork Metropolitisi olan Athenogoras'da ABD'nin çalışmaları neticesi aday olmuş ve 18 Ocak 1949 da gerçekleştirilen seçimleri Athenogoras kazanmıştır. Bu bir bakıma soğuk savaşta ABD'nin, SSCB karşısında kazandığı bir cephe olmuştur ve yeni patrik 27 Ocak 1949 tarihinde İstanbul'a gelerek görevine başlamıştır⁸⁹⁰. Görüldüğü üzere Türkiye, Türk-Sovyet ilişkilerinin gerçekleştiği bir coğrafya olmasının yanında artık ABD-Sovyet ilişkilerinin de yer aldığı bir coğrafya da olmaya başlamıştır. Bundan sonraki tarihlerde özellikle ABD-SSCB arasında çeşitli temaslar farklı şekillerde Türk topraklarında gerçekleşecektir.

⁸⁹⁰ **Vatan**, 18.01.1949 ve 27.01.1949.

25 Ocak 1949 tarihinde SSCB, etkisi altındaki Doğu Avrupa ülkeleri ile ekonomik işbirliği için COMOCON adlı bir işbirliği örgütü kurmuştur⁸⁹¹. COMOCON'un kuruluşundan bir gün sonra ise Türkiye, İngiltere ile 8 milyon Amerikan Doları tutarında ticaret ve kredi antlaşması imzalamıştır⁸⁹². 27 Ocak 1949 tarihinde ise Amerikan Deniz filosu İstanbul'da Dolmabahçe önlerinde demirlemiştir⁸⁹³.

Uzun yıllar Stalin'in yanında yer alan ve Sovyet Dış Politikasının belirlenmesinde oldukça etkili olan Molotov, 4 Mart 1949 tarihinde görevini Vişinski'ye devretmiştir⁸⁹⁴. Vişinski'nin⁸⁹⁵ uzun dönem Dışişleri

⁸⁹¹ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.65.

⁸⁹² Gary Dickinson, *English-Turkish Economical Relations in 1940's*, **Real Politic Edition**, Vol.IX, London 2004, s.144.

⁸⁹³ **Vatan**, 27.01.1949.

⁸⁹⁴ **İzvestiya**, 04.03.1949.

⁸⁹⁵ Tam adı Andrey Yanuaryeviç Vişinskiy, doğumu 1883 Odesa, ölümü 1954 New York-ABD. Kiev'de Hukuk Eğitimi almış, daha sonra Menşevik Partisine katılmıştır. İhtilalden önce çeşitli işlerde çalışmış ve bir dönem sürgün cezası almıştır. Ardından birbiri ardınca önemli görevlerde bulunan Vişinski 1923-25 arası Mahkeme Başkanlığı ve 1925-28 yılları arasında da Moskova Devlet Üniversitesi Rektörlüğü görevini yürütmüştür. Uzun yıllar Sovyet Dışişleri Bakanlığı Yardımcılığı görevini yürüttükten sonra 1949-53 yılları arasında Dışişleri Bakanı olmuş, ardından tekrar Bakan yardımcılığı ve SSCB'nin BM temsilciliği görevini yürütmüştür. Bu

Bakan Yardımcılığının ardından bakanlık koltuğuna oturması aslında Sovyet Dış Politikasını etkilemeyecek olsa da, Molotov gibi önemli bir şahsiyetin bu görevden sağlığında çekilmesi Türkiye’de de yankı bulmuştur. Türkiye’deki genel kanı, Molotov ve onunla birlikte görevi bırakan Ticaret Bakanı Mikoyan’ın daha yüksek mevkiler için hazırlandıkları, hatta Stalin’in kendinden sonra gelecek yönetimi hazırlamaya başladığı şeklinde olmuştur⁸⁹⁶.

8 Mart 1949 tarihinde imzalanan Atlantik Paktı ile Avrupa Devletlerinin bazıları, üyelerinden herhangi birine yapılacak silahlı saldırıya, silahla karşılık verecekleri konusunda anlaşmışlardır. Türkiye her ne kadar Atlantik Paktı’na üye olmamışsa da, olması ihtimali Sovyetler Birliğini endişelendirmiş ve 11 Mart 1949 tarihinde Sovyet Elçisi Lavrişev, Türk Dışişleri Bakanına yaptığı ziyaret ile Türkiye ve Atlantik Paktı ilişkilerini sormuştur⁸⁹⁷. Lavrişev’in ziyaretinden birkaç gün sonra Türk basınında, Amerikalı Radyo Yorumcusu

görevde iken de ABD’nde ölmüştür. Ayrıntılar için bkz. K.A. Zalesskiy, *age.*, s.101-102.

⁸⁹⁶ **Vatan**, 6 ve 7 Mart 1949.

⁸⁹⁷ **Vatan**, 12.04.1949.

Walter Winekell'in ağızından Stalin'in kanser olduğu ve 1949 yılı içerisinde öleceği haberleri verilmiştir⁸⁹⁸.

30 Mart 1949 da Türk-Sovyet ilişkileri konusunda açıklamalar yapan Demokrat Parti lideri Celal Bayar ise, “Rusyaya karşı açılacak harpte Türkiye tarafsız kalamaz” dedikten sonra, Türkiye Atlantik Paktına girmiş olsa idi çok güzel olacaktı ama bu durum kurulacak bir Akdeniz Paktı ile de düzenlenebilir şekilde görüş belirtmiştir⁸⁹⁹.

Bu arada 4 Nisan 1949 tarihinde Belçika, Danimarka, İzlanda, Hollanda, Portekiz, ABD, Kanada, Fransa, İtalya, Norveç, İngiltere - Kuzey İrlanda, Lüksemburg'un imzalarıyla Kuzey Atlantik Antlaşması (NATO) kurulmuştur⁹⁰⁰. Tabii ki bu durum Sovyetler Birliği tarafından hiç hoş karşılanmamış ve SSCB

⁸⁹⁸ **Vatan**, 15.04.1949. Vatan gazetesi yabancılara Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili yorumlarını haber yapmaya devam etmiş ve 24 Mart 1949 tarihli sayısında da, News and World Report Dergisinden yaptığı alıntı ile “Sovyet Rusyayı en fazla ürküten memleket: Türkiye” şeklinde bir haber yayınlamıştır.

⁸⁹⁹ **Vatan**, 30.04.1949. Celal Bayar'ın açıklaması: “Yeni bir dünya harbinde topraklarımızın masun kalması temenniye şayandır, ancak coğrafi vaziyetimiz bizi çok düşündürmeye müsaittir. İngiltere ile Amerikanın Rusyaya karşı açacakları bir harpte memleketimizin tarafsız kalması düşünülemez”.

⁹⁰⁰ F.Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.518.

Dışışleri Bakanı yaptığı açıklama ile ‘‘Paktın açıkça saldırgan bir karakter taşıdığını ve Potsdam kararlarına aykırı’’ olduğunu belirtmiştir⁹⁰¹.

Türkiye’nin istemesine rağmen NATO’nun kuruluşunda üye olarak alınmaması, Türk kamuoyunda hoşnutsuzluk yaratmıştır. Uzun süre devam eden tarafsızlık politikasını batı bloğu lehine değiştiren Türkiye, NATO’ya kabul edilmemesini hem içine sindirememiş, hem de Sovyetler Birliği karşısında kendisini yalnız ve tedirgin hissetmiştir. Bu konu ile alakalı olarak dönemin İngiltere’nin Ankara Büyükelçisi D.Kelly merkeze yolladığı raporda Türkiye-NATO ve Sovyetler Birliği çerçevesinde şunları söylemiştir: ‘‘... N.Sadak Türkiye’ye yapılacak herhangi bir saldırıda Amerikan hükümetinin etkin yardımının gerekli olduğuna inanıyorsa da, bu yardım bize bağlıdır. Türkiye’ye yazılı garanti verilebileceğini bildiren böyle bir açıklama Türk kamuoyu ve Sovyet Hükümeti

⁹⁰¹ Cüneyt Akalın, **Soğuk Savaş ABD ve Türkiye 1**, s.141.

üzerindeki etkisi açısından son derece değerli olacaktır”⁹⁰².

NATO’ya alınmayan Türkiye, bir süredir tasarladığı Akdeniz Paktı’nın kuruluşu meselesini hızlandırmış ve özellikle Doğu Akdeniz de, Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan’ı içerisine alacak bir güvenlik oluşumunu gerçekleştirmenin peşine düşmüştür⁹⁰³. Özellikle İngiltere’nin pek ilgisini çekmeyen bu girişimde Türkiye, Sovyetlerin tarihi Rus politikası olan sıcak denizlere inme isteğini ve NATO’nun kuzey Avrupa’yı koruma altına alarak Rus isteklerinin önüne geçtiğini fakat Akdeniz’in hâla Ruslar için bir kapı olabileceğini ve korunması gerektiği tezini savunmakta idi⁹⁰⁴. Sonuçta Akdeniz Paktı meselesi başarısız olmuş ve böyle bir antlaşma imzalanmamıştır.

⁹⁰² FO 371/78668-R 4718/1051/44/3.5.1949 dan aktaran Hüseyin Bağcı, **age.**, s.14.

⁹⁰³ Oral Sander, **Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964**, A.Ü.SBF Yay., Anlara 1979, s.68.

⁹⁰⁴ **Age.**, s.69.

14 Ağustos 1949 da SSCB ilk Atom Bombası denemesini yapmıştır⁹⁰⁵. Bu durum tahmin edileceği gibi sadece batılı ülkelerde değil, Türkiye’de de tedirginlik yaratmış ve Türkiye’nin NATO veya o tarzda herhangi örgüte üye olması gerekliliği Türk kamuoyunda ortak fikir haline gelmiştir. Aynı dönemde, Sovyetler Birliği de, Türkiye’ye batı bloğundan fayda gelmeyeceği şeklinde propoganda faaliyetlerini arttırmıştır⁹⁰⁶.

24 Eylül 1949 tarihinde Türkiye, Irak ve İran hükümetleri, solculuğa karşı polis ve haber alma güçleriyle önlemler almak üzere birlikte çalışmaya karar vermişlerdir⁹⁰⁷.

25 Eylül 1949 tarihinde ise TASS Ajansı, SSCB nin 1947 den beri Atom Bombası bulunduğunu ilan etmiştir⁹⁰⁸.

⁹⁰⁵ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993**, s.65.

⁹⁰⁶ Hüseyin Bağcı, **age.**, s.19.

⁹⁰⁷ Cüneyt Akalın, **age.**, s.344.

⁹⁰⁸ **Pravda**, 25.09.1949. Sovyetlerin elinde Atom Bombası olması Türkiye’de tedirginlik yaratmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın’ın *Bolşeviklerde Atom Bombası* adlı durum değerlendirmesi yaptığı makalesinin yayınlandığı gün, Ulus Gazetesinde Atom Bombasından

2 Ekim 1949 tarihi Türk-Sovyet ilişkileri açısından eşine az rastlanır bir olayın gerçekleştiği bir gündür. İstanbul'da Hüseyin ve Kenan isimli iki arkadaş Dalgakıran üzerinde gezerken, üstünde Moskova 7626 plakası bulunan yaralı bir kuş bulmuşlar ve bunu yetkililere bildirmişlerdir. Yaralı kuşun ise Moskova'dan geldiği tespit edilmiştir⁹⁰⁹. Aynı gün yeni Alman hükümetinin kurulması nedeni ile SSCB, batılı ülkelere Potsdam'ın ihlal edildiği gerekçesi ile bir nota vermiştir⁹¹⁰.

21 Ekim 1949 da ise Sovyetler Birliği ile Komünist Çin⁹¹¹ bir ittifak antlaşması yapmışlardır. Buna

nasıl korunulacağı hakkında resimli açıklamalar içeren oldukça geniş bir haber de verilmiştir. **Ulus**, 25.10.1949.

⁹⁰⁹ **Ulus**, 03.10.1949.

⁹¹⁰ Almanya'nın batısını kontrol eden müttefik devletler burada Köln Belediye Başkanı Konrad Adenauer Başkanlığında bir hükümet kurulmasını ve en kısa zamanda seçimlere gidilerek Almanya'nın yoluna devam etmesini istemişlerdir. Bu durumu beğenmeyen Sovyetler Birliği ise önce nota ile protesto etmiş sonra da kendi hamlesini yaparak 7 Ekim 1949 da Doğu Almanya Halk Cumhuriyetinin kurulmasını sağlamıştır. 11 Ekimde Wilhelm Pieck bu Cumhuriyetin ilk Cumhurbaşkanı olarak göreve gelmiştir.

⁹¹¹ 1949 itibarı ile Çin, iki ayrı yönetim bölgesinde oluşmakta idi ve bunlardan Komünizm ile yönetilen kısım SSCB ile anlaşma yapmıştır.

göre herhangi bir savaşa girmesi halinde Çin, SSCB ne 1 milyon işçi ve 100.000 asker vermeyi taahhüt etmiştir. Bu olayın ertesi günü de, Sovyetler Birliğine ait bir balıkçı gemisi ve beraberindeki Slova Yüzer Balık Yağı Fabrikası İstanbul Boğazından giriş yapmış ve Kızkulesi yakınlarında karaya oturmuştur. Adı geçen geminin kaptanı ise, Türk makamlarının kurtarma tekliflerini ısrarla reddetmiş ve yardımla çok kısa sürecek kurtarma operasyonu, yardımsız uzun saatler sürmüştür⁹¹².

1 Kasım 1949 da İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olarak son kez TBMM yasama yılı açış nutkunu gerçekleştirmiş ve Sovyetler Birliği ile ilgili 1948 yılında söylediklerini adeta kelime kelime tekrarlamıştır: “...Sovyetler Birliği ile iyi olmasını samimiyetle arzu ettiğimiz münasebetlerimizde, bu sene dahi yeni bir gelişme ifade edecek durumda değiliz”⁹¹³. Görüldüğü üzere bir yılın ardından Türkiye’nin Sovyetler Birliği ile ilgili söyleyecek yeni bir sözü yoktur ve hala iyi dilekler devam etmektedir.

⁹¹² **Ulus**, 23.10.1949.

⁹¹³ **İsmet İnönü’nün TBMM’deki Konuşmaları 1920-1973**, C.II, s.86.

26-29 Kasım 1949 tarihlerinde ise İstanbul'da ABD'nin Ortadoğu Misyon Şefleri Konferansı toplanmıştır. Toplantı yerinin İstanbul olarak belirlenmesi ABD'nin Türkiye ve genel konularda SSCB ne mesaj vermek istediği şeklinde değerlendirilmiştir⁹¹⁴.

1949 yılı bahsettiğimiz olaylarla sona erdikten sonra yerini 1950 ye bırakmıştır. Çalışmamızın 1950 ler kısmına geçmeden önce belirtmek istediğimiz ve Türk-Sovyet ilişkilerine doğrudan etkileyen bir olay da, 1947-1950 yılları arasında hem CHP hem de DP yetkilerinin Türkiye ile ABD arasında askeri bir ittifak kurulmasını istemeleridir. Fakat bu istek çeşitli nedenlerden dolayı bir türlü gerçekleşmemiştir⁹¹⁵.

⁹¹⁴ Cüneyt Akalın, **age.**, s.255-257.

⁹¹⁵ Süha Bölükbaşı, **Barışçı Çözumsuzlük**, İmge Yay., Ankara 2001, s.44.

III. 1950'Lİ YILLARDA TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ

A-Kore Savaşına Kadar Türk-Sovyet İlişkileri

1950'li yıllar dünyada ve Türkiye'de pek çok şeyin değiştiği yıllar olmuştur. Dünyada, İkinci Dünya Savaşının izlerinin yavaş yavaş silinmeye başladığı, yaraların sarıldığı, ekonomi ve sistemlerin oturduğu, soğuk savaşın tüm ihtişamıyla yaşandığı, savaş sırasında askeri teknolojiye ve araştırmalara yönelen bilimin tekrar diğer alanlara yoğunlaştığı, sosyal bilimlerin geliştiği, ülkeler arası ilişkilerin arttığı yıllardır elliler.

SSCB genel politikasında elliler için teknoloji hırsızlığının başladığı, uzay çalışmalarının temelini atıldığı, konvansiyonel silahlarda ABD ile yarışın başladığı ve tek ülkede sosyalizm doktrininden vazgeçilerek, Sovyetler Birliğinde sosyalizm ve SSCB nin lider ülke hale getirilmesi çabasına girişildiği, Stalin'den sonra da bir iç hesaplaşmanın yaşandığı yıllardır elliler.

Türkiye’de ise elliler, her şeyden önce uzun yıllar ülkeyi yöneten İsmet İnönü ve CHP nin yerini, Celal Bayar, Adnan Menderes ve DP ye devrettiği, artık batı bloğu ve Sovyet karşıtı olduğunun bir hükümet politikası haline getirildiği, ülkede çeşitli kalkınma hamlelerinin temellerinin atıldığı, Osmanlı Devletinden kalan son borçların ödendiği ve Kore Savaşı gibi uluslar arası olaylarda Türkiye’nin yerini aldığı yıllardır.

12 Ocak 1950 tarihinde Behice Boran, Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav vb. hakkında açılan dava sonuçlanmış ve sanıklar çeşitli cezalara çarptırılmışlardır⁹¹⁶.

5 Şubat 1950 yılında Türkiye’de İşçi Sendikaları Birliği yıllık kongresini yapmış ve işçilere grev hakkının verilmesini istemiştir⁹¹⁷. Bu durum Sovyetler Birliğinde dünya işçilerine özgürlük, Sovyet işçileri Türk meslektaşlarını destekliyor gibi yazılarla basın tarafından desteklenmiştir⁹¹⁸.

⁹¹⁶ **Zafer**, 13.01.1950.

⁹¹⁷ **Türkiye Cumhuriyeti 80. Yıl Kronolojisi**, s.146.

⁹¹⁸ **Pravda**, 23.01.1950.

Bu arada Türkiye'nin ABD ile temasları yakın bir şekilde sürmekteydi. Türkiye'nin amacı öncelikle NATO'ya girmek, bu mümkün olmazsa alternatif bir güvenlik örgütü oluşturmaktı. Türkiye ayrıca Amerikan askeri yardımlarının sürmesini ve Türk-Amerikan ilişkilerinin geliştirilmesini istemekteydi. 6 Mart 1950 tarihinde ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Webb, Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreterliğine gönderdiği notta Türk-Sovyet ilişkileri ile alakalı şunları yazmıştır: "Türkiye'nin Sovyet baskılarına direnme kararlılığı hiç sarsılmadı. Bunu başarma yeteneği Amerikanın askeri yardımı sayesinde arttı. Amerikan yardımı ülkedeki siyasi istikrarı güçlendirdi ve demokratikleşmede sürekli ilerlemeler sağlanıyor"⁹¹⁹. Görüldüğü üzere ABD, Türkiye üzerinde halen devam eden bir Sovyet baskısından söz etmekte ve ABD nin Türk iç politikası üzerindeki rolünü de vurgulamaktadır.

NATO ile ilişkilerini iyileştirmek isteyen Türkiye, İtalya ile 24 Mart 1950 tarihinde bir dostluk anlaşması

⁹¹⁹ **FRUS**, 6 Mart 1950'den aktaran C.Akalin, **age.**, s.260.

imzalamıştır. Türkiye'nin tezi Doğu Akdeniz savunulmadan, Batı Akdeniz'in savunulamayacağıdır⁹²⁰.

14 Mayıs 1950 tarihi, Türk demokrasi tarihi açısından bir dönüm noktasıdır. Gerçekleştirilen Genel Seçimler sonunda Demokrat Parti 416 milletvekilliği alarak iktidara gelmiştir⁹²¹. Demokrat Partinin iktidara gelmesi ile Celal Bayar⁹²² Cumhurbaşkanlığı, Adnan

⁹²⁰ **Ayn Tarihi**, S.197, Nisan 1950, s.177. Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak 23 Mart 1950 de verdiği bir demeçte Türk tezini açıklamıştır.

⁹²¹ Çağatay Benhür, **Türk Demokrasi Tarihinde Bir Dönüm Noktası Olarak 1950 Genel Seçimleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001, s.155.

⁹²² Tam adı, Mahmut Celal Bayar, doğumu 16 Mayıs 1883 Umurbey-Bursa, ölümü 22 Ağustos 1986 İstanbul. Siyaset ve Devlet Adamı. Öğretiminin ardından Bursa'da Gemlik Reji İdaresi, Bursa Ziraat Bankası Şubesi ve Deutsche Orient Bank Bursa Şubelerinde çalışarak başladığı memuriyet yaşantısının yanı sıra İttihat ve Terakki'den siyaset hayatına da girmiştir. Parti içinde yükselen Bayar, 1909 da Bursa sorumlu yazmanlığına yükselmiş ve ardından İzmir'e gönderilmiştir. İzmir'in işgali günlerinde köy köy dolaşarak işgale karşı propoganda yapmıştır. 1920 son Osmanlı Mebusan Meclisine Saruhan Mebusu olarak girmiş, İstanbul'un işgali ile Ankara'ya geçmiştir. 1921-22 yıllarında İktisat Vekilliği yapmıştır. 1924-32 yılları arasında kuruluşunda da çalıştığı İş Bankası Genel Müdürlüğü görevini yürütmüştür. 1932-37 yılları arasında İktisat Vekilliği yapmış, 1937-39 yıllarında Başbakanlık görevini yürütmüştür. İkinci Dünya Savaşı yıllarında milletvekili olarak kalan Bayar, 1946 da Demokrat Partinin kurucuları arasında yer almıştır. 1950-1960 yılları arasında Cumhurbaşkanlığı yapan Bayar, 1960-64 yılları arasında Kayseri Askeri Cezaevinde kalmıştır. Sonrasında

Menderes⁹²³ Başbakanlık ve Fuad Köprülü⁹²⁴ de Dışişleri Bakanlığı görevlerine başlamışlardır. Bu üçlünün iktidara gelişini Stanford Shaw, “Bu üç lider sırası ile eski kuşak

siyasete ilgisini kaybetmediyse de, aktif siyasetle ilgilenmemiş, daha çok destekleyici olarak siyasetin içerisinde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Bayar, (Mahmut) Celal, Ana Britannica, C.III*, Ana Yayıncılık, İstanbul 1987, s.463-464.

⁹²³ Tam adı, Ali Adnan Menderes, doğumu 1899 Aydın, ölümü 1961 İmralı Adası. Çiftçi ve siyaset adamı. Lise eğitimi sırasında 1916 yılında Birinci Dünya Savaşına katılmak için askere alınmış, daha sonra İzmir’de geri hizmete verilmiştir. İzmir’in işgalinden sonra yerel direniş örgütlerine katılmıştır. 1930 yılında Aydın Serbest Cumhuriyet Fırkası İl Başkanı olarak siyasete atılmıştır. 1931 den sonra 4 dönem CHP den Aydın Milletvekili olmuştur. 7 Ocak 1946 da kurulan DP nin kurucuları arasında yer almış, 1950-60 yılları arasında Başbakanlık görevini yürütmüştür. 1960 askeri darbesinin ardından yargılanmış ve 17 Eylül 1961 günü idam edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Menderes, (Ali) Adnan, Ana Britannica, C.XV*, Ana Yayıncılık, İstanbul 1989, s.562-563.

⁹²⁴ Tam adı, Mehmed Fuad Köprülü, doğumu 1890 İstanbul, ölümü 1966 İstanbul.Tarihçi ve siyaset adamı. İlk ve orta öğrenimini İstanbul’da yapmış, ardından girdiği Hukuk Fakültesini yarıda bırakmıştır. Çeşitli dergi ve gazetelerde yazı yazan, öğretmenlik yapan Köprülü, 1913 te Darülfünun-ı Osmani de Türk Edebiyatı Tarihi Profesörü olmuştur. 1923 te Edebiyat Fakültesi Dekanı olmuştur. 1933 te Ordinaryus Profesör olmuştur. 1935-43 yılları arasında Kars Milletvekilliği yapmıştır. 1946 da DP nin kurucuları arasında yer almış, 1950-55 yıllarında Dışişleri Bakanlığı, 1955 te Devlet Bakanlığı, Başbakan Yardımcılığı ve vekaleten Milli Savunma Bakanlığı yapmıştır. 1957 yılında DP den ayrılan Köprülü, 1960 darbesinden sonra 4 ay hapis yattıktan sonra beraat etmiş ve ardından Yeni Demokrat Parti’yi kurmuştur. Bu partinin kapatılmasının ardından 1965 te trafik kazası geçirmiş ve kısa bir süre sonra da vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Köprülü, (Mehmet) Fuad, Ana Britannica, C.XIII*, Ana Yayıncılık, İstanbul1989, s.588-589.

bürokratları, yeni orta sınıfı ve aydınları temsil etmektedir” şeklinde yorumlamıştır⁹²⁵.

25 Haziran 1950 tarihinde Çin destekli Kuzey Kore Kuvvetlerinin sınırı geçmesi ve Amerikan destekli Güney Kore kuvvetlerinin karşılık vermesi ile başlayan Kore Savaşı, kısa sürede bir dünya sorunu haline gelmiştir. Bunda hiç şüphesiz Güney Doğu Asya’da etkin bir politika sürmek isteyen Kızıl Çin⁹²⁶, destekçisi Sovyetler Birliği ve Doğu Asya’daki komünist hareketlenmeden rahatsız olan ABD baş rolü oynamışlardır. Nihayetinde konuyu BM Güvenlik Konseyine götüren ABD, Kore’ye müdahale edilmesi kararının çıkmasını sağlamıştır. Kore Savaşı Türkiye Cumhuriyeti açısından da bir ilki teşkil etmiş, Cumhuriyet ordusu ilk kez uluslar arası bir operasyona katılmıştır.

⁹²⁵ Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.II, E Yay., İstanbul 1994, s.479.

⁹²⁶ Çin, Mao’nun Ekim 1949 tarihinde gerçekleştirdiği darbe ile tamamen Komünist yönetim altına girmiş, Çan-Kay-Şek yönetimindeki milliyetçi hükümet ana karada barınamayacaklarını anlayarak Tayvan’a çekilmiştir.

Türkiye, Kore ile ilgili kararını almadan evvel, 14 Temmuz 1950 tarihinde Genel Af Kanunu kabul edilmiş ve bu aftan yararlanan Nazım Hikmet ertesi gün serbest bırakılmıştır⁹²⁷. Bu durum Sovyet basınında olumlu bir tepkiyle karşılanmıştır⁹²⁸.

18 Temmuz 1950 tarihinde Yalova'da bir araya gelen Türk hükümetinin yetkilileri, Kore'ye asker gönderilmesi kararını almışlardır⁹²⁹. 25 Temmuz 1950 tarihinde onaylanarak BM' e bildirilen bu kararlar Türkiye, Kore'ye 4500 kişilik bir askeri birlik göndereceğini açıklamıştır. Türkiye'nin asker gönderme kararı Türk kamuoyunca memnurlukla karşılanmıştır. Türkiye, Kore'ye asker göndereceğini açıklayan ikinci ülkedir ve bundan gurur duymaktadır. Muhalefet de bu kararda hükümetin yanında olmuş, sadece konunun Meclis'e getirilmeden kabul edilmesini kınamıştır⁹³⁰.

⁹²⁷ **Türkiye Cumhuriyeti 80. Yıl Kronolojisi**, s.147.

⁹²⁸ **İzvestiya**, 16.07.1950.

⁹²⁹ Yuluğ Tekin Kurat, *Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası 1923-1973*, **Bellekten**, S.39, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1975 (Nisan), s.274.

⁹³⁰ Mim Kemal Öke, **Unutulan Savaşın Kronolojisi Kore 1950-1953**, Boğaziçi Yay., İstanbul 2003, s.68.

Kore'ye asker gönderilmesi kararı, bir anda Türk basınında Sovyet karşıtı bir hava esmesine neden olmuştur. Kararın alındığı günden itibaren başlayan yayınlarda olası Sovyet saldırılarına karşı yeni savunma blokları kurulmasından tutun da, Amerikadan daha çok silah alınmasına kadar çok çeşitli yazılar yayınlanmıştır. Yazıların genel karakteristiği ise, Sovyet destekli Çin ve Kuzey Kore'ye karşı asker göndermekten dolayı biraz mağrur ve Sovyetleri küçük görür ve onlardan her türlü tecavüzün beklendiğini belirtir niteliktedir⁹³¹. Türk basınında süregelen bu haberler, Moskova da da aksini bulmuş, Sovyet basını da Türkiye'yi ağır şekilde eleştirmeye başlamış, Amerikan boyunduruğuna girmek ve savaş çıkmasına sebep olacak hareketler yapmakla suçlamıştır⁹³².

Türk ve Sovyet basınları birbirlerini suçlaya dursun, biz çalışmamızın bu noktasında İngiliz arşiv belgelerinde döneme ait bir nota yer vermek istiyoruz.

⁹³¹ 1950 yılı temmuz ayı boyunca tüm gazetelerde konuyla ilgili oldukça fazla makale ve haber yayınlanmıştır. Ayrıntılar için bkz. Dönemin Türk basını.

⁹³² 1950 temmuz ayı boyunca Sovyet basınında da konuyla ilgili pek çok makale ve haber çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dönemin Sovyet basını.

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Londra'ya yazdığı raporunda şunları söylemiştir: “Moskof kavramının tanımı Türk Dış Politikasının temel faktörlerinden birisidir. Sovyetler Birliği'nin 19. Yüzyıldan beri süregelen tarihsel yayılmacılık çabaları ve Türkiye ile yapılan savaşlar, Türklerin Rus dostluk çabalarına daima bir güvensizlik ve şüpheyile bakmalarına neden olmuştur. Türkiye'nin 1950'li yılların başlarındaki tutumu, kuvvetli bir şekilde Rus karşıtı olarak görülmekte ve Komünizmi kesin bir şekilde reddetmektedir. Ama Türkiye kesinlikle Sovyetler Birliği'nden korkmamaktadır. Türk Devlet adamlarının kaderci zihniyeti ise, Komünizmi nerede olursa olsun durdurmak için kesinlikle bir engel değildir”⁹³³.

Türk hükümeti, Kore'ye asker gönderme kararından bir hafta sonra NATO'ya girmek için bir kez daha resmen başvuruda bulunmuştur. Bahsettiğimiz gibi Türk kamuoyunda da böyle bir beklenti vardır ve hükümet hem bunu dindirmek hem de ülkenin dış

⁹³³ FO 371/101863-WK-1072/2/5.4.1952 den aktaran H. Bağcı, **age.**, s.21-22.

politika stratejisi icabı bu başvuruyu yapmıştır⁹³⁴. Türkiye'nin başvurusunun reddedilmiş olması⁹³⁵, ABD'li General Omar Bradley'in o dönemde yayınlanan makalesinde de değinildiği gibi, Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye saldırmasına yeşil ışık yakıldığı şeklinde değerlendirilmiştir⁹³⁶.

B- Kore Savaşından Stalin'in Ölümüne Kadar Türk-Sovyet İlişkileri

Demokrat Partinin iktidara gelmesiyle Türk iç politikasında da bazı hareketlilikler yaşanmaya başlamıştır. bunlardan Türk-Sovyet ilişkileriyle alakalı olanlar; Cumhurbaşkanı seçilen Celal Bayar'ın ilk icraatlarından birisini o zamana kadar devam eden komünist tehdidine karşı memleketin emniyetinin nasıl sağlanacağını araştırmaya başlaması olmuştur. Ayrıca

⁹³⁴ C.Akalın, **age.**, s.271.

⁹³⁵ Türkiye'nin başvurusu 13 Eylül 1950 de New York da yapılan NATO Dışişleri Bakanları toplantısında reddedilmiştir.

⁹³⁶ H.Bağcı, **age.**, s.26.

komünistlerin Demokrat Partiye girmeleri de engellenmiştir⁹³⁷.

5 Ağustos 1950 tarihinde İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği, komünizm aleyhine bir toplantı düzenlemiştir⁹³⁸ bu durum SSCB basınında tepkiyle karşılanmıştır⁹³⁹.

Bu arada 11 Ağustos 1950 tarihinde Bulgaristan 250 bin Türkü dışarı atabileceği açıklamıştır. Bu açıklamanın kamuoyunda genel değerlendirmesi, Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesi ve NATO ile yakınlaşması sebebiyle Sovyetler Birliğinin bir adımı olduğu şeklindedir⁹⁴⁰. Bulgaristan'ın bu çıkışına belki de bir tepki anlamında 25 Ağustos 1950 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı komünizm aleyhine bir fetva yayınlamıştır⁹⁴¹.

⁹³⁷ Mehmet Saray, **Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2000, s.94.

⁹³⁸ **Cumhuriyet**, 05.08.1950.

⁹³⁹ **İzvestiya**, 07.08.1950.

⁹⁴⁰ **Zafer**, 12.08.1950.

⁹⁴¹ **Zafer**, 26.08.1950.

Aslında Menderes döneminin dış politika ilkeleri olarak 3 temel unsuru söylememizde yanlışlık yoktur:

- Sovyet yayılcılığının önlenmesi.
- Batı ile ekonomik ve siyasi alanlarda ortak işbirliği.
- Kıbrıs'ın taksimi⁹⁴².

Görüldüğü gibi Menderes hükümeti döneminde Sovyetler Birliğinin yayılmasının önlenmesi, Türk Dış Politikasının ilkelerinden birisi haline getirilmiştir.

Celal Bayar, Cumhurbaşkanı olarak ilk TBMM açış nutkunu 1 Kasım 1950 tarihinde gerçekleştirmiştir. İç politika konularına ağırlık verilen nutukta Sovyetler Birliği ile ilgili olarak sadece, “Sovyetler Birliği ile iyi olmasını temenni ettiğimiz münasebetlerimizde geçen seneye nazaran bu sene de herhangi bir değişiklik yoktur” cümlesi mevcuttur⁹⁴³. Görüldüğü gibi Bayar'ın nutkunda SSCB ile ilgili kısım, İnönü'nün son iki yıldaki

⁹⁴² Zeki Kuneralp, **Sadece Diplomat**, (yayınevi belirtilmemiştir) İstanbul 1981, s.96.

⁹⁴³ Özel Şahingiray, **Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1920-1953**, İş Bankası Yay., İstanbul 1999, s.404.

nutuklarının neredeyse aynısıdır. Bu da bize Türkiye deki iktidar değişikliğinin, Sovyet politikası ile ilgili gidişatı 1950 yılı içerisinde değiştirmediğini ispatlamaktadır.

Bu şekilde gelişen olaylarla 1950 yılı sona ermiş ve 1951 yılına girilmiştir.

1951 yılında çalışmamızı ilgilendiren olaylar dizisi, 14-21 Şubat tarihleri arasında İstanbul'da ikinci kez toplanan ABD Orta Doğu Misyon Şefleri toplantısıyla başlamıştır. Bu toplantıda Türkiye'nin NATO ya üye olması ile ilgili konuların konuşulduğu haberleri işitilmiştir⁹⁴⁴.

20 Şubat 1950 tarihinde ise, Rus yazarların kitaplarının okul kütüphanelerinden çıkarılması kararı alınmış⁹⁴⁵, tahmine edileceği üzere bu durum Sovyetler Birliğinde geniş tepkiyle karşılanmıştır⁹⁴⁶.

⁹⁴⁴ Cüneyt Akalın, **age.**, s.346.

⁹⁴⁵ **Türkiye Cumhuriyeti 80. Yıl Kronolojisi**, s.150.

⁹⁴⁶ **Pravda**, 22.02.1951.

1951 Şubatında meydana gelen bir diğer gelişme de ABD de yayımlanan “Türkiye’nin Batı’ya Bağlanmayı Sürdürme İradesi ve Yeteneğini, Savaş Durumunda Türkiye’nin Hareket Tarzını Önceden Hesaplama” adlı ABD Ulusal Haberalma Tahmin Raporudur. Bu raporda, Türk-Sovyet ilişkileri incelenmiş, ve Türkiye’nin neden ve nasıl Sovyetlere karşı koyacağı yolunda yargılarda bulunulmuştur. Amerikalılar düşüncesine göre Türkiye, Sovyet karşıtıdır ve onlardan gelebilecek her türlü saldırıya karşı koyacak güçtedir⁹⁴⁷.

16 Nisan 1951 tarihinde ise Ankara Üniversitesi Dil Tarih - Coğrafya Fakültesi Rus Dili bölümü asistanlarından Hasan Fehmi Bıçakçı, komunizm propogandası yaptığı gerekçesiyle tutuklanmıştır⁹⁴⁸.

13 Mayıs 1951 tarihinde ise ABD, müttefiklerine Türkiye’nin NATO’ya alınmasını önermiştir⁹⁴⁹. ABD’ne

⁹⁴⁷ Raporun tamamı için bkz. Cüneyt Akalın, **Soğuk Savaş ABD ve Türkiye 1**, s.329-330.

⁹⁴⁸ **Cumhuriyet**, 17.04.1951.

⁹⁴⁹ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeler İçin Klavuz 1919-1993**, s.66.

göre Türkiye zaten İngiltere ve Fransa ile ittifak halinde idi ve NATO'ya girmesi için herhangi bir engeli yoktu⁹⁵⁰.

23 Temmuz 1951 tarihinde Amerikan Filosu İstanbul'u ziyaret etmiş⁹⁵¹, bu durum ABD nin Türkiye'yi NATO yolunda desteklediği şeklinde yorumlanmış ve bu ziyaret Sovyet basınında Türkiye'nin ABD tarafından ele geçirildiği şeklinde yankı bulmuştur⁹⁵².

26 Temmuz 1951 tarihinde Nazım Hikmet vatandaşlıktan çıkarılmış⁹⁵³, bu durum da Sovyet basınında tepkiyle karşılanmıştır. 23 Ağustos 1951 tarihinde ise, Çekoslovakyanın komünist yönetimle gösterdiği ivme ve başarıların grafik ve istatistiklerle İzmir Fuarındaki Çek Pavyonunda sergilenmesi üzerine, Çekoslovak Pavyonu komünizm propogandası yaptığı gerekçesiyle kapatılmıştır⁹⁵⁴.

⁹⁵⁰ **Olaylarla Türk Dış Politikası**, s.239.

⁹⁵¹ **Zafer**, 24.07.1951.

⁹⁵² **Pravda**, 26.07.1951.

⁹⁵³ **Türkiye Cumhuriyeti 80. Yıl Kronolojisi**, s.151.

⁹⁵⁴ **Vatan**, 24.08.1951.

20 Eylül 1951 de ise, Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya alınması, NATO Konseyinin Ottawa toplantısında kabul edilmiştir⁹⁵⁵. Bunu takip eden süreçte de, 17 Ekim 1951 tarihinde Türkiye'nin NATO'ya iltihakını öngören protokol Londra'da imzalanmıştır⁹⁵⁶. Tüm bu gelişmeler, Türkiye'nin NATO ya üyeliği yolunda atılan somut adımlar olmuşlardır.

Bu durum Sovyetler Birliğinin hiç hoşuna gitmemiş ve bunu 3 Kasım 1951 de Türkiye'ye verdiği nota ile göstermiştir. Sovyetler Birliğine göre Türkiye'nin NATO'ya girmesi demek SSCB'nin çembere alınması demektir. Sovyet notasında ayrıca, Türkiye'nin Atlantik bloğu ile coğrafi bir ilgisinin olmadığı ve bu nedenle NATO ya girmesinin çok manasız olduğu vurgulanmıştır. "...Türkiye'nin Atlantik Bloğuna katılmaya daveti, emperyalist devletlerin Sovyet Rusya sınırında tecavüzkar amaçlarla askerî cephenin

⁹⁵⁵ İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeler İçin Klavuz 1919-1993**, s.66.

⁹⁵⁶ Türkkaya Ataöv, **Amerika NATO ve Türkiye**, İleri Yay., İstanbul 2006, s. 208.

kurulması için Türk topraklarını kullanmak istediğinden başka bir anlama gelemez”⁹⁵⁷.

Görüldüğü üzere, Sovyetler Birliği, Türkiye’nin NATO’ya üye olmasını hiç istememektedir. SSCB ne göre Türkiye, Amerikanın ve onun müttefiklerinin dümen suyunda hareket etmektedir. Sovyetler Birliği her ne kadar karşı çıkarsa çıksın, 1951 yılı itibatıyla Türkiye istikametini batı bloğuna çevirmiştir.

Türkiye, Sovyet notasına 12 Kasım 1951 tarihinde cevap vermiştir. Türkiye’nin cevabı, NATO’nun bir savunma teşkilatı olduğu, Türkiye arazisinin herhangi bir saldırıda üs olarak kullanılmasının söz konusu olmayacağını belirttikten sonra biraz da Sovyetler Birliğini ima ederek, Türkiye’nin millî istiklalini ve toprak bütünlüğünü tehdit eden taleplerle karşılaştığını Sovyetler Birliğine bildirmiştir⁹⁵⁸.

⁹⁵⁷ **Cumhuriyet**, 04.11.1951. Ayrıca bkz. A.Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s.335.

⁹⁵⁸ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.309.

NATO meselesi, Türk-Sovyet karşılıklı nota trafiği derken bahsetmeden geçmememiz gereken bir diğer gelişme de, 2 Kasım 1951 tarihinde Mihri Belli, Savim Tarı, Dündar Baştımar ve diğer bazı sosyalistlerin komünist parti kurma suçlamasıyla tutuklanmasıdır⁹⁵⁹. 16 Kasım 1951 tarihinde de Behice Boran, komünist faaliyetler gerçekleştirdiği gerekçesiyle üniversitedeki görevinden çıkarılmıştır⁹⁶⁰.

1 Kasım 1951 de TBMM açış konuşmasında ise Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Sovyetler Birliği ile ilgili herhangi bir konuya değinmemiştir. Notalardan bile bahsedilmeyişi bir bakıma Türkiye'nin SSCB ile olan ilişkilerine artık eskisi gibi önem vermediği yahut da batı bloğu ile yakınlaşması sonrasında kendisini çok daha güvende hissettiği şeklinde yorumlanabilir.

Sovyetler Birliği, Türkiye'nin NATO konusundaki tutumuna ilişkin tavrında ısrar ederek 30 Kasım 1951 tarihinde Büyükelçi Lavrişev aracılığıyla ikinci bir nota vererek protestosunu sürdürmüştür. Bu

⁹⁵⁹ C.Akalin, *age.*, s.347.

⁹⁶⁰ **Vatan**, 17.11.1951.

notada en dikkat çekici nokta, SSCB nin NATO nun saldırgan tutumundan doğacak sorunlulukların Türkiye'ye ait olduğunu söylemesidir. Anlaşılacağı üzere bu üstü kapalı bir tehdittir fakat bu tehdit Türkiye'nin hareket tarzında bir değişikliğe neden olmayacaktır.

Türkiye, SSCB nin 30 Kasım 1951 tarihli notasına cevap vermeme kararı almıştır. Bunun nedenini Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü şöyle açıklamaktadır: "... Bizim Atlantik Paktı'na girmekten vazgeçtiğimizi, kendi güvenliğimizi ve hür demokratik devletlerin güvenliğini mümkün mertebe artırmaktan vazgeçtiğimizi ifade etmedikçe, Sovyetler Birliği'ni tatmin etmeye imkan yoktur...". Yine 19 Aralık 1951 de bir diğer açıklamasında Köprülü: "... Sovyet Rusya ile münasebetlerimiz üzerinde fazla durmayacağım. Zira bu komşumuzun şu sıralarda bize karşı sinir harbine kuvvet verdiğini müşahade buyurmuşsunuzdur. Her türlü kötü niyetlerden ari fakat kararlı ve dürüst siyasetimizin verdiği vicdan rahatlığı, ananevi sinir kuvvetimizi bir kat

daha arttırmaktadır...” diyerek Türk-Sovyet ilişkilerinin geldiği noktayı özetlemektedir⁹⁶¹.

1951 yılı yerini 1952 ye bırakırken gerçekleşen olaylar yukarıda ana hatları ile vermeye çalıştıklarımız gibidir.

28 Ocak 1952 tarihinde Sovyetler Birliği, Türkiye’ye verdiği bir nota ile önceki isteklerini tekrarlamış sa da, Türkiye bu notaya cevap verme gereği duymamıştır⁹⁶².

18 Şubat 1952 tarihinde ise, TBMM nde onaylanmasının ardından Türkiye’nin NATO üyeliği resmîyet kazanmıştır⁹⁶³. Bu durum Sovyetler birliği cephesinde tepkiyle karşılanırsa da sonuçta bir şey

⁹⁶¹ Ahmet Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, s.336.

⁹⁶² K.Gürün, **age.**, s.309.

⁹⁶³ Yusuf Sarınoy, *Türkiye’nin NATO’ya Girişi*, **Türkler**, C.XVI, Ankara 2002, s.923. Türkiye 18 Şubat 1952 de TBMM nin onayı ile NATO ya üye olduysa da, tam üyelik sıfatını 20-25 Şubat 1952 de Kuzey Atlantik Konseyinin Lizbon’da yaptığı toplantı sonrası kazanmıştır.

değişmemiştir⁹⁶⁴. Türkiye'nin NATO ya üye olmasında görüldüğü gibi en büyük destekçisi ABD olmuştur⁹⁶⁵.

1952 yılının yaz mevsimine gelindiğinde, 13 Haziran 1952 de Türkiye de, Fikir İşçileri Kanunu kabul edilmiştir⁹⁶⁶. 17 Haziran 1952 de ise, Türkiye Sosyalist Partisinin bazı üyeleri, gizli komünizm propogandası yaptıkları gerekçesiyle tutuklanmışlardır⁹⁶⁷. Temmuz ayına kadar devam eden bu seri tutuklamalar zaman

⁹⁶⁴ Sovyet tepkisinin ayrıntıları için bkz. Dönemin Sovyet Basını. "... Türkiye ve Yunanistan, temel doğu-batı ekseninin üzerindeki stratejik bir bölgede yer almaktadırlar. Savaş kabiliyeti yüksek çok büyük askeri kuvvetlere sahip birer devlet olarak Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütüne başvurmaktadırlar. Bu yeni savaş kısırtıcısını cezbeden husus Türkiye'nin Sovyet Rusya ve Bulgaristan ile ortak sınırının bulunmasıdır..." **Pravda**, 20.02.1952.

⁹⁶⁵ Türkiye'nin NATO ya üye olmasından sonra ABD yetkililerinin düşüncesini içeren şu metin oldukça ilgi çekicidir: "...Müdahalemiz olmasaydı Yunanistan Rusya'nın kuklası olacaktı... Sovyet Bayrağı Doğu Akdeniz'de dalgalanacaktı; Yunanistan düşmüş olsaydı, Türkiye'de onu izleyecekti. Kuzey Yunanistan'da süren haydutlar savaşının gelişimi olsa olsa komünistlerin konumlarını bir başka ileri götürme girişimidir. Bu tehdit ortadan kaldırılmadıkça, güvenlik açısından bir unut ışığı olamaz. Bu yüzden düzen sağlamak üzere Yunan hükümetine yardım bizim politikamız olmakla birlikte, bu sorumluluğumuzu daha da arttırdı. Biz kendi açımızdan, tüm bölgedeki etkimizi korumakta kararlıyız... Çünkü bölgenin hem iletişim hatlarının kesişme alanı hem de petrol kaynağı olarak bölgenin stratejik öneminin sürdüğüne inanıyoruz". **FRUS, The Pentagon Talks C.V.** den aktaran Cüneyt Akalın, **age.**, s.300-301.

⁹⁶⁶ **Türkiye Cumhuriyeti 80. Yıl Kronolojisi**, s.155.

⁹⁶⁷ **Zafer**, 18.06.1952.

zaman Sovyet basınına da yansımış ve Türkiye demokrasi ve fikir özgürlüğü karşıtlığı ve Amerikan uşaklığı ile suçlanmıştır⁹⁶⁸. 31 Temmuz 1952 tarihinde ise, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) Ankara'da kurulmuştur⁹⁶⁹. Bu gelişme, SSCB nde olumlu karşılanmış, Sovyet işçileri örgütlenen Türk işçilerini tebrik etmişlerdir⁹⁷⁰.

5 Ekim 1952 deki beyanatında ise Stalin, NATO'yu kuran ve üye olan ülkeleri Sovyet karşıtı olmak ve Sovyetler Birliğini yok etmek istemekle suçlamıştır⁹⁷¹.

1 Kasım 1952 tarihli TBMM açış nutkunda da, bir önceki yıl olduğu gibi Bayar, Sovyetler Birliği ile alakalı herhangi bir konuya değinmemiştir. Bu durumu, Türk-Sovyet ilişkileri yeni bir durgunluk dönemine girmiştir şeklinde değerlendirmemizde bir sakınca yoktur.

⁹⁶⁸ 19 Haziran 1952 den itibaren Temmuz 1952 sonuna kadar bu konu ile ilgili haberler zaman zaman Sovyet basınına yansımıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dönemin İzvestiya ve Pravda Gazeteleri.

⁹⁶⁹ **Türkiye Cumhuriyeti 80. Yıl Kronolojisi**, s.155.

⁹⁷⁰ **Pravda**, 02.08.1952.

⁹⁷¹ Mehmet Saray, **age.**, s.137.

Türk-Sovyet ilişkileri açısından çok durgun denebilecek bir yıl olan 1952 senesi, yerini 1953 e yukarıda vermeye çalıştığımız genel olaylarla devretmiştir. 1953 yılı çalışmamızın ismini de aldığı Stalin'in öldüğü yıl olacaktır.

23 Ocak 1953 tarihinde Türk basınında Sovyetler Birliğinin Orta Doğuda birtakım gayretler içerisinde olduğuna dair yazılar yayınlanmıştır⁹⁷². Konumuzu dağıtmamak amacıyla detaylarına girmek istemese de en kısa şekliyle şunu belirtmemizde fayda vardır ki, özellikle 1950 yılından itibaren SSCB nin Ortadoğu ve Arap Yarımadasındaki faaliyetlerinde ciddi bir artış gözlemlenmektedir. Hatta Türkiye zaman zaman, Arap ülkelerini Sovyet tehdidine karşı uyarmak ihtiyacı bile hissetmiştir⁹⁷³.

Bu arada 28 Şubat 1953 tarihinde Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Balkan Antlaşması (Ankara Antlaşması) imzalanmıştır. Buna göre ilgili

⁹⁷² **Ulus**, 23.01.1953.

⁹⁷³ SSCB nin Ortadoğu faaliyetleri ve buralarda zaman zaman Türkiye ile yollarının kesiştiği noktalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Bağcı, **Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar**, s.40-55.

devletler kendilerine herhangi bir saldırı olduğunda, istişare ve işbirliği kararı almışlardır⁹⁷⁴.

Balkan (Ankara) Antlaşması imzalanırken, Türkiye'nin BM delegesi Selim Sarper'de yaptığı açıklama ile, Türkiye'nin Kore meselesi hakkında Sovyet görüşlerini beklediğini söylemiştir⁹⁷⁵.

2 Mart 1953 tarihinde ise, Ankaradaki Sovyetler Birliği Elçiliği katiplerinden birisinin 10 yaşlarındaki İvan yahut Miyon adındaki oğlu elçilik binasının üçüncü katından düşerek yaralanmış ve Numune Hastanesine kaldırılmıştır⁹⁷⁶.

5 Mart 1953 günü ise Sovyet lideri Stalin'in hayata gözlerini yumduğu tarihtir⁹⁷⁷. Stalin'in sağlık durumu Türk basınında ilk olarak 5 Mart 1953 tarihli gazetelerde "Rus Mareşali Stalin Koma Halinde" başlığı

⁹⁷⁴ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, s.731-734.

⁹⁷⁵ **Ulus**, 28.02.1953.

⁹⁷⁶ **Ulus**, 02.03.1953.

⁹⁷⁷ Gustav Hilger, *Stalin*, **Lenin-Stalin İstoriçeskiye Silueti**, Fenix, Rostov Na Donu, s.296.

ile verilmiştir⁹⁷⁸. Habere göre Stalin, 2 Mart gecesi beyin kanaması ve ardından felç geçirmiş ve koma haline girmiştir. 4 Mart tarihinde gelindiğinde, Stalin'in koma halindeki vücudunda çeşitli komplikasyonlar meydana çıkmaya başlamıştır. Özellikle teneffüs problemi Sovyet liderin en kritik sorunu hale gelmiştir.

Stalin'in sağlık durumunun kritik olduğu saatlerde Sovyet yetkililerin ülke genelinde birlik olunması, parti etrafında kenetlenme çağrıları yapması da dikkat çekicidir.

Türkiye'de Anadolu Ajansı 5 Mart 1953 tarihinde sabaha karşı 3.30 da Moskova'dan aldığı haberle bir açıklama yapmıştır. Buna göre Stalin Moskova saatiyle 21.50 de ölmüştür.

6 Mart 1953 tarihinde yas nedeniyle bayrakları yarıya inen Ankara'daki Sovyet Elçiliğinde açılan taziye defterini İsmet İnönü, Kasım Gülek, Cumhurbaşkanı adına Nurullah Tolon ve Başyaver Kurmay Albay

⁹⁷⁸ **Ulus**, 05.03.1953.

Nurettin Alpkartal ve Dışişleri Bakanlığı adına da Büyükelçi Cevat Açıkalın imzalamışlardır⁹⁷⁹.

8 Mart 1953 tarihinde ise Cevat Açıkalın, Korgeneral Fevzi Mengüç ve Kurmay Albay Nurettin Alpkartal'dan oluşan Türk heyeti, 9 Martta 1953 saat 12:00 de yapılacak olan cenaze töreni için Moskova'ya gitmişlerdir⁹⁸⁰. Oldukça görkemli geçen cenaze töreninden sonra Stalin, Kızıl Meydan'da Lenin'in mozolesinin yanına defnedilmiştir⁹⁸¹.

Stalin'in ölümünden sonra, SSCB de Malenkov Başbakan, Mareşal Beria, Molotov ve Bulganin Başbakan Yardımcısı, Mareşal Beria aynı zamanda İçişleri Bakanı, Molotov aynı zamanda Dışişleri Bakanı ve Bulganin de Harp Bakanı olmuşlardır.

Çalışmamız boyunca vermeye çalıştığımız Türk-Sovyet ilişkilerinde Stalin öldükten sonra finali 30 Mayıs

⁹⁷⁹ **Ulus**, 07.03.1953.

⁹⁸⁰ **Ulus**, 09.03.1953.

⁹⁸¹ Stalin'in cenaze görüntüleri için bkz.

http://www.izlesenevideo.com/vidyo/izleindir/LkKpiU7atZo/Stalin_funeral. (10.07.2007).

1953 tarihli ve Molotov imzalı nota oluşturmuştur. Önemi nedeniyle tümünü vermek istediğimiz nota şöyledir: “Son zamanlarda Sovyetler Birliğinin komşu devletlerle münasebetleri meselesi ile meşgul olan Sovyet Hükümeti, diğer meseleler arasında Sovyet-Türk münasebetlerinin durumuna da dikkat atfetmiştir.

Bilindiği gibi, 1925 tarihli Sovyet-Türk muahedesinin sona ermesi ile alakalı olarak, Sovyet-Türk münasebetlerinin tanzimi meselesi birkaç sene evvel iki devlet mümessillerinin resmi görüşmelerinde mevzubahis edilmişti. Bu görüşmelerde Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Türkiye’ye karşı bazı toprak iddiaları ve aynı veçhile Sovyet Hükümetinin, Sovyetler birliği emniyetine Karadeniz Boğazları cihetinden gelebilecek tehdidin bertaraf edilmesine müteallik mülahazaları da yer almış bulunuyordu. Türkiye Hükümeti ve içtimai mahafili bunları teessürle karşılamış ve bu da Sovyet-Türk münasebetleri üzerinde tesirini göstermekten hali kalmamıştı.

İyi komşuluk münasebetlerinin idamesi ve barış ve emniyetin tesisi namına Ermenistan ve Gürcistan Hükümetleri Türkiye'ye karşı toprak iddialarından sarfınazar etmeyi mümkün telakki etmişlerdir. Boğazlar meselesinde Sovyet Hükümeti bu mesele hakkındaki eski noktalarını yeniden gözden geçirmiştir ve Sovyetler Birliğinin Boğazlar cihetindeki emniyetini Sovyetler Birliği için olduğu gibi Türkiye içinde kabule şayan şartlar altında temin etmeği mümkün addetmektedir. Bu suretle, Sovyet Hükümeti Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye karşı hiçbir toprak iddiasında olmadığını beyan eder"⁹⁸².

Sovyetlerin notası dikkatle incelendiğinde satır aralarında okuduğumuz noktalar, klasik Sovyet Dış Politikası unsurlarının yine kullanılmış olduğu ve İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişen olaylarda Türkiye'ye de sorumluluk yüklenmek istediklerini görmekteyiz. Aynı şekilde notada toprak talepleri Ermenistan ve Gürcistan Sovyet Cumhuriyetleri sanki kendi başlarına bu tip kararlar alabilirlermiş gibi gösterilirken, boğazlar

⁹⁸² **BCA, f.030.01., y.61.376.17.**

meselesi de yine muallakta bırakılmıştır⁹⁸³. Buna rağmen Stalin'in ölümünün üzerinden fazla bir zaman geçmeden SSCB'nin bu tarzda bir girişim gerçekleştirmesi, Stalin'den sonra Sovyet yönetiminde başlayan kendini yargılama sürecinin bir etkisi olsa gerektir. Nedeni ne olursa olsun SSCB'nin Türkiye üzerindeki isteklerinden vaz geçmesi ise Türkiye açısından hem sevindirici ve hem de uzun yıllar sürdürülen kararlı bir politikanın meyvelerinin alınması noktasından da başarılıdır.

Sovyet hükümetinin notasına 18 Temmuz 1953 tarihinde:

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye karşı hiçbir toprak iddiasında bulunmadığını mübeyyin Sovyetler Birliği Hükümetinin beyanatını memnurlukla kaydeder.

⁹⁸³ Sovyetler Birliği'nin Türk, ye'ye gönderdiği ve iki ülke ilişkilerinde soğukluğu ortadan kaldırma ve iyi ilişkileri başlatma amaçlı notadaki dış politika oyunları olayları yorumlayan diğer ülke yazarlarının da dikkatini çekmiştir. Bahsi geçen dönemle ilgili önemli çalışmaları olan Martin McCauley, SSCB'nin notasını “...Sovyet Rusya'nın Boğazlar açısından güvenliğinin, iki ülke için de kabule şayan şartlarda sağlanmasının mümkün olduğu belirtilmek suretiyle Boğazlar konusu yine gündemde tutulmuştur” şeklinde yorumlamaktadır. Martin McCauley, **The Khrushchev Era 1953-1964**, Pearson&Longman, London 1995, s.45.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, bu beyanatta atıf yapılan iyi komşuluk münasebetlerinin idamesi ve barış ve emniyetin tesisi arzusu Türkiye'nin daima beslediği ve beslemeye devam edeceği arzıya tamamen tekabül ettiğini beyan eder.

Boğazlar meselesinin, Sovyetlerce de malum olduğu veçhile, Montrö Mukavelesi ahlâmına tabi bulunduğunu Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti bu münasebetle tebarüz ettirmek ister”⁹⁸⁴ şeklindeki bir cevap veren Türkiye gürüldüğü üzere Sovyetler Birliğine karşı tedbirli ve diplomatik bir dil kullanmıştır.

York Shire Post Gazetesinde 12 Haziran 1953 ve New York Times'da da 13 Haziran 1953 tarihinde Sovyet notası hakkında yayınlanan makaleler tercüme edilerek Başbakanlık tarafından incelenmiş ve Cumhuriyet Arşivindeki yerini almıştır⁹⁸⁵.

⁹⁸⁴ **BCA, f.030.01., y.61.376.17, s.2.**

⁹⁸⁵ **BCA, f.030.01., y.103.613.5.**

1 Kasım 1953 tarihinde TBMM açış nutkunda, iki yıl aradan sonra Sovyetler Birliği ile ilgili konulara değinen Cumhurbaşkanı Celal Bayar, bakınız burada ne söylemiştir:

“Takriben sekiz aydan beri Sovyet Rusya’nın ve diğer Kominform devletlerinin lisanlarında nispi bir yumuşama muişahade edilmektedir. Daha doğrusu bu devletler, yumuşak bir politika gittiiklerini tebarüz ettirecek hareketlere başvurmaktadırlar. Bu devletlerin, bu yeni politikalarında samimî olmaları çok şayanı temennidir. Ancak, maddi deliller mevcut olmadıkça, hükme varmanın hatalı olacağında şüphe yoktur. Zahirî sulh taarruzları arkasında harb hazırlıklarına ve sulh sever memleketler içinde yıkıcı faaliyetlere eskisi gibi devam edilmektedir”⁹⁸⁶.

Celal Bayar’ın nutku incelendiğinde, SSCB ile diğer kominform ülkelerinin bir arada kullanması, TBMM açış nutukları için bir ilktir. Bayar, maddî deliller olmadığı sürece Sovyetlerce dile getirilen sözlere

⁹⁸⁶ Özel şahingiray, **Celal Bayar’ın Söylev ve Demeçleri 1920-1953**, s.472.

inanmayacaklarını belirtmektedir. Aslında bu nutkun söylendiği tarihte SSCB resmen verdiği nota ile Türkiye üzerindeki isteklerinden vazgeçmiş idiye de, yukarıda bizim de belirttiğimiz notanın muallak kısımları, Türk yetkililerin de gözünden kaçmamış olsa gerektir. Bayar'ın konuşmasında sezilen bir diğer nokta da, Türkiye'nin SSCB ne karşı üslubu meselesidir. Türkiye'nin özellikle NATO'ya girdikten sonra kendine olan güveninin bir hayli arttığı görülmekte ve bu diplomatik metinlere de üslup olarak yansımaktadır.

Çalışmamızın bu bölümünü, 30 Mayıs 1953 tarihli Sovyet notası ve onun iç politikadaki işleyişine serzenişte bulunan İsmet İnönü'nün 18 Kasım 1953 tarihinde TBMM nde, Ağrı ve Karaköse'de tamir edilen camilere ilişkin soru önergesi nedeniyle yaptığı konuşmayla bitirmek istiyoruz:

“Sovyet Rusya 1945 te Türkiye'den, Şarktan ilçeler istedi, boğazlardan üsler istedi. Kaç senedir bu politikanın mücadelesi içindeyiz. Sovyet Rusya geçenlerde verdiği bir nota ile bu talebinden vazgeçtiğini söyledi. Sovyet Rusya'nın bizden toprak istemediğini,

İstanbul'dan üsler istemediğini vazgeçtiğini nereden haber aldınız? Monte-Karlo radyosu ilan etti, oradan bizim gazetelere aksetti. Duydunuz. Büyük Millet Meclisiyle çalışmayı vazife edinen bir Hükümet böyle bir hâdiseden Büyük Millet Meclisini haberdar etmez mi? 30 Mayıs'ta Sovyet Notasını aldık. Biz, gazetelere akseden haberler üzerine mütalâalarımızı söyledik. Takriben 23-24 Temmuz'da Büyük Millet Meclisi tatil kararı verdi. İki aya yakın bir zaman geçiyor. Hükümet böyle bir hâdiseden Büyük Millet Meclisini resmen haberdar etmemişti. Bizim iddiamız, Büyük Millet Meclisi ile dış politika meselelerinde beraber bulunmamızdır. Büyük Millet Meclisinin irşadından istifade etmeli, hele onun salâhiyetine çok dikkat ve riayet etmelidir. Bunu Hükümete anlatmaya çalışıyoruz. Bunu anladıkları, tatbik ettikleri gün kendilerine yalnız müteşekkir oluruz"⁹⁸⁷.

⁹⁸⁷ İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973, C.II, s.124.

III. BÖLÜM

ASKERİ, KÜLTÜREL, EKONOMİK VE DİĞER ALANLARDA TÜRK-SOYİYET İLİŞKİLERİ

Türk-Sovyet İlişkiler tarihine bakıldığında, siyasi ilişkiler çok öne çıkmış, diğer konulara yeterince eğilinmemiŐtir. Bu sebepten dolaydır ki, adı geçen konularda telif eser sıkıntısı yaŐanmaktadır. ArŐivlerde bile bu konularla ilgili belgeler bir hayli kısıtlı olup, bilgilerin çoğuna eldeki belgelerin tüm metinleri okunduktan sonra ve paręaları birleştirmek suretiyle ulaşılmıştır.

Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki askeri, kültürel ve ekonomik ilişkiler (karŐılıklık yardım ve hibeler de dahil olmak üzere) siyasi gelişmelerle ilintili olmayan Şekli ile ve kronolojik tarih anlatımı usulü ile verilmeye çalıŐılacaktır.

I. ASKERÎ İLİŞKİLER

Tarih boyunca birçok kez karşı karşıya gelmiş olan Türk ve Rus orduları, Birinci Dünya Savaşında da, taraf olarak karşılaşmışlardır⁹⁸⁸. Aslında Rusya savaşa sıkıntılı bir şekilde başlamış, daha 1915 yılında Alman orduları karşısında önemli kayıplar vermiştir⁹⁸⁹. Türk Orduları ise, Birinci Dünya Savaşında Çanakkale, Filistin vb. cephelerde önemli askeri başarılar elde ettilerse de, Kanal Harekatı, Sarıkamış Harekatı gibi girişimlerde de önemli kayıplar vermişlerdir. Kafkas Cephesi adı verilen bölgede karşı karşıya gelen Türk ve Rus orduları, başlangıçta karşılıklı bir hat üzerinde siper savaşları şeklinde çarpışmışlarsa da, Türk tarafı için büyük bir başarısızlıkla sona eren Sarıkamış harekatı neticesinde Rus orduları hızla harekete geçerek, kısa sürede Van, Erzurum, Muş, Bitlis, Trabzon ve Erzincan'ı ele geçirmiştir.

⁹⁸⁸ Osmanlı Ordusunun 1914-18 yılları arasındaki dağılımı için bkz. David Nicolle, **The Ottoman Army 1914-18**, Osprey Publishing, Oxford 2004, s.14-15.

⁹⁸⁹ Pierre Renouvin, **1. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918**, Örgün Yay., İstanbul 2004, s.354-359.

Türk ve Rus orduları arasında savaş devam ederken, 12 Mart 1917 tarihinde Rusya'nın başkenti Petograd'da bir isyan çıkmış, büyüyen olaylar 16 Mart 1917'de Çar II. Nikola'nın tahttan çekilmesine neden olmuştur. Nikola'dan sonra Rusya'da geçici bir hükümet kurulmuş ve idareyi ele almıştır⁹⁹⁰. Bu durum Rusya'nın sukut bulmasına yetmemiş, devam eden iç karışıklıklar 7 Kasım 1917'de Bolşeviklerin ikinci bir darbe ile iktidarı ele geçirmesine sebep olmuştur. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi ile Lenin'in meşhur barış bildirgesi yayınlanmıştır⁹⁹¹. Başlangıçta diğer devletlerce dikkate alınmayan bu barış bildirgesi, geçen zamanla birlikte öncelikle durumdan çıkarı olan devletlerin ilgisini çekmiştir. Bolşevik Rusların ateşkes antlaşması imzalama ve savaşa son verme teklifleri, başta Almanya olmak üzere Rusya'nın savaştığı Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiş ve 2 Aralık 1917 tarihinde taraflar Almanya'nın Brest Litovsk şehrinde bir araya gelmişlerdir⁹⁹². 15 Aralık 1917

⁹⁹⁰ Abdullah Taymas, **Rus İhtilalinden Hatıralar**, (yayınevi belirtilmemiştir), Ankara 1947, s.8-9.

⁹⁹¹ Akdes Nimet Kurat, *Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*, **Belleten**, C. XXXI, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1967, s.376.

⁹⁹² Selami Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s.53.

tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile cephelerde ateşkes sağlanmıştır⁹⁹³. Ayrıca yapılan protokoller gereği, Türk tarafı ile Rus tarafı bir an evvel barış müzakerelerine başlamayı ve esir değişimi konusunda da görüşmeler yapmayı kabul etmiştir⁹⁹⁴.

Türk ve Rus askeri yetkilileri 15 Aralık 1917 tarihinde Erzincan'da bir araya gelmişler ve yapılacak ateşkesin şartlarını görüşmüşlerdir. Taraflar 18 Aralık 1917 tarihinde Karadeniz-Van Gölü arasında oluşturulacak bir hat çerçevesinde askeri harekete son vermeyi ve 29 Ekim 1914 tarihinden beri devam eden savaş halini sonlandırmayı kabul etmişlerdir⁹⁹⁵.

Türk-Rus ilişkilerinde Brest Litovks, Erzincan Mütarekesi vb. olumlu gelişmeler olurken, bazı olumsuz olaylar da meydana gelmiştir. Örneğin geri çekilen Rus askerleri silahlarının bir kısmını Trabzonlu Rumlara vermişler ve Ruslar çekildikten sonra Rumlar ile

⁹⁹³ Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri**, s.27.

⁹⁹⁴ **ATASE, A. K.324. D.371. F.1-26.** den aktaraf S.Sürmeli, **age.**, s.26.

⁹⁹⁵ **ATASE, A. K.2921. D.511. F.1-13 s.56.** den aktaran S.Sürmeli, **age.**, s.29.

Ermeniler elde ettikleri yeni mühimmat ile Maçka civarında çeşitli Türk köylerine baskınlar düzenlemişlerdir. Bu baskınlarda çok sayıda müslüman halk katledilmiştir⁹⁹⁶.

Brest Litovsk ve Erzincan Mütarekeleri ile Türk-Rus sınırında ateşkes sağlandıysa da, 1918 yılına girildiğinde Kafkaslarda durum oldukça karışık bir hal almış idi. Azeri, Gürcü ve Ermeni'ler, Lenin'in açıklamaları doğrultusunda bağımsızlıklarını ilan etmek istemekte, bu bölgedeki Bolşevikler, Rusya merkezdeki Bolşeviklerle birlik olunmasını fikrini desteklemekte, İngilizler bölgenin doğal kaynaklarından dolayı Bolşevik Rusya'nın eline geçmesini istememekteydiler. Bölgedeki Türkiye açısından bir diğer sorun da, özellikle Batum'un ve meşhur limanının, Gürcü ve İngilizlerin iştahını kabartan bir nokta olması, çekilen Rus birliklerinin silahlarını Ermeni ve Gürcü komitacılara vermesi ve bunların da bölgedeki Türk ve Müslüman ahaliye karşı çeşitli silahlı faaliyetlere girişmesidir. 6 Şubat 1918'de

⁹⁹⁶ Süleyman Bilgin- Ali Mesut Birinci- Sezgin Demircioğlu-Recep Karacakaya, **Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri**, C.I., Trabzon Belediyesi Kültür Yay., Trabzon 2007, s.53.

Türk Genelkurmay Hareket Dairesi, “Doğu Cephemizde Rusların kıtalarını geri çekmelerinden sonra, Müslüman ahali şimdiye kadar ki, Rus hatları karşısında Ermeni ve Gürcü çetelerinin taarruzlarına maruz kalmışlardır. Gürcü ve Ermeni birliklerinin çoktan teşekkül ettirilmiş olduğu, bir kısmının teşekkülüne çalışıldığı da tespit edilmiştir. Bu yüzden sayın başkumandan vekili Rus kıtalarıyla yeniden temas kurmak ve ahalinin himayesini üstlenmek üzere Türk kıtalarıyla harekete geçmesini, Kafkas Cephesi Başkumandanlığı’na emretmiştir” şeklindeki açıklaması ile Türk tarafının niyetini belli etmiştir⁹⁹⁷.

Bu noktadan sonra Türk ordusunun Bakü’yü ele geçirişine kadar devam edecek bir süreç başlamıştır. Lakin bu süreç, bugüne kadar Türk-Sovyet ilişkileri kapsamında değerlendirilmemiş, daha çok Türk-Gürcü, Türk-Azeri, Türk-Ermeni ilişkileri içerisindeki incelemelere konu olmuştur. Bunun bir nedeni, bahsedilen dönemde bölgenin Bolşevik idaresi altında olmaması, Azeri, Gürcü, Ermeni bölgelerinin zaman zaman kendi idarelerinde ve zaman zaman da Transkafkasya Federasyonu adı altında bir araya

⁹⁹⁷ Serpil Sürmeli, **age.**, s.45-46.

gelmeleridir. 1918-1920 yılları arasında bölgede yoğun bir İngiliz nüfuzu da gözlenmektedir. Bölgedeki Rus faaliyetleri ise, önceliği Çarlık coğrafyasının bir parçası olan bu toprakların yeniden ele geçirilmesi stratejisine vermiştir. Bolşevikler Rusya içerisindeki karışıklıklar nedeniyle, askeri gücünü yeterli görünceye kadar bölgede denge stratejisi izlemişler, yerel Bolşevik siyasileri ve gönüllüleri desteklemişler, askeri güçlerini yeterli gördüklerinde ise, bölgeye silahlı müdahaleden çekinmemişlerdir. Türk ordusunun Kafkasya hareketını bu çalışmada sadece bahsederek geçmemizin bir diğer nedeni de, bahsedilen gelişmelerin çalışma konusunun dışındaki bir zaman diliminde gerçekleşmiş olmasıdır. Bölgedeki tüm bu gelişmelerin Türk-Sovyet ilişkilerine yansımalarını ise, her iki tarafın İngilizlere olan güvensizliğinin daha da artması, birbirlerine karşı askeri konularda daha hassas ve anlayışlı olmaya başlaması şeklinde özetlememiz mümkündür.

Mustafa Kemal tarafından Moskova'ya gönderilen ve başkanlığını Bekir Sami (Kunduh) Bey'in yaptığı ilk TBMM heyeti, yaptığı diğer müzakerelerin yanında, Bolşevik Rusya'dan devam etmekte olan Türk

Milli Mücadelesi için, çeşitli askeri yardımlar da istemiştir. Buna göre yapılacak askeri sevkiyatın kara yolu tehlikeli olduğundan deniz yolu ile gerçekleştirilmesine, Tuapse'den yola çıkacak silahların, Trabzon, Samsun ve İnebolu üzerinden Anadolu'ya dağıtılmasına karar verilmiştir. Bu durumu organize etmek için de, Lazistan Mebusu Osman Bey, Tuapse'ye askeri ataşe olarak görevlendirilmiştir⁹⁹⁸.

22 Eylül 1920 tarihinde başlayan Rus askeri yardım sevkiyatı, bu işle görevlendirilen Türk sivil deniz taşıtları vasıtası ile gerçekleştirilmiştir. Hayrettin, Yıldız ve Mebruke adlı deniz taşıtları ilk sevkiyatta kullanılmışlardır⁹⁹⁹. Bu arada 21 Eylül 1920 tarihinde bahsedilen sevkiyatı denetlemek ve düzenlemek üzere, Trabzon Kaçakçı Müfrezesi kurulmuştur¹⁰⁰⁰. Aynı şekilde Osmanlı Donanmasına ait olan Aydınreis, Preveze ve Şahin adlı gambot sınıfı gemiler de, onarılmaları ve itilaf devletleri donanmalarının vereceği

⁹⁹⁸ Mehmet Perinçek, **age.**, s.59-60.

⁹⁹⁹ Mithat Işın, **İstiklal Harbi Deniz Cephesi**, Genel Kurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1946, s.35.

¹⁰⁰⁰ Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi, **Türk İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı**, Genel Kurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1964, s.21.

zarardan korunmaları için Sovyet limanlarına yollanırlar. Bu gemiler burada gereken bakım yapıldıktan sonra, Rusya'dan devam eden silah sevkiyatında kullanılmışlardır¹⁰⁰¹. Bu gemilerden Şahin, Büyük Taarruzda kullanılan ve Almanya'dan satın alınmış olan uçakları da, Rusya üzerinden Türkiye'ye getiren gemi olarak, Türk İstiklâl Savaşı tarihindeki yerini almıştır¹⁰⁰². Sovyet Rusya'nın o dönemdeki bir başka askeri yardımı da, kendisine ait 2 gambotu Türk hükümetinin emrine vermesi ve bu gemilerin silah sevkiyatında kullanılmasıdır¹⁰⁰³.

1 Ocak 1921 tarihinde Musfata Kemal Paşa, Sovyet Büyükelçi Vekili Upmal'ı kabul etmiştir. İkilinin görüşmelerinde bir ara söz Türk Ordusuna gelmiş ve Mustafa Kemal, asker-siyaset ilişkisini ve askeri personelin siyasete girmesi ile ilgili görüş ve

¹⁰⁰¹ **Age.** s.18. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Mehmet Perinçek, **age.**, s.60-61, Erol Mütercimler, **Kurtuluş Savaşı'na Denizden Gelen Destek**, Yaprak Yay., İstanbul 1995, s.95.

¹⁰⁰² Mithat Işın, **age.**, s119.

¹⁰⁰³ Mustafa Hergüner, *Milli Mücadele'de Sovyetlerin Kafkas Limanlarından Yapılan Deniz Nakliyatı ve Enosis Şilebinin Ele Geçirilmesi*, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, C.I., Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yay., Ankara 2003, s.515.

düşüncelerini Upmal'a aktarmıştır. Sovyet diplomatı da, Mustafa Kemal'e Sovyet devrimi ve bu sıradaki ordunun durumu ile ilgili kendi görüşlerini belirtmiştir¹⁰⁰⁴.

24 Ocak 1921 tarihinde Mustafa Kemal ile bir kez daha görüşen Sovyet Büyükelçi Vekili Upmal'la, Mustafa Kemal arasında Sovyet askeri yardımları konusu da mevzû bahis olmuş ve Mustafa Kemal, Anadolu'ya silah yardımının hızlandırılmasını Upmal'dan istemiştir¹⁰⁰⁵. Aynı görüşmede Mustafa Kemal, Upmal'a Anadolu'nun askeri durumunu anlatmış ve Upmal'ın sorduğu bazı sorulara açıklık getirmiştir¹⁰⁰⁶.

28 Mart 1921 tarihinde Türkiye ile Sovyet Rusya arasında Moskova'da imzalanan "Türkiye ile Rusya Arasında Münakit Üsera Mukavelenamesi" ile iki taraf arasındaki esir ve sivil tutukluların değişimi konusunda anlaşmaya varılmıştır. Buna göre Avrupa ve Kafkasya'da konuşlanmış esirler 3 ay, Asya'da konuşlanmış esirler de 6 ay içerisinde ülkelerine iade edileceklerdir.

¹⁰⁰⁴ RGASPI, f.544, 1.3, d.46, y. 51-52.

¹⁰⁰⁵ RGASPI, f.544, 1.3, d.114, y.91.

¹⁰⁰⁶ RGASPI, f.544, 1.3, d.96, y.32-38.

Antlaşmanın bir diğer önemli maddesi ise, ülkesine dönmek istemeyen sivil esirlerin, zorla iade edilemeyeceği fakat bu kişiler hakkında mesleki, coğrafi bilgilerin toplanarak ülkesine bildirilmesi konusunda varılan mutabakattır. Toplam 11 maddeden oluşan antlaşmanın imzacıları Türk tarafından Seyfi, Mithat ve Saffet Beyler, Rus tarafından da, N.Yakoboviç, A.Saban, A.Lastrepof'dur. Bu antlaşma ile Erzincan Mütarekesi ile sona ermiş olan silahlı çatışmalardan sonra, karşılıklı esir ve tutukluların durumu da açıklığa kavuşturularak iki ülke arasındaki ilişkiler olumlu manada biraz daha geliştirilmiştir¹⁰⁰⁷.

Türk-Sovyet askeri ilişkileri konusunda üzerinde durulması gereken bir başka olay da, General Frunze'nin Türkiye'yi ziyaretidir. Fruze 26 Kasım 1921 tarihinde Trabzon'a ayak basarak başladığı gezisini Türkiye'nin farklı şehirlerinde sürdürmüş ve çeşitli temaslar gerçekleştirmiştir. Bunlardan askeri ilişkileri ilgilendirenler şunlardır: General Frunze, babası cepheye ölmüş çocuklara Sovyet Hükümeti adına para yardımı

¹⁰⁰⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinin Andlaşmaları**, C.I, s.29-39.

yapmış ve mermi, savaş malzemesi üretimi için ilgili yerlere hükümeti adına hammadde yardımında bulunmuştur¹⁰⁰⁸.

17 Eylül 1921 tarihinde ise, Türkiye ile Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında Karşılıklı Askeri ve Sivil Tutsakların İadesi konusunda bir antlaşma yapılır ve Türk-Ukrayn, Türk-Sovyet ilişkilerinde bir dostluk adımı daha atılır¹⁰⁰⁹.

13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması ile de, Türkiye ile Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler düzenlenmiştir. Buna göre ilgili taraflar askeri faaliyetlerini düşmanca bir tutumdan uzaklaştıracak ve sınır hareketlerinde daha dikkatli olacaklardır. Merkezi Sovyet hükümeti de, bu anlaşmanın imzalanmasında teşvik edici bir rol oynamıştır.

1922 yılının başlarında ise, bir süredir devam etmekte olan Mustafa Kemal – Aralov görüşmelerinden

¹⁰⁰⁸ Mehmet Perinçek, **Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri**, s.117.

¹⁰⁰⁹ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.4, s.118-126.

birisi daha tekrarlanır. Bu görüşmelerde adı geçen ikili, diğer konuların yanında sürekli olarak ordu ve siyaset üzerine görüş alışverişinde bulunmaktadır. Aralov, ordunun muhakkak politize edilmesi görüşünü savunurken, Mustafa Kemal, ordunun ana işinin sınırları korumak olduğu tezini savunmaktadır. Bu vesile ile yine bir başka görüşmelerinde Aralov, Türk Ordusunun kültürel gelişiminde kullanılacak matbaanın masraflarında kullanılmak üzere 20 bin lira yardımda bulunmuştur¹⁰¹⁰. Frunze ayrıca Atatürk tarafından cepheye davet edilmiş ve kendisine Türk Ordusunun çeşitli kısımları gösterilmiştir¹⁰¹¹.

Daha resmen Sovyetler Birliği adını almamakla birlikte artık bu kimliğe bürünmüş olan Sovyet Rusya'nın idare merkezi Moskova Hükümeti, 9 Şubat 1922 tarihinde yayınladığı bir talimat ile, Türkiye ile sınırı olan Kafkas Sovyet Cumhuriyetlerine, Türkiye ile sınır sorunlarının sona erdiğini ve herhangi bir anlaşmazlık

¹⁰¹⁰ Aralov, **age.**, s.86 ve sonrası, ayrıca bkz. Mehmet Perinçek, **age.**, s.73.

¹⁰¹¹ Mehmet Tefik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1959, s.72.

olduğu taktirde Moskova hükümetine başvurulması gerektiğini bildirmiştir¹⁰¹².

1922 yılının bir başka Türk-Sovyet askeri ilişkisi ise, Türkiye'deki Sovyet Büyükelçisi Aralov'un, Moskova'ya yolladığı 1 Mart 1922 tarihli rapordur. Büyükelçi raporunda: Türkiye'den Sovyetler Birliği'ne karşı herhangi bir askeri saldırının beklenmemesi gerektiğini, Kafkaslardaki Sovyet karşıtı unsurlara yardım konusunda Türk Hükümetinin isteksiz olduğunu ve Sovyetler Birliği'nin de çıkarları için Türkiye'nin Milli Mücadele'de kesinlikle yenilmemesi gerektiğini, bunun için de Türkiye'ye destek verilmesinin icap ettiğini merkezdeki yetkililere bildirmiştir¹⁰¹³.

20 Mart 1922 tarihinde Türkiye ile Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti arasında Tiflis'te, özellikle sınır ve sınıra yakın bölgelerdeki halkın durumunu ve sınırdaki askeri faaliyetleri düzenleyen bir antlaşma imzalanmıştır¹⁰¹⁴. Gürcistan Sovyet Cumhuriyetinin o

¹⁰¹² RGASPI, f.85, 1.18, d.131, y.2.

¹⁰¹³ RGASPI, f.544, 1.3, d.117, y.13 ve sonrası.

¹⁰¹⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinin Andlaşmaları**, C.II, s.457-465.

dönemde Moskova merkezin insiyatifi olmadan herhangi bir antlaşmaya imza atması mümkün olmadığından, aslında bu antlaşma dolaylı yoldan Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imzalanmıştır.

24 Mart 1922 tarihinde ise, Sovyet Büyükelçisi Aralov, beraberinde Sovyet Askeri Ataşesi ve birtakım askeri uzmanlar olmak kaydıyla, Mustafa Kemal'in davetlisi olarak cepheyi görmeye ve burada Türk komuta heyeti ile çeşitli müzkereler yapmaya gitmiştir. Sovyet askeri heyeti, Türk komuta heyetine çeşitli hediyeler sunmuş, ayrıca askerler içinde çok sayıda ufak hediye paketleri getirilmiştir (30.000 adet). Sovyet askeri heyeti, Sivrihisar, Akşehir, Konya, Afyon hattında çeşitli incelemeler yaptıktan ve Türk komuta karargahlarında epeyce bir zaman geçirdikten sonra, 8 Nisan 1922 tarihinde Ankara'ya dönmüş ve intibalarından oluşan oldukça geniş bir raporu Moskova'ya göndermiştir¹⁰¹⁵. Sovyet askeri heyetinin Türk Kurtuluş Savaşındaki rolü, Atatürk'ün Büyük Taarruzla ilgili dürbünle cepheyi izlediği meşhur fotoğrafında da devam etmiştir. Bu fotoğrafta Atatürk'ün hemen arkasında yere uzanmış

¹⁰¹⁵ **RGASPI**, f.544, 1.3, d.117, y.49-65.

duran subay Kızıl Ordu üniforması giymekte ve şapkası da Rus askeri giyim tarzını yansıtmaktadır¹⁰¹⁶.

9 Eylül 1922’de İzmir’in Yunan işgalinden kurtarılmasından sonra ilerleyen Türk kuvvetlerinin, Çanakkale Boğazlarını kontrol eden İngiliz askerleri ile karşılaşması neticesinde birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır. İngilizler bölgedeki kontrol güçlerinden feragat etmek istememişler, Türkler ise ülkelerinde tam bağımsız oluncaya ve Anadolu’nun tümü kurtuluncaya kadar mücadelede kararlı olduklarını tavırları ile belli etmişlerdir. Tam bu noktada devreye Türk-Sovyet askeri ilişkileri noktasından sayılabilecek bir hadise gerçekleşmiş ve Türk tarafı İngilizlerin elini zayıflatmak için, Sovyetler Birliğinin Balkanlara müdahale etmesini sağlamak istemiştir. Burada amaç, Sovyetlerin Balkan ve Boğazlar meselesine dahil olmasından hiç hoşlanmayacak olan İngilizleri endişelendirmektir¹⁰¹⁷.

Bir diğer Türk-Sovyet askeri ilişkisi ise, direk olarak Türk ve Sovyet taraflarınca gerçekleştirilmemiş

¹⁰¹⁶ M.Perinçek, **age.**, s.135.

¹⁰¹⁷ Bülent Gökay, **age.**, s.174.

olup, üçüncü devletlerin ortaya attığı bir durumdur. 17 Mart 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması öncesi ortaya atılan bu hadise, Sovyetler Birliğinin Kafkasya’da askeri yığınak yaptığı ve Türkiye’ye saldıracağı haberidir¹⁰¹⁸. Haberin nedeninin ise, Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasının imzasını engellemek olduğu gayet açıktır.

31 Mayıs 1926 tarihi, Türkiye ve Sovyetler Birliği açısından mutlu bir gündür çünkü bahsedilen bu tarihte, daha önce imzalanmış olan Moskova ve Kars Antlaşmaları çerçevesinde askeri esir ve sivil hükümlüler kendi ülkelerine gönderilmiştir¹⁰¹⁹.

22 Ağustos 1926 tarihinde ise, Türk-Sovyet hududunda, sınır belirleme çalışmaları yapan Şarki Tahdit Hudud Komisyonu, çalışmalarını bitirmiş ve Çıldır Gölünden, Irak sınırına kadar olan Türkiye-Sovyetler Birliği sınırı çalışmaları tamamlanarak ilgili memurlara törenle teslim edilmiştir¹⁰²⁰.

¹⁰¹⁸ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.8, s.53.

¹⁰¹⁹ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.9, s.292.

¹⁰²⁰ **BCA**, f.030.10., y.230.546.3.

13 Haziran 1928 tarihinde Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgraf ile, Şark Hudud Komutanı Hüsni Bey, sınırdaki bazı Rus askeri hareketliliğini merkeze bildirmiştir. Rapora göre, Rus Güney Müfreze Komutanlığı Tiflis Fırka Komutanı ve Erkan-ı Harbiye Subayı, Türk-Sovyet sınırındaki Çıldır'ın Aktaş mevkiine kadar gelmişler ve sınırda birtakım incelemeler yaptıktan sonra Tiflis'e dönmüşlerdir¹⁰²¹.

21 Haziran 1926 tarihinde merkeze bir başka telgraf daha çeken Şark Hudud Kumandanı Hüsni Bey, bu sefer de Iğdır Taburuna bağlı bir posta askerinin sınır giriş çıkışlarında Sovyet tarafından zorluk çıkarıldığını, hatta açılan ateş sonucunda bir askerin öldüğünü merkeze bildirmektedir. Hüsni Bey, Ankara'daki yetkili makamları sınırdaki durumla ilgili uyarmakta ve Sovyetlerin bu tarz davranışlarının önüne geçilmesi için girişimlerde bulunulmasını arz etmektedir¹⁰²².

¹⁰²¹ BCA, f.030.10., y.247.673.39.

¹⁰²² BCA, f.030.10., y.247.673.40.

Ekim 1928 tarihli bir Sovyet İstihbarat Raporu’da siyasi olduğu kadar Türk-Sovyet askeri ilişkilerini de ilgilendirmektedir. *Yabancı Ülkelerin SSCB’ye Karşı Askeri Hazırlıkları* adlı raporda, yakın zamanda Türkiye ile SSCB arasında bir askerî çatışma beklenmediği, tam tersine İngiltere ve müttefikleri tarafından yapılacak bir saldırıda Türkiye’nin SSCB’ye karşı kesinlikle olumlu bir tutum alacağı yazılmıştır¹⁰²³.

8 Mayıs 1929 tarihinde, Artvin Sarıçayır civarında Türk-Sovyet sınırını geçen ve daha sonra acemi Sovyet askerleri oldukları anlaşılan sivil giyimli üç kişiyi tutuklamak üzere bölgeye intikal eden 2 Türk askerine, sınırı geçip gelen 4 Sovyet askeri ateş açmış, taraflar arasında 1.5 saat süren bir çatışma yaşanmıştır. Çatışma sonunda sivil giyimli şahıslar ile 4 Sovyet askeri kaçmış, Türk askerleri de karakollarına dönmüşlerdir. Sovyet askerlerinden birinin bu çatışmada yaralandığı daha sonra konu hakkında yapılan inceleme sırasında Sovyet yetkililerce dile getirilmiştir. Bahsedilen çatışma, Artvin

¹⁰²³ M.Perinçek, *age.*, s.181.

Valisi tarafından Jandarma Genel Komutanlığına bildirilmiştir¹⁰²⁴.

5 Şubat 1930 tarihinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey, merkeze gönderdiği bir telgraf ile, Türk Hükümetinin izni ile Boğazlardan geçerek Sovyetlerin Karadeniz filosuna katılan iki savaş gemisinin Moskova'daki yerli ve yabancı askeri makamlarda uyandırdığı etkiyi bildirmiş ve özellikle İngilizlerin bu konudan hiç memnun kalmadıklarını ve bu kuvvetlerin yakında Romanya üzerinde kullanılacağını düşündüklerini iletmiştir. Hüseyin Ragıp Bey bu bilgilerin yanı sıra konu ile ilgili çıkan yabancı gazete haberlerini de telgraf ekinde Ankara'ya ulaştırmıştır¹⁰²⁵.

23 Ağustos 1930 tarihinde Hüseyin Ragıp Bey, Ankara'ya şifreli bir telgraf çekerek, Moskova basınına Türkiye ile alakalı askeri konularda beyanat veren İran'ın Moskova Büyükelçiliği ve bildirisi konusunda merkezi bilgilendirmiştir. Beyanata göre, İran Hükümeti, Türkiye'nin Kürdistan hadisesi dolayısıyla kendisinden

¹⁰²⁴ BCA, f.030.10., y.247.674.14.

¹⁰²⁵ BCA, f.030.10., y.248.675.7.

istediği sınır manevralarını yerine getirmiştir. Aslının olup olmadığı bilinmeyen bu konunun İran tarafından Sovyetler Birliği içerisinde açıklanmasının muhtemel nedeni, Kürt meselesinde Türkiye'yi destekler nitelikte resmî açıklamalar yapan SSCB karşısında, İran'ın da İngiliz güdümünde hareket etmesidir. Bunun dışındaki nedenler İran'ın bu konuyu Sovyet basını ile paylaşması noktasıyla uyumsuzluk göstermektedir¹⁰²⁶.

1930 tarihli bir başka gelişme de, 25 Kasım 1930 tarihinde Türkiye ve Sovyet Rusya arasında imzalanan, Türk ve Sovyet savaş gemilerinin karşılıklı ziyaretlerinde uyulacak mevzuat ve liman düzenlemeleri ile ilgili protokoldür¹⁰²⁷. Bu protokol daha sonra 7 Mart 1931 tarihinde geliştirilecek ve Türkiye ile Sovyetler Birliği'ni tehdit etmesi muhtemel devletlerin (Karadeniz ve ona komşu denizlerdeki devletler) savaş gemisi siparişlerinin, en az 6 ay önceden diğer imzacı devlete bildirilmeden uygulamaya konulmayacağı şeklinde karşılıklı düzenlenecektir¹⁰²⁸.

¹⁰²⁶ BCA, f.030.10., y.248.675.17.

¹⁰²⁷ Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, C.13, s.680.

¹⁰²⁸ Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, C.14, s.120.

8 Ağustos 1931 tarihinde Kızılçakçak mevkiinde Türkiye sınırını geçen mültecileri takip eden Sovyet süvarileri, burada Duavir Karakolu civarında Türk askerleri ile çatışmışlardır. Sabah 7.30 dan öğleden sonra 15 civarına kadar süren çatışmada Türk tarafı herhangi bir kayıp vermemiş ve Sovyet askerleri kendi sınırlarına çekilmişlerdir. Bu olay aslında 1931 haziranından beri devam eden bir dizinin son halkasıdır. Ardahan, Iğdır ve Kızılçakçak mevkiinden mülteci takibi bahanesi ile 3 kez sınırı geçen Sovyet birlikleri, Ardahan civarındaki çatışmada bir Türk askerinin de ölümüne sebep olmuşlardır. Bu durum Şark Ordu Komutanının bölgeye hareket edip yerinde incelemeler yapması ve çeşitli girişimlerde bulunmasına sebep olmuştur¹⁰²⁹.

19 Ağustos 1931 tarihinde ise, Hemşinli 18 hane halkı, Türkiye'ye ilticalarından sonra Sovyet sınırında kalan büyükbaş hayvanlarını almak istemişler ve bunu fark eden Sovyet Sınır Karakolu askerleri kabile üzerine ateş açmıştır. Ateşe Türk Sınır Karakolundan ve mülteci kafileden karşılık verilmiş, çatışma olay mahalline giden

¹⁰²⁹ **BCA**, f.030.10., y.248.676.7.

Posof Kaymakamınca önlenmiştir. Gerek mülteci kafilesi ve gerekse karakolda bulunan askerlerde bir kayıp olmamış, sadece bir miktar hayvan Sovyet tarafında kalmıştır¹⁰³⁰.

23 Ağustos 1931 tarihinde Iğdır'a bağlı Tazeköy'ün çobanlarından Mithat adlı şahıs, Aras nehri kıyısında hayvanlarını sularken 2 Sovyet askerinin ateşi neticesinde hayatını kaybetmiştir. Bu durum ilgili Türk makamlarınca protesto edilmiştir¹⁰³¹.

Siyasi ve insani bir ilişki olmasının yanı sıra silahlı bir müdahaleye de mahzur kalmış olan ve bu çalışmanın ilgili bölümünde kendisine yer bulan bir başka olay da, 21 Ekim 1931 tarihinde Arapkir'in 7-8 km kuzeyindeki Kamarlı, Cık ve Damki adı ile bilinen Sovyetler Birliği arazisindeki köylerden 124 kişinin sınırı geçerek Türkiye'ye iltica etme teşebbüsüdür. Sovyet askerlerinin gruba ateş açması sonucu 10 erkek, 7 kadın

¹⁰³⁰ **BCA**, f.030.10., y.248.676.9.

¹⁰³¹ **BCA**, f.030.10., y.248.676.10.

ve 2 çocuk yaralanmış fakat kafile sınırı geçmeyi başarmıştır¹⁰³².

Türk-Sovyet askerî ilişkileri kapsamında değerlendirilebilecek bir başka gelişme ise, şubat 1933'de toplanan Cenevre Silahsızlanma Konferansında Türk ve Sovyet heyetlerinin askerî konularda ortak hareketidir. Buna göre Türkiye ve SSCB genel ve tam silahsızlanma ilkesini savunur¹⁰³³. Türkiye'nin istediği ve Sovyetler Birliği'nin desteklediği bir diğer teori ise, Türk Boğazlarının tam kontrolünün Türkiye'ye geçmesi ve silahlandırılması idi. Bu durum haliyle İngiltere'nin hoşuna gitmemiş ve muhalefeti ile karşılaşmıştır. Bu durumda İngiltere'nin fikrini değiştirmek amacıyla Türk ve Sovyet yetkililer birtakım planlar yapmışlardır. Bunlardan birisi de Cumhuriyetin 10. yıl kutlamalarına genel Sovyet heyetinin Boğazlar yakınındaki Türk askeri birliklerini ziyareti ve böylece İngiltere'ye bir mesaj vermek istemesidir¹⁰³⁴.

¹⁰³² **BCA**, f.030.10., y.248.676.14.

¹⁰³³ M.Perinçek, **age.**, s.195.

¹⁰³⁴ Mensur Akgün, *Geçmişten Günümüze Türkiye ile Rusya Arasında Görünmez Bağlar: Boğazlar, Düünden Bugüne Türkiye ve Rusya*, s.58.

Kızıl Ordu tarafından Türk Silahlı Kuvvetlerine hediye edilen bir tank, Sovyet Askeri Ataşesi Kerr ve beraberindeki heyetle birlikte 4 Haziran 1932 tarihinde Odesa'dan Türkiye'ye doğru hareket etmiştir. Hediye tank için herhangi bir gümrük vergisi alınmaması ve tankı getiren uzman heyetin konaklanmasının sağlanması da Türk yetkililerce organize edilmiştir¹⁰³⁵.

Yukarıda bahsi geçen tankın dışında, İsmet İnönü'nün 1932 Moskova gezisi sırasında Kızıl Ordu Türkiye'ye, 2 büyük tank, 4 küçük tank, 1 kamyon ve 1 otobüs hediye eder. Bunlara ek olarak da çeşitli askeri donanım malzemesi hediyeler arasına eklenir. Bahsi geçen hediyeler ve yurda gelişleri ile ilgili haberler dönemin Türk basınına yansımıştır¹⁰³⁶.

Türk-Sovyet askeri ilişkileri ile ilgili bir başka döküman da, 10 Ağustos 1932 tarihinde Türkiye'de görev yapan Sovyet Büyükelçisi Surits'in Moskova'ya gönderdiği bir rapordur. Bu rapora göre Yalova'da

¹⁰³⁵ **BCA**, f.030.10., y.248.677.11.

¹⁰³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Cumhuriyet**, 9-12 Mayıs 1932 nüshaları.

Mustafa Kemal ile görüşen Surits'e gerek Mustafa Kemal Paşa ve gerekse İsmet Paşa, Türkiye'de görev yapan Sovyet tankçı öğretmenlerin yaptıklarından çok memnun olduklarını söylemiştir. Bu belgeden anladığımız kadarıyla adı geçen tarihlerde Türkiye'de biryerlerde bazı Sovyet tankçı öğretmenler, Türk ilgililere çeşitli dersler vermektedirler ve bu durum Türk yetkili makamlarının çok hoşuna gitmektedir¹⁰³⁷.

Bu arada Odesa'da bulunan Türk Konsoloslugu, Sovyet Karadeniz filosunun Odesa Limanında toplandığı, bundan mütevellit şehrin donatıldığı ve halkın donanma askerlerine büyük tezahurat yapıp ilgi gösterdiği istihbaratını 1 Temmuz 1933 tarihinde merkeze aktarmıştır¹⁰³⁸.

SSCB Karadeniz filosu ise, 18 Ekim 1933 ile 21 Ekim 1933 tarihleri arasında bir grup gemisiyle İstanbul şehrini ziyaret etmiş ve Sovyet askeri yetkililerle Türk

¹⁰³⁷ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.15, s.456.

¹⁰³⁸ **BCA**, f.030.10., y.248.678.18.

askeri yetkililer bir araya gelerek çeşitli askeri temaslar gerçekleştirmişlerdir¹⁰³⁹.

Türkiye Cumhuriyetinin 10. yıl kutlamalarına katılmak üzere 12 uçaklık bir Sovyet filosu, General İlin başkanlığında bir heyetle Türkiye'ye gelmiştir. Kutlamaları müteakip, Sovyetler Birliği 4 adet uçağı Türk Hava Kuvvetlerine hediye etmiştir¹⁰⁴⁰.

Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında imzalanan 8 milyon dolarlık kredi antlaşması sonrasında, Türkiye bu krediyle beraber, SSCB'den çeşitli askeri malzemeler almaya karar vermiştir. Alınacak bu malzemeleri tetkik ve tespit etmek amacıyla Emin Paşa başkanlığında bir heyet oluşturulmuş ve Moskova'ya gönderilmiştir. Heyette Emin Paşa'ya iki binbaşı ve birde Rusça tercüman eşlik etmiştir. Heyetin gidişinin kabul edildiğı kararnamenin tarihi 5 Nisan 1934'dür¹⁰⁴¹.

¹⁰³⁹ **Cumhuriyet**, 19-21 Ekim 1933.

¹⁰⁴⁰ **Cumhuriyet**, 25.10.1933.

¹⁰⁴¹ **BCA**, f.030.18.01.02., y.43.18.13.

24 Nisan 1934 tarihinde, gerçekleştirilen ikili protokol çerçevesinde çeşitli gösterilere katılmak amacıyla Türk Askeri Uçak Filosu, Moskova Havaalanına iniş yapmıştır¹⁰⁴². Türk pilotları ve diğer ekibi, SSCB’nde kaldıkları süre içerisinde Sovyet yetkilileri ve halkının yoğun ilgisiyle karşılanmışlardır¹⁰⁴³. Türk Uçakları 1 Mayıs 1934 tarihinde gerçekleştirilen etkinlikler çerçevesinde bir gösteri uçuşu da gerçekleştirmiştir¹⁰⁴⁴. 1 Mayıs 1934 etkinliklerinde gösteri yapan Türk filosunu; Kaymakam Celal, Yüzbaşı Enver, Yüzbaşı İhsan, Birinci Mülazım İsmail Hakkı, Birinci Mülazım Basri, Birinci Mülazım Vehbi, Birinci Mülazım Hakkı Tevhit, Mülazım Necdet, Makinist Hüsemettin ve Makinist Niyazi Beylerden oluşmuş ve İstanbul – Sivastopol – Harkov - Moskova güzergahını izleyerek gösteri yaptıkları noktaya ulaşmışlardır¹⁰⁴⁵. Türk hava filosu, katıldıkları 1 Mayıs gösterilerinden sonra, Türkiye’ye dönmeden önce, Sovyet hava karargahının üzerinde bir gösteri uçuşu

¹⁰⁴² **Türkiye Cumhuriyeti 80. Yıl Kronolojisi**, s.80.

¹⁰⁴³ **Pravda**, 25.04.1934.

¹⁰⁴⁴ **İzvestiya**, 02.05.1934.

¹⁰⁴⁵ **BCA**, f.030.18.01., y.02.44.22.13.

gerçekleştirmişler ve paraşütle Türk ve Sovyet bayraklarını izleyenlerin üzerine bırakmışlardır¹⁰⁴⁶.

5 Temmuz 1934 tarihinde Dışişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın, üst makamlara sunduğu rapora göre, Sovyetler Birliği içerisinde bulunan bir Türk ajanı, merkeze SSCB hakkında çeşitli bilgiler içeren bir rapor göndermiştir¹⁰⁴⁷.

23 Ağustos 1934 ile 15 Eylül 1934 tarihleri arasında Sovyetler Birliğini ziyaret eden Deniz

¹⁰⁴⁶ M.Perinçek, *age.*, s.229.

¹⁰⁴⁷ **BCA, f.490.01., y.609.111.6.** “Türk ajanının gönderdiği rapora göre: Sovyetler Birliği sanayileşme yolunda önemli mesafe kat ettiyse de, yağışların azalması dolayısıyla raporun yazıldığı yıl için ülke genelinde ciddi bir gıda sıkıntısı beklenmektedir. SSCB’de kurulan ağır sanayinin önemli bir bölümü savaş araç gereçleri imalatına yönelmiş bulunmaktadır. Ülke içerisinde belirli bölgeler halka kapatılmakta ve sadece askerlerin geçişine izin verilmektedir. En ufak bir ihanet ve casusluk faaliyeti ise derhal idam cezası ile sonuçlanmakta ve bu cürmü işleyen kişinin kardeşleri de hapsedilmektedir. SSCB’deki ajana göre, kuraklık beklenen bölgeler Kafkasya, Garbi Ukrayna, İdil-Volga nehri kıyıları, Tataristan ve Başkurdistan bölgeleridir. Kuraklık kuzey Türklerini de etkileyecektir. Ayrıca ülke içerisinde ekmek çok pahalalmış, işçi maaşları çok düşük kalmıştır. Ajana göre, SSCB ülkenin doğu kısımlarında yığınak yapmakta ve Japonya ile savaşa hazırlanmaktadır. Yine rapora göre, SSCB’nde vatan ve millet kavramı oluşturulmaya çalışılmakta, komünistliğin cihan özgürlüğü ve vatani şiarı kırılmaya çalışılmaktadır. İcap ederse, haklın dini ile de oynanacaktır. Bütün dersler Marksist çizgiye çekilmekte ve cahilde olsalar Marksist Profesörler çeşitli görevlere atanmaktadır”.

Kuvvetleri Mufettiſi Fahrettin Altay Baſkanlıęındaki Türk askeri heyeti, bu ülkede eſitli askeri temaslar gerekleſtirmiſ ve bazı askeri manevralarda hazır bulunmuſtur¹⁰⁴⁸.

28 Kasım 1934 tarihinde çıkan bir kararname ile, Türkiye Cumhuriyeti, 8 milyon dolarlık kredi çerçevesinde Sovyetler Birliğinden alınacak askeri malzeme için bu ülkeye yeni bir heyet gönderme kararı almıſtır. Harbiye Dairesi Reisi Hakkı Paſa baſkanlıęındaki heyette, eſitli sınıf ve rütbelerden 5 subay daha vardır¹⁰⁴⁹.

24 Ekim 1936 ile 4 Kasım 1936 tarihleri arası, Sovyet Havacılık Kurumu Baſkanı General R.P. Eydeman'ın Türkiye'ye resmî bir ziyaret yaptığı zaman dilimidir. Türk yetkililer ile eſitli temaslar gerekleſtiren General Eydeman, eſitli askeri tatbikatlara da katılmıſtır. Bu tatbikatlarda Türk ordusunu

¹⁰⁴⁸ Age., s.229-230.

¹⁰⁴⁹ BCA, f.030.18.01., y.02.49.80.14.

izleyen Sovyet General, gördükleri karşısında övgülerini sıralamaktan geri durmamıştır¹⁰⁵⁰.

6 Temmuz 1937 tarihinde Moskova'daki Türk Büyükelçiliğine bir nota veren Sovyet yetkililer, 27 Haziran 1937 tarihinde Türk-Sovyet sınırını geçen İsmail Osmanoğlu adlı şahsın liderliğindeki on kişilik bir çetenin Sovyet topraklarında 45 km ilerlediğini ve İlmazno Köyüne giderek burada bir Sovyet vatandaşı öldürdüğünü ve Türkiye'ye geri döndüğünü bildirmişler ve konunun Türk makamlarınca takibi ile sınır güvenliğinin arttırılmasını talep etmişlerdir. Türk makamları yaptıkları incelemeler sonucunda İsmail Osmanoğlu'nun 1935 yılında Türkiye'ye iltica etmiş bir eski Sovyet vatandaşı olduğunu ve gerçekten de adı geçen tarihte İlmazno köyündeki ailesini görmeye gittiğini öğrenmişlerdir. Osmanoğlu ifadesinde on kişi ile değil, sadece bir arkadaşı ile sınırı geçtiğini, herhangi bir kimseyi öldürmediğini beyan etmiştir. Türk makamları Sovyet yetkililere, Osmanoğlu ve arkadaşının hakkındaki ceza kararının yargı tarafından verileceğini ve sınır

¹⁰⁵⁰ Cumhuriyet, 5.11.1936.

güvenliği konusunda zaten hassas davranıldığı ve bu durumun sürdürüleceği cevabını vermişlerdir¹⁰⁵¹.

13 Ekim 1937 tarihinde gece yarısı Sovyet askerleri kendi sınırları içerisinde Kazahan civarında üç saat süre ile makineli tüfek ve piyade atışı yapmışlar, bu ateşin sonunda pek çok mermi Türkiye sınırları içerisindeki Dize Köyüne düşmüştür. Herhangi bir can kaybına neden olmayan olay, köy halkının endişelenmesine sebep olmuştur. Durumu haber alan Türk yetkililer, Moskova Büyükelçisine verdikleri talimat ile, Sovyet yetkililere bu tip sınır yakını askeri manevralarda atışların aksi istikamette yapılması kuralının hatırlatılmasını istemişlerdir¹⁰⁵².

14 Kasım 1941 tarihinde Sinop limanına gelen bir Sovyet Gambotu, limanın bir mil açığında demirlemiş ve mürettebatı iltica talebinde bulunmuştur. İltica eden geminin silah ve top kamalarına el konulmuş, adı geçen malzeme Sovyet yetkililere teslim edilmek üzere bölge askeri komutanlığında gözetim altına alınmıştır. Gemi

¹⁰⁵¹ BCA, f.030.10., y.249.683.22.

¹⁰⁵² BCA, f.030.10., y.249.683.11.

personeli ise iltica işlemlerine devam edilmek üzere ilgili makamlara sevk edilmişlerdir¹⁰⁵³.

Türk-Sovyet ilişkilerinde ajanlar ve ajanlık faaliyetleriyle ilgili pek çok söylenti ortada dolanmış, resmi olarak taraflar bu durumu asla kabul etmemişlerdir. İstihbaratın bir ülkenin olmazsa olmazlarından olduğu herkesçe bilinmekte olup, Türkiye ve Sovyetler Birliği gibi büyük ve etkin ülkelerin de bu faaliyetten geri durmaları elbette ki söz konusu değildir. Fakat her iki tarafta bu işi, olabildiğince profesyonelce yapmaya çalışmıştır. Bunun dışına çıkmaya çalışılan çizgiler ise iki ülkenin yetkili makamlarınca kabul görmemiştir. Bugün Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi kataloglarında ince pelür kağıda yazılmış bir dilekçe olarak duran bir belge de bunun en önemli kanıtlarından birisidir. Amasya Helkıs Mahallesi sakinlerinden Selim Acar, Temmuz 1942 de CHP Genel Sekreterliğine verdiği bir dilekçe ile, Sovyetler Birliği topraklarında ajanlık yapmak istediğini bildirmektedir. Bu dilekçe, S.A.Ögel tarafından 23 Temmuz 1942 tarihinde görülmüş ve “Bu adamlar ve bunların yapacakları işler zararlıdır. Hiç karşılık

¹⁰⁵³ BCA, f.030.10., y.117.812.20.

vermemeli ve bu kağıdı saklamalı” notunu alarak dilekçeyi ilgili birime ilemiştir¹⁰⁵⁴.

Sovyetler Birliği’nin İkinci Dünya Savaşının korkunç karanlığına tüm gücüyle dalmasından sonra (1941) ve bu savaşın ilerleyen kısımlarında (özellikle 1945 sonrasında) Türk-Sovyet ilişkilerinde ortaya çıkan gerginlik ve soğuma, bu konuda araştırma yapanlar için de çeşitli zorlukların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu zorlukların başında, kaynakların aniden azalması ve adeta ortadan kaybolması gelmektedir. 1940’lı yılların başından itibaren azalan arşiv belgeleri ve diğer yazılı kaynaklar, 1945 sonrasında ilgili olarak neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. Bu nedendir ki, Türk-Sovyet İlişkileri konulu çalışmalarda, İkinci Dünya Savaşından sonraki faaliyetler ağırlıklı olarak siyasi

¹⁰⁵⁴ **BCA, f.490.01., y.609.111.10.** “Halk Partisi Genel Direktörlüğü Yüce Katına, Dileğimdir: Bendeniz Batum Türklerindim. 922 senesinde Bolşeviklerin zulmünden hükümeti cumhuriyemizin adil kucacağına iltica ettim. 330, 334, 336 senelerindeki Batum ve civarında ordularımızın hareketlerinde milli teşkilat ve ordularımıza bilfiil yardımlarda bulunduğum resmi vesikalarla sabit olmakla beraber bu kerre vaziyeti hazire dolayısıyla yine memleketimde çalışmak ve teşkilatlandırmak kudretinde bulunduğum için eğer hükümeti cumhuriyetinizin prensip ve programı ile siyasetine mugayir olmasa Batum acara ve civarında çalışmamıza yüksek müsaade ve yardımlarınızı saygılarımla yalvarırım”.

ilişkiler şeklinde izlenebilmektedir. Ardından gelen soğuk savaş dönemi ile ilgili belgeler ise halen bazı ülkelerde çalışmaya açılmamış olduğundan, bu konudaki çalışmalarda sıkıntı devam etmektedir.

II. KÜLTÜREL İLİŞKİLER

Bir ülke hakkında kafamızdaki imaj, okul sıralarından yaşlılığa kadar bir yaşam boyunca oluşuyor. Çoğunlukla bu imajın oluşmasına politik gelişmeler değil, o ülkenin edebiyat eserleriyle, kültür taşıyıcısı sanatçılarının yapıtlarıyla tanışmak etkide bulunuyor. Kültür kanalıyla bir halkın ruhuna erişilebiliyorsa, o halk üzerine imaj kafalarda doğuyor ve sonuçta şekilleniyor¹⁰⁵⁵.

28 Temmuz 1920 tarihinde Elieva'nın Türkiye'ye gönderilecek ilk Sovyet Büyükelçisi olarak atanmasının¹⁰⁵⁶ ve hastalığı nedeniyle görevden çekilmesinin sonucunda Türkiye'ye gelecek 200 kişilik Sovyet heyetine Upmal başkanlık etmiştir. 8 Eylül 1920 tarihinde Erzurum'a ulaşan Rus heyeti, burada Kâzım Karabekir Paşa ve Adliye Vekili Celaleddin Arif Bey'le bir görüşme yapmıştır. Görüşmede Upmal'ın Türkiye Komünist Partisi'nin açıkça çalışmasına izin verilmesini

¹⁰⁵⁵ S.N. Uturgari, *Globalleşme Koşullarında Kültürün Rolü, Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003, s.107.

¹⁰⁵⁶ **RGASPI**, f.5,1.2, d.314,y.1.

isteği, her ne kadar siyasî gibi görünse de Sovyet ideolojisinin Türkiye’de daha rahat yayılmasını sağlaması temelinden doğduğu için, Türk-Sovyet ilişkilerinde gerçekteşen ilk kültürel ilişki olarak adlandırılabilir¹⁰⁵⁷.

Bakü’de 1-8 Eylül 1920 tarihleri arasında toplanan Birinci Doğu Halkları Kurultayına Türkler toplam 235 delege ile katılmışlardır. TBMM Hükümeti ise bu kongreye Dr. İbrahim Tali, Hafız Mehmet, Aziz Bey ve Yarbay Arif Bey’den oluşan bir heyetle katılmıştır¹⁰⁵⁸.

Bolşevik ihtilalini izleyen günlerde faaliyetlerini hızlandıran Komintern konusunda ise TBMM Hükümeti 22 Kasım 1920 tarihinde bir karar almış ve Ali Fuat Paşa Başkanlığında, Tefvik Rüştü Aras, Fuat Carım ve İsmail Suphi Beyden oluşan bir heyetin Moskova’ya giderek Komintern faaliyetlerini araştırması ve Türkiye’nin Komintern konusunda neler yapabileceği yolunda

¹⁰⁵⁷ K.Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s.169.

¹⁰⁵⁸ M.Perinçek, **age.**, s.87, **Birinci Doğu Halkları Kurultayı**, Kaynak Yay., İstanbul 1999, s.13 ve devamı.

çalışmalar yapılmasını istemiştir. Heyetin gittiği günlerde Türkiye Komünist Fırkası'nda resmen Komintern'e başvurmuştur. TKF'nın isteği Kominternce geri çevrilmiş ve heyet de Moskova'da umduğu ilgiyi görememiştir¹⁰⁵⁹.

21 Kasım 1921 tarihinde beraberindeki heyetle birlikte Türkiye'yi ziyaret eden Frunze ile yapılan temaslarda Türk makamları, bazı Türk öğrencileri Rusya'ya okumaya göndermek istediklerini bildirmişlerdir. Frunze'nin bu isteği Sovyet yetkili makamlarına iletmesinin ardından, Rusya'daki yüksek okullarda TBMM Hükümeti kontenjanına 100 kişilik yer ayrılmıştır¹⁰⁶⁰. Konuyu takip etmekle görevli dönemin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa, Türk öğrencilere ayrılan kontenjan ve önerilen şartlar (burs, yemek, kalacak yer vb.) konusunda Sovyet yetkililerinden bilgi almak istemiş ve bu manada bir müracaatta bulunmuştur¹⁰⁶¹.

¹⁰⁵⁹ Tevfik Rüştü Aras, **age.**, s.205.

¹⁰⁶⁰ Moissejev-Rozaliyev, **age.**, s.51.

¹⁰⁶¹ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C. 5, s.130.

1 Ocak 1922 tarihinde İstanbul'da Rus Ressamlar Birliği, 30 üyesi ile kurulmuş ve Rus ressamlar tarafından İstanbul'da arka arkaya 9 sergi açılmıştır. Birlik üyesi ressamlar, 1950'li yıllara kadar İstanbul'da çeşitli faaliyetler göstermişler ve Türk sanatının gelişmesinde etkili olmuşlardır¹⁰⁶².

1922 yılının yaz başlarında Trabzon, İnebolu, Kastamonu hattından Ankara'ya gelen ve burada 3 aydan fazla bir süre kalan ünlü Sovyet resim ve illüstrasyon sanatçısı Yevgeniy Lansere, Türkiye'deki intibalarını Ankara Yazı adlı bir hatıra kitabında toplamıştır. 1925 yılında SSCB'nde basılan bu eser, 2004 yılında Türkçe'ye de çevrilmiştir. Anılarının yanına Türkiye'de gördüğü çeşitli figürlerin çizimlerini de ekleyen Lansere'nin eseri Türk-Sovyet kültürel ilişkileriyle birlikte Türk Milli Mücadele yıllarında Anadolu ve yöre insanına bir yabancıнын bakışını yansıtmaması noktasından da ayrıca değerlidir. Lansere, Türkiye'de kısa bir süre kalmasına rağmen bir sanatçı ve aydın olarak önemli gözlemler yapmış, Anadolu insanını eserine ve çizgilerine aktarmaya çalışmıştır. Ankara Yazı adlı

¹⁰⁶² Jak Deleon, **Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar**, s.35.

eserde Türk insanının (ayrıca 1922 yılı itibarıyla Türkiye’de yaşayan diğer bazı unsurların) giyim kuşamı, bazı adetleri, şehirlerin mimarileri, evler, zanaatkarlar, bayram şenlikleri, vs. resmedilmiş ve anlatılmıştır. Lansere Türkiye’de bulunduğu süre içerisinde başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, Halide Edip (Adıvar) ve Fatma Hanım Çavuş’un portrelerini de çizmiştir¹⁰⁶³.

Muhsin Ertuğrul’un 1922 yapımı “Şişli Güzeli Media Hanım” adlı filminde, Türkiye’ye göç etmiş Ruslardan Anna Mariyeviç “Media” rolünde oynamıştır. Yine aynı yıl çekilen “Boğaziçi Esrarı” adlı filmde Rus aktrisler Sarmatova ve Artinova rol almışlardır¹⁰⁶⁴.

İvan Andreevich Korvatsky adlı Rus göçmenin 1923 yılında Türkiye’de yayınladığı Ay Taçı ve 1927 yılında çıkan Haliç isimli şiir kitapları ile, yine aynı yazarın 1927’de yayınladığı Yelpazesiz adlı hikaye

¹⁰⁶³ Yevgeniy Yevgenyeviç Lansere, **Ankara Yazı**, Çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yay., İstanbul 2004.

¹⁰⁶⁴ Ergun Hiçyılmaz, **Beni Toprağıma Gömün**, Altın Kitaplar, İstanbul 1993, s.66.

kitabı, Türk-Sovyet kültürel ilişkiler kapsamında değerlendirilebilecek bir diğer çalışmadır¹⁰⁶⁵.

Türkiye’de sol denince akla gelen önemli isimlerden olan Sabiha Sertel anılarında Resimli Ay Dergisinin 1 Şubat 1924 tarihinde yayın hayatına atıldığından bahsetmektedir¹⁰⁶⁶. Resimli Ay’ın yayın hayatına atılması ile ilgili olarak kurucusu Zekeriya Sertel şunları söylemektedir: “Bizde şimdiye kadar iki şekil dergi çıkmıştır. Bunlardan birincisi, sayısı az bir okuyucuya hitabeden mecmualardır, yazılar yazarın edebi zevkine göre yazılır. Bir de ikinci sınıf mecmualar vardır ki, bunları para kazanmak ve şöhret sağlamak emeliyle kitapçılar ve amatörler çıkarırlar. Resimli Ay ne birinci ne de ikinci zümreye dahildir. Bizim hedefimiz okuyucuların, okuma ihtiyaçlarının doyurmak ve memleketimizde gerçek bir halk dergisi kurmaktır. Bizce bir makalenin değeri altındaki imzadan çok, okunmasındandır. Özellikle Resimli Ay’da yayınlanacak makaleler, hikayeler, genel olarak yazılar, yalnız dar bir

¹⁰⁶⁵ Jak Deleon, **Beyoğlu’nda Beyaz Ruslar**, s.39.

¹⁰⁶⁶ Sabiha Sertel, **Roman Gibi Anılar 1919-1950**, Ant Yayınları, İstanbul 1969, s.87.

zümrenin edebi zevkine cevap veren yazılar değil, fakat insanların hissi, fikri dimağı, bedii ihtiyaçlarını doyuran, genel nitelikte yazılar olacaktır. Bu şekil, mecmuacılık aleminde yeni bir yoldur”¹⁰⁶⁷. Zekeriya Sertel’in açıklamaları neticesinde yayın hayatına başlayan Resimli Ay bir süre sonra Türkiye’se sosyalizmin savunulduğu ve teorisyenliğinin yapıldığı en önemli dergilerden birisi olmuştur. 1930 yılına kadar yayın hayatını sürdüren dergi, özellikle 1928 yılından sonra sosyalizm konusundaki yazılarına ağırlık vermiştir¹⁰⁶⁸. Resimli Ay, Türk-Sovyet kültürel ilişkilerinde Sovyet görüşünü benimsemesi, propogandasını yapması ve özellikle de Sovyet görüşüne karşı olan Türk basını ve yazarlarına karşı muhalefeti ile önemli bir yayın olmuş, yayın hayatında kaldığı süre ve hatta sonrasında da etkisini göstermiştir.

¹⁰⁶⁷<http://ilef.ankara.edu.tr/akildefteri/yazi.php?yad=2374>
(15.07.2007).

¹⁰⁶⁸ “...Resimli Ay, ancak muayyen bir sınıfa istinaf eden siyasi teşekküllere taraftardır. Şahıslar etrafında toplanan zümrelere değil, muayyen fikirler etrafında toplanan fırkalara inanıyor. Ve memleketin ekseriyatı toprağa bağlı olan köylü ile tezgahları döndüren işçi olduğu için ancak bu iki kuvvetin birleşmesine ve işçinin rehberliğiyle siyasi teşekkül haline gelmesine taraftardır”. *Resimli Ay’ın Cephesi Nedir*, **Resimli Ay**, S.7, İstanbul 1930, s.36.

Ünlü Sovyet Politikacısı Kamenev'in¹⁰⁶⁹ eşi ve daha sonra kurulacak olan VOKS teşkilatının da başkanı olacak olan Olga Kameneva¹⁰⁷⁰, 14 Mayıs 1924 tarihinde Mustafa Kemal'in eşi Latife Hanım'a bir mektup göndererek kendisine Sovyetler Birliği'ndeki kadınların durumu ve sanat hakkında bilgiler vermiştir. Latife Hanım ile Kameneva arasında sanat ve kadınların sosyal hayattaki yerleri konusundaki mektuplaşma bir süre devam etmiştir¹⁰⁷¹.

1924 yılında İstanbul'da Babok ve Oğlu Matbaasında basılmış olan Spassibo adlı kitap da, tarih olarak Türk-Sovyet kültür ilişkileri kapsamında değerlendirilebilir. Kitapta, her ne kadar Rusya'daki Bolşevik İhtilali sonrasında bu ülkeden kaçan ve

¹⁰⁶⁹ Lev Borisoviç Kemenev, 1883 yılında Moskova'da doğmuş, yine aynı şehirde 1936 yılında ölmüştür. Stalin'in SSCB de iktidarı ele geçirmesine kadar özellikle Bolşevik Devrim ve Lenin yıllarında ülkede çok etkin olan ve bir çok önemli görevde bulunan Kamenev, daha sonra Stalin tarafından tasfiye edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. K.A. Zalesskiy, **İmperia Stalina**, s.206-208.

¹⁰⁷⁰ Olga Kameneva, doğumu 1881, ölümü Orel 1941. Troçki'nin kızkardeşi ve Kamenev'in eşi. Tiyatro ve sanat uzmanı. Sovyetler Birliği içerisinde de bu konularla ilgili çeşitli önemli görevlerde bulunmuş kişi. Ayrıntılı bilgi için bkz. K.A. Zalesskiy, **age.**, s.209.

¹⁰⁷¹ O. Kameneva, *Obedinennoye Büro İnformatsii*, **Noviy Vostok**, N.7, Moskva 1925, s.298.

Türkiye'ye sığınan Çarlık taraftarlarının İstanbul'daki yeni hayatları anlatılıyorsa da, gelenlerin Rus, yerleştikleri şehrin Türk olması göz önüne alınırsa, önce İstanbul'da daha sonra da Fransa'da yeniden basılan Spassibo bu çalışmada anılmaya değerdir¹⁰⁷².

1925 yılı Türk-Sovyet kültürel ilişkilerinde önemli bir tarihtir. Aslında 1925 yılında SSCB'de kurulan VOKS teşkilatı ile sadece Türk-Sovyet kültürel ilişkileri değil, Sovyetler Birliğinin Avrupa ve Amerika ile yürüteceği kültürel ilişkiler de düzenlenmiştir. VOKS olarak bilinen teşkilat 1925 yılı Mayıs ayında organize edilmiş ve 8 Ağustos 1925'te Sovyet Halk Komiserliğinde onaylanarak faaliyetlerine başlamıştır. Bizzat kuruluşun Başkanı O.D.Kameneva'nın yazdığına göre VOKS, Sovyetler Birliğinin toplumsal ve kültürel alanlarda dış ülkelerle gerçekleştireceği ortak faaliyetleri, bilimsel işbirliği antlaşmalarını, kültürel ilişkileri, sosyal

¹⁰⁷² Jak Deleon, **Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar (1920-1990)**, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yay., İstanbul 1990, s.11. Spassibo kitabının editörlüğünü Minty, Ratimoff ve Valery yapmış, Lawford Childs, Pierre Le Golf, Louis de Grati, L.Heck, G.Huntington, L.Knoring, J. Korvatsky, Gilberto Primi, L.Nahoum, J.D. Quirk, Regina, Harry Sandlin, Savada, Albert Stevens, A. Tchebycheff, Wsevolod de Vogt ve Boris Vedoft katkıda bulunmuşlardır.

organizasyonları vb. konuları SSCB adına yürütecektir¹⁰⁷³. VOKS'un bahsedilen faaliyetleri yürütürken kullanacağı uygulamalar ise, sanatçı değişimleri, çeşitli sergiler organize etmek, sanatsal konferans ve paneller düzenlemek ve çeşitli yayınlar yapmaktır¹⁰⁷⁴.

15 Mayıs 1925 tarihinde Türk Milli Futbol Takımı ile Sovyetler Birliği Milli Futbol takımları Ankara'da bir dostluk maçı yapmışlardır¹⁰⁷⁵. 2-1 Sovyet takımının galibiyeti ile sonuçlanan¹⁰⁷⁶ maça, Türk mülkî erkani ile Sovyet Elçilik çalışanları bir hayli ilgi göstermişlerdir¹⁰⁷⁷.

1925 Kasım ayında Tarım Bakanı Sabri Bey başkanlığında uzmanlardan oluşan bir heyet Sovyetler Birliğini ziyaret etmiş ve SSCB'nin tarımsal yapısını

¹⁰⁷³ O.D.Kameneva, *The U.S.S.R. Society for Cultural Relations With Foreign Countries*, **Pacific Affairs**, V.1, N.5, Ekim 1928, Vancouver, Canada.

¹⁰⁷⁴ A.K. Sverçevsyaka, **Sovetsko-Turetskoye Kulturniye Svyazi 1925-1981**, Znaniye, Moskva 1983, s.4.

¹⁰⁷⁵ **Cumhuriyet**, 16.05.1925.

¹⁰⁷⁶ <http://www.tff.org/Default.aspx?pageID=400> (01.09.2007).

Türkiye Cumhuriyeti 80.Yıl Kronolojisi, s. 43.

¹⁰⁷⁷ **SSSR i Turtsiya**, s.88.

incelemiştir. Heyetin memlekete dönüşünden kısa bir süre sonra ünlü zoolog Prof. Jukovski başkanlığında bir heyet Türkiye'ye gelerek, Türkiye'deki tarımsal faaliyetler ve tarım alanları konusunda çalışmalar yapmıştır¹⁰⁷⁸. Jukovski, 1926 yılında ülkesine dönmüş ve Ziraat Türkiyesi adını verdiği bir kitap yayınlamıştır. Kitap bir bakıma Anadolu'nun zirai ve ticari haritasıdır¹⁰⁷⁹.

1925 kasımındaki bir başka kültürel faaliyet ise Fuad Köprülü başkanlığındaki bir Türk bilim heyetinin Moskova Üniversitesi'nin 200. yıl kutlamalarına katılması ve burada bir takım bilimsel faaliyetler gerçekleştirmesidir¹⁰⁸⁰. İki ülke ilişkilerinin ilerlemesinde bilimsel heyetler oldukça önemli bir yer tutmakla birlikte özellikle Rusça bilen Türklerin azlığı ilişkilerin istenilen hızda ilerleyememesinde önemli bir etken olmuştur. Bu durum dönemin Moskova elçisi Zekai

¹⁰⁷⁸ SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, **Türkiye Cumhuriyeti 1917-1974**, Kızılırmak Yay., Ankara 1979, s.175.

¹⁰⁷⁹ R.Tacibayev, **age.**, s.174-175.

¹⁰⁸⁰ M.Perinçek, **age.**, s.211.

Bey'in de dikkatini çekmiş ve kendisi Sovyet basınına bu konuda bir mülakat vermiştir¹⁰⁸¹.

1925 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nın daveti ve Sovyet makamlarının onayı ile St.Petersburg Üniversitesi'nden önemli bir Türkolog olan V.V. Barthold Türkiye'ye gelmiş ve 2 yıl boyunca İstanbul Üniversitesi'nde Türkoloji alanında dersler vermiştir¹⁰⁸².

1925 yılında Sovyet Eğitim Bakanı Lunaçarskiy'in daveti ile bu ülkeye giden ve özellikle Odesa ile Moskova'da, tiyatro ve sahne sanatları üzerine incelemeler yapan İstanbul Darülbeydi Tiyatrosu sanatçılarından Muhsin Ertuğrul, burada gerçekleştirdiği temaslarından bir hayli etkilenmiştir. Ertuğrul'un SSCB'ni ziyaret ettiği dönemde maddi sebepler yüzünden zor durumda bulunan Türk tiyatrosu, Sovyet tiyatrosunun gerisindedir ve Ertuğrul bir tiyatro sanatçısı olarak bu durumdan oldukça etkilenmiştir. Bu gezi sonrasında Muhsin Ertuğrul'dan başlamak kaydı ile Türk tiyatrosunda bir Sovyet sever nesil ortaya çıkacaktır. Bu

¹⁰⁸¹ **Pravda**, 29.10.1925.

¹⁰⁸² M.Perinçek, **age.**, s.211.

kişilerin büyük çoğunluğu da Muhsin Ertuğrul'un arkadaş çevresinde bulunanlardan olacaktır¹⁰⁸³.

1926 Şubatında, Ankara Ticaret Enstitüsü Müdürü Ahmet Münir Reşit Bey ve Türk Kadınlarını temsilen Hafife Hanım'ın içinde bulunduğu Türk Ticaret ve Sanayi Heyeti, Moskova'da VOKS tarafından düzenlenen Türk-Sovyet yakınlaşma partisine katılmışlardır. Toplantıda gerek VOKS Başkanı Kameneva ve gerekse Türk Büyükelçi Zekai Bey Türk-Sovyet Kültürel ilişkileri üzerine birer konuşma yapmışlardır¹⁰⁸⁴.

1926 yılı ilk günlerinde Milli Eğitim Bakanlığı Müsteşarı Nafi Atıf (Kansu)¹⁰⁸⁵ ve Başmüfettiş Rıdvan Nafiz Bey, Sovyetler Birliği'ne eğitim alanında çeşitli araştırmalar yapmak üzere gönderilmişlerdir. Özellikle okuma yazma öğretimi ve ileri yaştaki kişilerin eğitimi ile ilgili konularda araştırmalar yapan heyet geriye pek

¹⁰⁸³ Sverçevskaya, **age.**, s.23.

¹⁰⁸⁴ R.Tacibayev, **age.**, s.176.

¹⁰⁸⁵ Nafi Atıf Kansu bazı kaynaklarda ve eski tarihli yazdığı kitaplarda Nafi Atuf Kansu olarak görülmekte ise de, bu çalışmada kendisinin görev yaptığı Milli Eğitim Bakanlığı'ndaki isim şekli kullanılmıştır.

çok yeni fikirle döner¹⁰⁸⁶. Dönüşte heyetin verdiği raporun değerlendirilmesi, Türkiye’de eğitimin bütçedeki payının arttırılması noktasında etkili olmuştur¹⁰⁸⁷. Nafi Atıf Bey’in daha sonra ki yıllarda yazdığı eserlerinde Sovyetler Birliğinde gerçekleştirdiği araştırmalarının izleri sıklıkla görülmekte ve bu eserlerde sık sık Rusya ve onun eğitim aşamalarına atıflar yapılmakta ve örnekler verilmektedir¹⁰⁸⁸.

Bu arada Sovyetler Birliği hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyen Erzurum Valisi’nin, kendisinden Türkçe yahut Azerice yazılmış kaynak talebini 5 Şubat 1926 tarihinde merkeze bildiren dönemin Sovyetlerin Erzurum Konsolusu Kolujskiy, bu vesile ile SSCB’nin tanıtılması ve propoganda yapılması gerekliliğini yazmıştır¹⁰⁸⁹.

¹⁰⁸⁶ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, C.9, s.35.**

¹⁰⁸⁷ M.Perinçek, **age.**, s.211.

¹⁰⁸⁸ Nafi Atuf Kansu, **Pedagoji Tarihi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1952. Bu eserin pek çok sayfasında Kansu, Rus eğitim sistemi ve gelişiminden örnekler vermektedir.

¹⁰⁸⁹ TSGAOR F-5283 den aktaran R.Tacibayev, **age.**, s.178. Türkiye’de çalışan Sovyet diplomatlarının konuya yaklaşımları noktasında hem örnek hem önem arz eden telgrafi burada aynen aktarıyoruz: “VOKS’a, Erzurum’daki genel konsolos yoldaş Kalujskiy SSCB’ye büyük merak besleyen Erzurum Valisi için kendisine SSCB ile ilgili Türkçe literatürlerin tedarik edilmesini

25 Şubat 1926 tarihinde Bakü’de toplanan Birinci Türkoloji Kongresine, Türkiye adına yine Fuad Köprülü ve heyeti katılmıştır. Kongre boyunca Türk ve Sovyet bilim adamları ortak faaliyetlerde bulunmuşlar ve karşılıklı işbirliğinin artırılması yönünde çalışmalar yapmışlardır¹⁰⁹⁰. Kurultay için Bakü’de bulunan Fuad Köprülü burada Azerbaycan Üniversitesi Doğu Bilimleri Fakültesi’nde Türk Edebiyatı derslerine girmiştir. Fuad Köprülü’nün derslerine girdiği dönemde Azerbaycan Üniversitesi’nde Türk Edebiyatçı İsmail Hikmet, Azerbaycan Tarihi ve Türk Edebiyatı dersleri

istemektedir. Bu işi üzerinize almayı ve yoldaş Kalujskiy’yi SSCB hakkında Türkçe veya en az Azerice literatür seliyle tedarik etmeyi rica ediyoruz. Sizin malumatınıza, Erzurum’daki konuşulan dilin Azerice’ye çok yakın olduğunu bildiriyorum. Bu fırsattan istifade ederek Türkçe SSCB’yi tanıtan en az bir özel broşür hazırlama hususu hakkında meselenin görüşülmesini sizden rica ediyoruz.Yakın Şark Daire Başkan Yardımsı Pastuhov Kefereni Polyakov”.

¹⁰⁹⁰ **RGASPI**, f.17.1.113., d.169, y.5, s.184. Kongrede alınan en önemli karar, Sovyetler Birliği topraklarında yaşayan ve Türkçe konuşan halkların Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş kararıdır. SSCB için bağlayıcılığı olmayan bir tavsiye kararı olsa da, bu girişim özellikle 1926 yılı itibarıyla oldukça önemlidir.

vermektedir. Hikmet bu derslere 1925 ve 1926 yılları boyunca devam etmiştir¹⁰⁹¹.

Sovyet Arşiv belgelerindeki 17 Mayıs 1926 tarihli telgrafa göre, Sovyet yetkili makamları Erzurum Konsolosluğunun daha önce istemiş olduğu Sovyetler Birliğini tanıtıcı 42 adet kitabı 23 Mart 1926 tarihli diplomatik posta ile Erzurum'a yollamışlardır. Kitaplara ilaveten, Moskova'daki Türk Büyükelçiliğinin onayından geçmiş 2 film de yine Erzurum'a gönderilmiştir. Telgrafta ayrıca Müslüman Ruhbanların kötülendiği ve gayet güzel çekildiği söylenen Vo İmya Boga adlı bir film de gerekli hallerde gösterilmek üzere Erzurum Konsolosluğuna tavsiye edilmektedir¹⁰⁹².

Eylül 1926 tarihinde Nirenur Hanım'ın da içerisinde bulunduğu bir Türk sanatçılar grubu, Moskova'da Sovyet Tiyatrosunu inceleme amaçlı bir geziye katılmışlardır. O dönemde bir bayan aktristin böyle bir geziye katılması Türk basınında yankı

¹⁰⁹¹ T.P. Dadaşev, Veliki Oktyabr i Ustanovlenie Sovyetsko-Turetskih Kulturnih Svyazev'den aktaran Mehmet Perinçek, **age.**, s.212.

¹⁰⁹² TSGAOR F.5283'den aktaran R.Tacibaev, **age.**, s.193.

uyandırmıştır¹⁰⁹³. Aynı şekilde Münire Eyyub Hanım'da 3 ay süre ile Moskova'da kalarak Sovyet Tiyatrosu hakkında çeşitli araştırmalar yapmıştır.

1926 yılının Nisan ayının sonları ve Mayıs ayının ilk günlerinde Sovyet Kemancı Blinder Ankara ve İstanbul'da çeşitli konserler vermiştir. Blinder'in konserleri her iki şehirde de önemli ilgi uyandırmış ve büyük katılım sağlanmıştır¹⁰⁹⁴.

26 Nisan 1926 tarihinde komedi ve tıbbi nitelik taşıyan Sovyet filmi Aborı, Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliğinde gösterime konulmuştur¹⁰⁹⁵. Bu babda 28 Temmuz 1926 tarihinde alınan bir Bakanlar Kurulu kararı ile, propoganda mahiyeti taşımayan Sovyet filmlerinin Türkiye'ye girmesi ve karşılıklı film alış verişi yapılması serbest bırakılmıştır¹⁰⁹⁶.

¹⁰⁹³ **Cumhuriyet**, 21.11.1926.

¹⁰⁹⁴ **İzvestiya**, 03.05.1926.

¹⁰⁹⁵ TSGAOR F.5283'den aktaran Raşid Tacibayev, **Kızıl Meydan'dan Taksim'e**, s.189.

¹⁰⁹⁶ **BCA**, f.030.18.01., y.020.48.08.

18 Eylül 1927 tarihli ve Dışişleri Bakanlığında Başbakanlığa yollanmış olan bir belgede, Sovyet Basınında yapılan tarama sonrasında Türkiye’de açılması düşünülen Türkoloji Enstitüsü hakkındaki haber, ilgili birimlere ulaştırılmıştır. Habere göre, Türkiye’de açılacak Enstitü İstanbul ve Ankara’da olmak üzere 2 kısımdan oluşacak ve üyeleri Sovyet Bilim Adamları arasından seçilecektir. Çeşitli tarihi eserler, değerli bir kütüphane ve bazı nadir eserler de bu enstitünün bünyesine dahil edilecektir. Türkoloji Enstitüsü olarak kurulacak olmasına rağmen adı geçen oluşumda Türkiye’nin zirai ve fennî konularına dair çalışmalar da yürütülecektir¹⁰⁹⁷.

1927 ekiminde Sovyet ihtilalinin 10.yıl kutlamaları çerçevesinde Ankara ve İstanbul’da açılacak sergilere katılmak ve çeşitli temaslar yapmak üzere VOKS Başkanı Olga Kameneva Türkiye’ye resmî ziyarette bulunmuştur. Ziyareti sırasında İsmet İnönü, Tevfik Rüştü Aras gibi önemli siyasilerle de bir araya gelen Kameneva, çeşitli bilim adamları ve gazetecilerle de Türk-Sovyet kültürel ilişkileri konusunda görüş

¹⁰⁹⁷ BCA, f.030.10., y.244.673.29.

alışverişinde bulunmuştur. Kameneva'nın Türkiye'de bulunduğu dönemde İstanbul ve Ankara'da açılan Ekim'e 10 Yıl Sergisi, 10 yılda Sovyet Devriminin aldığı yolu fotoğraflarla meraklılarına göstermeye çalışmıştır¹⁰⁹⁸.

1928 yılında Taksim'de dikilen Cumhuriyet Anıtı'na 1923 yılında görev süresi dolarak ayrılan Sovyet Büyükelçisi Aralov'un heykeli konmuştur. Aralov, gerek Kurtuluş Savaşı yıllarında Türkiye'de görev yapması ve gerekse de Atatürk ile kurduğu iyi ilişkiler ve elçilik döneminde Sovyet yardımlarını Türkiye'ye ulaştırmış olması ve Türk-Sovyet dostluğunun bir göstergesi olarak bu anıtta kendisine yer bulmuştur¹⁰⁹⁹.

1928 yılında Darülbedai adlı tiyatro dergisini çıkarmaya başlayan Muhsin Ertuğrul, dergisinde zaman zaman Sovyet tiyatrosunu ve sanatını tanıtan yazılar

¹⁰⁹⁸ Sverçevskaya, **age.**, s.18-20.

¹⁰⁹⁹ Başak Bugay, *Taksim'de Anıtlaşan Türk-Sovyet Dostluğu*, **Aydınlık**, S.679, İstanbul, Temmuz 2000, s.8.

yayınlamıştır¹¹⁰⁰. Türk-Sovyet kültür ilişkilerinde önemli noktalardan birisi olan Darülbedai Dergisi, zaman zaman Ertuğrul'un komünistlik propogandası yaptığı gerekçesiyle itham edilmesine neden olmuştur. Tiyatro'dan söz açmışken Muhsin Ertuğrul'un 1927 yılında SSCB'den dönmesinden sonra yeniden canlanan Darülbedai Tiyatrosu İstanbul'da: Müthiş İvan, Karanlığın Gücü, Kör, Kuyuda, Kirazlı Bahçe, Ayı gibi Rus piyeslerini sahnelemiştir¹¹⁰¹. 1928 yılında Darülbedai'nin Anadolu turnesine çıkması¹¹⁰², Sovyet Kültürünün Anadolu'da da tanınma imkanı bulacağından SSCB'de sevinçle karşılanmıştır¹¹⁰³.

13 Aralık 1928 tarihinde Sovyet Elçisi Surits'in Merkeze göndermiş olduğu telgraf incelendiğinde, Türkiye'ye bir grup Ukraynalı bilim adamının geldiği ve bilim heyetinin Türkiye'deki meslektaşları ile çeşitli

¹¹⁰⁰ Muhsin Ertuğrul, *Moskova Notları*, **Darülbedai**, N.49,1.10.1934, s.5-6, Muhsin Ertuğrul, *Moskova Notları*, **Darülbedai**, N.50, s.3, ve diğer makaleler.

¹¹⁰¹ Tacibayev, **age.**, s.183.

¹¹⁰² **Cumhuriyet**, 14.08.1928.

¹¹⁰³ Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler 1910-1960**, Ayyıldız Yay., Ankara 1967, s.495.

temaslar gerçekleştirdikleri ve bazı kurumlarda birkaç derse girdikleri anlaşılmaktadır¹¹⁰⁴.

Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu 24 Nisan 1929 tarihinde aldığı karar ile, Moskova'da yapılacak olan Şark Devletleri Sıhî, Baytarî, Ziraî Konferansına bir heyetle katılma kararı almıştır. Yapılması daha önceki dönemlerde planlanan fakat Afganistan ve İran'ın katılımcı göndermemesi üzerine ertelenen konferans, bu kez Sovyetler Birliği'nin daveti üzerine gerçekleştirilecektir¹¹⁰⁵.

Türk-Sovyet Kültürel ilişkilerinde bir başka faaliyet de, 28 Eylül 1929, 2 Kasım 1929 ve 14 Aralık 1929 tarihinde Moskova'da Sovyet sanatkarların, Türk Halk Müziği ve Sovyetlerdeki Türkçe konuşan halkların müziklerinden örnekler seslendirdikleri konserler vermeleridir¹¹⁰⁶.

¹¹⁰⁴ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.11, s.610.

¹¹⁰⁵ **BCA**, f.030.18.01., y.02.3.24.4.

¹¹⁰⁶ Sverçevskaya, **age.**, s.26.

1929 yılında Türk-Sovyet Kültürel ilişkileri konusunda ortaya çıkan en önemli gelişmelerden birisi de, 1927 yılında bizzat Stalin'in emri ile Rusça'ya çevirilmeye başlanan Mustafa Kemal'in Nutuk'unun Moskova'da yayınlanmasıdır. Mehmet Perinçek'in araştırmaları, Nutuk'un ilk yayınlandığı yabancı ülke olarak SSCB'ni göstermektedir¹¹⁰⁷.

1930 yılında Sağlık Bakanı Mahzar Bey başkanlığında bir tarım-veteriner heyeti Moskova'ya resmî ziyarette bulunmuş ve özellikle köy ekonomisi konularında Türk-Sovyet ilişkilerindeki alternatifleri araştırmıştır¹¹⁰⁸.

1930 yılında Sovyetler Birliği'ni ziyaret eden bir diğer heyet de, haziran-temmuz aylarında bu ülkede bulunan Türk Eğitim heyetidir. Heyetin amacı Latin alfabesine geçiş uygulamaları konularında araştırmalar yapmaktır¹¹⁰⁹. Heyet, Genel Eğitim Fuarının

¹¹⁰⁷ M.Perinçek, *age.*, s.182-183.

¹¹⁰⁸ Dimitir Vandov, **Atatürk Döneminde Sovyet-Türk İlişkileri**, Infograph, Frankfurt a. Main 1982, s.175.

¹¹⁰⁹ Mehmet Saray, **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, Nesil Yay., İstanbul 1993, s.82.

düzenlendiği Leningrad ve Kharkov şehirlerine de bir gezi düzenlemiş ve burada ilgili konu hakkında temaslarda bulunmuştur¹¹¹⁰.

1 Aralık 1930 yılında Mersin’de çıkan Toros adlı dergide, Sovyetlerle yapılan ticaret ve Rus İthalat Komitesi Başkanı Aleksiev’le yapılan röportaj yayınlanmıştır¹¹¹¹. Bu yayın, Türk-Sovyet kültürel ilişkilerinin sadece Ankara, İstanbul, Moskova ve Leningrad/St.Petersburg’da değil, Anadolu’nun nispeten küçük kentlerinde de canlı bir şekilde yaşandığının kanıtı olmasından dolayı bir hayli önemlidir.

1930 yılında Tevfik Rüştü Bey’in heyetiyle birlikte Sovyetler Birliğine resmi geziye katılan dönemin Hakimiyet-i Milliye Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Falih Rıfkı (Atay) Bey’de gezi sonrası SSCB ile ilgili izlenimlerini Yeni Rusya adlı kitapta toplamış ve bu kitap 1931 yılında Ankara’da basılmıştır. Bir dönem okullarda da kütüphaneleri süsleyen bu kitap Türk-Sovyet

¹¹¹⁰ **SSSR i Turtsiya**, s.114.

¹¹¹¹ Tacibayev, **age.**, s.234.

kültürel ilişkilerine önemli katkılarda bulunmuştur¹¹¹². Falih Rıfkı'nın Yeni Rusya adlı eseri, Sovyetler Birliğinde de olumlu karşılanmış, yazarın SSCB'nde sosyalizmin imarının şaşalı levhalarını Türk okuyucusuna gösterdiği vurgulanmıştır. Sovyetlere göre Falih Rıfkı, kitabında kapitalizmin iflas ettiğini ve Türkiye'nin Sovyetler Birliğinden uygun olan şeyleri alarak, yeni faaliyet metodları aramasının lüzumundan bahsetmektedir¹¹¹³.

1931 ilkbaharında İstanbul, Sovyet Milli Eğitim Bakanı Lunaçarskiy'ı ağırlamıştır. Avrupa'ya gitmek için Moskova'da ayrılan Sovyet Bakan yol üzerinde Türkiye'ye de uğramış ve Türk Dil Kurumu'nu ziyaret ederek yetkililerle görüşmüştür¹¹¹⁴.

8 Kasım 1931 tarihinde Rus göçmeni olan Lydia Krassa Arzumanova'nın¹¹¹⁵ İstanbul'daki özel bale

¹¹¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Falih Rıfkı Atay, **Yeni Rusya**, Ankara 1931.

¹¹¹³ **BCA**, f.030.10., y.248.677.12.

¹¹¹⁴ Tacibayev, **age.**, s.199.

¹¹¹⁵ Lydia Krassa Arzumanova 1897 yılında doğmuş, St.Petersburg bale okulunda eğitim görmüş ve 1921 yılında Türkiye'ye göç etmiştir. Türkiye'ye geldikten sonra bale eğitimi konusunda

okulunun öğrencileri Casa d'İtalia Salonunda ilk gösterisini yaparak, Türk bale tarihinde bir mihenk taşı olmuşlardır. Bu gösteriyi 1 Nisan 1933 tarihinde Union Française'deki temsil izlemiştir¹¹¹⁶.

1932 yılı başlarında Türk basın tarihinde ve dolaylı olarak Türk-Sovyet ilişkilerinde de etkili olan bir başka süreli yayın olan Kadro dergisi çıkmaya başlamıştır. Kadro dergisinin kurucuları Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Mehmet Şevki Yazman, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge ve İsmail Hüsrev Tökin'di¹¹¹⁷. Yakup Kadri dışında kalan kurucuları eski komünistler olan dergi, yayın hayatı boyunca sosyal sınıfların olmadığı Türkiye modeli olarak adlandırabileceğimiz sol bir devletçilik çizgisi izlemiş, 1935 yılında da 36. sayısını müteakiben yayın hayatından çekilmiştir. George Harris'e göre, Türkiye'de ilk beş yıllık planın oluşmasında Kadro dergisi etkili

çalışmalara başlayan Arzumanova, kendi Bale okulunu açmıştır. 1929 yılında Atatürk tarafından Ankar'ya çağırılan Arzumanova'nın Türkiye'de Bale dersleri konusunda görüşü alınmıştır.

¹¹¹⁶ Jak Deleon, **Cumhuriyet Dönemi Türk Balesi**, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 1990, s.66.

¹¹¹⁷ [http://tr.wikipedia.org/wiki/Kadro_\(dergi\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Kadro_(dergi)).

olmuştur¹¹¹⁸. Kadro dergisinin Türk-Sovyet ilişkilerindeki etkilerinden birisini Nurşen Mazıcı, Kadro hareketinin devlet tarafından desteklenmesi, Sovyetlere Türk hükümetinin devletçi bir siyaset güttüğünü gösteren bir mesajdır şeklinde yorumlamaktadır ki¹¹¹⁹ bu da göstermektedir ki, Türkiye o dönemde basın aracılığıyla da olsa yürüttüğü devletçilik siyasetini gerek iç ve gerekse dış dinamiklere göstermek istemektedir ve bu dış dinamiklerin başında da Sovyetler Birliği gelmektedir.

Sovyet basınında zaman zaman Kadro dergisini ve Yakup Kadri'yi öven yazılar yayınlanmış ve bu dergi etrafında birleşen aydın insanların emperyalizme karşı mücadelesinden bahsedilmiştir¹¹²⁰.

1932 yılında İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyetinin gerçekleştirmiş olduğu Sovyetler Birliği gezisi, bilindiği üzere Türk-Sovyet ilişkileri tarihinde oldukça önemli bir yer kaplamaktadır. İkili ilişkilerin pek çok

¹¹¹⁸ S.George Harris, **Türkiye'de Komünizm Kaynakları**, Çev. Enis Yedek, Boğaziçi Yay., İstanbul 1975, s.214.

¹¹¹⁹ Nurşen Mazıcı, **Celal Bayar'ın Başbakanlık Dönemi 1937-1939**, Der Yay., İstanbul 1997, s.18.

¹¹²⁰ **İzvestiya**, 28.04.1932.

noktasında yeri olan bu gezide taraflar karşılıklı olarak kültürel ilişkilerin geliştirilmesi, bilimde de çeşitli işbirliği çabalarının içine girilmesi konularında anlaşmışlardır¹¹²¹.

1932 yılı ağustos ayı başlarında Atatürk ile Yalova'da bir araya gelen Sovyet Elçisi Surits, burada hem Atatürk, hem de İsmet İnönü ile çeşitli görüşmeler yapma fırsatı bulmuştur. Görüşmelerde Türk-Sovyet kültürel ilişkileri konularına da değinilmiş ve 9 Ağustos 1932 tarihinde merkeze çektiği telgraf ile Surits, Yalova konuşmalarını aktarmıştır. Buna göre Atatürk, Sovyet elçisine Türk Tarih Kurumu ve çalışmaları hakkında bilgiler verdikten sonra, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında bilimsel bir işbirliği kurmak istediğini söylemiş ve bu işbirliğinin planlanması ve yürütülmesi noktasında çalışacak konu ile ilgili 2 Sovyet uzmanın gönderilmesini Surits nezdinde Sovyet Hükümetinden rica etmiştir. Atatürk özellikle Türkoloji alanında işbirliği yapılmasını ve Sovyetler Birliğinin Türkoloji alanındaki

¹¹²¹ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.15, s.310.

deneyimlerinden faydalanmak istediklerini söylemiştir¹¹²².

2 Nisan 1933 tarihinde Ankara'da Sovyet bilim adamları Prof. Marr ve Prof. Samoyloviç, Atatürk'ün başkanlık ettiği ve Dil-Tarih Komisyonu üyelerinin de hazır bulunduğu bir toplantıya katılmışlar ve iki ülke arasında bilim alanında yapılması planlanan işbirliği üzerine görüş alışverişinde bulunmuşlardır. Atatürk bu görüşmede, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bilimsel ilişkilerin acilen ve ehemmiyetle geliştirilmesi, Türk alfabelerinin birleştirilmesi ve Türk Bilimler Akademisinin kurulması gerektiğini Sovyet bilim adamlarına söylemiştir¹¹²³. Prof. Marr ve Prof. Samoyloviç, Ankara'da buldukları sırada çeşitli mekanlarda konferanslar vermişlerdir¹¹²⁴. Prof. Marr ayrıca dilbilimi konularında çeşitli dersler vermiş ve Türkiye'de geçirdiği günlerle ilgili olarak ertesi yıl bir kitap yayınlamıştır¹¹²⁵.

¹¹²² **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.15, s.456.

¹¹²³ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.16, s.215.

¹¹²⁴ D.Vandov, **age.**, s.183.

¹¹²⁵ Prof. Marr'ın kitabı, O Lingvistiçeskoy Poyezdke v Vostoçnoy Srednemore adını taşımaktadır.

15 Mayıs 1933 tarihi, ünlü Rus / Sovyet edebiyat ve fikir adamı Maxim Gorki'nin İtalya üzerinden Türkiye'ye geldiği tarihtir. Deniz yolu ile İstanbul'a gelen Gorki, Süleymaniye cami ve bazı müzeleri gezmiş ve onun bu ziyareti iki ülke basınında da oldukça olumlu karşılanmıştır¹¹²⁶.

Temmuz 1933 tarihinde Sovyetler Birliği'ne resmî bir gezi düzenleyen Türk Spor Heyeti'nin başında Cevdet Kerim Bey vardır. Spor, beden eğitimi ve alt yapı konularında incelemeler yapan heyet, Sovyet Beden Eğitimi Akademilerinde Türk öğrenciler için çeşitli burs imkanları elde ederek Türkiye'ye dönmüştür¹¹²⁷.

Türk sporcularının Sovyetler Birliği seyahati ile ilgili dönemin Türkiye'nin Moskova Büyükelçilik Maslahatgüzarının raporu 10 Ağustos 1933 tarihini taşımaktadır. Maslahatgüzar, bu gezinin Türk-Sovyet dostluğunda yeni bir sayfa açtığını belirttiği raporunda,

¹¹²⁶ **Türkiye Cumhuriyetinin 80.Yıl Kronolojisi**, s.74. Gezinin Türk ve Sovyet basınındaki yansımaları için bkz. 16 Mayıs 1933 tarihli Türk ve Sovyet basını.

¹¹²⁷ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.17, s.872.

Sovyet vatandaşlarının ve mülki erkanın Türk sporcularına büyük ilgi gösterdiğini belirtmektedir. Maslahatgüzara göre, spor heyetinin ziyareti SSCB’nde Cumhuriyet Türkiye’sinin itibar ve şerefini arttırmıştır. Maslahatgüzarın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla 10 Ağustos 1933 tarihine kadar ikisi Moskova’da olmak üzere Türk Milli Futbol takımı ile Sovyet Milli Futbol takımı üç kez karşılaşmıştır ve bu maçlarda Türkiye iki kez rakibine üstünlük sağlamış, bir kez de taraflar berabere kalmıştır¹¹²⁸. Sovyet sanat ve siyaset camiası ile yoğun bir izleyici kitlesinin bu futbol müsabakalarına ilgi gösterdiği raporda yazmaktadır. Ayrıca Türk atletleri ve güreşçileri de gösterdikleri performans ile Sovyetler Birliğinde kendilerinden övgüyle söz ettirmiş ve ilgi ile takip edilmişlerdir¹¹²⁹.

29 Ekim 1933 tarihinde Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunun 10. yılı dolayısıyla Moskova Doğu Kültürü

¹¹²⁸ Türkiye Futbol Federasyonunun Resmi İnternet sitesinde geçmişe dönük milli maçların arşivi bulunmakla ve bu arşivde özel maçlar da belirtilmekle beraber, Moskova Maslahatgüzarının raporunda bahsettiği 3 maç TFF’nun arşivinde mevcut bulunmamaktadır. Buradan çıkardığımız sonuç, adı geçen maçların resmi bir hüviyet taşımayan karşılaşmalar olduğu şeklindedir.

¹¹²⁹ **BCA**, f.030.10., y. 248.678.24.

Merkezinde, Türk Kurtuluş Savaşı resim sergisi açılmıştır¹¹³⁰.

26 Ekim 1933 tarihinde Mareşal Voroşilov Başkanlığında Türkiye'ye gelen geniş Sovyet heyeti, pek çok konunun yanında kültürel ilişkiler alanında da çeşitli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Daha önceden bahsettiğimiz Prof. Jukovskiy'in Ziraat Türkiye'si adlı kitabı ve ünlü ressam Vereçagin'in bir tablosu bu gezide Sovyet heyetince Türkiye'ye hediye edilmiştir¹¹³¹. Aynı şekilde Voroşilov tarafından üzerinde gezi tarihi ve mareşalin imzası olan bir kılıç ta Atatürk'e hediye edilmiştir. Adı geçen kılıç bugün Anıtkabir Milli Mücadele Kulesi içerisindeki müzede sergilenmekte ve Voroşilov'un imzası ile hediye tarihi rahatlıkla okunabilmektedir. Yine aynı heyet tarafından, Sovyet uzmanlarca hazırlanmış Altay Türklerini anlatan bir dizi belgesel dökümanı Türkiye'ye hediye edilmiştir¹¹³².

¹¹³⁰ Sverçevskaya, **age.**, s.55.

¹¹³¹ Sverçevskaya, **age.**, s.30.

¹¹³² **Dokumentı Vneşney Politiki SSSR**, C.17, s.776.

Voroşilov heyetinin Türkiye'deki çalışmaları Moskova'da ilgili uzmanlar tarafından değerlendirildikten sonra, Türk-Sovyet kültürel ilişkilerinde izlenmesi gereken yol haritası çıkarılmış ve takip etmesi için Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Surits'e 4 Aralık 1933 tarihinde telgrafla bildirilmiştir¹¹³³.

¹¹³³ Telgrafla göre Türk-Sovyet kültürel ilişkilerinde yakın gelecekte yapılması planlanan işler şöyledir:

“1-Merkezleri Moskova ve Ankara'da olan Kültür ve Teknik Sovyet-Türk cemiyetinin teşekkül edilmesi, cemiyetin görevi yayınlanmış eserlerin değiş tokuşu, Sovyet ilim adamlarının Türkiye'ye, Türk ilim adamlarının SSCB'ne gönderilmesini, ilmi araştırmaların yayınlanmasını ve buna benzer şeyleri sağlamak.

2-Türk ilim adamlarını Sovyet yazarlarının Yaz 1934'te yapılacak Umum İttifak Kongresine davet etmek.

3-Türkiye hakkında Rusça kitapların yayınlanması (tarih, siyaset, ekonomi, coğrafya) ve SSCB hakkında Türkçe kitapların yayınlanması.

4-En iyi Türk edebi literatüründen birkaçının Rusça olarak yayınlanması ve Rus edebi eserler dergisinin Türk dilinde yayınlanması.

5-Türkiye tiyatro ve müzik alanındaki ünlülerinin SSCB'ye gezisini tertiplemek.

6-Sovyet İlim Enstitüleriyle Türk Enstitüleri arasında daimi bağlantıyı sağlamak, özellikle Umum İttifak Zirai İlimler Akademisi ile Türk Yüksek Zirai Enstitüsü arasında sürekli ilişkiyi tesis etmek.

7-Akademist N.İ. Vavilov ile Profesör P.M. Jukovskiy'nin İlkbahar 1934'te Türkiye'ye seferini düzenlemek.

8-Türk basını için TASS'ın özel bültenini Türkçe olarak hazırlamak.

9-Türkiye hakkında sinema çekim işlerini hızlandırmak, ayrıca Türkiye'ye Sovyet filmlerinin temin edilmesini sağlamak.

10-Ankara ve İstanbul'da Sovyet Haftalığı'nı tertiplemek, bunun için Türkiye'ye Sovyet ilim adamlarını, tarihçileri dahil, göndermek,

28 Aralık 1933 tarihinde ise Ankara'daki Sovyet Elçisi Surits, merkeze gönderdiği telgraf ile Türk-Sovyet Kültürel ilişkilerinin geliştirilmesi noktasında kendi görüşlerini Sovyet yetkililerine aktarmıştır¹¹³⁴. Surits merkeze bu telgrafı çekmeden kısa bir süre önce de, Leningrad Etnografya ve Antropoloji Enstitüsü, arşivlerinde bulunan 246 parça Türkiye ve Türk tarihi ile ilgili tarihi eseri, Ankara Etnografya Müzesine hediye etmiştir¹¹³⁵.

Türk-Sovyet Kültür ilişkilerinde bir başka adım da, 19 Şubat 1934 tarihinde Türk Bestekarları Ulvi Cemal, Cemal Reşit ve Ekrem Zeki Beylerin Moskova'da Devlet Konservatuarı salonunda verdikleri Türk Müziği konseridir. Yapılan anlaşma gereği bu

ayrıca Sovyet tiyatro ve müzik alanlarındaki ünlülerin de gönderilmesini sağlamak". Raşit Tacibayev, *age.*, s.198-199. Telgrafın Rusçası için bkz. **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.16, s.716-717.

¹¹³⁴ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.17, s.873. Surits'e göre Sovyet bilim adamları Türkiye'de düzenli olarak konferans vermeli, en üst düzeydeki Sovyet sanatçıları sık sık Türkiye'yi ziyaret etmelidir. Yine Sovyet Elçisine göre Türk aydınlarının SSCB'ni sık sık ziyaret etmesi sağlanmalıdır.

¹¹³⁵ M.Perinçek, *age.*, s.212.

konser Türkiye’de de canlı olarak radyodan yayınlanmıştır¹¹³⁶.

11 Nisan 1934 tarihinde Sovyetler Birliği’ne eğitim amacıyla gönderilecek olan Makine Mühendisi Bülent Bedi ve Güher Zühdü, Mensucat Mühendisi Osman Ertem, Kimyager Mühendis Mehmet ve Selahaddin Beylere devlet tarafından seyahatlerinin kolaylaşması amacı ile siyasî pasaport verilmiştir. Bu kişiler Sovyetler Birliğinde, yurda döndüklerinde Kayseri Mensucat Fabrikasında Şube Amiri olmak üzere alanlarında eğitim göreceklendir¹¹³⁷.

14 Nisan 1934 tarihinde Sovyetler Birliğinin Ankara Büyükelçisi Surits, merkeze gönderdiği telgraf ile, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bakanı Muhlis (Erkmen) Bey ile görüştüğünü, kendisi ile bazı ziraat uzmanlarının SSCB’ne eğitim için gönderilmesi kararını aldıklarını bildirmiştir¹¹³⁸.

¹¹³⁶ Sverçevskaya, **age.**, s.41.

¹¹³⁷ **BCA**, f.030.18.01.02, y.44.21.8.

¹¹³⁸ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.17, s.789.

1934 Nisanında yaşanan bir diğerk gelişme de, Ankara Konservatuarı Müdürü Zeki Bey ile keman sanatçısı Ekrem Zeki Bey'in Moskova'ya gitmeleri ve burada 3 konser vermeleridir. Gerek konserlere ve gerekse sanatçılar onuruna verilen davete, Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliğı çalışanları ile Sovyet Dışışleri mensupları büyük ilgi göstermişlerdir. Sovyet sanat camiası ise Türk sanatkarlarla birlikte olmaktan büyük zevk duymuştur. Konserlerin dışında kalan zamanlarda Türk sanatçılar, Moskova'da çeşitli mekanları ziyaret etmişler ve meslekleri ile alakalı temaslarda bulunmuşlardır¹¹³⁹.

21 Nisan 1934 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu kararı ile, ilgili tarafın başvurusu ve İktisat Bakanlığının onayı neticesinde, Sovyetler Birliğinin İstanbul Ticaret Temsilciliğinde 6 ay önce açılmış bulunan numunelik eşya sergisi, süresi 6 ay daha uzatılarak 1 yıllık bir sergi haline dönüştürülmüştür¹¹⁴⁰.

¹¹³⁹ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.17, s.246.

¹¹⁴⁰ **BCA**, f.030.18.01., y. 02.42.9.4.

Türk-Sovyet kültür ilişkilerinde bir başka gelişme de, hikayesi eylül 1933 te başlayıp, nisan 1934 te biten ortak film projesidir. N.Zahri adlı Sovyet senarist, 1933 eylülünde Türkiye'ye gelmiş ve taslağını hazırlamış olduğu Atatürk ile alakalı senaryoyu film yapmak amacıyla Anadolu'da çeşitli araştırmalar gerçekleştirmiştir. Zahri'nin çalışmaları süresince kendisine Yakup Kadri ve Aka Gündüz eşlik etmiştir. Senaryo çalışmaları sona erdikten sonra, Sovyet Soyuzkino Firması filmi ortak çekmek için Türk Hükümetine başvurmuş ve Türk tarafı bu konuyu takip etmek amacıyla da bir komisyon kurmuştur. Çekim aşamasına gelen proje daha sonra Türk tarafının isteği ile sona erdirilmiştir. Buna rağmen ortak film projesinden vazgeçmeyen Türkiye ve SSCB, çalışmalarına devam etmişlerdir. Bunun sonucu olarak da, Rejisörlüğünü Lev Oskaroviç Arnistam ve Sergei Yutkevich'in yaptığı "Ankara Türkiye'nin Kalbi" filmi çekilmiştir. Türkiye Cumhuriyetinin 10.yıl kutlamaları, Atatürk'ün konuşmaları, Ankara'nın genel yapısı vs. gösterilen film 1934 nisanında Türkiye'ye teslim edilmiştir. Filmin teslim töreni bizzat Atatürk'ün huzurunda gerçekleştirilmiştir. Film Türkiye haricinde Sovyetler

Birliğinde de çeşitli şehirlerde (Moskova, Leningrad, Kharkov, Gorki) gösterime koyulmuştur¹¹⁴¹.

18 Ağustos 1934 tarihinde İstanbul'da gerçekleşen II. Türk Dili Kurultayında da yine Sovyet Türkologları ile Türk bilim adamları arasında işbirliği yapılması fikri ağırlık kazanmış ve bu çerçevede gerçekleştirilmesi düşünülen projeler masaya yatırılmıştır. Kurultaya katılan Sovyet Bilim Adamları Samoyloviç ve Meşşaninov birer bildiri sunarak Türk dil problemleri üzerine görüşlerini dile getirmişlerdir¹¹⁴².

1-10 Eylül 1934 tarihinde Moskova'da gerçekleşen Uluslararası Tiyatro Festivali'ne Türkiye'den Muhsin Ertuğrul davet edilmiş ve kendisi Moskova'da gerçekleştirilen programa dahil olmuştur¹¹⁴³. Muhsin Ertuğrul festival süresince Moskova'da geçirdiği günlerde, ünlü çocuk tiyatrocusu Natalia Sats'la tanışmış ve onunla çocuk tiyatrosu üzerine fikir alışverişinde

¹¹⁴¹ Sverçevskaya, *age.*, s.34-38.

Ankara Türkiye'nin Kalbi adlı filmin Sovyet Arşivlerindeki vesikası için bkz. **RGASPI** f.74.1.1. d.112.y.31.

¹¹⁴² **Dokumentı Vneşney Politiki SSSR**, C.17, s.775.

¹¹⁴³ Tacibayev, *age.*, s.203.

bulunmuştur. Ertuğrul Türkiye'ye döndükten sonra çocuk tiyatrosu konusundaki faaliyetlerini arttırmış ve Natalia Sats'ın “Zenci Çocuğu ve Maymun” adlı çocuk oyununu sahneye koymuştur¹¹⁴⁴.

1934 sonbaharında gerçekleşen bir başka Türk-Sovyet kültürel ilişkisi de, Esfir Şub adlı Sovyet yönetmenin Türkiye ziyaretidir. Özellikle ideolojik yapımlara yönelmiş olan Şub, ekibiyle birlikte Atatürk'ün davetlisi olarak Ankara'ya gelmiş ve çeşitli temaslarda bulunmuştur¹¹⁴⁵. Şub'un Ankara ziyaretinde düzenlenen etkinlik kavramında çeşitli Sovyet filmleri Atatürk ve mülkî erkan önünde gösterime sunulmuş ve bir Sovyet film gecesi düzenlenmiştir¹¹⁴⁶. Yine Şub ve ekibinin katkılarıyla Türkiye'de ilk laboratuvarlı film merkezi, seslendirme ve montaj tamirhanesi kurulmuştur. Aynı dönemde SSCB'nin davetlisi olarak bu ülkeye

¹¹⁴⁴ Sverçevskaya, **age.**, s.50.

¹¹⁴⁵ Tacibayev, **age.**, s.211.

¹¹⁴⁶ Sverçevskaya, **age.**, s.38. Etkinlik kapsamında Ankara'da kısa pasajlar şeklinde gösterilen Sovyet filmleri: Komsomol-şef Elektrofikatsii, Zlotai Gori, Okrayna ve Vstreçny'dır.

giden Abidin Dino, burada Madenciler adlı bir filmin dekor çalışmalarına da katkıda bulunmuştur¹¹⁴⁷.

Milli Eğitim Bakanı Hikmet Bey, 6 Kasım 1934 tarihinde Sovyet Elçisi Surits'e, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, sinema alanında eğitim görmek amacıyla bazı öğrencileri SSCB'ne göndermeyi düşündüğünü söyleyerek bu konu ile ilgili Sovyet şartlarını elçiden öğrenmek istemiştir¹¹⁴⁸. Görüldüğü üzere Türkiye 1934 yılı sonlarında gelişmekte olan sinema endüstrisi alanında da öncelikle komşusu Sovyetler Birliği'ne başvurmuştur.

5 Aralık 1934 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesinde, Gümrük Vergisi işlemlerinin düzenlenmesini içeren bir kararda, Sovyetler Birliği'nin Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'ne sesli sinema film makinesi hediye ettiği belirtilmektedir. Bu hadise de, Türk-Sovyet kültürel ilişkileri kapsamında başka bir gelişme olarak tarihteki yerini almıştır¹¹⁴⁹.

¹¹⁴⁷ Tacibayev, **age.**, s.212.

¹¹⁴⁸ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.17, s.117.

¹¹⁴⁹ **BCA**, f.030.18.01.02., y.50.83.8

15 Aralık 1934 tarihinde Ankara'da açılışını bizzat Başbakan İsmet İnönü'nün yaptığı Sovyet ressam ve heykeltıraşlarının eserlerini kapsayan bir karma sergi açılmıştır. Toplam 76 Sovyet sanatçının katıldığı sergide pek çok eser sanatseverlerin beğenisine sunulmuştur. Aynı sergi 15 Ocak 1935 tarihinde İstanbul Güzel Sanatlar Akademisine taşınmış ve orada da sanatseverlerin yoğun ilgisini görmüştür¹¹⁵⁰.

Mustafa Kemal Paşa ile 14 Mart 1935 görüşen Sovyet Elçisi Karahan, merkeze Mustafa Kemal'in Türk Müziğini geliştirmek amacı ile Sovyetler Birliğinden 2 müzisyenin ülkesine gelmesini ve bu gelişimde yardımcı olmasını istediğini bildirmiştir¹¹⁵¹.

30 Nisan 1935 tarihinde daha önce Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye (Ankara'ya), orkestra şefi olarak gönderilmesi düşünülen Prof. Danyel'in ailevi ve şahsi sebeplerden dolayı bu görevi üstlenemeyeceği, yerine başka bir adayın araştırıldığı Türkiye'nin

¹¹⁵⁰ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.17, s.670.

¹¹⁵¹ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.18, s.177.

Moskova Büyükelçiliği aracılığıyla Türk makamlarına bildirilmiştir¹¹⁵².

Nisan 1935 te başlayıp mayıs 1935 te sona eren Sovyet Sanatçılarının 37 günlük Türkiye turnesine Bestekar Şostakoviç, Opera Sanatçıları Barsova, Maksakova, Pirogov, Nartsov, Balet Messerer ve Duginskaya, Piyanist Oborn, Kemancı Oistrah, Orkestra Şefi Şteinberg, Maestro Saharov katılmışlardır. Ankara'da 15, İstanbul'da 5, İzmir'de 3 olmak üzere toplam 23 konser veren Sovyet sanatçılara halkın değişik kesimlerinden pek çok izleyici eşlik etmiştir¹¹⁵³.

Arkanoff, Makaskova, Barsova, Daniskaya, Makaroff, Nostroff, Yadanin Cheslakolovich, Oberine, Oystraki, Pirogoff, Messerer ve Ştaynberg adlı sanatçılardan oluşan Sovyet heyeti 3 Mayıs 1935

¹¹⁵² BCA, f.030.10., y.248.680.10.

¹¹⁵³ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.18, s.632. Sovyet sanat ekibinin Türkiye turnesi hakkında Sovestko-Turetskoye Kulturniye Svazi 1925-1981 adlı eserinde bilgiler veren Sverçevskaya, turne akibinden Orkestra Şefi Şteinberg'den yaptığı atıfla, onun konserlerden arta kalan zamanlarda Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası ile çalışmalar yaptığı ve çeşitli Rus ve Sovyet senfonisini bu orkestraya öğrettiğini yazmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sverçevskaya, **age.**, s. 48.

tarihinde çeşitli konserler vermek ve etkinliklere katılmak amacıyla İzmir'i ziyaret etmişlerdir. Heyetin gelişi ve iyi karşılanması hususunda İçişleri Bakanlığında talimat alan İzmir Valisi Kazım Dirik, çektiği telgraf ile heyetin hüsnü kabul gördüğünü bildirmiştir. İzmir, Buca, Bergama, Kemalpaşa'da çeşitli etkinliklere katılan ve konserler veren Sovyet heyeti İzmir'den 6 Mayıs 1935 tarihinde çok memnun ve iyi intibalarla vapurla İstanbul'a doğru ayrılmışlardır¹¹⁵⁴.

¹¹⁵⁴ İzmir Valisi Kazım Dirik'in telgrafı: "Rus artistleri çok parlak karşılandı. Ege Palasa misafir edildi. Hepsi ayrı ayrı ve çok temiz odalara ayrıldı. Otel yalnız onlara kapatıldı, yemek ve konfordan pek sevindiler. Bugün Belediye ziyafet verdi, Şehir Başkanı ile Kurul Başkanı pek candan söylev yaptılar. Türk-Sovyet Dotluğunu gerçekten yaşattılar. İyi bir tesadüfle bütün büyük okulların atletizm bayramı olduğu için oraya gidildi, şimdiye kadar görülmemiş bir kalabalık ve düzeni hayranlıkla karşıladılar. Çocukların uygun ve düzgün bedenleri hepsinin gözünü çaktı. Bir saat kaldıktan sonra, coşkun alkışlar arasında son koşuları görmek üzere Buca koşu alanına gidildi. Mevsimin en güzel ve yağmursuz ve çok kalabalık bir günü idi ve koşular sevinçle ve heyecanla görüldü. Orada çay verildi. Akşam ilk konser halk evinde verildi. İstedikleri kadar güzel dekor ve hınca hınc dolu temiz bir kalabalık içinde en büyük neşe ile ve çok muvafık olarak gece yarısına kadar devam etti. Bütün Konsoloslar ve kibar halk, ecnebler, müzik amatorları görülmemiş bir tablo ile karşılaştıkları için hayran ve hayrette kaldılar. Yarın akşam ikinci konser yine Halk Evinde ve Pazar günü üçüncü ve baletli konser Alarma sinemasında verilecektir. 6 Mayıs pazartesi Vapurla İstanbul'a gidilecektir. -Yarın bugün- birlikte olarak Bergama'ya gideceğiz. Gününde Kemalpaşa yolu üzerinde birkaç örnek köyleri görecekler ve o gün halk partimizin veya hilali ahmerin öğlen ziyafetinde bulunacaklar ve Vali Konağında çay

İstanbul'da Pera Palas Otelinde ağırlanan sanatçı heyetine, Atatürk'ün talimatı ile 13 adet altın sigara tablası hediye edilmiş, yine İsmet İnönü'nün talimatı ile de heyet içerisindeki 3 bayan sanatçıya Gümüş Çerçevesel hediye edilmiştir. Sanatçılar, hediyeleri bizzat takdim eden İstanbul Vali Vekiline çok memnun olduklarını ve şükranlarını Türk yetkililere iletmelerini rica etmişlerdir¹¹⁵⁵.

1935 yazında gerçekleşen bir başka Türk-Sovyet kültürel ilişkisi de, Türk Tarihi Araştırma Cemiyeti Üyelerinden Prof. Dr. Şemseddin Günaltay Bey ve İstanbul Müzeler Müdürü Dr. Arif Müfit Bey'in, Eylül ayında Leningrad'da gerçekleşecek uluslar arası sempozyuma katılacaklarının 28 Ağustos 1935 tarihinde Sovyet yetkililere bir nota ile bildirilmesidir. Sovyetlerin

alacaklardır. Pazartesi sabahı Bornuva (Bornova) karşıya müze ve Milli Kütüphane ve bir iki okulu görmek istediler, ona göre program yapılacaktır. Son derece sevinç içinde ve kendi şehirleri ve kendi halkı içinde (telgrafın bu kısmı okunmamaktadır) imiş büyük bir şevk ve bağlılık duygularını ve Türkiye hatıralarını ve Türk İnkılabının büyük işlerini hiç unutmayacaklarını söylüyorlar. Yüksek katınıza bildiririm.K.Dirik". **BCA**, f.030.10., y.248.680.11., s.3-6.

¹¹⁵⁵ **BCA**, f.030.10., y.248.680.11.

daha önceki teklifi ile bu iki bilim adamının masrafları Sovyet hükümeti tarafından karşılanacaktır¹¹⁵⁶.

21 Aralık 1935 tarihinde Kültür Bakanlığı'nın tavsiyesi ile Dışişleri Bakanlığı, Sovyetler Birliği ile yürütülecek bilimsel ilişkilerin bundan böyle içerisinde Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumundan üyelerin de bulunacağı kurulacak bir komisyon tarafından yürütülmesi kararını almıştır¹¹⁵⁷.

1935 yılında Moskova'yı kültürel ilişkiler kapsamında ziyaret eden bir diğer kişi de Nadir Nadi'dir. Gerçekleştirdiği gezide Sovyet eğitim ve sanat kurumlarını ziyaret eden Nadi, edindiği izlenimleri daha sonra kitaplaştırmıştır¹¹⁵⁸. Heykeltıraş ve tiyatrocu Münir

¹¹⁵⁶ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.18, s.434.

¹¹⁵⁷ **BCA**, f.030.10., y.248.681.1. Bahsedilen komisyona daha sonra başka bakanlıklardan da üyeler davet edilmiştir. 13 Ocak 1936 tarihinde İktisat Bakanlığı, komisyon için kendisinden istenen uzmanı yollamasının mümkün olmadığını, aynı gün Ziraat Bakanlığı Baytar İşleri Umum Müdürü Sabri Okutman'ı komisyonda görevlendirdiklerini bildirmişlerdir. 14 Ocak 1936 da Türk Dil Kurumu, Ahmet Cevat Emre'yi adı geçen komisyon üyeliğine seçtiyse de, Emre'nin hastalığı dolayısıyla yerine Hasan Reşit Tankut atanmıştır.

¹¹⁵⁸ Nadir Nadi'nin gezisi boyunca ziyaret ettiği eğitim ve sanat kurumlarındaki izlenimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nadir Nadi, **İki Sovyet Rusya ve Polonya**, Tel Yay., İstanbul 1973.

Hayri de, 1935 yazında gerçekleşmiş olan Tiyatro Festivali çerçevesinde Leningrad şehrini ziyaret etmiş ve burada çeşitli temaslarda bulunmuştur. Tiyatro ve heykeli şahsında birleştiren Münir Hayri, Bahruşin Tiyatro Müzesine Karagöz kukla takımını hediye etmiştir¹¹⁵⁹.

31 Aralık 1935 tarihinde aynı yılın ilk aylarında Ankara'da açılan Sovyet resim ve heykel karma sergisinin karşılığı olarak Moskova'da Türk ressamlar tarafından bir resim sergisi açılmıştır¹¹⁶⁰. Sergide Türk ressamların toplam 79 tablosu sergilenmiş ve 27 Ocak 1936 tarihine kadar süren sergiyi 13 bin Sovyet vatandaşı ziyaret etmiştir¹¹⁶¹.

1 Mayıs 1936 tarihi Türkiye'de 1 Mayıs'ın ilk kez resmen Bahar Bayramı; halk arasında bilinen adı ile İşçi Bayramı olarak kutlanmıştır¹¹⁶².

¹¹⁵⁹ Tacibayev, **age.**, s.204.

¹¹⁶⁰ Tacibayev, **age.**, s.215-216. Sergiye katılan Türk ressamlar şunlardır: Namık İsmail, Şevket, Fihama, Hikmet, Vechi, Sami, Nazmi Ziya, Bursalı Şefik, Ali Avni, Fahri ve İbrahim Çallı, Hamid, Mahmut Zeki, Cevad, Bedri Rahmi, Turgut, Elif Naci (Tacibayev'in eserinde sanatçıların soyadları verilmemiştir).

¹¹⁶¹ **Pravda**, 06.01.1936.

¹¹⁶² Tacibayev, **age.**, s.246.

1936 yılı yaz aylarında, Türk Bestekarlar Cemal Reşit Rey, Ahmet Adnan Saygın ve Ulmi Cemal Erkin Beyler, Piyanist Ferhunde Erkin Hanım ile Ankara Halkevi Korosu Yöneticisi Halil Bedi Bey, Moskova’da düzenlenen müzik festivalinin konuğu olarak SSCB’ni ziyaret etmişlerdir¹¹⁶³.

Lydia Arzumanova’nın yetiştirdiği minik Türk Balerinleri, 8-9 Ağustos 1936 tarihinde Türkiye Kızılay Cemiyeti yararına Eminönü’nde düzenlenen kermeste bir gösteri yapmışlardır¹¹⁶⁴. Görüldüğü gibi, Rus asıllı Arzumanova’nın öğrencileri bir yandan Türk balesinin gelişmesini sağlarken, diğer yandan da Türk-Rus kültürel ilişkilerinin ilerlemesine yardım etmişlerdir.

İlk perdesini 3 Kasım 1936 tarihinde açan Maksim Gorki’nin yazdığı ve Muhsin Ertuğrul’un Türkçe’ye uyarladığı “Ayak Takımı Arasında” adlı oyun İstanbul seyircisi tarafından bir hayli sevilmiş ve oyun 21 kez oynanarak perde kapatmıştır. Görüldüğü üzere Türk-

¹¹⁶³ Sverçevskaya, **age.**, s.49.

¹¹⁶⁴ Jak Deleon, **Cumhuriyet Dönemi Türk Balesi**, s.66.

Sovyet kültür ilişkileri sürekli bir şekilde ilerlemektedir¹¹⁶⁵.

1936 yılında Türkiye genelinde, Türk-Sovyet politik ilişkilerini olumsuz yönde etkileyeceği düşünülen bazı yayınlar yasaklanmış ve toplatılmıştır. Örneğin Mehmet Sadık'ın Ergenekon Yılları adlı kitabı 12 Ağustos 1936 tarihli kararla yasaklanmıştır¹¹⁶⁶. Bunu 15 Ağustos 1936 tarihli F. Daryal'ın Kafkas Almanacağı adlı kitabının yasaklanması izlemiştir¹¹⁶⁷. İstanbul basımlı Manifest adlı kitap da aynı dönemde zararlı görülerek 29 Ağustos 1936 tarihinde yasaklanmıştır¹¹⁶⁸.

Dönemin Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın, 1 Temmuz 1937 tarihinde Ankara'ya yolladığı raporunda, Sovyetler Birliğinde yaptığı incelemeler sonucunda gördüğü ve Türkiye için faydalı olacağına inandığı basit bir sulama sistemi cihazı ile hayvanları kışın beslemede kullanılacak bir diğer

¹¹⁶⁵ Muhsin Ertuğrul, *Dört Tarih, Perde ve Sahne*, S.I, İstanbul 1941, s.7.

¹¹⁶⁶ **BCA**, f.030.18.1.2 y.68.76.9.

¹¹⁶⁷ **BCA**, f.030.18.1.2 y.68.76.1.

¹¹⁶⁸ **BCA**, f.030.18.1.2 y.68.72.13.

makinenin kendi yaptığı çizimlerini ve çalışma düzenekleri hakkında aldığı notları merkeze ilemiş ve bu makinelerin Türk köy hayatı için önemli birer done olacağını belirtmiştir¹¹⁶⁹.

1937 yılında Türk-Sovyet politik ilişkilerinin etkilenmemesi için, Türkiye dahilinde SSCB aleyhine yahut da SSCB toprakları içerisinde olan toplulukların temsilcilerinin yayınladıkları yayınlarda çeşitli yasaklamalar ve toplatmalar devam etmiştir. Bu minvalen olmak üzere, İstanbul'da yayınlanan Kafkas Almanca Dergisi 26 Nisan 1937 tarihinde¹¹⁷⁰, yine İstanbul'da yayınlanan Kafdağı dergisi de 1 Aralık 1937 tarihinde yasaklanmışlardır¹¹⁷¹. Bahsettiğimiz dönemde yurt dışında yayınlanan bazı Sovyet karşıtı ve komünist yayınların Türkiye'ye sokulması da yasaklanmıştır. Bu çalışmalar doğrudan Türk-Sovyet kültürel ilişkilerini yansıtmadığı ve yayınların bir kısmı da Türkiye'nin iç dinamikleri açısından yasaklandığından bu kısım bu

¹¹⁶⁹ BCA, f.030.10. y.248.682.17.

¹¹⁷⁰ BCA, f.030.18.1.2 y.74.33.17.

¹¹⁷¹ BCA, f.030.18.1.2 y.80.98.2.

çalışmada ayrıntılandırılmayacaktır¹¹⁷². Bir örnek vermek gerekir ise isminde dolayı bu çalışmanın konusu ile de yakınlık arzeden Hasan Ali'nin Stalin Diyor ki, adlı kitabı 14 Ağustos 1936 tarihinde sakıncalı bulunarak yasaklanmıştır¹¹⁷³.

1938 yılı nisan ayı başlarında Ankara'daki Sovyet Elçiliği İşgüderi, Türkiye'de gösterilen Sovyet filmlerinde Stalin'in resminin filmlerden çıkarıldığı iddiası ile Türk makamlarına şikayette bulunmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda sadece Sovyet çocukların yetiştirilme tarzı ile ilgili kısa bir filmde propoganda unsurları bulunduğu ve bundan dolayı filmin propaganda içeren kısmının Türkiye'de gösterimine izin verilmediği belirtilmiştir. Gösterimden kaldırılan parçada çocukların elinde üzerinde Stalin'in resimleri olan bayraklar salladıkları ve buldukları odanın duvarında da Stalin'in portresinin bulunmasından dolayı otomatik olarak bu

¹¹⁷² Türkiye'ye sokulması yasaklanan yayınların önemli bir bölümü Tacibayev'in çalışmasında verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Raşid Tacibayev, Kızıl Meydan'dan Taksim'e, s.259-271. Konunun Kafkasya'yı ilgilendiren kısmı için bkz.

http://www.circassiancanada.com/tr/haber/0087_sakincali_yayinlar.htm (10.10.2007).

¹¹⁷³ **BCA**, f.030.18.1.2., y.68.75.19.

kısımların da gösterimden kalktığı, uygulamanın Stalin ile alakalı olmayıp filmin propoganda mahiyeti ile ilgili olduğu 8 Nisan 1938 tarihinde Türk İçişleri Bakanlığı tarafından Sovyet Elçiliğine tebliğ edilmiştir¹¹⁷⁴.

1939 yılında SSCB'nde basılan ve Sovyet Komünist Partisinin propaganda ve tanıtımı için Türkiye'ye yollanan broşürler, Türk yetkili makamlarca zararlı bulunmuş ve bu broşürlerin ülkeye sokulması 14 Mart 1939 tarihinde alınan bir kararla engellenmiştir¹¹⁷⁵.

Sovyet yayınlarına uygulanan kısıtlamalar, basında yer alan Sovyetlerin propaganda yaptığı iddiaları vb. etkenler üzerine, SSCB'nin Ankara'daki bir çalışanı durumun sanıldığıının tersine olduğunu açıklayan bir beyanat vermiştir: “Sovyet Rusya Türkiye’de propoganda yaptırmamaktadır. Bu hususta söylenen sözler hilâfi hakikadır. Misal olarak Şark devletleri ile dostane ve samimane münasebetlerimizi söyleyebilirim. Moğolistan’a icabeden askerî ve malî yardımları yapıyoruz. Fakat hiçbir zaman bu devleti komünizme

¹¹⁷⁴ **BCA**, f.030.10., y.84.557.7.

¹¹⁷⁵ **BCA**, f.030.18.1.2., y.86.23.4.

teşvik etmiyoruz. Eğer Sovyet hükümeti istemiş olsa bu küçük Moğol hükümetini bir iki gün içinde işgal eder, ve komünist yapabilir”¹¹⁷⁶.

15 Nisan 1940 tarihinde daha önce Sovyetler Birliğinin Ankara Büyükelçiliğinden alınmış olan Stalin ve Sovyetler Birliği hakkındaki Rusça kitap, resim altları ve bantlarının tercümesi yapıldıktan sonra Belediye İktisat Müdürlüğü Şeflerinden Ferdi Yalın Bey tarafından Sovyet Elçiliğine iade edilmiştir. Bahsedilen bu kitap daha sonra nedense yayınlanmamıştır¹¹⁷⁷.

Moskova’da basılmış olan ve Sovyet makamlarınca Türkiye’ye yollanan Komünist Bolşevik Partisinin Umumi Tarihi adlı kitap da, yapılan incelemeler sonucunda 25 Temmuz 1941 tarihinde Türk makamlarınca zararlı bulunarak ülkeye sokulmamıştır¹¹⁷⁸.

¹¹⁷⁶ BCA, f.490.01., y.609.111.9.

¹¹⁷⁷ BCA, f.030.10., y.249.685.1. Bahsedilen kitap, resim ve resim altları bantlarda Sovyetler Birliğinin gelişim aşamaları ve Stalinizm’in hakkında bilgiler verilen bir eser olup, halen orijinal ve çevrilmiş nüshası ile Ankara’da Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde bulunmaktadır.

¹¹⁷⁸ BCA, f.030.18.1.2 y.95.64.15.

1941 yılı sonlarında Lydia Arzumanova, Eminönü Halkevinde Bedii Raks Okulunu kurmuş ve katılımcılarına ders vermeye başlamıştır¹¹⁷⁹. Eminönü Halkevindeki ilk gösteri 59 kız ve 1 erkek öğrencinin katılımıyla 1942 yılında gerçekleştirilmiştir¹¹⁸⁰.

1943 yılı aralık ayında, İstanbul'daki Sovyet Başkonsolosluk binasında Dünya Savaşında Sovyet Sanatı adlı sergi açılmıştır. Savaşın devam ettiği ve Türk-Sovyet siyasî ilişkilerinin pek de iyi olmadığı bir dönemde gerçekleşen bu sergi, politik ilişkiler ne şekilde olursa olsun kültür ve ticaretin bir şekilde devam ettiğinin kanıtlarından birisidir¹¹⁸¹.

1944 yılında Türkiye'de Ses ve Park sinemalarında gösterilen Stalingrad adlı belgesel film, savaş döneminde çekilmiş orijinal bir çalışma olup, Türk kamuoyunda ilgi ile karşılanmıştır.

¹¹⁷⁹ **Tasvir-i Efkâr**, 07.01.1942.

¹¹⁸⁰ Jak Deleon, **Cumhuriyet Dönemi Türk Balesi**, s.67.

¹¹⁸¹ Sverçevskaya, **age.**, s.64.

Aynı yıl İzmir’de yayın hayatına başlayan Barış Dünyası Dergisi, Rusya ve Komünizmi öven yayınları ile dikkat çekmiş, fakat Anadolu’da istediği okuyucu ilgisini toplayamamıştır¹¹⁸². Adı geçen dergi ideolojisini Rusya ve SSCB ekseninde sunmaya çalıştığı için çalışmamızın bu kısmında kendisine yer bulmuştur.

20 Şubat 1944 tarihinde Başbakan Saraçoğlu’na Nihal Atsız tarafından yazılan bir mektup, Türkiye’deki sosyalist gelişmelere duyulan tepkinin ürünü olmasının yanında satır aralarında Türk-Sovyet kültür ilişkileri kısmında zikredilebilecek ayrıntılar taşımaktadır. Atsız toplu şekilde gösteri düzenleyen bu grubu Sovyet ajanı olarak yorumlamaktadır. İlerleyen kısımlarda Atsız, Başbakan’a sol görüşlü dergilerin bedava dağıtıldığını ve bu paranın kaynağının nereden geldiğini de sormaktadır¹¹⁸³.

Asıl adı Hatice Saadet Baraner olan fakat Suat Derviş takma adıyla eserlerini yayınlayan Türk

¹¹⁸² Feridun Akdağ, *Zorla Okutacak Zorla Dinleteceğiz*, **Barış Dünyası**, S.19, İzmir 1944, s.8.

¹¹⁸³ F.Tevetoğlu, **Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler 1910-1960**, s.610-611.

edebiyatçısı bayan, 1944 yılında “Niçin Sovyetler Birliği’nin Dostuyum?” adlı bir kitap yayınlamıştır. Rusça’ya çevrilen bu eser daha sonra SSCB’de yayınlanmıştır¹¹⁸⁴.

6-7 Mayıs 1944 tarihlerinde, Lydia Arzumanova’nın Bedii Raks Okulunca, Eminönü Halkevi Bedii Raks Müsameresi düzenlenmiş ve Adnan Saygun’un koreografisi Arzumanova tarafından hazırlanmış Bir Orman Masalı adlı eseri sahnelenmiştir. Eser seyircinin büyük beğenisini kazanmıştır¹¹⁸⁵.

Türk-Sovyet kültürel ilişkileri kapsamında değerlendirilebilecek bir başka nokta da, 1940-45 yılları arasında Türkiye’de açılan SSCB destekli komünist örgütlerdir. SETA, İstanbul Yüksek Tahsil Derneği, Türkiye Gençler Birliği, İleri Gençlik Birliği, İleri Demokrat Cephe bu teşekküllerin başta gelenleri olmuşlardır¹¹⁸⁶.

¹¹⁸⁴ SSSR i Turtsiya, s.186.

¹¹⁸⁵ Jak Deleon, **Cumhuriyet Dönemi Türk Balesi**, s.67-68.

¹¹⁸⁶ Fuat Sevim, **Dünya Uygarlığı ve Türk Sosyo-Ekonomik Tarihi**, İpek Yay., İstanbul 1978, s.386.

Leningrad / St.Petersburg Ermitaj Müzesi uzmanlarından Y.A.Miller, 1953 yılında Türk Sanatı üzerine yaptığı doktora çalışmasını yayınlamıştır (Türkiye’de 16-17. Yüzyıllar Arasında Silah Süsleme Sanatı). Miller’a göre Ortadoğu halklarının kültürel tarihinde Türkiye’nin müstesna bir yeri vardır. Miller’ın doktora çalışması Leningrad’da basılmış ve dönemin Türk-Sovyet politik ilişkilerine hakim olan gerginlik havasında, kültürel ilişkilerin bir şekilde sürdüğünün bir diğer kanıtı olmuştur¹¹⁸⁷.

Türk-Sovyet bilimsel ilişkilerinde gözden kaçırılmaması gereken ayrıntılardan birisi de, Sovyet sistematüğinden kaynaklanmaktadır. Buna göre, Sovyet bilim adamları yazdıkları eserler ile Sovyet diplomatlarının çalışmalarına yardımcı olacakları yerde, Sovyet diplomatları bilim adamlarının neyi yazıp neyi yazmaması ve hatta nasıl yazması gerektiği konularında söz sahibi olmuşlardır¹¹⁸⁸.

¹¹⁸⁷ Y.A. Li, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Kültür ve Eğitim sorunları Hakkında Sovyet ve Rus Türkolojisi*, **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya**, s. 126.

¹¹⁸⁸ P. Moiseyev, 1920-1939 Arasında Türk-Rus İlişkileri: Yeni Düşünce Açısından Bilimsel Yayınların Analizi, **Dünden Bugüne**

Çalışmanın bu noktasında, 1920’li yıllarda Sovyet Devrimi sonrasında Rusya’dan kaçarak Türkiye’ye sığınan ve Beyaz Ruslar olarak adlandırılan bir grup göçmenin Türkiye’deki faaliyetlerine ve Türk-Rus/Sovyet ilişkilerine olan etkilerine göz atmak yerinde olacaktır.

Hikayesi 1920’li yıllarda başlayan Otel Novoty, Rusya’dan 1920’lerin başında Türkiye’ye göç eden Jean Novoty¹¹⁸⁹ tarafından kurulmuştur. Novoty’nin İstanbul’a gelince giriştiği ilk iş, Asmalı Mescit Sokağında Novotny Birahanesini açmak olmuştur. Zamanla işlerini geliştiren Novotny, Kroecker Otelini satın almış ve Novotny Otel ve Lokantasını kurmuştur. Otel ve lokantasında daima canlı müzik ve dönemin önemli müzisyenlerine yer veren Novotny’nin mekanı içindeki eğlence ve alımlı bayanları ile kısa sürede İstanbul’da ün yapmıştır. 1932 senesinde

Türkiye ve Rusya, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003, s.141.

¹¹⁸⁹ Jean Novoty’nin açtığı otel, lokanta ve birahaneler İstanbul’da Rus ekolünün temsilcileri olarak görülse ve kaynaklarda da bu şekilde geçse de, gerek Çek Biraları satışı ve gerekse isim ve soy adından Jean Novoty’nin aslının Çek olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

Novotny Otelin civarındaki mülkleri de alarak restoranını genişletmiş ve daha lüks bir hale getirmiştir. Eldeki bilgilere göre Novotny Otel'in 1929 ve 1932 yılı oda fiyatı 200 kuruştur¹¹⁹⁰.

Frederick Thomas adlı Amerikan vatandaşı ile Rus eşi tarafından İstanbul'da kurulan Maxim Restoran-bar, bir dönem İstanbul'da Rus kızların dans ettiği, Don Kazaklarının şarkı söylediği bir mekan olmuş ve oldukça ünlenmiştir. İlk iş yerini Moskova'da açan Thomas, Bolşevik devriminden sonra İstanbul'a gelmiş, önce Şişli ve daha sonra da Maxim'in işletmeciliğini yapmıştır. Maxim'in reklam ilanında Rus-Kafkas Balesi gösterisi yapılır yazmaktadır. Thomas'ın ölümünden sonra Maxim tutunamamış ve bir süre sonra kapanmıştır¹¹⁹¹.

Novoty ve Maxim dışında Le Grand Cercle Moscovite, George Carpitch, Medved, Rose-Noire, Splendid, Cherezade, Kievski Ugolog, Kit-Kat, Dulber (Societe de Commerce Russe), Sarmatov, Dore, Rejans,

¹¹⁹⁰ Behzat Üsdiken, **Pera'dan Beyoğlu'na 1840-1955**, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1999, s.58-59.

¹¹⁹¹ Behzat Üsdiken, *Eski Beyoğlu'nda Restaurant, Birahane, Bar, Gazino ve Meyhaneler I*, **Toplumsal Tarih**, S.3, Mart 1994, s.20-21.

Turquoise, Yeni Turquoise, Ayaspaşa Rus Lokantası, Fischer Restoran İstanbul'da çalışmamızın kapsadığı zaman diliminde açılmış diğer restoran, bar ve kafelerdir¹¹⁹². Bunların dışında Ankara'da kurulan Karpiç Rus Lokantası'da Cumhuriyetin ilk yıllarında mülki erkanın ve iş dünyasının oldukça sık devam ettiği bir mekan olmuştur.

Türk-Sovyet kültürel ilişkiler kısmını sonlandırmadan önce, İstanbul'da yaşayan Beyaz Ruslar hakkında yazılmış birtakım eserlerden bahsetmekte fayda vardır. Bu eserlerden bir kısmı Türkçeye çevrilmesi, bir kısmı Türkleri etkilemesi ve hepsi konu olarak Türkiye'de geçmesi ve kahramanları içerisinde Türkleri ve Rusları barındırması nedeniyle burada zikredilmeyi hak etmektedir. Paul Herigaut tarafından kaleme alınan *Acide Russique*, Louis Francis'in yazdığı *La Niece de Galata*, çevirisini Aydın Süer'n yaptığı ve *Bakış Dergisinde* yayımlanan *Gelibolu'da Ruslar*, A.Roube Jansky'nin kaleme aldığı *La Rose Noire*, Paul Morand'ın *Ouvert La Nuit'i*, Willy Sperco'nun *Les Turcs-D'Hier Et D'Aujourd'hui'si*, Fikret Adil'in *Garden Bar Geceleri* ve

¹¹⁹² B.Üsdiken, **Pera'dan Beyoğlu'na 1840-1955**, s.95-105.

Asmalımescid 74 adlı kitapları ve kalabalık bir yazar kadrosu¹¹⁹³ tarafından kaleme alınan, İstanbul'daki Beyaz Ruslar adına Türklere bir şükran kitabı olarak meydana getirilen Spassibo bu minvalden sayılacak eserlerdir¹¹⁹⁴.

İstanbul'da hepsi Osmanlı döneminde kurulmuş olan çeşitli Rus kiliseleri de mevcuttur. Bu kiliseler bu çalışmanın kapsadığı dönemden önce kurulmuş ve Stalin öldüğünde de hali hazırda açık olan ibadethanelerdir. Biz burada bunların adlarından bahsedecek ve İstanbul'da bulunan Rusların kendilerine ait bir dini atmosfer oluşturduklarını işaret etmiş olacağız. 1871 yılında inşa edilen Saint Pantaleimon Manastır ve Kilisesi, 1880'li yıllarda inşa edilmiş olan Saint Andre Manastırı ve Kilisesi, yine 1880'li yıllarda yaptırılmış olan Saint İliya

¹¹⁹³ Spassibo kitabının yazar kadrosu: Dominique Valery, Boris Ratimov, C.W.Minty, Pierre Le-Goff, A.Bournakine, Halide Edip (Adivar), La Baronne Knorring, J.Korvatsky, Mme Regina, Alexis Thebycheff, Eugene Maximoff, V.Kriloff, Louis de Grati, Gilberto Primi. Bu kadro çalışmanın üst kısımlarında Jak Deleon'un eserindeki şekli ile verildiye de, Behzat Üsdiken yazar kadrosunu bazı değişikliklerle vermektedir. Bu yüzden biz de her iki çalışmanın sonuçlarını da aktarmayı uygun bulduk.

¹¹⁹⁴ *Age.*, s. 237-241.

Manastır ve Kilisesi¹¹⁹⁵. Bunların dışında adı Rusya ile ilgili bir kavramı çağrıştırmakla beraber, İngilizlerce 1858 yılında kurulan ve Rus cemaatle bir ilgisi olmayan bir ibadethane de, Kırım Protestan Kilisesi'dir¹¹⁹⁶.

Türk-Sovyet kültürel ilişkiler kısmını bizimde katıldığımız bir alıntı yaparak kapatmak istiyoruz: “Aslında Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti arasında bilim ve kültür arasındaki ilişkiler, yalnızca iki hükümet arasında yapılan resmi anlaşma veya sözleşmelerin bir sonucu değil, aynı zamanda her iki ülke halkının asırlardır süregiden komşuluk sürecindeki karşılıklı temaslarının da bir toplamıdır”¹¹⁹⁷.

¹¹⁹⁵ **Age.**, s.374.

¹¹⁹⁶ **Age.**, s.365. Kırım Protestan Kilisesi, beraber katıldıkları Kırım Savaşı'nın anısına dönemin yetkililerince İngilizlere verilen izinle kurulmuştur.

¹¹⁹⁷ Y.A.Li, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Kültür ve Eğitim Sorunları Hakkında Sovyet ve Rus Türkolojisi*, **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya**, s.125.

III. EKONOMİK İLİŞKİLER

Stalin dönemi Türk-Sovyet ekonomik ilişkilerine geçmeden önce bahsettiğimiz dönemde Türk ve Rus ekonomilerine kısaca göz atmakta fayda vardır. Kapütilyasyonlar, uzun yıllar devam eden savaşların finanse edilmesi, savaş sonu tazminatları, dış borçlar ve üretimin düşmesi biriken yıllarla birlikte Osmanlı ekonomisini bir hayli yıpratmıştır. XX. yüzyılın başında üst üste gelen Trablusgarb, Balkan, Birinci Dünya Savaşları ve Milli Mücadele derken Türkiye ekonomisi büyük bir sıkıntıya girmiştir. Rusya'da ise, uzun yıllar devam eden savaşlara, Çarlık yönetiminin ağır vergi yükü altında ezilen çiftçilerin şehirlere göçü ve bunun tarım üretimine yansımaları, 1905 Rus-Japon Savaşı ve iç karışıklıklar damgasını vurmuş, Rus ekonomisi sıkıntılı bir noktaya gelmiştir. David R. Marples'in yorumuyla, "her şeyden önce 1917 yılına geldiğinde Rusya'da maliye, tıpkı Fransız devrimi öncesinde olduğu gibi iflas etmiş durumdaydı. Vergi sistemi karışık, bozuk ve adaletsizdi. Savaşın finansmanı ancak eritilmekte olan altın rezervleri ve dış borçlarla sağlanmakta idi. 1904-1905 Japon Savaşı bu yollarla finanse edilmiş, 1905

devrimi de kanlı bir biçimde ve Fransa'dan alınan büyük borçla bastırılabilmişti”¹¹⁹⁸.

1830 yılından başlamak kaydı ile Türk-Rus ticari ilişkileri incelenecek olur ise, Balkan Savaşlarına kadar olan sürede iki ülke arasındaki ithalat ve ihracatta sürekli bir düşüş göze çarpmaktadır¹¹⁹⁹.

8 Eylül 1920 tarihinde Moskova'dan yardım için gönderilen Sovyet altınlarının Erzurum'a ulaşması ile, bu çalışmanın zaman aralığındaki Türk-Sovyet ekonomik ilişkileri başlamıştır. Halil Paşa'nın Sivas Kongresinin ardından Moskova'da gerçekleştirdiği temaslardan sonra, Rus tarafınca kabul edilen ve gönderilen altınlar, Türkiye ile Sovyetler arasında güvenli kara yolu olmadığından oldukça zor şartlarda Erzurum'a ulaştırılmış ve burada sayımı yapıldıktan sonra bir kısmı Doğu Anadolu'da kullanılmak üzere ayrılarak, kalanı Ankara'ya

¹¹⁹⁸ David R. Marples, **Russia 1917-1921**, Pearson Education Limited, Essex 2000, s.97-98.

¹¹⁹⁹ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1830-1913**, Yurt Yay., Ankara 1995, s.30.

gönderilmiştir¹²⁰⁰. Altınların yolda olduğu dönemde, Sovyetlerin içerisinde meydana çıkan muhalefet hareketi adı geçen yardımın Türkiye'ye gönderilmesinin durdurulmasını istemiştir. Bu muhalefet bizzat Lenin'in müdahalesi ile susturulmuş ve altınlar söz verildiği gibi Türkiye'ye yollanmıştır¹²⁰¹.

9 Nisan 1921 tarihinde Sovyet Elçisi Mdivani, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta, Sovyet Hükümetinin 30 bin altın Ruble tutarında bir yardımı yollamakta olduğunu bildirmiştir¹²⁰².

Sert geçen kış ve devam eden siyasî istikrarsızlık ve savaşlar nedeniyle 1921 yılında Sovyet ülkesinde yiyecek sıkıntısı baş göstermiş ve halk açlık çekmeye başlamıştır. Bunu gören Mustafa Kemal, duruma müdahale etme gereği hissetmiş ve Türkiye genelinde zahire depolarında bulunan mahsulün %40 ının toplatılarak Sovyetlere yardım olarak gönderilmesini

¹²⁰⁰ Veysel Ünüvar, **Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921**, Göçebe Yay., İstanbul 1997, s.61. Ayrıca bkz. M. Perinçek, **age.**, s.59, M.Taylan Sorgun, **age.**, s.328.

¹²⁰¹ **RGASPI**, f.2,1. 1, d.22843.y.1.

¹²⁰² **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.11, s.126.

emretmiştir. Mustafa Kemal bu emrini bizzat el yazısı ile yazdığı bir telgrafla Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'ya göndererek Çiçerin'e iletmesini de istemiştir¹²⁰³. Konu aynı şekilde Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ve Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Natserenus arasında da çeşitli defalar görüşülmüştür¹²⁰⁴. Durumu haber alan Lenin'de konuya ait bilgileri alır almaz iç yazışma trafiği ile durumu çeşitli Sovyet yetkililere bildirmiştir¹²⁰⁵. Tahmin edileceği üzere açlık Rus halkı üzerinde olumsuz bir etki yapmaktadır ve bu durum daha tam oturmamış Sovyet sistemi için bir tehlike arz etmektedir. Lenin, Türkiye'den gelecek yiyecek yardımını ilgililere hemen duyurarak kamuoyunun biraz olsun rahatlamasını arzu etmiştir. Çiçerin'de 10 Eylül 1921 tarihinde Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği mektup ile, yapılacak yiyecek yardımının Rus Milleti açısından çok

¹²⁰³ “Ahiren Başkumandan Mustafa Kemal Paşa tarafından neşrolunan bir emirname mucibince memleket dahilinde mevcut olan bilcümle zahire depolarından yüzde kırkı Müdâfaa-ı Milliye ihtiyacatına sarfedilmek üzere hükümet tarafından alınacaktır. Rusya'daki açlığı tehvine medar olur ümidiyle hükümet Karadeniz sevahilinde bu suretle elde edeceği hububatı Rus Milletine hediye etmeye karar vermiştir. Keyfiyeti Çiçerin'e tebliğ eylemeniz mercudur”. 3 Eylül 1921. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1919-1923**, C.I, s.353.

¹²⁰⁴ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.4, s.356.

¹²⁰⁵ **RGASPI**, f.2,1. 1, d.20550.y.3.

önemli olduğunu ve Türk Milletine minnettar olduklarını belirterek, bu olayın iki ülke ilişkilerinin daha da gelişmesinde oldukça önemli bir yer tutacağını söylemiştir¹²⁰⁶.

Bu arada Rafet Paşa başkanlığında kurulan 7 kişilik bir yardım komisyonu, Sovyetler Birliğine yapılacak yardımları organize etme işini üzerine almıştır. Bu komisyonun ülke genelinde çektiği yardım telgrafları sonucunda, Ankara Askeri Sanayi Fabrikası işçileri bir günlük ücretlerini yardım hesabına aktarmışlardır. Keskin Mermi Fabrikası çalışanları da bir haftalık ücretlerini yine aynı hesaba yatırmışlardır. Matbaa işçileri bir günlük ücretlerini, Ankara esnafı da yine bir günlük cirolarını Sovyetler Birliği yardım hesabına aktarmışlardır. İstanbul'da da 5 bin çuval un Kırım'a gönderilmek üzere tedarik edilmiştir¹²⁰⁷.

¹²⁰⁶ Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1919-1923, C.I, s.355.

¹²⁰⁷ RGASPI, f.544, 1.3., d.117, y.73-79. Adı geçen yardımlar arşiv belgesinin yanı sıra Türkçe yayınlanmış şu eserlerde de bulunmaktadır: Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye'nin Sovyetlere Yardımı*, Teori, S.111, İstanbul 1999, s.50. M.Perinçek, *age.*, s.65.

1921 yılında Türk-Rus ticaretini genel olarak, Türk tarım ürünlerine karşılık Sovyet petrolünün alım satımı olarak görmekteyiz¹²⁰⁸.

20 Mart 1922 tarihinde Tiflis'te Türkiye Cumhuriyeti ile Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti arasında Hududun Tarafeynindeki Meralardan Mütakabilen İstifadeye Dair Mukavelename imzalanmış ve bu suretle, iki ülke arasındaki sınır hayvancılığı, belirli bölgelerdeki yaylak ve kışlakların sınır bölgesinde yaşayanlarca kullanımı belirli bir düzene bağlanmıştır. Buna göre her iki ülke sınırındaki belirli yaylak ve kışlaklar, her iki ülkenin de sınır ahalisi tarafından ortaklaşa kullanılabilir. Adı geçen antlaşma ile, büyük ve küçükbaş hayvanların sınır geçişleri de düzenlenmiş, hayvan ticareti ile ilgili de çeşitli düzenlemeler yapılmıştır¹²⁰⁹.

27 Mart 1922 tarihinde ise Sovyet Elçisi Aralov ve Askeri Ataşe Zvonaryev Batı Cephesini ziyarete

¹²⁰⁸ M.Perinçek, **age.**, s.190.

¹²⁰⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinin Andlaşmaları**, C.I, s.467-479.

giderler. Bu seyahatin ekonomik ilişkilerdeki faktörü Aralov'un, Lenin'in gönderdiği 3.5 milyon altın Rubleyi Mustafa Kemal'e teslim edişidir¹²¹⁰.

Tiflis'te 9 Temmuz 1922 tarihinde Türkiye ile Sovyet Rusya, Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti, Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti arasında imzalanan Demiryolları Mukavenamesi ile taraflar arasında demiryolu taşımacılığında çeşitli düzenlemeler getirilmiştir. Bu düzenlemeler içerisinde ticari malların taşınması konusu da yer bulmuş, Gümrü istasyonu bütün hatların birleşme noktası olarak seçilmiş ve tüm taraflar ticari eşyayı Gümrü'ye ulaştırmayı kendi sorumluluklarına almışlardır. Demiryolu mukavenamesi ile vagon fiyat tarifesi, gümrük tarifesi vb. konularda da çeşitli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir¹²¹¹.

17 Şubat 1923 günü açılan İzmir İktisat Kongresine Aralov ve Abilov eşleri ile katılmışlardır.

¹²¹⁰ M.Perinçek, **age.**, s.132.

¹²¹¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinin Andlaşmaları**, C.I, s.517-531.

Ayrıca Astanov'da İzmir İktisat Kongresinde bulunmuştur. Aralov ve Abilov'un İzmir İktisat Kongresindeki faaliyetleri ve Abilov'un ölümü bu çalışmanın birinci bölümünde yeri geldiğinde anlatılmış olduğundan burada sadece ekonomik ilişkilerdeki kronolojik anlatımı bozmamak için bahsedilmektedir.

1924 yılı nisan ayında İstanbul'da Sovyet Sanayi Malları Sergisi açılmıştır¹²¹².

Özellikle Musul meselesinden itibaren Türkiye'de petrol imtiyazını elinde tutan ve ülke içi petrol satışında önemli bir noktada bulunan Standart Oil adlı Amerikan Şirketi¹²¹³, 1925 yılından itibaren Türkiye'deki Pazar payını Neftesiddikat adlı Sovyet Dış Ticaret Örgütüne kaptırmaya başlamıştır. 1925-1939 yılları arasında Neftesiddikat, Türkiye'nin dış petrol alımının yarıya yakınına karşılacağı kurum olmuştur¹²¹⁴.

¹²¹² P.Moisseyev-Y.Rozaliyev, **age.**, s.42.

¹²¹³ Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Türkiye ve komşularındaki petrol savaşları ve stratejileri ile Standart Oil'in gelişimi için bkz. Raif Karadağ, **Petrol Fırtınası**, Emre Yay., İstanbul 2005, s.108-141.

¹²¹⁴ SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, **Türkiye Cumhuriyeti 1917-1974**, s.189.

1925 yılı Mart ayında İstanbul'da şube açan Sovyet Bankası Vneştorbank, Türk-Sovyet ticaret ve bankacılık ilişkilerinin düzenlenmesi ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Aynı banka 1928 yılında Türkiye'de gerçekleşmiş olan banka konsorsiyumuna da katılmıştır. Bu konsorsiyumdan sonra da Türk bankalarına 6 milyon dolarlık bir kredi yine Vneştorbank tarafından sağlanmıştır¹²¹⁵.

19 Nisan 1926 tarihi, aslında 5 Temmuz 1912'de Londra'da imzalanan Beynelminel Telsiz Telgraf Mukavelenamesi ile Mertubu Nizamnamesinin, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusyasının tarih sahnesinden çekilmesi, akabinde Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği'nin kurulması ile yeniden onaylandığı tarihtir. Adı geçen antlaşma, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında ikili bir antlaşma olmasa da, iki tarafında da imza koyması ve taraflar arasında çeşitli kabulleri de içermesi nedeniyle bu çalışmada yer bulmuştur. Antlaşmanın Türk-Sovyet

¹²¹⁵ SCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, **Türkiye Cumhuriyeti 1917-1974**, s.189.

ekonomik ilişkilerine etkisi, getirdiği düzenlemeler ile iki ülke arasındaki posta ve kargo tarifelerinin yenilenmesi, eşya taşımacılığındaki birim fiyatların yedinen ayarlanmasıdır¹²¹⁶.

6 Mayıs 1926 tarihli ve başta Mustafa Kemal olmak üzere ilgili tüm yetkililerin imzasını taşıyan kararname ile, ülke içerisinde nakledilecek askerî mühimmatın taşınmasında şimendiferler için gerekli olan mazot ve gresyağının merkezi Tiflis'te bulunan bir Sovyet şirketinden pazarlık usulü ile alınması için gereken izin çıkarılmış ve bu alımın bir an evvel gerçekleştirilmesi istenmiştir¹²¹⁷.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde bulunan Ekim 1926 tarihli bir belgede ise, dönemin hükümetinin Sovyet bütçe uygulamaları, harcama kalemleri, vergi sistemi, ticaret sistemi, bütçe için yeni kaynaklar oluşturulması vb. ekonomiye ait konularda, Sovyetler Birliğinde çıkan haberleri derlediğini ve çevirisini yaparak Türkiye'deki

¹²¹⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinin Andlaşmaları**, C.I, s.575-842.

¹²¹⁷ **BCA**, f.18.01.01., y.19.32.4.

ilgili makamlara bir rapor halinde sunduğunu görmekteyiz¹²¹⁸.

8 Ocak 1927 tarihinde Kars'ta imzalanan Serdarabat Barajının İnşasına Dair Müeyyel Protokol ile, Türkiye ile Sovyetler Birliği baraj inşası konusunda anlaşmayla varmış, baraj insanında kullanılacak malzemeyi gümrük dışı bırakmış, konu ile ilgili çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Serdarabat Barajı, Türk-Sovyet ekonomik hayatına pek çok noktada olumlu katkılar sağlayacak bir mühendislik projesidir ve zaman zaman çeşitli noktalarında iki ülke tarafından ortak müteahhitlik faaliyetleri de gerçekleştirilmiştir¹²¹⁹.

11 Mart 1927 tarihinde Ankara'da Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasında Ticaret ve Seyrisefarin Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma ile iki ülke arasında ticaret ve gümrük tarifeleri düzenlenmiş, tüccarların her iki ülkeye kolaylıkla girip çıkması için çeşitli kararlar alınmış ve tüm ticari faaliyetlerin iki

¹²¹⁸ BCA, f.030.10., y.2.47.673.23.

¹²¹⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinin Andlaşmaları**, C.II, s.637-647.

ülkenin kanunlarına uygun ve iç yapısını bozmayacak bir şekilde yapılmasına özellikle dikkat edilmiştir. Antlaşmayı Türkiye adına Ali Cenani ve Ali Şevki Beyler, Sovyetler Birliği adına da Surits ve Yourief imzalamışlardır¹²²⁰. Antlaşmadan sonra, İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Mersin ve Konya’da Sovyet Ticaret Temsilciliği Şubeleri açılmıştır.

7 Aralık 1927 tarihinde Moskova’da Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin’i ziyaret eden Türk Büyükelçisi Tefvik Bey (Bıyıklıoğlu) ile Çiçerin arasında geçen konuşmada Sovyet Bakan, Türkiye ile SSCB arasındaki ticari ilişkilere de değinmiş ve bu ilişkilerin muhakkak arttırılması gerekliliğinden bahsetmiştir. Çiçerin, Sovyetler Birliği’nin ithalatında ağırlığı makine ve ülke için en gerekli ürünlere verdiğini, Türk tüccarları ile daha çok iş yapmak istediklerini ama ülkelerine Alman tüccarların fazlaca gelip ticareti ele geçirmesinden korktuklarından tüm tüccarlara genel bir kota konduğunu

¹²²⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinin Andlaşmaları**, C.II, s.505-535.

asında lüks sayılan Türk portakal ve limonunu almayı çok istediklerini Tevfik Bey'e anlatmıştır¹²²¹.

16 Ağustos 1929 tarihinde Sovyet Dışışleri Komiseri Karahan ile makamında görüşen Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp (Baydur) Bey, merkeze gönderdiği bilgi telgrafında; görüşmede Karahan'a iki ülke arasındaki ticari ilişkileri geliştirme konusunda ne düşündüğünü sorduğunu yazmıştır. Büyükelçi sorusunu takiben, mevcut ticari mevzuatların Türkiye'de pek çok kişi tarafından memnuniyetsizlikle karşılandığını Sovyet Bakana bildirmiştir. Karahan ise cevaben, müskülatların giderilmesi için çalışacaklarını, kendilerinin de daha kuvvetli ve verimli ticaretten yana olduklarını söylemiştir¹²²².

23 Ekim 1929 tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Sovyetler Birliği ile 1927 yılında imzalandığı Ticaret ve Seyrisefarin antlaşması hükümlerini yurt içinde daha kolay uygulamak amacıyla çıkardığı bir

¹²²¹ BCA, f.030.10., y.247.673.36., s.2.

¹²²² BCA, f.030.10., y.247.674.21.

kararname ile bu konuda çeşitli düzenlemeler gerçekleştirmiştir¹²²³.

1920’li yıllardaki Türk-Sovyet ekonomik ilişkilerine genel bir bakış atmamız gerekirse, 1920’li yıllarda Türk tüccarlar Bakü ve Nijni Novgorod şehirlerindeki fuarlara katılmışlar, 1924 yılında İstanbul’da Sovyet Sanayi Malları Sergisi açılmıştır¹²²⁴.

19 Mart 1930 tarihinde, Ticaret Mukaveleleri Tetkik Dairesi Reis Muavivi Enis Behiç Bey’in yeni bir ticaret antlaşması görüşmeleri yapmak üzere Sovyetler Birliği’ne gönderilmesine ve kendisine burada Moskova Elçliği Başkatibi Numan Tahir Bey’in ilgili konuda eşlik etmesine karar verilmiştir¹²²⁵.

23 Mart 1930 tarihinde Türkiye, Sovyetler Birliğinden yeni yakıt alımı için kendi bünyesinde çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Erzurum – Sarıkamış – Kars hattında kullanılacak olan mazot, petrol, motor yağı

¹²²³ **BCA**, f.030.18.01.02., y.6.52.8.

¹²²⁴ M.Perinçek, **age.**, s.190-191.

¹²²⁵ **BCA**, f.030.18.01.02., y.9.12.8.

ve silindir yağından oluşan yakıt ekipmanı için 100.000 Lira ödenek ayrılmış ve yapılan anlaşma ile ilgili malzemenin Sovyetlerce mayıs 1930 tarihinde teslim edilmesi karara bağlanmıştır¹²²⁶.

Türk-Sovyet ekonomik ilişkileri kapsamında karşımıza çıkan bir başka ticarî faaliyet de, Türkiye'nin Sovyetler Birliğinden Kara gül koç ve koyunları ithal etmesidir. 3 Eylül 1930 tarihli anlaşmaya göre taraflar 4000 Lira karşılığı anlaşmışlar ve bu para Kars ili valilik bütçesinden ödenmiştir¹²²⁷.

11 Mart 1931 tarihinde ise, Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği yetkilileri, bir süre önce başlanan ticaret anlaşması çalışmalarının heyetler düzeyinde sona erdiğini, oluşturulan metnin Sovyet Dışişlerince, Sovyet Komiserler Heyetine (Bakanlar Kurulu) havale edildiği ve oradan da konu ile ilgili olumlu bir sonuç çıkmasının umulduğunu şifreli bir telgraf olarak Ankara'ya bildirmiştir¹²²⁸. Bahsedilen telgrafın üzerinden çok

¹²²⁶ BCA, f.030.18.01.02, y.9.14.6.

¹²²⁷ BCA, f.030.18.01.02, y.14.61.4.

¹²²⁸ BCA, f.030.10., y.248.676.1.

zaman geçmeden, Sovyet Komiserler Heyeti metni onaylamış ve 16 Mart 1931 tarihinde Moskova'da ikinci Ticaret ve Seyrisefarin Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre ilk seyrisefarin antlaşmasında bulunmayan bazı malların satışı, Sovyet Büyükelçiliğinin ticari faaliyetlerdeki yetkisinin artırılması gibi konular yeni antlaşma ile düzenlenmiştir¹²²⁹.

17 Mart 1931 tarihinde görüşen Mustafa Kemal ile Sovyet Büyükelçisi Surits bu görüşmede ekonomik ilişkiler konusuna da değinmişlerdir. Mustafa Kemal'e göre Türk-Sovyet ekonomik ilişkileri sıkı bir işbirliğine dayanmalı ve iki tarafın ithalatına öncelik verilmelidir. Yine aynı görüşmede orada bulunan İsmet İnönü ile Surits arasında da, Türkiye'nin Sovyetlerden almayı düşündüğü traktörler konusu görüşülmüştür¹²³⁰.

3 Ocak 1932 tarihinde ise, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey'e, Sovyet Hudutlarında Kaçakçılığın Men'i adını taşıyan ve karşılıklı ekonomik kayıpları azaltması yönünde bir

¹²²⁹ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.10, s.81.

¹²³⁰ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.14, s.207.

çalışma olması beklenen bir antlaşma için, görüşmeler yapma ve imza yetkisi vermiştir¹²³¹.

Türk-Sovyet Ekonomik ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası da, İsmet İnönü'nün 1932 yılında gerçekleştirdiği Sovyetler Birliği gezisidir. Bu gezi kapsamında 29 Nisan 1932 tarihinde Kalinin, Molotov ve Litvinov'la bir araya gelen İnönü, görüşmeler sırasında özellikle Türk-Sovyet ekonomik ilişkileri üzerine yoğunlaşmıştır. İnönü'ye göre iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler, siyasî ilişkilerin gerisinde kalmaktadır ve ivedilikle arttırılmalıdır¹²³².

Gezinin 5 Mayıs 1932 tarihindeki oturumunda konu Türk-Sovyet ekonomik ilişkilerine de gelmiş, İsmet İnönü bu hususda Stalin'in bir kardeş gibi her yardımı yapmak istediğini belirttiğini ama imkanlarının istenilen seviyede olmadığını merkeze bildirdiği telgrafına yazmıştır. Aynı görüşmede Sovyetler Birliği Türkiye'ye

¹²³¹ **BCA, f.030.18.01.02, y.25.2.9.**

¹²³² **Cumhuriyet, 30.05.1932.**

10 traktör ve çeşitli gereçleri ile ziraat grubu, 5 tanker, 2 tank, 2 kamyon ve 1 otobüs hediye etmiştir¹²³³.

Gezinin İnönü, Tevfik Rüştü Bey, Hüseyin Ragıp Bey, Stalin, Molotov, Voroşinov, Litvinov, Karahan ve Surits'in katıldığı ve 6 Mayıs 1932 tarihinde Mareşal Voroşilov'un dairesinde yapılan görüşmelerde gündem Türk-Sovyet ekonomik ilişkileri olmuştur. Görüşmelerde Türk tarafı Sovyetler Birliğinden uzun vadeli ve faizsiz bir kredi tabelinde bulunmuş, sonuçta 8 milyon dolar tutarında¹²³⁴, 20 yıl vadeli, faizsiz ve amortisman ödemeleri Türk malları üzerinden bir antlaşmaya varılmıştır. Türk heyeti bu kredinin özellikle Türk tekstil sanayinin kurulmasında kullanılacağını belirtmiştir. Yine görüşmelerde Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye tam teçhizatlı makine ve traktör istasyonu kurması, iki kamyon ile bir otobüsün hediye edilmesi ve bir takım askerî malzemenin hibesi konularında anlaşma sağlanmıştır¹²³⁵. Bahsedilen görüşme ve kredi antlaşması

¹²³³ **BCA**, f.030.10., y.248.677.8.

¹²³⁴ Kredinin o günkü Türk Lirası değeri 16 Milyon Liradır. Ulaş Kıpıl-Özgür Uyanık, **Türkiye Milli İktisat Tarihi**, Kaynak Yay., İstanbul 2001, s.95.

¹²³⁵ **RGASPI**, f.588.1.11., d.388, y.5-8.

ile ilgili olarak İsmet İnönü anılarında sonucun Türkiye adına çok olumlu olduğundan bahsetmektedir¹²³⁶. Adı geçen kredi, 21 Ocak 1934'te hükümetin imzaladığı kararname ile protokol yetkisini Dışişleri Bakanlığına vermesi¹²³⁷ ve 24 Ocak 1934 tarihinde Ankara'da imzalanan kullanım protokolu ile yürürlüğe girmiştir¹²³⁸.

Gezi heyetinde olan ve İsmet Paşa'nın Türkiye'ye dönmesinden sonra da bir süre daha Sovyetler Birliğinde kalan çeşitli Türk uzmanlar, yaptıkları incelemeler sonucunda, kurulacak Türk Tekstil Endüstrisinin makine ihtiyacının %90 oranında Sovyetler Birliğinden sağlanabileceği kanaatine varmışlardır¹²³⁹.

¹²³⁶ İsmet İnönü, **Cumhuriyetin İlk Yılları**, C.1, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1998, s.143.

¹²³⁷ **BCA**, f.030.18.01., y.02.42.3.5.

¹²³⁸ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, C.17, s.58. Protokole göre Türkiye, 8 milyon Amerikan Doları tutarındaki krediyi 4 yıllık bir süre zarfında SSCB'nden çeşitli makine ve teknik malzeme olarak kullanacak ve karşılığında amortisman faizi olarak ağırlığı tarım ürünlerine dayanan yıllık ödemeler yapacaktır. Kredi 20 yıllık ve faizsizdir.

¹²³⁹ Ahmet Şerif Öney, **Rusya'dan Alınacak Makineler Meselesi**, Ankara 1932, s.44. Ahmet Şerif Öney dönemin Sanayi Umum Müdürü olup, Türkiye'de Birinci Beş Yıllık Planın hazırlanmasında önemli katkıları olan bir şahsiyettir.

11 Haziran 1932 tarihinde başlarında Vladislav Vago'nun bulunduğu bir Sovyet uzmanlar heyeti Türkiye'ye gelmiştir. Heyetin amacı, Sovyetler Birliğinin hediye ettiği tarım gereçlerini Türkiye'ye getirmek ve gerekli istasyonların kurulmasında yardımcı olmaktır¹²⁴⁰.

Gezi sonrasında Sovyet Hükümeti tarafından İsmet Paşa'ya hediye edilen otobüs, paşa tarafından Ankara Belediyesine verilmiştir. Daha sonra şehir içi taşımacılıkta elverişli olmadığı anlaşılan ve şehirlerarası taşımacılık için uygun bulunan otobüs, Eskişehir'de bulunan Tayyare Alayı Komutanlığına 19.12.1932 tarihinde teslim edilmiştir¹²⁴¹.

Bu arada Türkiye'de Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1933 yılında kabul edilmiş, İktisat Bakanlığı'nın Birinci Beş yıllık Program raporunda da öncelikli işler: “Devlet teşebbüsü ile kurulacak ana demir sanayi, hususi müteşebbislerin yeniden tesis edecekleri makine, tel, çivi, döküm, boru, cıvata, vida vesaire fabrikalarına ve sanayie ucuz ve kolay tedarik edilir yarı mamül emtea

¹²⁴⁰ **Milliyet**, 12.06.1932.

¹²⁴¹ **BCA**, f.030.10., y.248.677.19.

verecektir... Sanayi programımızın tahakkuku ile memleket iktisadî hayatına ilave edilecek iş hacminin neticesi olarak husul bulunacak servet terakümünün sanayide plasman arayışına ve yukarıda bahsettiğimiz müştak sanayin süratle inkişaf edeceğine muhakkak nazariyle bakılabilir” şeklinde yorumlanmıştır¹²⁴².

Türkiye’de kalkınma planı hazırlıkları çerçevesinde, Sovyetler Birliğinden 13 Ağustos 1932 tarihinde Türkiye’ye gelen Profesör Orlov ve heyeti, Türk Sanayinin gelişimine katkıda bulunmak ve izlenecek politikaları tespit etmede yardımcı olmakla görevlendirilmişlerdir¹²⁴³. Orlov ve heyetinin yaptığı çalışmalarda ortaya koydukları sonuçlar da yukarıda bahsettiğimiz Ekonomi Bakanlığı verilerine yakın olup, Sovyet uzmanlar da Türkiye’nin özellikle demir çelik ve tekstil alanlarına yoğunlaşmasını tavsiye etmişlerdir¹²⁴⁴. William Hale’ye göre ise Türkiye’deki ilk beş yıllık plan

¹²⁴² T.C. Ekonomi Bakanlığı **Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekalet Teşkilatına İlaveler Hakkında Raporlar**, Ankara 1935, s.10.

¹²⁴³ Bilsay Kuruç, **İktisat Politikasının Resmî Belgeleri**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1963, s.43.

¹²⁴⁴ Bije Ekrem, **Sovyet-Türkiye İğdisadi Munasibetleri Tarihinden 1932-1939çu iller**, İzvestiya Akademi Nauk Azerbaycanskoy SSR, Nauk, 1962, s.144.

Prof. Orlov ve ekibi tarafından hazırlanıp uygulamaya geçirilmiştir¹²⁴⁵. Bu konuda dönemin Başbakanı İsmet İnönü'nün sözleri hem olayları hem de dönemin Türk-Sovyet ilişkilerini özetlemektedir: "...Plan meselesini, 1932'de Rusya'ya yaptığım seyahatin başlıca hedeflerinden biri olarak düşünmüşümdür. Ruslar planın mali kaynaklarını nasıl buluyorlar, şimdiye kadar plandan ne gibi neticeler almışlardır, bugünkü durumları nedir, kendi ihtiyacımıza ve halimize göre, çıkaracağımız neticeler ve tedbirler ne olabilir? Rusya seyahatinde başlıca hedefim bunları keşfetmeye çalışmak olmuştur. Nitekim Sovyet Rusya'dan planı, ihtiyacımıza göre ciddi bir tedbir olarak düşünmek gerektiği kanaati ve kararı ile döndüm... tecrübeli bir Sovyet uzmanı olan Prof. Orlov başkanlığında bir heyet Türkiye'ye geldi ve 3-4 ay gibi kısa bir zamanda bize olumlu, uygulanması mümkün bir plan verdi. Yaptığı planı anlatarak gitti"¹²⁴⁶.

1933 yılının ilk günlerinde SSCB ne giden Hereke Fabrika Müdürü Reşat Bey başkanlığındaki bir Türk

¹²⁴⁵ W.Hale, **The Political and Economic Development of Modern Turkey**, St. Martin Press, New York 1982, s.56.

¹²⁴⁶ İsmet İnönü, **Cumhuriyetin İlk Yılları 1923-1938**, C.II, Cumhuriyet Gazetesi Yay., İstanbul 1998, s.47-48.

heyeti de burada Türkiye’de kurulması planlanan dokuma fabrikası ile ilgili arařtırmalarda bulunmuřtur. Aslında bu heyetin bařında ilk olarak řerif Bey’in gitmesi dűřünűlműse de, daha sonra karar deęiřiklięi yapılmıř ve Reřat Bey kendisine diplomatik pasaport verilerek bu gűreve atanmıřtır¹²⁴⁷. Heyetin katıldıęı çalıřmalarla hazırlanan proje ile Kayseri Dokuma Fabrikası inřa edilmiřtir. Aynı řekilde Sovyetler Birlięi Nazilli Dokuma Fabrikasının proje çalıřmalarına da yardımcı olmuřtur¹²⁴⁸. Fabrikaların proje ařamaları belirlendikten sonra konu ile ilgili olarak Tűrk-Sovyet iliřkileri kesilmemiř, fabrikaların inřaatı ve kurulduktan sonra kullanılacak makinelerin tedarik edilmesi konusunda da ikili iliřkiler devam etmiřtir. Bu konuda Turkstroy adlı bir kurum vűcuda getiren Sovyetler, Tűrkiye ile ilgili sanayi ve tekstil alanındaki iřbirlięini bu kurum aracılıęıyla yűrűtműřlerdir¹²⁴⁹. Fabrikaların proje, inřaat malzemesi ve kullanılacak makine konularında yűrűttűkleri iřbirlięine ek olarak 160 Sovyet uzman, fabrikaların inřası ve makinelerin montajı noktasında da

¹²⁴⁷ BCA, f.030.18.01.02, y.33.10.18.

¹²⁴⁸ M.Perinçek, **age.** s.201-202.

¹²⁴⁹ A.S.ernetsov, *İz İstorii Sovyetsko-Turetskogo Sotrudniestva, İstoriceski Arkhiv*, S.4, Moskva 1961, s.45.

Türkiye’de kalarak, Türk yetkili ve işçilerine yardımcı olmuşlardır¹²⁵⁰.

26 Nisan 1933 tarihli Bakanlar Kurulu kararına göre, Van gölü için gereken 6100 lira değerindeki bir motor ile kiremit presi Sovyetler Birliği’nden takas usulü beklenmeksizin alınacaktır¹²⁵¹. Görüldüğü gibi ihtiyaç anında ve acil çözüm gerektiğinde Türkiye’nin ilk tercihi yine sınır komşusu Sovyetler Birliği olmuştur.

26 Nisan 1933 tarihinde Bakanlar Kurulundan çıkan ikinci bir kararname ile de, Erzurum-Sarıkamış tren hattı için gereken 30.000 Lira değerindeki 1000 ton mazotun, karşılık olarak işe yaramayan 30.000 Lira değerindeki geniş hat vagonları verilerek, yine Sovyetler Birliği’nde satın alınması kararlaştırılmıştır¹²⁵².

Geçmiş yıllarda olduğu gibi 1933 yılında da özellikle Doğu Anadolu’daki tren seferlerinde kullanılmak üzere acil mazot ihtiyacı yine Sovyetler

¹²⁵⁰ B.Ekrem, **age.**, s.145.

¹²⁵¹ **BCA**, f.030.18.01.02, y.35.30.7.

¹²⁵² **BCA**, f.030.18.01.02, y.35.30.13.

Birliğinden yapılan alımla çözülmeye çalışılmıştır. 4 Aralık 1933 tarihli kararname uyarınca, Erzurum Hat İşletme Amiri Eşref Bey'in Tiflis'e yollanmasına ve gereken mazotu temin etmesine yetkili makamlarca karar verilmiřtir¹²⁵³.

20 Mayıs 1934 tarihinde gerçekteştirilen Kayseri Dokuma Fabrikasının açılışına proje aşamasından beri katkıda bulunan Sovyet uzmanlar da katılmıř¹²⁵⁴ hatta Zolatayev isimli bir Sovyet uzman açılışta konuşma dahi yapmıřtır¹²⁵⁵.

Sümerbank'ın Müdürü Nurullah Esat, 1934 yılı sonbaharını yanındaki heyetle beraber Moskova'da geçirmiştir. Heyetin amacı, Sovyet sanayi hakkında incelemeler yapmak, bilgilerini arttırmak ve ortaklaşa

¹²⁵³ **BCA, f.080.18.01., y.02.41.86.7.**

¹²⁵⁴ Açılışa katılan Sovyet heyetinin başında Ağır Sanayi Komiser Yardımcısı Petakov vardır. Sovyet kaynaklarına göre açılışta Atatürk, İnönü, Stalin ve Molotov'un resimleri birlikte taşınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR, C.18, s.513.**

¹²⁵⁵ Çernetsov, **agm**, s.47.

gerçekleştirilecek projeler hakkında araştırmalar yürütmektir¹²⁵⁶.

24 Ocak 1934 tarihinde Ankara'da imzalanan protokol ile yürürlüğe giren Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye açtığı 8 milyon dolarlık kredinin 1 milyon liralık bir kısmı, Bakanlar Kurulu kararı ile Ankara Belediyesine nakledilmiştir. Ankara Belediyesi bu parayı otobüs, yedek parça ve tamir atölyesi kurulması için harcayacak ve elde edilecek gelire de, krediden aldığı pay oranında geri ödeme taksitlerinde yükümlülük alacaktır. Ankara Belediyesi taksit ödemelerini geciktirdiği takdirde ise, hisseleri hükümetçe devr alınacaktır¹²⁵⁷.

Bilindiği gibi, İsmet İnönü'nün 1932 yılında Sovyetler Birliği'ne yaptığı resmi gezi sırasında, Türkiye'de bulunan ve Beyaz Ruslar olarak adlandırılan bir kısmı Rus asilzadelerinden olan, eski Çarlık taraftarları göçmenler hakkında Sovyet yetkililerin birtakım talepleri olmuş idi. Sovyet hükümetine göre bu

¹²⁵⁶ D.Vandov, **age.**, s.171.

¹²⁵⁷ **BCA**, f.030.18.01.02, y.48.64.14.

kişiler gerek Türkiye içerisinde ve gerekse Avrupa'nın çeşitli noktalarında SSCB aleyhine faaliyet göstermekteydiler ve bunun sonlandırılması gerekiyordu. Dönemin şartları ve iyi komşuluk ilişkileri gereği, İnönü yurda döndükten sonra Türkiye'de bulunan ve anti Sovyet faaliyetler içerisindeki birtakım Beyaz Rus dergileri kapatılmış, bir kısmının da yurda girişine yasak getirilmişti. Beyaz Rusların büyük kısmı da zaten 1934 yılında Türkiye'den ayrılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti ile Beyaz Rusların siyasi durumu bu şekilde iken, Paris Polisine kayıtlı göçmen pasaportu sahibi ve Selanik'te ikamet eden M.Aleksandre Orloff adlı Beyaz Rus, yetkili Türk makamlarına başvurarak, tütün ticareti yapmak amacıyla İstanbul'a gelmek istediğini bildirmiş ve vize talebinde bulunmuştur. Beyaz Rusların o dönemde Türkiye'ye giriş çıkışları Bakanlar Kurulu kararına tabii olup muhakkak kayıt altına alınması gerektiğinden, Orloff'un müracaatı Türkiye'de ilgili kurumlarda bir hareketlilik yaşanmasına neden olmuştur zira Orloff'un sunduğu ticari program oldukça hacimlidir. Bunun üzerine 4 Nisan 1934 tarihinde alınan Bakanlar Kurulu kararı ile, Orloff'a vize verildiği gibi, ticari başvuru yapan Beyaz Ruslar genelin dışında tutulmuş ve acil

başvurularda artık Bakanlar kurulu kararı gerekmeksizin, Dışişleri Bakanlığı yetkili kılınmıştır¹²⁵⁸.

1935 temmuzunda beraberinde Sümerbank ve İş Bankası Genel Müdürleri ile beraber Moskova'ya giden İktisat Bakanı Celal Bayar, burada önemli temaslarda bulunmuştur. Oluşturulacak yeni kalkınma planının nüveleri Bayar'ın Sovyetler Birliği gezisinde oluşturulmuştur¹²⁵⁹. Celal Bayar başkanlığındaki heyet, Sovyetler Birliğindeki planlama çalışmaları ve ekonominin gelişmesi ile ilgili bilgi almış, Sovyetler Birliğindeki pek çok işletmeyi ziyaret etmiştir¹²⁶⁰.

9 Ekim 1937 tarihinde yapımında proje aşamasından beri Sovyet uzmanların çeşitli yardımları olan Nazilli Dokuma Fabrikası açılmıştır. Atatürk'ün bizzat katıldığı açılış törenine çeşitli Sovyet uzmanları da katılmıştır¹²⁶¹.

¹²⁵⁸ BCA, f.030.18.01., y.02.43.18.5.

¹²⁵⁹ Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi**, C.IV, Tekin Yay., İstanbul 1978, s.1399. Celal Bayar bu gezi ile alakalı olarak, “Yeni kalkınma planımızda Sovyetlerle aynı biçimde elbirliği edeceğimize kuşku yoktur” açıklamasını yapmıştır.

¹²⁶⁰ M.Perinçek, **age.**, s.203.

¹²⁶¹ M.Perinçek, **age.**, s.204.

21 Aralık 1939 tarihinde İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin de içinde bulunduğu bir grup ülkeye Alman ticaret gemilerinin kontrolü, İngiliz ve Fransız limanlarına sokulmaması ve diğer devletlere yaptıkları ticaretlerin de kısıtlanmasını içeren bir nota göndermişlerdir. Bu durumdan o dönemde Almanya ile ciddi boyutta ticaret yapan Türkiye olumsuz olarak etkilenecektir. Bahsedilen bu notadan olumsuz etkilenen bir diğer devlet de Sovyetler Birliği olmuştur fakat SSCB, ilgili devletlere gönderdiği bir karşı nota ile, alınan bu kararın uluslar arası hukuka aykırı olduğunu, ticaretin engellenemeyeceğini ve Sovyetler Birliği'nin bu karardan dolayı uğrayacağı her türlü zararı tazmin etmek kararında olduğunu bildirmiştir. SSCB'nin bu yaklaşımı o dönemde Türkiye'den de destek görmüş, iki ülke ekonomik çıkarlarını, ortak bir platformda savunmaya çalışmıştır¹²⁶².

Türkiye'de 1935 yılında çıkarılan bir kanunla cam sanayi tekeli İş Bankasına verilmiş idi. Bu kanunun verdiği yetki ile İş Bankası Bünyesinde Türkiye Şişe ve

¹²⁶² BCA, f.030.10., y.2.35.583.1.

Cam Fabrikaları A.Ş. kurulmuştur. Konunun Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili kısmı ise, adı geçen fabrikanın teknoloji transferinin 1951 yılında Sovyetler Birliği tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır¹²⁶³.

İkinci Dünya Savaşının çıkışı ve 1941'de Sovyetler Birliğinin savaşa dahil olması ile, Türk-Sovyet ilişkilerinde en büyük yarayı ekonomik ilişkiler almıştır. Bu tarihten sonra 1945 yılında Türk-Sovyet ilişkileri gerginleşmiş ve ardından soğuk savaş moduna girmiştir. İki devletin soğuk savaşta birbirine taraf olması ile de, karşılıklı ekonomik faaliyetleri deyim yerindeyse sona ermiştir. İki ülke bundan sonra tüm enerjisini diğerine karşı tetikte olmaya ve karşı tarafı sık sık protesto etmeye harcamıştır.

¹²⁶³ Uygur Kocabaşoğlu, **Türkiye İş Bankası Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2001, s.498.

SONUÇ

Kuzeyden gelen İskandinav kökenli unsurlar ile bölgeye daha önce gelmiş olan Asya orijinli kabileler ve yerel halkın, bugünkü Kiev şehri civarında birleşerek ortak bir kültür ve millet oluşturmasıyla ortaya çıkan Ruslar ile, tarih sahnesine çok daha eski yüzyıllarda çıkmış olan Türklerin temasları ilk olarak tüccarlar, seyyahlar ve askeri faaliyetler şeklinde Kafkasya ve Hazar Denizinin kuzeyinde gerçekleşmiştir. Önceleri birey yahut kabile düzeyinde devam eden ilişkiler, iki milletin de bölgedeki devletleşme sürecinin ilerlemesi ve sınır geliştirme faaliyetlerinin artması ile, daha üst bir seviyeye çıkmıştır.

Tarihsel sürecin başlangıcında Türkler ile Rusların ilk temaslarında Ruslar yerel, Türkler ise ilerleyen / fetheden unsur olmuşlardır. Bugünkü kuzey – doğu Ukrayna bölgesine sıkışmış olan Ruslar, Orta Asya'dan batıya göç eden, fethetilen Türk topluluklarından, Karadeniz'in kuzeyini kullananların daimi güzergahında olmuşlardır. Bu vesile ile Türkler ile

Rusların arasında ticari ve kültürel ilişkiler bir hayli üst düzeyde olmuştur.

M.S. 900 lü yıllara gelindiğinde, Hazar Denizinin batısı ve kuzeyinde en etkin Türk Devleti Hazar Hanlığı, batıdaki bir diğer devlet ise Hazarlara tabii olan Bulgar Hanlığı idi. Bu iki Türk Devleti, sınır komşuları Ruslarla bölgenin nüfuzu için zaman zaman silahlı çatışmalara giriyor, ticari ilişkilerini ise sürekli devam ettiriyorlardı. Hazarların ve Bulgarların İslamlaşması ile de bölgedeki Türk-Rus ilişkileri başka bir boyut kazanmıştır. Buna müteakip ilerleyen yıllarda Rusların Hristiyanlaşması da iki milletin ilişkilerinde dini mücadele ve dinin koyduğu hedeflerin devlet siyasetine yansımaya neden olmuştur.

965 yılında Hazar Hanlığı'nın yıkılmasından sonra bölgedeki Türk hakimiyeti Bulgar Hanlığı'na geçmiştir. 900'lerin sonlarına doğru ise, Kiev Knezliği Bulgarlar üzerine iki büyük saldırı düzenleyerek bölgedeki nüfuzunu genişletmeye çalışmıştır. Daha sonra iki devlet arasında ilişkiler gelişmiş, hatta 1006 yılında imzalanan bir ticaret anlaşması ile de, bölgedeki ticarî faaliyetler ve para akışı belirli bir düzene konulmuştur.

Fakat bu anlaşma uzun soluklu olmamış, özellikle kürk ticareti yüzünden çıkan anlaşmazlıklar iki devletin sık sık çatışmasına sebep olmuştur. Bu arada Ruslar, Bulgarların başkentine de saldırmışlar, 1221 yılında Nijniy Novgorod kalesini inşa etmişlerdir. Moskova'nın doğusunda Volga nehri kıyısındaki bu şehir, Kiev merkez alındığında Rusların önemli bir yayılma gerçekleştirdiklerinin de bir kanıtıdır.

Türk-Rus ilk münasebetleri diyebileceğimiz bu dönemde adından bahsedilmesi gereken bir başka oluşum da Altınordu Devletidir. İlhanlıların bir kolu olarak Kafkasya, Güney Ukrayna ve bugünkü Kırım'ı içine alan bölgede etkin olan, eski Kazan Hanlığı coğrafyasına hükmeden bu Moğol orijinli devlet, zamanla Anadolu ile olan teması, Kazan, Volga Bulgarları, Hazarların kalıntıları ile olan ilişkileri neticesinde Türkleşmiş, bugün Türk-Rus dil ve kültüründeki ikili etkileşimin mihenk taşlarından birisi olmuştur. Altınordu akıncılarının Kiev önlerine kadar geldikleri bilinmektedir.

Karadeniz'in kuzeyi ile Hazar Denizi'nin kuzey ve batı kesimlerinde yukarıda bahsettiğimiz gelişmeler olurken, Türklerde ise özellikle Anadolu merkez alındığı taktirde; Anadolu Selçuklu Devleti çalkantılarla geçirdiği XII. yüzyıldan sonra Moğol idaresine girmiş, XIII. yüzyılın ortalarından itibaren ise dağılma süreci başlamıştır. Tarih sürecinde Türk-Rus ilişkilerinin dış çerçevesi noktasında karşımıza bu durum sık sık çıkacaktır. Ya Türkler yükselirken Ruslar düşüşte olacak, ya da Ruslar yükselirken Türkler düşüşe geçecektir. Anadolu Selçukluları, Bizans ve Moğollar arasında sıkıştıkları coğrafyada yerlerini bugün Anadolu Beylikleri dediğimiz küçük site devletlerine bırakırken kuzeyde Ruslar, bir yanda Altınordu Devleti ile nüfuz mücadelesini sürdürmekte, diğer yanda da doğuda sürekli ilerleme kaydederek oralarda yaşayan Türk soylu insanlarla iletişime girmektedirler.

Anadolu Beylikleri Osmanoğulları hanedanı etrafında birleşerek Anadolu'da birliği sağladıktan sonra, Türk-Rus münasebetleri Osmanlı Devleti ile Rus Şehir Devletlerinin (Rus Knezlikleri) birleşmesi sonucu ortaya çıkan Rus Çarlığı arasında gerçekleşecektir. Bu arada

Ruslar, Kiev'deki merkezlerini Moskova'ya taşımışlar, Türkler ise İstanbul fethedilene kadar çeşitli başkentler kullandılsa da, İstanbul'un fethi sonrası aradıkları merkezi bulmuşlardır. Osmanlı-Rus münasebetleri, iki devletin Kafkasya ve Kırım'da karşı karşıya kalmasına dek sakin ve ekonomik faaliyetler ağırlıkta olarak gerçekleşmiştir. Özellikle kuzey Ukrayna'dan gelen köle ve orta Rusya'dan gelen kürk ticareti ile buralara satılan her türlü işlenmiş malzeme, iki millet arasında yoğun bir ticaretin var olmasına neden olmuştur. Bu dönemin en önemli özelliği ise, Osmanlıların daima Ruslar'ı küçük görmesi ve siyasi olarak kendilerine eşit tutmamasıdır. Kafkasya konusunda kararsız bir tavır sergileyen Osmanlı'nın Kırım'ı hakimiyeti altına alması ve bu bölgede Ruslara galebe çalması, Rusların da uzun bir dönem Türk hakimiyetini kabul etmelerine neden olmuştur.

1492'de Mihail Pleşçeyev'in Rus Elçisi olarak İstanbul'a gelmesi ve siyasi protokolde kabul görmesi, iki ülke ilişkilerinin resmî başlangıcı sayıldığı kadar, aynı zamanda Rusların'da Zaparojhe Kazakları, Volga Kazakları, Kiev Knezliği evrelerinden artık sıyrıldığı,

devletleşme süreçlerini tamamladığı ve dönemin en büyük ülkesi Osmanlılar ile politik ilişkiler kuracak, akabinde kabul görececek bir devlet kültür ve derinliğine ulaştığını göstermektedir. Pleşçeyev'in İstanbul ziyaretinin gerçekleştiği günlerde, Türklerle Ruslar arasındaki ticaret ve kültürel alışveriş ise eskisi gibi kuvvetli bir şekilde devam etmektedir.

Pleşçeyev'in ziyareti üzerinden daha birkaç yüzyıl geçmişti ki, tarihin seyri içerisinde Osmanlı Devleti önce duraklama ardından da gerileme dönemlerine girmiştir. Aynı dönemler Rus Çarlığı için klanlar arası birleşme, ilerleme ve fetih yılları olmuştur. Batıda bugünkü Baltık ülkeleri ile Polonya sınırına dayanan Ruslar, kuzeyde Buz Denizine kadar olan bölgeyi ellerine geçirmişler, doğuda ise Sibiryaya ve Orta Asya içlerine doğru sürekli ilerlemişlerdir. Ruslar, güney ilerleme hattını ise Kafkasya ile Kırım birinci dalga olmak üzere, Anadolu ve İran olarak belirlemişlerdir. Bugün orijinali Ukrayna Dnipropetrovsk Tarih Müzesinde bulunan meşhur fermanı ile Çariçe II. Katerina Kırım'ın ele geçirilmesi emrini vermiş ve 1783 tarihinde Kırım Rus orduları tarafından işgal edilmiştir. Kırım'ın elden çıkışı o

dönemlerde toprak kaybına alışkın olan Osmanlı Devleti'nde diğer yerlere nazaran daha büyük bir moral bozukluğuna sebep olmuştur. Bu işgal ayrıca Rusların artık Osmanlı karşısında galip gelebilen bir devlet olduğunu da resmileştirmiştir.

Kırım'ın Ruslara geçişinden Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar, Türklerle Ruslar çeşitli kereler karşı karşıya geldilerse de bunların en önemlileri; batılı müttefikleri ile beraber Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı arasında 1853-55 yıllarında gerçekleşmiş olan Kırım Savaşı ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşıdır. Bunlardan ilkinde Türk tarafı, ikincisinde ise Rus tarafı cepheden galip ayrıldıysa da, iki savaşın arasındaki fark, Türk tarafının cephe galibiyetini önemli ganimetlerle süsleyememesi, Rusların ise bunu başarmasıdır. 1878 yenilgisinden sonra Kars, Ardahan ve Batum, Türk idaresinden çıkarak Rus yönetimine girmiştir.

Rus Çarlığı, Birinci Dünya Savaşına Osmanlı Devletinden önce girmiş va hatta batıdaki Alman cephesinde beklenmedik kayıplar vermiştir. Birazda Almanların oldu bittiye getirmesiyle Osmanlı

Devletinde dünya savaşına katılmasıyla, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Türk-Rus cephesi açılmıştır. Başlangıçta siper savaşı olarak gelişen cephe, Türk tarafının başarısız Sarıkamış hareketından sonra Rus ilerleyişine sahne olmuştur. Ruslar kısa bir zaman içerisinde Van, Erzurum, Trabzon gibi önemli Türk şehirlerini ele geçirmişlerdir. Türklerin bu şehirleri kaybı; ekonomik, askeri ve sosyal zararlarının yanı sıra büyük bir psikolojik yıkımı da beraberinde getirmiştir.

Rus ordularının, batıda Almanlara karşı çeşitli başarısızlıklarının olduğu, güneyde ise Türklere nispeten galip geldiğı dönemde, Rusya'nın içi adeta bir cadı kazanı şeklindedir. Pek çoğu Sibirya'ya sürülmüş, bir kısmı da Avrupa'ya kaçmış Çarlık muhalifleri, savaşın getirdiğı otorite boşluğundan da yararlanarak başkent Petograd ile diğer önemli merkezlere dönmüşler ve şiddetli bir muhalefet dalgası estirmeye başlamışlardır. Bunun sonucu olarak da 1917 yılının başlarında ülkede çıkan çeşitli ayaklanmaların neticesinde Çar II. Nikola tahttan çekilmiş ve karma bir hükümet kurularak Rusya'da monarşi idaresine son verilmiştir. 1917 şubatından, Bolşeviklerin iktidarı ele geçireceğı 1917

kasımına kadar olan devrede, Türk-Rus cephesinde savaş devam ettiyse de, özellikle Rus tarafının artık ilerleme gibi bir niyeti kalmamış, bir an önce barış imzalanması ve imzaya kadar da mümkün olan en az çatışma ve zaiyatla cephenin idare edilmesi, Rus askeri stratejisi halini almıştır. Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra ise, Rusya resmen Birinci Dünya Savaşından çekildiğini açıklamış ve işgal ettiği topraklardan çekileceğini taahhüt etmiştir. 1918 yılının ilk yarısında müzakereleri devam eden Brest-Litovsk Antlaşması ile de, Türk tarafı 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında kaybettiği topraklar da dahil olmak üzere Rusların işgal ettiği topraklarını geri almıştır.

Daha sonraki dönemde Kafkasya'daki karışıklıklar ve özellikle Azerbaycan'ın içinde bulunduğu durum nedeniyle, Türk ordusu 1918 yılı içerisinde bir ileri hareket düzenlemiş ve Bakü'ye kadar ilerlemiştir. Fakat bu ilerleyiş, Birinci Dünya Savaşı'nın, Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlanması üzerine özellikle İngilizlerin bölgedeki etkinliği ve Ruslarla, Gürcülerin çabaları neticesinde sonlandırılmış ve Türk ordusu silah

bırakarak Azerbaycan'dan çekilmiştir. Bu arada Batum'da Gürcistan'a bırakılmıştır.

Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesini imzalayarak Birinci Dünya Savaşındaki yenilgisini kabul ettikten sonra, ordusu dağıtılmış ve toprakları işgal edilmeye başlamıştır. Bu duruma Anadolu'nun çeşitli yerlerinde tepkiler gecikmemiş ve yurdun pek çok noktasında işgale karşı çeşitli direniş metodları geliştirilmiştir. Yerel ve küçük direniş birlikleri daha sonra adım adım birleşecek ve Kuvâyı Milliye adını alacaktır. 1919 yılı başlarından itibaren ise Türk Milli Müdafaasının liderliğini Mustafa Kemal Paşa üstlenecektir. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları etrafında örgütlenen Türk Milleti, 1919 yılında ülkesinin dört bir yanını işgal etmiş, çoğunluğu batılı büyük devletler olan düşmanlarına karşı Türk İstiklâl Savaşını başlatmıştır.

Birinci Dünya Savaşının sonrasında Türkiye'de durum bu şekilde iken, Rusya'da da durum pek parlak değildir. Çar II.Nikola tahtını fazla direnmeden terk ettiyse de, dönemin asilzadeleri ve onlara bağlı olan

askeri birlikler, Bolşeviklere sabık Çar kadar uysal yaklaşmamış ve Rusya'da 1920 yılına kadar sürecek iç savaş başlamıştır. Aynı şekilde eski Çarlık coğrafyasından kimi bağımsızlığını ilan ederek ve kimisi de Dünya Savaşından çekilmek için imzaladığı anlaşmalar sonucunda terk edilerek kopan toprak parçaları, dönemin Rusya'sını ekonomik ve psikolojik olarak büyük sıkıntılara sokmuştur. İngiltere başta olmak üzere batılı güçlerin Bolşevik karşıtı yaklaşımları ve Çar idaresini tekrar canlandırma çabaları, Rusya'dan kopan topraklara verdikleri destekler ve Bolşevik Rusya'ya uygulanan ağır ambargolar da, dönemin Rusya'sında batı karşıtı bir düşünce yapısının oluşmasında oldukça etkili olmuştur.

Batıya ve onun politikalarına karşı mücadele veren iki komşu devletin, dönemin şartları da göz önüne alınırsa birbirine yakınlaşmasından daha doğal bir durumun olamayacağı aşıkardır. Türk-Rus ilişkiler tarihinde de bu olağan durum işlemiş ve Türkler ile Ruslar, Milli Mücadele döneminde sıkı bir işbirliğine girişmişlerdir. Sıkı işbirliğinden kasıt, iki ülkenin yaptıkları alış verişten, karşılıklı yardımlardan da önemli

olan bir olgu, iki toplumun birbirini sevmeye ve anlamaya başlamasıdır. Sevgi ve karşılıklı anlayış üzerine kurulan işbirliği de, dönemin Türk ve Rus halkı arasındaki ilişkinin hızla mesafe almasına neden olmuştur. Bugün bahsettiğimiz hadiselerden neredeyse yüz yıllık bir süre geçtikten sonra, geriye dönüp baktığımızda iki milletin, uzun süren savaşlar ve tarihte yoğurulan düşmanca hislerden sonra birbirlerini sevmeye ve birbirlerine ilgi göstermeye başlamalarının nedeni nedir sorusunun cevabı aslında basittir. Türklerin ve Rusların halk tabanının demografik ve sosyo-ekonomik yapısı birbirine yakındır, dillerinde benzer kelimeler çoktur, adetlerinin bir kısmı birbirine benzemektedir, yüzyıllarca yıldır komşudurlar ve başlarında Atatürk ve Lenin gibi karşı tarafın potansiyelini görebilen entelektüel birer liderleri vardır.

Mustafa Kemal tarafından görevlendirilen Halil (Kut) Paşa'nın Moskova'daki girişimleri sonucunda Erzurum'da Türk tarafına teslim edilen ilk Sovyet nakdi yardımı geldiğinde, Türk ve Rus askerlerin kol kola halay çekmesi ve diğeri hakkında övücü sözler söylemesi, düne kadar cephede karşı karşıya savaşan tarafların geldiği

noktanın önemli kanıtlarından birisidir. Bu para daha sonra dönemin biriken memur maaşlarının ödemesinde ve Milli Mücadelenin çeşitli safhalarında kullanılacaktır.

Rusların Tuapse limanı, Türk Milli Mücadelesinde kullanılan pek çok silahın Anadolu'ya gelmek üzere yola çıktığı bir nokta olarak İstiklal Savaşı tarihinde çoktan yerini almıştır. Milli Mücadele hareketinde kullanılan silahların önemli bir yekunu, Sovyetlerden yahut Sovyet ülkesi üzerinden sağlanmıştır.

Milli Mücadelenin zor şartlarına rağmen Türkiye'de Sovyet Rusya ya önemli destekler sağlamaktan geri durmamıştır. Çeşitli nedenlerle birkaç kez ciddi yiyecek sıkıntısı çeken bu komşu ülkeye Türkiye zaman zaman yiyecek ve kuru gıda yardımı yapmış, Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'de anti Sovyet bir Kafkasya yapılanmasına hiçbir surette müsaade etmemiştir.

Kuvâyı Milliyeciler, düşmanlarına karşı yaptıkları savaşı kazanarak 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuşlar ve tarih sahnesine son Türk

Devletinin adını yazdırmışlardır. Aşağı yukarı aynı dönemde, 1922 yılının sonlarında batı destekli Çarlık taraftarlarını bertaraf eden Sovyet Ruslar'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni kurarak kendi oluşumlarını tamamlamışlardır. Bu tarihten sonraki ilişkiler Türkiye Cumhuriyeti ve SSCB ekseninde devam edecektir.

Yeni kurulan iki devlet uzun yılların düşmanlığından sonra adeta birbirlerini tanımak ve keşfetmek yarışına girmişlerdir. Bu dönem iki devletin kültürel ve ticari ilişkilerinin zirveye çıktığı zaman dilimidir. Bu dönemde Türkiye pek çok konuda Sovyetler Birliğini model almış, Türkiye'de gerçekleşen pek çok projede Sovyet uzmanlar görev almışlardır. Bahsedilen dönemde Türkiye'nin hassas olduğu konu ise, Sovyetlerden alınan bunca desteğe rağmen, Sovyet ideolojisinden uzak kalmak olmuştur. Özellikle Stalin başa geçtikten sonra, Sovyetler Birliği, Türkiye'de sosyalist ideolojiyi iktidara getirmek, bunu başaramazsa da en azından belirli bir seviyeye çıkarmak için uğraşlar verdiyse de, SSCB için önemi büyük olan Türkiye'de, bu türden Sovyet faaliyetleri daima sınırlı bir çizgide kalmış

ve asla Sovyetlerin istediği seviyede sonuç alınamamıştır. Bunun bir diğer nedeni de devrin Türk liderlerinin bu konu hakkında gerekli önlemleri zamanında ve uygun şekilde almış olmaları ve tüm bunları yaparken, Sovyetler Birliği'ni rencide etmeyecek çözümler üretmeleridir.

1920'li yıllar için, Türk ve Sovyet halklarının birbirini tanıdığı, aydınların iki kültürü derinlemesine inceleyip öğrendiği, ticari ve kültürel faaliyetlerin üst seviyede olduğu, politik arenada da sürekli bir işbirliği ve ortak siyaset izlendiği görölmektedir. 20'li yıllardaki Türk-Sovyet dostluğu, özellikle batı Avrupa ülkeleri tarafından hiç de hoş karşılanmamıştır.

1930'lu yıllara girildiğinde, Sovyetler Birliği ardı ardına gerçekleştirdiği ağır sanayi hamleleri ile dünya platformunda hatırı sayılır bir ülke olmuş fakat içte Bolşevik devrimi yapıldığında umulan özgürlük ve demokrasi havasının yerini baskıcı ve sert bir rejim almıştır. Stalin'in 1936-37 büyük temizlik hareketi bugün sayıları 100 binle 300 bin arasında telafuz edilen çoğunluğu aydın pek çok Sovyet insanının öldürölmesi

ve milyonlarcasının da sürgünü ile sona ermiştir. Bu dönemde Sovyetler Birliği, ağır silahlara da oldukça büyük yatırım yapmış ve ülke kaynaklarının önemli bir kısmını silahlanmaya harcamıştır.

Sovyetler Birliği kadar olmasa da, Türkiye’de 1930’lu yıllarda kendince birtakım sanayi ve zirai hamleler gerçekleştirmiş, hepsinden önemlisi de Cumhuriyet rejimini yerine oturtmuştur. Bu dönemde Türkiye karşılaştığı pek çok iç sorunun da üstesinden gelmeyi başarmıştır. Türk ordusunun modernleştirilmesi, eğitim sisteminin düzenlenmesi vb. çabalar sonuç verdiyse de, Türkiye bu konularda da SSCB’nin gerisinde kalmıştır.

1930’lu yıllardaki Türk-Sovyet ilişkilerine gelince; 20’li yıllardan aldığı dostluk ve işbirliği havasını 30’ların başında da sürdüren ikili ilişkiler, özellikle ticari ve kültürel alanda İkinci Dünya Savaşının çıkışına kadar eski hızıyla ve daima gelişerek devam etmiştir. Bu dönemin bir diğer özelliği de, 1920’lerin başlarında Bolşevik ihtilali üzerine Türkiye’ye kaçan eski Rus asilzadeleri ve mevki sahibi kişilerin çoğunluğunu

oluşturduğu ve Beyaz Ruslar olarak anılan Rus göçmenlerinin, artık İstanbul ve Türkiye'ye uyum sürecinin tamamlandığı ve bunların da Türk-Rus / Türk-Sovyet kültürel hayatına getirdikleri ivmenin artmaya başladığı yıllar olma özelliğidir.

Kültürel ve ticari ilişkilerdeki canlılık ve ilerleme 1930'larda Türk - Sovyet siyasi ilişkilerinde görülmemektedir. Montreux Boğazlar sözleşmesi ile başlayan süreçte ikili ilişkilerde de sorunlar ortaya çıkmaya başlamış, Sovyetler Birliği 20'lerdeki dost kimliğini devam ettiriyor görünse de, daha dominant bir çizgiye kaydığı açıkça belli olmaya başlamıştır. Dönemin Türk Hükümetleri, zaman zaman ortaya çıkan Sovyet istekleri karşısında hem şaşırılmışlar hem de zor durumda kalmışlardır.

İkinci Dünya Savaşının başlaması Türk-Sovyet ilişkilerinde temel hatlarda değişikliğe sebep olmuştur. Ticaret zayıflamış, kültürel ilişkiler azalmış fakat siyaset hareketlenmiştir. Savaşa gireceği 1941 yılına kadar Sovyetler Birliği, Türkiye karşısında dominant çizgisini bir nebze olsun azaltmış, aynı dönemde Almanya ile

Doğu Avrupa ve Batlık ganimetini paylaşmaktan da geri durmamıştır. Bahsedilen dönemde Türkiye'nin temel siyaseti ise gittikçe büyüyen savaştan uzak kalabilmek ile olası bir savaş için askeri ve lojistik hazırlıklarını tamamlamaya çalışmak olmuştur. Türkiye bu dönemde Almanya ile ticari ilişkilerini sürdürmüş, Sovyetler Birliğinden de çeşitli beklentiler içerisine girmiştir. Özellikle Sovyetlerin eski yıllardaki dostluk mesajlarını tekrarlamaları ve samimi söylemleri, Türk yetkililerin bu beklentiye kapılmasını haklı gösteren sebeptir.

1941 yılında Almanya'nın Barbarosa harekatı ile Sovyetler Birliğine saldırması sonucu, SSCB büyük savaşa dahil olmuştur. Almanya'nın bu saldırıyı gerçekleştireceği bir süre öncesinden Sovyet yetkililerce tahmin edilmekle beraber, yine de Alman saldırısı ani olmuş, Sovyetler hızlı bir toprak ve asker kaybına uğramıştır. Bu kayıplarla beraber Türk-Sovyet ilişkileri de yeni bir mecraya açılmıştır. Ticaret hemen tamamen durmuş, kültürel ilişkiler askıya alınmış, askeri ilişkiler gergin bir hal almış ve askeri yardımlar dondurulmuş, siyaset ise en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu dönemde Sovyetler Birliği, Türkiye'nin batı ittifakı yanında savaşa

girmesini istemiş, bunun içinde her yolu denemiştir. Türkiye'nin savaşa girmesi demek, Almanya ve müttefiklerinin karşısında yeni bir cephe, yeni bir muharip demektir ve bu da Sovyetler Birliği üzerindeki baskının az da olsa azalması demektir. Dönemin kritik şartları göz önüne alındığında bunun ne derece önemli olduğu ise gayet açıktır.

Türkiye ise bu dönemde savaşa girmek istememektedir. Amacı tam tarafsız kalarak savaşın yıkıcılığından uzak durmak ve kendi sınırları içerisinde huzur içerisinde yaşamaktır. Bu noktada Türkiye'nin tavrı, Sovyetler Birliği ile olan politik ilişkilerinin gerilmesine neden olmuştur. Sovyet manevralarını karşı hamleleri ile savuşturan Türkiye, savaştan uzak durmanın yolunu bulurken komşusu ile ilişkilerini gittikçe bozmaktadır. Bu noktada Almanya, Türkiye'nin tam tarafsızlığından yana tavır koymakta, İngiltere ve müttefikleri ise Türkiye'nin savaşa dahil olmasını istemekle birlikte, Türkiye'nin böyle bir savaşa hazır olmadığını bilmekte ve ikna edilmesinin kolay olmadığını sezmektedirler.

1943 yılına kadar Almanların hemen her cephede üstün olması, Sovyetlerin Türkiye üzerindeki “savaşa katıl” baskısını gün geçtikçe arttırmasına neden olmuştur. Bu dönemde Japonya ve Amerika Birleşik Devletlerinin de savaşa katılmaları cephelerde ve politikada yeni gelişmelere sebep olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri, büyük askeri gücüyle batı ittifakının bir anda lider ülkesi konumuna yükselmiş ve onun stratejisi müttefiklerin stratejilerini domine etmiştir. Amerika’nın genel stratejisinde ise Türkiye, Sovyetler Birliği ve İngiltere’ninki kadar büyük bir yer tutmaktadır. Yine de zaman zaman Amerika’nın da müttefiklerinin telkinleriyle Türkiye hakkında çeşitli planlar yaptığı bugün bilinmektedir.

Stalingrad’da Sovyetlere karşı başlayan Alman yenilgisi, adım adım diğer cephelere sıçramış, müttefikler bir anda askeri alanda Alman baskısını frenlemişlerdir. Bu durum Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden değişmesine etki etmiştir. Eskisine oranla kendisini daha rahat hisseden Sovyetler Birliği, Türkiye’nin savaşa girmesi ısrarını sürdürmüş fakat bu konudaki tavrı önceki

yıllardaki ricacı tavrından, daha emredici bir tavra bürünmüştür. Bu konuda Sovyetlerin 1930'lardaki dominant politikasına döndüğünü söylememizde bir sakınca yoktur. Sovyetlerin artan askeri zaferleri ve özellikle iç Rusya'da kurduğu askeri sanayinin büyük çaplı üretimi, İngiltere ve Amerika gibi müttefiklerinin de Türkiye karşısındaki tavırlarının değişmesine neden olmuş, Sovyetlerin baskıcı politikası bu ülkelerce bir nebze görmezden gelinmiş ve Türkiye ile SSCB adeta baş başa bırakılmıştır.

1945'te Almanya'nın savaşı kaybedeceği artık belli olmuştur. Almanya'nın savaş taktiği ülkesini savunmaya dönmüş, Sovyet kuvvetleri çoktan Doğu Avrupa ve Baltıkta önemli topraklar kazanmış ve Almanya'nın doğu sınırlarına dayanmıştır. Sovyet askeri zaferi kesinleştikten sonra, SSCB'nin Türkiye'ye karşı tavrı da değişmiştir. Sovyet yetkililer artık Türkiye'nin savaşa girmemesinden yana tavır almaya başlamışlar, yakında elde edecekleri büyük ganimetten Türkiye'nin pay almasını istememişlerdir. Onların gayesi bir oldu bittiye getirerek Türkiye'den alabilecekleri ganimetleri saptamak olmuş, bu durumu müttefiklerine karşı

yumuşatarak ifade etmişlerdir. Sovyetlere göre, Türkiye artık etkisiz elemandır ve savaşa girmeye niyetli değildir. Bu konuda baskı yapmak da gereksizdir.

Sovyetlerin hızlı ilerleyişi ve ele geçirdikleri bölgelerdeki tavırları ve müttefiklerine karşı tutumları, müttefiklerin dev Sovyet savaş makinesinin bir yerlerde durdurulması gerektiği kararına varmasına neden olmuştur. Müttefiklerin bu kararı aldıkları dönem, Türk-Sovyet ilişkilerinin bir daha artık asla eskisi gibi olmamak kaydıyla değişmek üzere olduğu bir döneme denk gelmiştir. Her iki ülkenin kuruluş sürecinde başlayan ve uzun yıllar sıkı dostluk ve işbirliği çerçevesinde devam eden ilişkileri, Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile imzaladığı antlaşmaları yenilememesi ve nihayetinde Türkiye topraklarında Sovyetler Birliği lehine çeşitli düzenlemeler talep etmesi (ki bu toprak talebinden ve çeşitli askeri üs isteklerinden başka bir şey değildir) üzerine bir daha geri dönülmeyecek şekilde bozulmuştur. Türkiye'nin Sovyet isteklerine tepkisi kayıtsız şartsız red olmuş ve ilişkiler bir hayli gerilmiştir.

Türkiye'nin red cevabı özellikle Amerika'da kendisine destek bulmuş, değişen Amerikan Başkanı ile birlikte ABD'nin Sovyetlere karşı tavrı da değişmiştir. Bunun için soğuk savaşın tohumlarının ekildiği dönem dememiz mümkündür. ABD'nin muhalefeti nedeniyle SSCB, Türkiye'den istemiş olduğu tavizler konusunda istediği şekilde ısrarcı olamamış, bu konuda Amerikan muhalefetine yanı sıra, Türkiye'nin oluşabilecek her türlü sonuca rağmen taviz vermez bir tutum takınması da oldukça etkili olmuştur.

ABD ve İngiltere'nin öncülüğünde tüm tarafsız ülkelere gönderilen, Almanya ve müttefiklerine karşı savaş ilan etmeyenlerin kurulacak Birleşmiş Milletlere alınmayacakları çağrısı, Türkiye'de de yankı bulmuş ve savaşın sonlarına doğru Türkiye, Almanya ve müttefiklerine karşı savaş ilan etmiştir. Bu durum Türkiye'nin tamamen batı bloğu ülkeleri arasında yer aldığını göstermiş ve Türkiye üzerinde bir takım planları olan Sovyetler Birliği bu durumdan pek de memnun olmamıştır.

İkinci Dünya Savaşının sona ermesi ile dünyada bir tarafını ABD, diğer tarafını da SSCB'nin oluşturduğu soğuk savaş yılları başlamıştır. Soğuk savaş konusundan önce İkinci Dünya Savaşı süresince Türkiye'de Sovyet etkisiyle ortaya çıkan gelişmelere kısaca göz atmakta fayda vardır. Savaşın getirdiği baskı ve Sovyetler Birliğinin etkisiyle Türkiye'de 40'lı yılların başlarında sert bir iktisadi yapılanmaya gidilmiş, bazı gıda maddeleri karneye bağlanmış, kimi yayınlar yasaklanmış ve Türkçü görüşlere karşı kovuşturmalar gerçekleştirilmiştir. Tüm bunlar 1945 sonrasında tam tersi bir çizgiye kayacak ve bu kez de sosyalist ve komünistler çeşitli kovuşturmalara uğrayacaklardır.

İkinci Dünya Savaşının sona ermesi, Türk-Sovyet kültürel ilişkilerinde bir gelişme yaşanmasına sebep olmamıştır. Ticari ilişkilerde de beklenen canlılık ortaya çıkmamış, iki ülke bu konularda kendilerine yeni dostlar ve yeni pazarlar bulmuşlardır. Siyasi ilişkilerde ise Türkiye ile Sovyetler Birliği, başlayan soğuk savaşta karşıt kutuplarda yer almışlar, birbirlerine karşı tetikte bir vaziyet alarak, denge politikası gütmeye başlamışlardır. Sovyetler Birliği bu dönemde Türkiye'yi Amerika'nın

güdümüne girmekle suçlamış, sürekli protesto etmiş, Türkiye ise bu protestolardan eskisine nazaran daha az etkilenmiştir. Türkiye bu dönemde başta ABD olmak üzere edindiği müttefiklerinden Sovyetlere karşı önemli moral desteği almaktadır ve bu durum Türkiye'nin Sovyetler Birliğine karşı uyguladığı politikaya da bir hayli etki yapmıştır.

1950'deki Kore Savaşı, Türkiye ve Sovyetler Birliğinin karşıt kutuplarda girdikleri ilk savaş olmuştur. Bu savaşta her ne kadar Türk ve Sovyet orduları bilfiil karşı karşıya gelmemişlerse de, Kuzey Kore'nin aldığı Sovyet desteği herkesçe bilinmektedir. SSCB'nin protestolarına ve zaman zaman da tehditlerine rağmen Türkiye, ABD yanında savaşa girmekten çekinmemiş ve SSCB'ne karşı tavrını açıkça göstermiştir. Savaşta Türk askerinin başarısına rağmen kesin bir galibin ortaya çıkmaması Kore Savaşının Türk-Sovyet ilişkilerinde daha keskin bir sonuç ortaya çıkarmasını önlemiştir.

Türkiye'nin NATO'ya üye olması ve NATO'nun SSCB'ne karşı ileri karakolu görevini üstlenmesi, Sovyetler Birliği cephesinde büyük protestolarla

karşılanmış, Türkiye tamamen Amerikan güdümüne girmekle suçlanmıştır. Bu durum Türkiye'nin stratejisinde herhangi bir değişikliğe sebep olmadığı gibi, İnönü'den iktidarı devralmış olan Celal Bayar ve Adnan Menderes'in Sovyet karşıtı tutumları SSCB'ni Türkiye karşısında iyice germiştir.

Stalin'in aniden ölmesi ile Türk-Sovyet ilişkilerinin seyri de bir anda değişmiştir. Aslında Stalin'in ölmesi ile Sovyetler Birliği'nin tüm dünya ülkeleriyle olan ilişkilerinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Stalin'den sonra Sovyetler Birliği bir iç hesaplaşma sürecine girmiş, bu süreçte dünya ülkelerine karşı daha yumuşak ve uyumlu bir tavır sergilemeye başlamıştır. Bu tutumun Türkiye'ye yansması ise, Stalin'in ölümünden birkaç ay sonra SSCB'nin gönderdiği nota ile toprak talebinden vazgeçtiğini deklare etmesi ve çeşitli nedenlerle bozulmuş Türk-Sovyet ilişkilerin yeniden eski haline döndürülmesi için birlikte çalışılması teklifidir. Bu teklif Türkiye tarafından olumlu karşılanmışsa da, son dönemdeki Sovyet tutumundan dolayı Türk hükümeti notaya ihtimamlı yaklaşmış,

Türkiye'nin niyetinin daima dostluk ve barıştan yana olduğu karşı tarafa bildirilmiştir.

Sonuç olarak söylememiz gerekirse, aynı zamanda kurulan Türkiye ve Sovyetler Birliğinin ilişkileri iki devletinde kuruluş ve sistemi oturtma yılları olan 1920'lerde zirveye çıkmış, bu dönemde Türkiye pek çok noktada Sovyet modelini benimsemiştir. 1930'larda ticaret ve kültürel ilişkiler artarak devam etmiş, politikada ise ayrılıklar başlamıştır. Bu dönemde gelişme olarak Sovyetler Birliği, demokrasi ve hukuk devleti olarak da Türkiye diğerine nazaran daha fazla gelişme kaydetmiştir. İkinci Dünya Savaşı iki ülke arasında ticari ve kültürel faaliyetlerin durmasına, siyasetin de savaş güdümünde gelişmesine neden olmuş, savaş sonunda Türk-Sovyet ilişkileri onarılamaz yaralar almıştır. Sovyetlerin toprak talebi ile açılan bu yara, SSCB'nin ortadan kalkmasına kadar Türk-Sovyet ilişkilerinde denge politikasının izlenmesinin mimarı olmuştur. Savaş sonrası farklı kutuplarda yer alan Türkiye ve SSCB, soğuk savaşta taraf olmuşlar, karşılıklı ticari ve kültürel faaliyetlerini askıya almışlardır. Türkiye'nin ABD ve batıya yönelmesi, SSCB'nin kendi bloğunu oluşturması

iki eski dostun arasını giderek açmış, Kore Savaşı ve NATO konusunda birbirlerine karşı gelmelerine neden olmuştur. Stalin'in ölümü ile, Türk-Sovyet ilişkilerinde toprak talebinin geri alınmasını müteakip bir nebze yumuşama yaşanmışsa da, ilişkiler bir daha asla 20'li yıllardaki seviyesine gelememiş, özellikle Türk tarafında daima bir güvensizlik ve tedirginlik gözlenmiştir. Bu durum 1991 yılına kadar çeşitli zaman ve platformlarda daima kendisini göstermiştir.

KAYNAKÇA

I-ARŞİVLER

A-Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, f.030.18.1.1., y. 13.25.13.

BCA, f.030.18.1.1., y.14.35.4.

BCA, f.030.18.1.1., y.16.69.15.

BCA, f.030.10., y.247.673.23.

BCA, f.030.18.1.1., y. 25.50.2.

BCA, f.030.18.1.1., y. 30.58.2.

BCA, f.030.18.1.1., y. 26.54.13.

BCA, f.030.10., y.247.673.36.

BCA, f.030.10., y.247.673.40.

BCA, f.030.10., y.247.674.3.

BCA, f.030.10., y.247.674.21.

BCA, f.030. 01., y. 1.5.32.

BCA, f.030. 10., y.248.675.5.

BCA, f.030.10., y.248.675.4.

BCA, f.030.10., y.248.675.6.

BCA, f.030.10., y.248. 675.16.

BCA, f.030.10., y.248.675.29.

BCA, f.030.10., y.248.675.28.
BCA, f.030.10., y. 248.675.27.
BCA, f.030.10., y.219.480.42.,
BCA, f.030.18.01.02., y.19.25.13.
BCA, f.030.10., y.248.676.11.
BCA, f.030.10., y.248.676.15.
BCA, f.030.10., y.248.677.8.
BCA, f.030.10., y.248.677.12.
BCA, f.030.10., y.248.678.9.
BCA, f.030.10., y.18.104.8.
BCA, f.030.10., y.116.810.2.
BCA, f.030.10., y.121.861.9.
BCA, f.030.10., y.248.680.1.
BCA, f.030.18.1.2., y. 50.81.10.
BCA, f.030.10., y.221.491.18.
BCA, f.030.10., y.261.760.8.
BCA, f.030.10., y.248.681.7.
BCA, f.030.10., y.248.682.13.
BCA, f.030.10., y.249.683.2.
BCA, f.030.18.01.02., y.83.47.19.
BCA, f.030.10., y.158.107.2.
BCA, f.490.01., y.609.111.9.
BCA, f.030.10., y.235.583.1.

BCA, f.30.18.01.02, y.98.41.13.
BCA, f.30.10, y.250.687.5.
BCA, f.30.18.01.02., y.106.51.16.
BCA, f.030.10., y.250.687.19.
BCA, f. 030.10., y.248.629.4.
BCA, f.030.10., y.250.687.20.
BCA, f.030.18.01.02., y.107.91.17.
BCA, f.030.01, y.101.623.7.
BCA, f.030.01., y.53.314.1.
BCA, f.030.01., y.101.625.6.
BCA, f.030.01, y.101.625.5.
BCA, f.030.01., y.61.376.17.
BCA, f.030.01., y.103.613.5.
BCA, f.030.10., y.247.674.14.
BCA, f.030.10., y.248.675.7.
BCA, f.030.10., y.248.676.9.
BCA, f.030.10., y.248.676.10.
BCA, f.030.10., y.248.676.14.
BCA, f.030.10., y.248.677.11.
BCA, f.030.10., y.248.678.18.
BCA, f.030.10., y.249.683.22.
BCA, f.030.10., y.249.683.11.
BCA, f.030.10., y.117.812.20.

BCA, f.030.18.01., y.020.48.08.
BCA, f.030.10., y.244.673.29.
BCA, f.030.10., y.248.680.10.
BCA, f.030.10., y.248.680.11.
BCA, f.030.10., y.248.681.1.
BCA, f.030.18.1.2 y.68.76.9.
BCA, f.030.18.1.2 y.68.76.1.
BCA, f.030.18.1.2 y.68.72.13.
BCA, f.030.18.1.2 y.74.33.17.
BCA, f.030.18.1.2 y.80.98.2.
BCA, f.030.18.1.2., y.68.75.19.
BCA, f.030.10., y.84.557.7.
BCA, f.030.18.1.2., y.86.23.4.
BCA, f.490.01., y.609.111.9.
BCA, f.030.10., y.249.685.1
BCA, f.030.18.1.2 y.95.64.15.
BCA, f.18.01.01., y.19.32.4.
BCA, f.030.10., y.248.677.19.
BCA, f.030.10., y.248.677.12.
BCA, f.030.10., y.247.674.21.
BCA, f.080.18.01., y.02.41.86.7.
BCA, f.030.18.01., y.02.42.3.5.
BCA, f.030.18.01.02, y.35.30.7.

BCA, f.030.18.01.02, y.35.30.13.
BCA, f.030.18.01., y. 02.42.9.4.
BCA, f.030.18.01.02, y.33.10.18.
BCA, f.030.18.01.02, y.44.21.8.
BCA, f.030.18.01.02, y.48.64.14.
BCA, f.030.18.01.02, y.9.14.6.
BCA, f.030.18.01.02., y.43.18.13.
BCA, f.030.18.01.02, y.14.61.4.
BCA, f.030.10., y. 248.678.24.
BCA, f.030.10. y.248.682.17.
BCA, f.030.18.01., y.02.44.22.13.
BCA, f.030.18.01., y.02.49.80.14.
BCA, f.030.18.01., y.02.43.18.5.
BCA, f.030.18.01.02., y.50.83.8
BCA, f.030.18.01., y.02. 3.24.4.
BCA, f.030.10., y.247.673.39.
BCA, f.030.10., y.247.673.40.
BCA, f.490.01., y.609.111.10.
BCA, f.490.01., y.609.111.6.
BCA, f.030.10., y.248.675.17.
BCA, f.030.18.01.02., y.6.52.8.
BCA, f.030.18.01.02., y.9.12.8.
BCA, f.030.18.01.02, y.25.2.9.

BCA, f.030.10., y.230.546.3.

**B-Rusya Toplumsal-Siyasal Tarih Devlet Arşivi
(RGASPI)**

RGASPI, f.495, 1.181, d.303, y. 75-75.

RGASPI, f.544, 1.3, d. 46, y. 51-52.

RGASPI, f.544, 1.3, d. 114, y. 90.

RGASPI, f.544, 1.3, d. 46. y. 28.

RGASPI, f.495, 1. 154, d. 770, y. 48.

RGASPI, f.461, 1.2, d. 4037, y. 1-4.

RGASPI, f.85, 1.18, d. 131, y. 2.

RGASPI, f.544, 1.3, d. 117, y. 13-21.

RGASPI, f.544, 1.3, d.124, y. 263.

RGASPI, f. 85, 1. 24, d. 420, y. 2.

RGASPI, f.495.1.154., d.775., y.19-26.

RGASPI, f.588, 1. 11, d. 388, y. 5-8.

RGASPI, f.558, 1. 11, d. 388, y. 9-13.

RGASPI, f.444, d.26.3, y.14.

RGASPI, f.5,1.2, d.314, y.1.

RGASPI, f.17.1.113., d.169, y.5.

RGASPI, f.544, 1.3, d. 114, y. 91.

RGASPI, f.544, 1.3., d.117, y.73-79.

RGASPI, f.588.1.11., d.388, y.5-8.

RGASPI, f.544, 1.3, d.96, y.32-38.

RGASPI, f.544, 1.3, d.46, y. 51-52.

RGASPI, f.544, 1.3, d.117, y. 49-65.

RGASPI, f.74.1.1., d.112., y.31.

II- SÜRELİ YAYINLAR

A-Türkçe Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

Milliyet

Vatan

Ulus

Zafer

B-Rusça Gazeteler

İzvestiya

Pravda

C-Resmî Yayınlar ve Dergiler

Ayın Tarihi

Aydınlık

Barış Dünyası

Belleten

Biz ve Dünya

Darülbedai

Foreign Policy

İstoriçeski Arkhiv

Kebikeç

Middle Eastern Studies

Noviy Vostok

Perde ve Sahne

Public Edution

Resmi Gazete

TBMM Zabıt Ceridesi

Toplumsal Tarih

Vayenno İstoriçeskiy Jurnal

Yana Milli Yol

Zvezda

III-KİTAP VE MAKALELER

A Decade of American Foreign Policy: Basic Documents, 1941-1949, (ABD Senato Dışışleri Komisyonunca Hazırlanmıştır), Government Printing Office, Washington 1950.

ACTON, Edward, **Russia The Tsarist And Soviet Legacy**, Pearson Education, Singapore 1995.

AFETİNAN, A., **İzmir İktisat Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989.

AKAL, Emel, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm**, TÜSTAV Yay., İstanbul 2002.

AKALIN, Cüneyt, **Soğuk Savaş ABD ve Türkiye 1**, Kaynak Yay., İstanbul 2003.

AKANDERE, Osman, **Milli Şef Dönemi**, İz Yay., İstanbul 1998.

AKDAĞ, Feridun, *Zorla Okutacak Zorla Dinleteceğiz*,
Barış Dünyası, S.19, İzmir 1944.

AKGÜN, Mensur, *Geçmişten Günümüze Türkiye ile Rusya Arasında Görünmez Bağlar: Boğazlar*, **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya**, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003.

AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, Cem Yay., C.I, İstanbul 1992.

APAK, Rahmi, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.

ARALOV, S. İ., **Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Hatıraları**, Burçak Yayınevi, İstanbul 1967.

ARAS, Tefik Rüştü, **Görüşlerim**, C.I, Yörük Matbaası, İstanbul 1968.

ARAS, Tefik Rüştü, **Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl**, Akşam Matbaası, İstanbul 1935.

ARMAOĞLU, Fahir, **20 Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yay., İstanbul 2005.

ASLAN, Yavuz, **Mustafa Kemal – M. Frunze Görüşmeleri / Türk Sovyet İlişkilerinde Zirve**, Kaynak Yay., İstanbul 2002.

ASLAN, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997.

ATAÖV, Türkkaya, **Amerika NATO ve Türkiye**, İleri Yay., İstanbul 2006.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.10, Kaynak Yay., İstanbul 2003.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.11, Kaynak Yay., İstanbul 2003.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.12, Kaynak Yay., İstanbul 2003.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.2, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006.

ATAY, Falih Rıfkı, **Moskova-Roma**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, (şehir belirtilmemiştir), 1932.

ATAY, Falih Rıfkı, **Yeni Rusya**, (Yayınevi belirtilmemiştir) Ankara 1931.

AVCIOĞLU, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi**, C.IV, Tekin Yay., İstanbul 1978.

BAGCI, Hüseyin, **Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası**, İmge Yay., Ankara 1990.

BAGCI, Hüseyin, **Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar**, Metu Press, Ankara 2001.

BARUTÇU, Faik Ahmet, **Siyasi Anılar 1939-1954**, Milliyet Yay., İstanbul 1977.

BATES, John L., *Euroka Konferansı (Tahran'da Yoğun Bir Faaliyet Dönemi)*, Çev. Ahmet Yaşar Özkaradayı, **Askeri Tarih Bülteni**, C.XXXIII, S.24, Genel Kurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 1988.

BAXTER, Christopher, *Further Releases Concerning the Security Breach at HM Embassy, Ankara in the Second World War, 1943-1973*, **The Cicero Papers**, Foreign & Commonwealth Office Press, London 2005.

Bayar, (Mahmut) Celal, **Ana Britannica**, C.III, Ana Yayıncılık, İstanbul 1987.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995.

BELEN, Fahri, **Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., Ankara 1974.

BELGE, Murat, *Osmanlı'da ve Rusya'da Aydınlar, Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003.

Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri - Lozan Montrö -Türkiye'nin Komşularıyla İmzaladığı Başlıca Belgeler, Derleyen: Reha Parla, Özdilek Matbaacılık, Lefkoşa 1987.

BENHÜR, Çağatay, *Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.15, Konya 2004.

BENHÜR, Çağatay, **Türk Demokrasi Tarihinde Bir Dönüm Noktası Olarak 1950 Genel Seçimleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001.

BENNETT, Sir John Wheeler, **The Nemesis of Power: German Army in Politics 1918-1945**, Palgrave Macmillan Publishing Company, New York 2005.

BEREZZKİN, A.V. – İ. N. ZEMSKOV – İ. F. İVAŞİN,
İstoriya Vneşney Politiki SSSR 1917-1945, Nauka,
Moskva 1966.

BIYIKLI, Mustafa, **Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları**,
Gökkubbe Yay., İstanbul 2006.

BIYIKLIOĞLU, Mehmet Tevfik, **Atatürk Anadolu'da**,
Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1959.

BİCE, Hayati, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**,
Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1991.

BİLGE, Ahmet Suat, **Güç Komşuluk – Türkiye
Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**, Türkiye İş
Bankası Kültür Yay., Ankara 1992.

BİLGİN, Süleyman-Ali Mesut BİRİNCİ-Sezgin
DEMİRCİOĞLU–Recep KARACAKAYA, **Trabzon'da
Ermeni Faaliyetleri**, Trabzon Belediyesi Kültür Yay.,
Trabzon 2007.

Birinci Doğu Halkları Kurultayı, Kaynak Yay., İstanbul 1999.

BOGATUROV, A. D., **Sistemnaya İstoriya Mejdunarodnyh Otnosheniy**, Moskovskiy Rabochiy, Moskva 2000.

BÖLÜKBAŞI, Süha, **Barışçı Çözömsüzlük**, İmge Yay., Ankara 2001.

BUDYONNİ, Semen Mihayloviç, **Proydyonny Put (Vospominaniya)**, Voenizdat, Moskva 1965.

BUGAY, Başak, *Taksim'de Anıtlaşan Türk-Sovyet Dostluğu*, **Aydınlık**, S.679, İstanbul, Temmuz 2000.

BURÇAK, Rıfkı Salim, **Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1983.

CEBESÖY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Temel Yay., İstanbul 2002.

CEBESOY, Ali Fuat, **Siyasi Hatıralar**, C.I, Temel Yay., İstanbul 2002.

CHUBARYAN, Aleksander O. – Harold SHUKMAN, **Stalin and the Soviet - Finnish War 1939-1940**, Frank Crass Edition, Portland 2002. (Herhangi bir yerde yayınlamamış makale).

Churchill, Sir Winston (Leonard Spencer), **Ana Britannica**, C.V, Ana Yayıncılık, İstanbul 1987.

CHURCHILL, Winston Sir, **Triump and Tragedy**, Houghton Mifflin Company, London 1953.

COŞKUN, Alev, **Kuvâ-yı Milliye'nin Kuruluşu**, Çağdaş Yay., İstanbul 1996.

Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı, Dışişleri Bakanlığı Yay., Ankara 1974.

ÇARIKLI, Hacim Muhittin, **Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvvayi**

Milliye Hatıraları, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay.,
Ankara 1967.

ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)**, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

ÇERNETSOV, A.S., *İz İstorii Sovyetsko - Turetskogo Sotrudniçestva*, **İstoriçeski Arkhiv**, S.4, Moskva 1961.

Çiçerin, Georgi Vasilyeviç, **Ana Britannica**, C.VI, Ana Yay., İstanbul 1986.

DAĞI, Zeynep, **Rusya'nın Dönüşümü, Kimlik Milliyetçilik ve Dış Politika**, Boyut Kitapları, İstanbul 2002.

DARENDELİOĞLU, İlhan Egemen, **Türkiye'de Komünist Hareketleri**, C.II., Toprak Dergisi Yay., İstanbul 1972.

DELEON, Jak, **Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar (1920-1990)**, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1990.

DELEON, Jak, **Cumhuriyet Dönemi Türk Balesi**, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 1990.

D'ENCAUSSE, Helene Carrere, **Lenin**, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, İstanbul 2002.

D'ENCAUSSE, Helene Carrere, **Parçalanmış İmparatorluk- Sovyetler Birliği'nde Halkların İsyanı**, Çev. Nezih Uzel, Sisav Yay., İstanbul 1984.

DERİNGİL, Selim, **Turkish Foreign Policy During the Second World War**, Cambridge University Press, London 1989.

DICKINSON, Gary, *English-Turkish Economical Relations in 1940's*, **Politic Edition**, Vol.IX, London 2004.

Dokümanı Vneşney Politiki SSSR, C.1, Gospolizdat, Moskva 1957.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.2, Gospolizdat,
Moskva 1957.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.3, Gospolizdat,
Moskva 1959.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.4, Gospolizdat,
Moskva 1961.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.5, Gospolizdat,
Moskva 1961.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.8, Gospolizdat,
Moskva 1961.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.9, Gospolizdat,
Moskva 1963.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.10, Gospolizdat,
Moskva 1963.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.11, Gospolizdat,
Moskva 1964.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.12, Gospolizdat,
Moskva 1965.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.13, Gospolizdat,
Moskva 1965.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.14, Gospolizdat,
Moskva 1965.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.15, Gospolizdat,
Moskva 1967.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.16, Gospolizdat,
Moskva 1967.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.17, Gospolizdat,
Moskva 1968.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.18, Gospolizdat,
Moskva 1971.

Dokümentü Vneşney Politiki SSSR, C.20, Gospolizdat, Moskva 1971.

Dokümentü Vneşney Politiki SSSR, C.21, Gospolizdat, Moskva 1977.

Dokümentü Vneşney Politiki SSSR, C.22, Gospolizdat, Moskva 1977.

Dünden Bugüne Başbakanlık 1920-2004, Haz: İbrahim Karaer, Rahim Erişti, Ahmet Ceylan, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2004.

EKREM, Bije, Sovyet-Türkiye İğdisadi Munasibetleri Tarihinden 1932-1939çu iller, İzvestiya Akademi Nauk Azerbaycanskoy SSR, Nauk, 1962.

ERASLAN, Cezmi, Türk Basınında Balkan Paktı Değerlendirilmesi, Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1996.

ERKİN, Feridun Cemal, *Türkiye'nin Savaşa Katılması İçin Kahire'de Yapılan Müzakereler*, **Bellekten**, C.40, S.170, Ankara Nisan 1979.

ERKİN, Feridun Cemal, **Dışışlerinde 34 Yıl (Washington Büyükelçiliği)**, C.I-II, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1986-87.

ERKİN, Feridun Cemal, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Matbaası, Ankara 1968.

EROĞLU, Hamza, **Atatürk Hayatı ve Üstün Kişiliği**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994.

EROĞUL, Cem, **Demokrat Parti**, İmge Yay., Ankara 1998.

ERTUĞRUL, Muhsin, *Dört Tarih*, **Perde ve Sahne**, S.I, İstanbul 1941.

ERTUĞRUL, Muhsin, *Moskova Notları*, **Darülbedayi**, S.49, İstanbul 1934.

ERTUĞRUL, Muhsin, *Moskova Notları*, **Darülbedai**, S.50, İstanbul 1934.

ESMER, Ahmet Şükrü – Oral SANDER, *İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası*, **Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1965**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1969.

GASRATYAN, M. A. – P. P. MOYSEYEV, **SSSR i Turtsiya 1917-1979**, İzdatelstvo, Moskva 1981.

Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi, **Türk İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı**, Genel Kurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1964.

GİSEM, O.V. – O. O., MARTİNYUK, **İstoriya Ukraini**, Navçalna Kniga-Bogdal, Ternopil 2003.

GLEBOV, Anatoli, *Liniya Drujbt*, **Sovyetski Pisatel**, Moskva 1960.

GOLOĞLU, Mahmut, **Milli Şef Dönemi**, Goloğlu Yayınları, Ankara 1974.

GOLOĞLU, Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet**, Başnur Matbaası, Ankara 1970.

GÖKAY, Bülent, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1997.

GÖMEÇ, Saadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara 2003.

GÖNLÜBOL, Mehmet – Cem SAR, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.

GORODETSKİ, Gabriel, **Stafford Cripps Mission To Moscow 1940-42**, Cambridge University Press, Cambridge 1984.

GÖNLÜBOL, Mehmet – Cem SAR, *1919 – 1939 Yılları Arasında Türk Dış Politikası*, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. No:279, Ankara 1969.

GUBOGLO, M.N. – S.M. ÇERVONNAYA, **Krımskotatarskoye Natsionalnoye Dvijeniyeye**, C.II, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentr po İzuçeniyu Mejnatsionalnih Otnoşenii, İstitut Etnologii i Antropologii im. N. N. Mikluho - Maklaya, Moskva 1992.

GÜRÜN, Kâmuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995.

GÜRÜN, Kâmuran, *17 Aralık 1925 Türk-Rus Anlaşması*, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

HABLEMİTOĞLU, Necip, **Yüz Binlerin Sürgünü**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1974.

HALE, William, **The Political and Economic Development of Modern Turkey**, St. Martin Press, New York 1982.

HARRIS, S.George, **Türkiye’de Komünizm Kaynakları**, Çev. Enis Yedek, Boğaziçi Yay., İstanbul 1975.

HART, Liddell, **II. Dünya Savaşı Tarihi**, C.I, Çev. Kerim Bağrıaçık, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1998.

HERGÜNER, Mustafa, *Milli Mücadele’de Sovyetlerin Kafkas Limanlarından Yapılan Deniz Nakliyatı ve Enosis Şilebinin Ele Geçirilmesi*, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, C.I., Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

HEYFELTS, A.N., **Sovetskaya Rossiya i Sopredelnie Strani Vostoka v Godi Grajdanskoy Voyni 1918-1920**, Moskva 1964.

HIGER, Gustav, *Stalin*, **İstoriçeskie Silueti Lenin-Stalin**, Feniks, Rostov na Donu 1998.

HILL, Christopher, **Lenin ve Rus Devrimi**, Çev: Aziz Erinç, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 1994.

HİÇYILMAZ, Ergun, **Beni Toprağuma Gömün**, Altın Kitaplar, İstanbul 1993.

İŞİN, Mithat, **İstiklal Harbi Deniz Cephesi**, Genel Kurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1946.

İLERİ, Rasih Nuri, **Atatürk ve Komünizm**, Scala Yay., İstanbul 1999.

İLİÇEV, Yakov, *S Dobroy Missiyey*, **Zvezda**, No:4, Moskva 1963.

İNÖNÜ, İsmet, **Cumhuriyetin İlk Yılları 1923-1938**, C.II, Cumhuriyet Gazetesi Yay., İstanbul 1998.

İNÖNÜ, İsmet, **İsmet İnönü'nün Hatıraları**, C.I-II, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul 1998.

İSHAKİ, Ayaz, *İsmet Paşa'nın SSCB Seyahati*, **Yana Milli Yol**, S.8, Berlin 1932.

İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973, Derleyen: Ali Rıza Cihan, Yayına Hazırlayan: Engin Karapınar, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., C.II, Ankara 1993.

JAESCHKE, Gottard, **Türk İnkılabı Kronolojisi 1918-1923**, C.I, Çev.Niyazi Recep Aksu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1939.

JAESCHKE, Gotthard, **Türkiye Kronolojisi (1938-1945)**, Çev. Gülayşe Koçak, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1990.

Kalinin, Mihail İvanoviç, Ana Britannica, C.XII, Ana Yayıncılık, İstanbul 1988.

KAMENEVA, Olga, *OFbedinennoye Büro Informatsii, Noviy Vostok*, N.7, Moskva 1925.

KAMENEVA, Olga, *The U.S.S.R. Society for Cultural Relations With Foreign Countries, Pasific Affairs*, V.1, N.5, Vancouver - Canada Ekim 1928.

KANSU, Mahzar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997.

KANSU, Nafi Atuf, **Pedagoji Tarihi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1952.

KARABEKİR, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, Nokta Kitap, İstanbul 2006.

KARADAĞ, Raif, **Petrol Fırtınası**, Emre Yay., İstanbul 2005.

KARAMAN, Sami Sabit, **Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922 İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa**, Arma Yay., İstanbul 2002.

Kaya, Şükrii, **Ana Britannica**, C.XIII, Ana Yayıncılık, İstanbul 1989.

KAYMAK, Erol, **Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonali**, İrfan Yay., İstanbul 1993.

KAZANCIYAN, Rem, **Bolşeviki i Mladoturki: Novie Dokumenti o Rossiysko-Turetskikh Otnoşenyakh 1920-1922**, Trudno, Moskva 1966.

KILIÇ, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Dergâh Yay., İstanbul 1998.

KIRIMLI, Hakan, **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996.

KISSINGER, Henry, **Diplomasi**, Çev. İbrahim Kurt, İş Bankası Yay., Ankara 2001.

KİPAL, Ulaş - Özgür UYANIK, **Türkiye Milli İktisat Tarihi**, Kaynak Yay., İstanbul 2001.

KOCABAŞ, Süleyman, **Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**, Vatan Yay., İstanbul 1989.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Türkiye İş Bankası Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2001 (Çalışmada Uygur Kocabaşoğlu proje yöneticisi olarak görüldüğünden bibliyografyada onun adı verilmiştir. Bahsedilen kitabın diğer araştırmacıları: Güven Sak, Sinan Sönmez, Funda Erkal, Özgür Gökmen, Nesim Şeker ve Murat Uluğtekin'dir).

KOCATÜRK, Utkan, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi 1918-1938**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.

KOÇAK, Cemil, *Almanya'nın Türk Basını Üzerindeki Etkileri*, **Kebikeç**, S.2, İstanbul 1995.

KOÇAK, Cemil, **Türk-Alman İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991.

KOÇAK, Cemil, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945**, Yurt Yay., Ankara 1986.

KOÇSOY, Şevket, *Türk Tarihi Kronolojisi*, **Türkler**, (Yayınevi belirtilmemiştir) Ankara 2002.

KOHNOVİCH, Andrei, **İmperiya Stalina**, Beçe, Moskva 2000.

KOJİNOV, Vadim, **Rossiya (1901-1939)**, C.XX., Eksmo Press, Moskva 2002.

KOJİNOV, Vadim, **Rossiya (1939-1964)**, C.XX., Eksmo Press, Moskva 2002.

KOSOLAPOV, P., **Slovo Tovarishi Stalinu**, Eksmo, Moskva 2002.

KÖNİ, Hasan, *Türkiye'nin Batı İle İlişkileri, Atatürk'ün Dış Politikası Sempozyumu*, Türk Atlantik Antlaşması Derneği, Ankara 1981.

Köprülü, (Mehmet) Fuad, Ana Britannica, C.XIII, Ana Yayıncılık, İstanbul 1989.

KUNERALP, Zeki, **Sadece Diplomat**, (yayınevi belirtilmemiştir) İstanbul 1981.

KURAT, Akdes Nimet, *Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*, **Bellekten**, C. XXXI, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1967.

KURAT, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993.

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991.

KURAT, Yuluğ Tekin, *Kahire Konferansı Tutanakları (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri*, **Bellekten**, C.47, S.185, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1983.

KURAT, Yuluğ Tekin, *Turkey's Entry to the NATO, Foreign Policy*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yay., Ankara (Aralık)1983.

KURAT, Yuluğ Tekin, *Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası 1923-1973*, **Bellekten**, S.39, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara (Nisan) 1975.

KURUÇ, Bilsay, **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri**, Ankara Üniversitesi SBF Yay., Ankara 1963.

LANSERE, Yevgeniy Yevgenyeviç, **Ankara Yazı**, Çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

Lenin, **Ana Britannica**, Ana Yayıncılık, C.XIV, İstanbul 1989.

Lİ, Y.A., *Türkiye Cumhuriyeti'nde Kültür ve Eğitim Sorunları Hakkında Sovyet ve Rus Türkolojisi*, **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003.

LİTVİN, G. A., *Kırımsko-Tatarskiye Formirovaniya: Dokumenti Tretyevo Reyha Svideltelsvuyet*, **Vayenno – İstoriçeskiy Jurnal**, S.3, Moskva 1991.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler, Çeviren: Seha L. Meray, Yapı Kredi Yay., C.I, Kitap 1, İstanbul 2001.

MARKEVİÇ, Arseniy, **Kırımşkoy Voynı–Tavriçeskaya Guberniya Vo Vremya**, Biznes İnforn, Simferopol 1994.

MARPLES, David R., **Lenin’s Revolution**, Pearson Education, Essex 2000.

MARPLES, David R., **Russia 1917-1921**, Pearson Education, Essex 2000.

MAZICI, Nurşen, **Celal Bayar’ın Başbakanlık Dönemi 1937-1939**, Der Yay., İstanbul 1997.

McCAULEY, Martin, **The Khrushchev Era 1953-1964**, Pearson&Longman, London 1995.

McNEILL, William Hardy, **America, Britain and Russia: Their Co-operation and Conflict 1941-1946**, Johnson Reprint Corporation, USA 1965.

Menderes, (Ali) Adnan, **Ana Britannica**, C.XV, Ana Yayıncılık, İstanbul 1989.

MOİSEYEV, P. – Y. ROZALİYEV, **K İstorii Sovyetsko-Turetskih Otnoşeniy**, Gospolitizdat, Moskva 1958.

MOİSEYEV, P., *1920-1939 Arasında Türk-Rus İlişkileri: Yeni Düşünce Açısından Bilimsel Yayınların Analizi*, **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003.

Molotov, Vyacheslav Mihayloviç, **Ana Britannica**, C.XVI, Ana Yayıncılık, İstanbul 1989.

Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yay., Ankara 1973.

MSTİSLAVSKİ, Sergey Dmitriyeviç, **Rusya'yı Dönüştüren Beş Gün**, Çev. Erdal Demirci, Ceylan Yay., İstanbul 1998.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1990.

MÜTERCİMLER, Erol, **Kurtuluş Savaşı'na Denizden Gelen Destek**, Yaprak Yay., İstanbul 1995.

NADİ, Nadir, **İki Sovyet Rusya ve Polonya**, Tel Yay., İstanbul 1973.

NEKRİÇ, Aleksandr, **Nakazanniye Narodı**, Khronika, New York 1978.

NICOLLE, David, **The Otoman Army 1914-18**, Osprey Publishing, Oxford 2004.

NUR, Rıza, **Moskova-Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

OKYAR, Osman, **Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal**, İş Bankası Yay., Ankara 1998.

ORAN, Baskın, **Türk Dış Politikası**, C.I, İletişim Yay., İstanbul 2001.

ORBAY, Rauf, **Siyasî Hatıralar**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003.

ORTAYLI, İlber, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars, Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Turhan Kitabevi, Ankara 2004.

OSBORN, Patrick R., **Operation Pike: Britain Versus the Soviet Union 1939-1941**, Greenwood Press, London 2000.

ÖKE, Mim Kemal, **Unutulan Savaşın Kronolojisi Kore (1950-1953)**, Boğaziçi Yay., İstanbul 2003.

ÖNAY, Ahmet Şerif, **Rusya'dan Alınacak Makineler Meselesi**, (Yayınevi belirtilmemiştir) Ankara 1932.

ÖZALP Kazım, **Milli Mücadele**, Türk Tarih Kurumu Yay., C.I, Ankara 1971.

ÖZCAN, Kemal, **Vatana Dönüş – Kırım Türklerinin Sürgünü ve Milli Mücadele Hareketi 1944-1991**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002.

ÖZDOĞAN, Günay Göksu, Turandan Bozkurta Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946), İletişim Yay., İstanbul 2001.

ÖZGÜLDÜR, Yavuz, Türk-Alman İlişkileri 1923-1945, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1993.

ÖZTÜRK, İbrahim Sâdi, Mondros, Sevr, Lozan Andlaşmaları, Ankara Ticaret Odası Yay., Ankara 2004.

PALMER, R. R. – Joel COLTON, A History Of The Modern World, Mc Graw Hill, USA 1995.

PAMUK, Şevket, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1830 - 1913, Yurt Yayınları, Ankara 1995.

PERİNÇEK, Doğu, Lenin Stalin Mao'nun Türkiye Yazıları, Kaynak Yay., İstanbul 1992.

PERİNÇEK, Mehmet Bora, Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri, Kaynak Yay., İstanbul 2005.

PLJIKOV, Aleksandr - Aleksandr DANİLOV, **Rojdenie Sverhderjavi**, Olma Press, Moskva 2002.

POTSKHVERİYA, Boris M., *1920 ve 1930'lu Yıllarda Türk - Sovyet İlişkileri*, **Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1492-1992)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

POTSKHVERİYA, Boris M., *Rusya-Türkiye İlişkilerinde Boğazlar Sorunu*, **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya**, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003.

RAUCH, Georg Von, *Lenin*, **Seriya İstoriçeskiye Silueti Lenin-Stalin**, Feniks, Rostov Na Donu 1998.

RENOUVIN, Pierre, **1. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918**, Örgün Yay., İstanbul 2004.

Roosevelt, Franklin, D(elano), **Ana Britannica**, C.XVIII, Ana Yayıncılık, İstanbul 1989.

Sadak, Necmettin (Sadık), **Ana Britannica**, C.XVIII, Ana Yayıncılık, İstanbul 1990.

SAHAROV, A., “**Politichoskoe zaveschanie**” **Lenina: real’nost istorii i mify politiki monografia**, (pod redaktzie: Prof. V.I. Tropina), İzdatel’stvo MGU, Moskva 2003.

Saka, Hasan (Hüsni), **Ana Britannica**, C.XVIII, Ana Yayıncılık, İstanbul 1990.

SALUTAŞ, Mehmet Ali - William Charles BRICE, *Churchill in Turkey 1943*, **Journal of the Churchill Centre & Societies**, S. 126, London 2005.

SAN, Sabri Özcan, **Rusların Gümüşhane İlini İşgali**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1993.

SANDER, Oral, **Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964**, A.Ü. SBF Yay., Anlara 1979.

Saraçoğlu, (Mehmet) Şükri, **Ana Britannica**, C.XIX, Ana Yayıncılık, İstanbul 1989.

SARAY, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Damla Yay., İstanbul 1993.

SARAY, Mehmet, **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, Nesil Yay., İstanbul 1993.

SARAY, Mehmet, **Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2000.

SARAY, Mehmet, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1998.

SARINAY, Yusuf, **Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve Nato'ya Girişi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.

SARINAY, Yusuf, *Türkiye'nin NATO'ya Girişi*, **Türkler**, C.XVI, Ankara 2002.

SBKP Merkez Komitesi Marksizm-Leninizm Enstitüsü,
V. İlyiç Lenin Biyografisi, Çev. Gönül Özen Sezer,
Sorun Yay., İstanbul 2000.

SCHRÖTER, Heinz, **Stalingrad**, Eduard Kaiser Verlag
Yay., Wien (tarihsiz).

SEL, Ünver, **Kırım ve Kırım Türkleri**, (yayınevi
belirtilmemiştir), Ankara 1997.

SELEK, Sebahattin, **Anadolu İhtilali**, C.I, Burçak Yay.,
İstanbul 1969.

SERTEL, Sabiha, **Roman Gibi Anılar 1919-1950**, Ant
Yay., İstanbul 1969.

SERTEL, Zekeriya, **Hatırladıklarım**, Yaylacılık
Matbaası, İstanbul 1968.

SEVER, Ayşegül, **Soğuk Savaş Kuşatmasında
Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958**, Boyut Yay.,
İstanbul 1997.

SEVİM, Fuat, **Dünya Uygarlığı ve Türk Sosyo-Ekonomik Tarihi**, İpek Yay., İstanbul 1978.

SEYDİ, Süleyman – Steven MOREWOOD, *Turkey's Application of the Montreux Convention in the Second World War*, **Middle Eastern Studies**, Volume 41, Routledge Taylor & Francis Group Publishing, London 2005.

SHAW, Stanford J. – Ezel Kural SHAW, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.II, E Yay., İstanbul 1994.

SKRİTSKİY, N.V., **Krımskaya Voyna 1853-1856**, Veçe, Moskva 2006.

SMITH, Bradley F., **Sharing Secrets With Stalin: How the Allies Traded Intelligence 1941-1945**, University Press of Kansas, Kansas 1996.

SONYEL, Salahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Türk Tarih Kurumu Yay., C.I, Ankara 1995.

SORGUN, M. Taylan, Bitmeyen Savaş Kütulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları, 7 Gün Yay., İstanbul 1972.

SOYSAL, İsmail, Balkan Paktı (1934-1941), Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1985.

SOYSAL, İsmail, Sadabat Paktı, Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç Sempozyumu, Ankara 1999.

SOYSAL, İsmail, 1937 Sadabad Paktı, X. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, C.IV, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994.

SOYSAL, İsmail, Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yay., İstanbul 1993.

SOYSAL, İsmail, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, C.1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1983.

SOYSAL, İsmail, *Türk Fransız İlişkileri*, **Belleken**, C. XXXXVII, S. 188, Türk Tarih Kurumu Yay., (Ekim sayısı), Ankara 1983.

SÖNMEZOĞLU, Faruk (Derleyen), **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yay., İstanbul 2001.

SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, **Türkiye Cumhuriyeti 1917-1974**, Kızılırmak Yay., Ankara 1979.

Stalin, **Ana Britannica**, C.XX, Ana Yayıncılık, İstanbul 1990.

STETTINIUS, Edward Reilly, **Roosevelt and Russians: the Yalta Conference**, Doubleday Co., Washington 1949.

SUNY, Ronald Grigor, **The Soviet Experiment: Russia, The USSR and The Successor States**, Oxford University Press, New York 1998.

SÜRMEĒĒ, Serpil, **Türk Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2001.

SVERÇEVSKAYA, Antonina K., **Sovetsko -Turetskoye Kulturniye Svyazi 1925 - 1981**, Znaniye, Moskva 1983.

ŞAHİNGİRAY, Özel, **Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1920-1953**, İş Bankası Yay., İstanbul 1999.

ŞAMSUTDİNOV, A. M., **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**, Doğan Kitapçılık Yay., İstanbul 1999.

ŞİMŞİR, Bilâl N., **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yay., Ankara 1996.

TACİBAYEV, Raşid, **Kızıl Meydan'dan Taksim'e**, Truva Yay., İstanbul 2004.

Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları (Gizli Belgeler), Çev: Fahri Yazıcı, Sinan Yay., Ankara 1972.

TAMKOÇ, Metin, **International Civil War**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yay., Ankara 1967.

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1991.

TANSU, Samih Nafiz, **İki Devrin Perde Arkası, anlatan: Hüsamettin Ertürk**, Ararat Yayınevi, İstanbul 1969.

TAYMAS, Abdullah, **Rus İhtilalinden Hatıralar**, (yayınevi belirtilmemiştir), Ankara 1947.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt V, TBMM Basımevi, Ankara 1981.

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C.VI, T.B.M.M. Matbaası, Ankara 1943.

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C.XIII, T.B.M.M. Matbaası, Ankara 1944.

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C.VX, T.B.M.M. Matbaası,
Ankara 1945.

T.C. Dış İşleri Bakanlığı, **Türkiye Cumhuriyeti'nin
Andlaşmaları**, C.1, Derleyen: Ahmet Yavuz, T.C. Dış
İşleri Bakanlığı Yay., Ankara 1992.

T.C. Ekonomi Bakanlığı, **Sınai Tesisat ve İşletme ve
Vekalet Teşkilatına İlaveler Hakkında Raporlar**,
Ankara 1935.

TEKELİ, Esat, *Krom Meselesinin İktisadi Cephesi*, **Biz
ve Dünya**, S.I, İstanbul 1944.

Tengirşenk, Yusuf Kemal, **Ana Britannica**, C.XX, Ana
Yayıncılık, İstanbul 1990.

TENGİRŞENK, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, T.C.
Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

TEVETOĞLU, Fethi, **Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler 1910-1960**, Ayyıldız Yay., Ankara 1967.

TOKER, Metin, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu**, AkisYay., Ankara 1971.

Troçki, **Ana Britannica**, C.XXI, Ana Yayıncılık, İstanbul 1990.

TROTZKİJ, Lev, **Moja Jizn**, Vagrius, Moskva 2001.

TROTZKİJ, Lev, *Zaveschanie Lenina*, **Gorizont**, #6-475, Moskovskij Rabochij, Moskva 1990.

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Kuruluşundan Günümüze Hükümetler, Yayına Hazırlayan: Mükremin Kocataşkın, T.C. Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1998.

Türkiye Cumhuriyeti 80. Yıl Kronolojisi, Editör: M. Mesut Uyanık, Anadolu Ajansı Yay., Ankara 2004.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, C.II, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006.

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

UĞURLU, Nurer, **İkinci Dünya Savaşı'nda Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Türkiye Üzerine Yazışmaları**, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul 2000.

ULUĞBAY, Hikmet, **Petropolitik**, Ayraç Yayınevi, Ankara 2003.

US, Asım, **1930 - 1950 Hatıra Notları - Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1966.

UTURGARİ, S.N., *Globalleşme Koşullarında Kültürün Rolü*, **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003.

UZUNÇARŞILI, İbrahim Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yay., C. IV, I.Bölüm, Ankara 1988.

ÜLKÜMEN, Selahattin, **Bilinmeyen Yönleriyle Bir Dönemin Dışışleri**, Gözlem Gazetecilik ve Basın Yayın A.Ş., İstanbul 1993.

ÜLMAN, Haluk, **Türk - Amerikan Diplomatik Münasebetleri, İkinci Cihan Harbinin Başından Truman Doktrinine Kadar 1939-1947**, SBF Yay., İstanbul 1979.

ÜNÜVAR, Veysel, **Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921**, Göçebe Yay., İstanbul 1997.

ÜSDİKEN, Behzat, *Eski Beyoğlu'nda Restaurant, Birahane, Bar, Gazino ve Meyhaneler I*, **Toplumsal Tarih**, S.3, İstanbul (Mart) 1994.

ÜSDİKEN, Behzat, **Pera'dan Beyoğlu'na 1840-1955**, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1999.

VANDOV, Dimitır, **Atatürk Döneminde Sovyet-Türk İlişkileri**, Infograph Yay., Frankfurt a. Main 1982.

WOLFE, Bertram D., **Devrimi Yapan Üç Adam**, Çev: Yunus Murat, C. I-II, Bilim Felsefe Sanat Yay., İstanbul 1989.

WOODWARD, Sir Ernest Llewelly, **British Foreign Policy in the Second World War**, Volume 1-2, H.M.S.O., London 1962.

YAVUZ, Bige, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994.

YELİSEVA, N. V. – A. Z. MANFRED, **Yakın Çağlar Tarihi**, Çev: Özdemir İnce – Ergün Tuncalı, Konuk Yay., İstanbul 1978.

YERASİMOS, Stefanos, **Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye Türk-Sovyet İlişkileri**, Gözlem Yay., İstanbul 1979.

YERASİMOS, Stefanos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, Boyut Kitapları, İstanbul 2000.

ZALESKIY, K. A., **İmperiya Stalina**, Veçe, Moskva 2000.

V- İNTERNET ADRESLERİ

www.almanak.net

www.biyografi.net

www.boyutpedia.com

www.cas.bg

www.circassiancanada.com

www.cnn.com

www.dhm.de

www.estonica.org

www.ezi.ru

<http://history1900s.about.com>

<http://ilef.ankara.edu.tr>

www.iu.ru

www.izlesenvideo.com

<http://kimo.univ.kiev.ua>

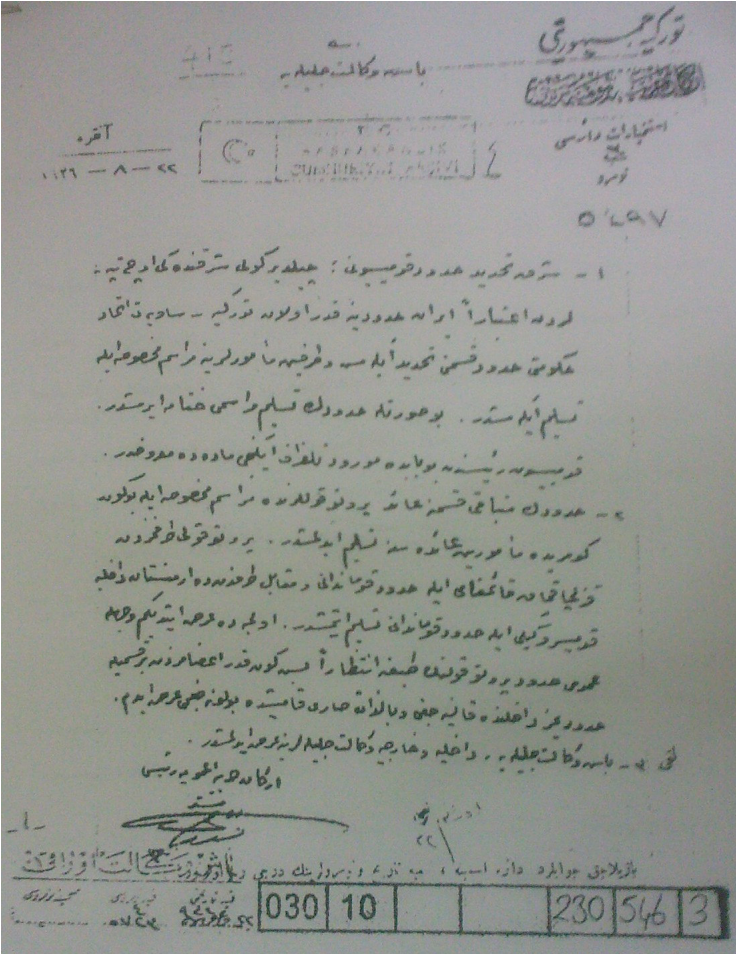
www.wikipedia.org

www.tff.org

<http://tr.wikipedia.org>

www.yale.edu/lawweb/avalon

EKLER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgesi

Türkiye Cumhuriyeti
BAŞBAKANLIK
Mühürle Modirliği
Şube
Sayı 8951

Kararname

BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Dardesti müzakere Türk - Rus ticaret ve seyrüsefain muahedanesinin ticari rejimine müteallik esaslar hakkında İktisat Vekâletince hazırlanan ve 963/23 numaralı tezkere ile tevdi olunan esbabı muabe ve müzakere talimatı İcra Vekilleri Heyetinin 12/3/930 tarihli iqtı - mında görüştümlerek talimatnamenin synen kabulü tasvip olmuştur .

12/3/930

REİSİCUMHUR

Gayi M. Hemali

B. V.

Y. Y. Y.

Ad. V.

M. 3017

M. M. V.

M. M. V.

Da. V.

S. K.

İktisat Vekâleti

Ha. V.

S. T. P. X.

Ma. V.

S. Sarıoğlu

Mi. V.

C. C. C.

Na. V.

Rey

İk. V.

L. L. L.

S. İ. M. V.

S. İ. M. V.

930 12 01 08 9 12 1

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgesi

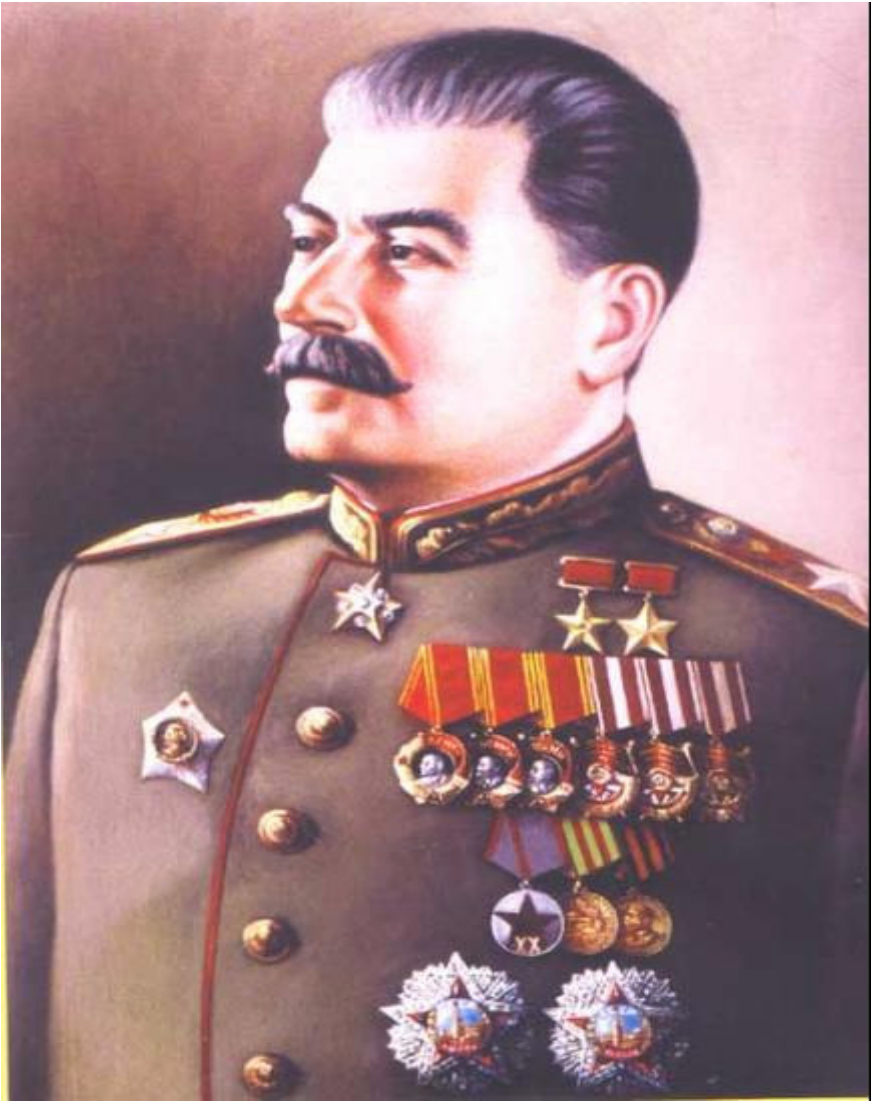
1922-1954 Yılları Arasında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinde Görev Yapmış Olan Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçileri

- 1- Ahmet Muhtar Bey (Mollaoğlu),
Büyükelçi..... 1922-24
- 2- Enis Bey (Akaygen),
Geç. Maslahatgüzar 1924-25
- 3- Zekai Bey (Apaydın),
Büyükelçi..... 1925-27
- 4- Tevfik Bey (Bıyıklıoğlu),
Büyükelçi..... 1927-28
- 5- Talat Rauf Bey (Tokçınar),
Geç. Maslahatgüzar 1928-28
- 6- Vasıf Bey (Çınar),
Büyükelçi..... 1928-29
- 7- Hüseyin Ragıp Bey (Baydur),
Büyükelçi..... 1929-34
- 8- Vasıf Çınar (ikinci defa),
Büyükelçi 1934-35
- 9- Zekai Apaydın,

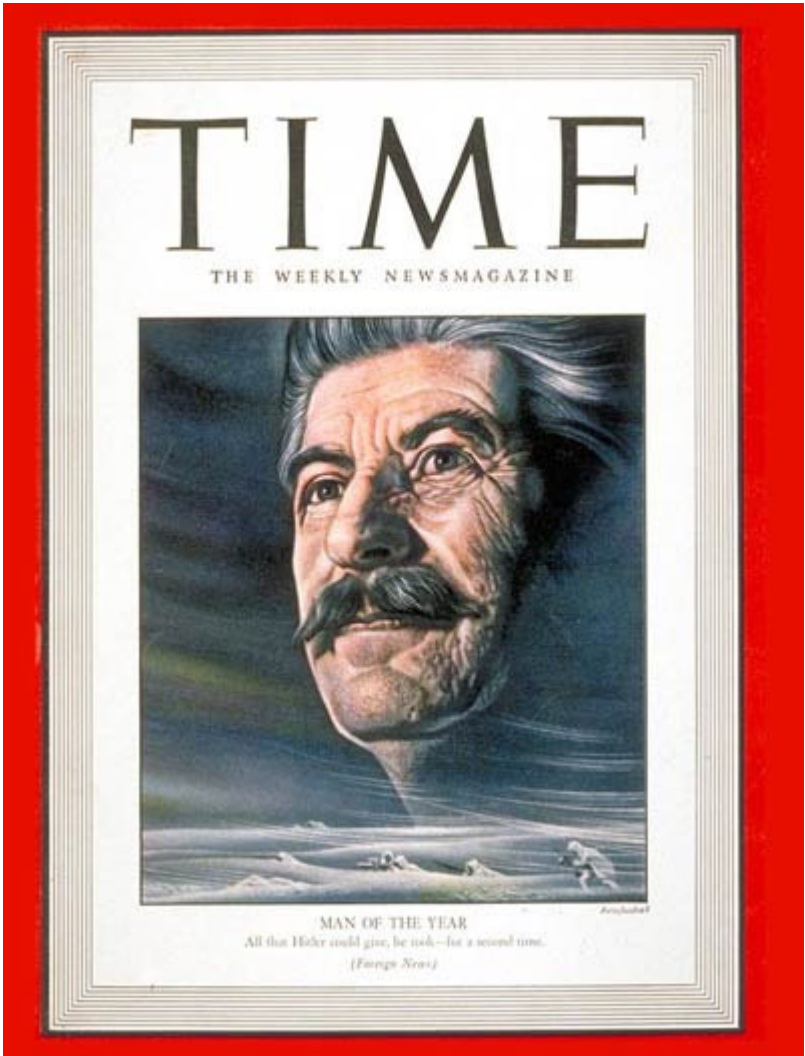
<i>Büyükelçi</i>	1935-39
10- Ali Haydar Aktay, <i>Büyükelçi</i>	1939-42
11- Cevad Açıklan, <i>Büyükelçi</i>	1942-43
12- Hüseyin Ragıp Baydur (2.defa), <i>Büyükelçi</i>	1943-44
13- Selim Rauf Sarper, <i>Büyükelçi</i>	1944-46
14- Faik Zihni Akdur, <i>Büyükelçi</i>	1946-49
15- Muammer Danbel, <i>Geç. Maslahatgüzar</i>	1949-49
16- Ali Muzaffer Göker, <i>Büyükelçi</i>	1949-52
17- Faik Hüseyin Hozar, <i>Büyükelçi</i>	1952-54

**1922-1954 Yılları Arasında Türkiye Cumhuriyeti'nde
Görev Yapmış Olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler
Birliği Büyükelçileri**

- 1- Şalva Zubaroviç Eliava (1920)
- 2- Y.Y. Upmal (1920) –vekaleten-
- 3- Polikarp Gurgenoviç (Budu) Mdivani (1920-1921)
- 4- Sergey Petroviç Natsarenus (1921-1922)
- 5- Semyen İvanoviç Aralov (1922-1923)
- 6- Rozenberg (1923) –vekaleten-
- 7- Yakov Zaharoviç Surits (1923-1934)
- 8- Lev Mihailoviç Karahan (1934-1937)
- 9- Mihail Andreyeviç Karski (1937)
- 10- A.V. Terentyev (1937-1940)
- 11- Sergey Aleksandroviç Vinogradov (1940-1948)
- 12- Aleksandr Aleksandroviç Lavrişev (1948-1954)

Stalin

Time'a Kapak Olan Stalin

Mao ve Stalin

Mareşal Vorosilov

Stalin, Roosevelt ve Churchill

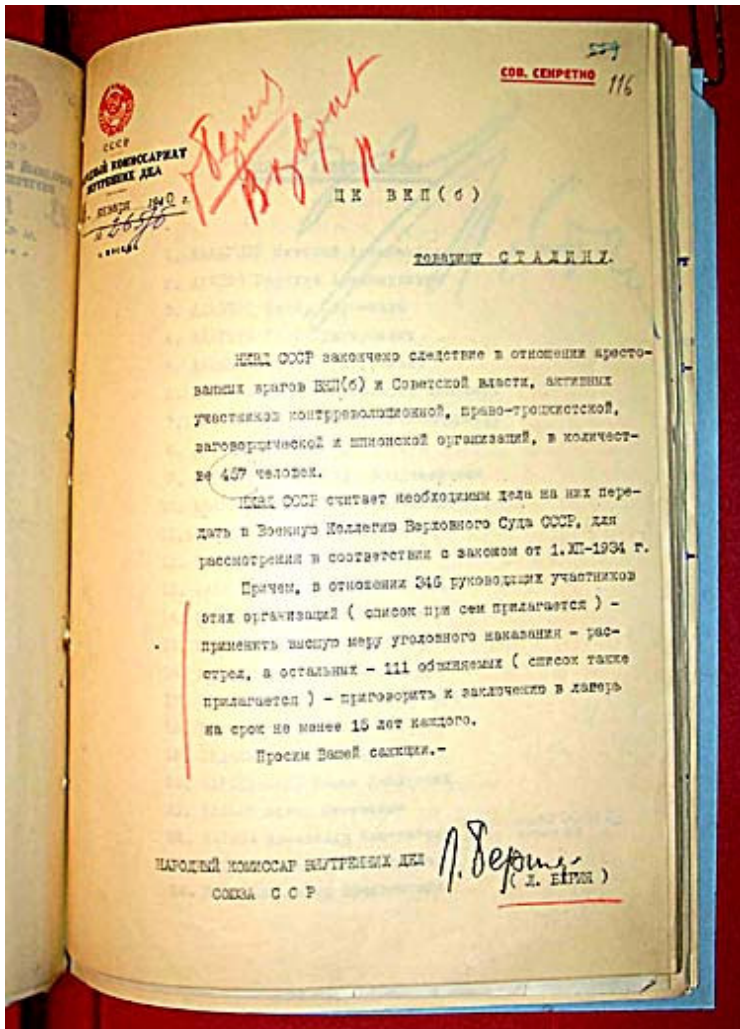
Sovyetler Birliği Bayrağı 1922-55

Sovyetler Birliği Bayrağı 1955-1991

Sovyet Devlet Armasi

Beria'nın Stalin'e dilekçesi

Stalin – Lenin – Kalinin

Sovyetler Birliği Haritaları

İkinci Dünya Savaşının Sonunda Reichstag'da Sovyet Askerleri

Sovyet Askerleri Stalingrad'da

Stalin ve Molotov

Stalin'in cenazesi

RESTAURANT — DANCING — VARIÉTÉ

ETABLISSEMENTS DE PREMIER ORDRE

LES MEILLEURS ORCHESTRES

LES PLUS GRANDES VEDETTES

SERVICE A LA CARTE ET TABLE D'HOTE

OUVERTS JUSQU'AU MATIN

İstanbul Maxim Rus Restoranının Tanıtım Afışı

GRAND JARDIN
NOVOTNY
PERA, Rue Cabristan
(en face de l'Union Française)
Le rendez-vous des FAMILLES
Tous les soirs, Orchestre dirigé
par les frères STERNAD. La
meilleure BIERE de Constanti-
nople. SAUCISSES Viennoises
fabrication de la maison même.

İstanbul Novotny Cafe- Otel- Restoran Gazete İlanı

Ce soir

tous au
Splendid

Clou de la Saison
Soirée Perroquet

GRAND BAL

Prix habituels

Demain : **Matinée Dansant
de Famille**

Concert—Programme—Danse

Retenez vos tables d'avance

au **REVEILLON
DU NOUVEL AN**

Programme :

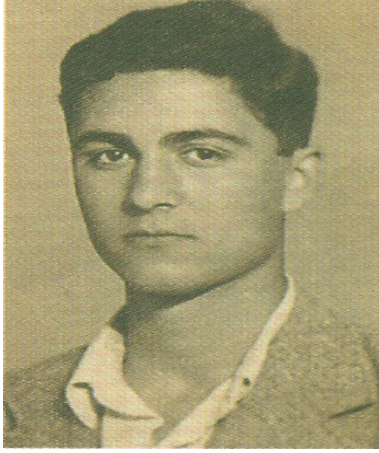
monstre détails suivront

Istanbul Splendid Restoran İlanı

**İstanbul'a yerleşmiş olan Beyaz Rusların 1934'te
İstanbul'dan ayrılışı**

Türkiye’de yaşamış olan çeşitli Beyaz Ruslar

Milton Pistoff (İstanbul 1916)

Serge Salko (1882 Tampoff)

İsa Dihoff (1915 Poltova)

Tatiana von Reingard (1916 Finlandiya)

Stalin'in çocukluğu

Gençlik yıllarında Stalin

İsmet İnönü ve Stalin Moskova'da (1932)

DİZİN

A

- ABD, 39, 126, 176, 398,
452, 453, 463, 464,
466, 467, 474, 486,
492, 496, 497, 507,
508, 513, 518, 519,
521, 522, 533, 535,
536, 540, 541, 543,
547, 548, 549, 551,
553, 554, 555, 556,
557, 566, 572, 573,
574, 577, 582, 583,
584, 586, 590, 594,
597, 598, 599, 606,
719, 720
- Abidin Dino, 671
- Abilov, 86, 109, 110,
699
- Acaristan, 45
- Afganistan, 68, 79, 80,
131, 265
- Ahıkelek, 213
- Ahıska, 35, 213
- Ahmet Muhtar, 51, 61,
65, 101, 112, 114
- Akdeniz, 231, 234, 238,
254, 259, 263, 271,
281, 282, 294, 391,
418, 438, 527, 576,
578, 587, 606
- Ali Fuat Cebesoy, 71,
72, 74, 100
- Ali Fuat Paşa, 63, 71,
72, 73, 74, 82, 99,
100, 631, 632, 696
- Alman, 127, 152, 153,
158, 246, 259, 269,
271, 277, 278, 279,
281, 284, 285, 287,
289, 291, 294, 295,
300, 301, 302, 305,
307, 312, 313, 316,
317, 324, 325, 328,
329, 330, 332, 334,
335, 336, 341, 345,
351, 352, 355, 358,
363, 365, 371, 375,
377, 378, 380, 382,
384, 385, 386, 387,
390, 391, 393, 395,
396, 405, 407, 420,
423, 425, 430, 431,
439, 450, 453, 457,
458, 460, 473, 479,
480, 530, 531, 580,
621, 702, 743, 751

Almanya, 23, 33, 124,
125, 126, 127, 128,
144, 152, 163, 223,
224, 231, 232, 235,
246, 256, 268, 269,
272, 278, 280, 284,
288, 292, 293, 294,
296, 301, 304, 305,
306, 308, 313, 316,
318, 321, 322, 325,
326, 330, 331, 333,
341, 346, 351, 352,
353, 354, 355, 358,
362, 366, 367, 369,
374, 375, 376, 377,
378, 379, 380, 382,
383, 385, 386, 387,
388, 392, 393, 395,
396, 397, 406, 408,
419, 420, 421, 422,
423, 426, 437, 443,
445, 446, 449, 451,
453, 454, 457, 458,
461, 462, 464, 465,
466, 467, 468, 475,
486, 487, 488, 499,
581, 743
Alsace-Lorraine, 127
Amerika, 5, 47, 96, 126,
162, 215, 387, 389,
396, 397, 402, 418,
424, 436, 437, 440,
443, 444, 445, 452,
467, 485, 496, 498,
505, 507, 511, 518,
530, 565, 601, 638,
722
Amerika Birleşik
Devletleri, 47, 126,
162, 387, 418, 436,
437, 441
Amerikan, 5, 96, 390,
403, 418, 420, 424,
425, 437, 442, 453,
497, 513, 517, 519,
520, 523, 535, 543,
555, 557, 562, 564,
565, 567, 571, 574,
578, 586, 589, 592,
599, 607, 691, 699,
707, 754, 765
Anadolu, 28, 32, 38, 44,
45, 47, 49, 52, 54, 55,
68, 85, 96, 102, 104,
110, 136, 202, 527,
611, 633, 640, 651,
668, 686, 756, 764
Ankara, 9, 16, 17, 18,
20, 22, 23, 28, 30, 32,
33, 38, 41, 43, 48, 52,
53, 55, 56, 60, 61, 64,
71, 72, 73, 76, 80, 83,
85, 86, 91, 92, 94, 95,
98, 99, 103, 105, 109,
112, 114, 129, 134,
145, 146, 147, 151,
153, 154, 157, 158,
160, 165, 168, 170,

180, 186, 187, 190,
191, 192, 193, 195,
202, 207, 209, 221,
222, 226, 232, 233,
240, 242, 249, 251,
253, 256, 261, 265,
275, 276, 278, 279,
283, 286, 290, 293,
294, 297, 311, 313,
314, 327, 328, 335,
337, 341, 344, 348,
357, 364, 365, 368,
371, 374, 393, 400,
401, 403, 412, 418,
421, 425, 428, 432,
433, 437, 441, 455,
456, 459, 476, 478,
487, 492, 494, 495,
499, 500, 503, 504,
505, 508, 510, 514,
526, 527, 531, 538,
540, 541, 542, 544,
547, 550, 551, 561,
563, 564, 565, 568,
570, 572, 578, 583,
588, 591, 592, 595,
599, 605, 607, 609,
611, 623, 633, 634,
639, 640, 643, 647,
648, 649, 651, 654,
655, 660, 663, 664,
666, 668, 670, 671,
672, 673, 678, 679,
682, 683, 684, 694,

695, 696, 697, 707,
708, 709, 713, 719,
720, 722, 723, 724,
726, 727, 728, 733,
734, 735, 736, 737,
739, 740, 742, 743,
744, 745, 746, 748,
749, 750, 751, 752,
755, 757, 758, 759,
760, 761, 762, 763,
764, 765, 766, 768

Ankara Yazı, 633

Aralov, 95, 96, 99, 109,
110, 111, 130, 650,
698, 699

ARCOS, 154, 155

Ardahan, 25, 36, 64,
509, 513, 516, 526,
558, 623

Arif Müfit Bey, 676

Artvin, 73, 526, 622

Askeri, 2, 4, 23, 24, 26,
30, 31, 36, 41, 55, 59,
63, 69, 72, 75, 80, 84,
89, 93, 96, 100, 103,
104, 108, 110, 116,
126, 133, 136, 164,
169, 182, 199, 210,
233, 234, 236, 241,
242, 244, 248, 251,
253, 254, 282, 295,
296, 302, 319, 322,
337, 341, 342, 349,
358, 360, 394, 395,

397, 403, 404, 405,
418, 423, 425, 431,
432, 433, 434, 437,
438, 439, 442, 443,
445, 447, 448, 456,
458, 466, 472, 473,
506, 514, 516, 552,
554, 557, 571, 583,
584, 586, 588, 591,
606, 621, 622, 623,
628, 629
Astanov, 109, 699
Asya, 1, 16, 17, 29, 68,
82, 190, 205, 251,
265, 294, 454, 589
Atatürk, 23, 27, 33, 37,
41, 44, 46, 55, 57, 59,
61, 65, 66, 69, 79, 82,
83, 86, 93, 97, 99,
112, 113, 121, 128,
129, 131, 134, 135,
145, 146, 148, 150,
156, 157, 161, 165,
166, 168, 171, 183,
187, 188, 190, 191,
192, 200, 202, 204,
205, 206, 212, 214,
217, 219, 226, 227,
228, 229, 231, 232,
233, 239, 245, 248,
249, 257, 258, 260,
261, 264, 267, 269,
270, 271, 273, 274,
275, 276, 278, 279,
303, 316, 343, 411,
435, 595, 650, 653,
656, 659, 660, 662,
668, 670, 675, 695,
696, 697, 713, 714,
722, 734, 736, 738,
740, 742, 744, 748,
752, 754, 755, 759,
764, 765, 766
ATESE, 7, 10, 719
Atsız, 686
Avrupa, 97, 105, 125,
127, 129, 130, 144,
145, 147, 158, 162,
167, 173, 188, 195,
220, 223, 231, 232,
233, 234, 238, 247,
258, 265, 267, 271,
280, 284, 291, 300,
305, 306, 310, 326,
327, 347, 349, 350,
352, 356, 358, 373,
419, 443, 518, 544,
555, 558, 560, 562,
564, 573, 575, 579,
638, 655
Azerbaycan, 10, 34, 39,
40, 51, 52, 65, 72, 77,
86, 88, 97, 110, 176,
533, 543, 646, 718

B

- Bakanlar Kurulu, 47,
138, 157, 481, 648,
667, 711, 714
- Bakü, 35, 41, 44, 51, 54,
177, 179, 354, 355,
389, 630, 645, 646
- Balıkesir, 38, 43, 728
- Balkan Paktı, 200, 204,
220, 221, 222, 226,
292, 360, 728, 733,
757
- Balkan Savaşları, 694
- Banunkin, 43
- Başbakanlık Cumhuriyet
Arşivi, 9, 171, 715
- Batum, 25, 34, 36, 40,
42, 44, 45, 64, 76, 88,
95, 177, 283, 286,
354, 359
- Bekir Sami, 48, 56, 60,
72, 81
- Belçika, 126, 128, 163,
295, 351, 556, 563,
577
- Birinci Dünya Savaşı,
18, 31, 33, 125, 176,
700
- Bitlis, 19
- Boğazlar, 47, 51, 106,
107, 108, 218, 232,
235, 238, 241, 242,
243, 245, 310, 320,
323, 327, 335, 336,
337, 338, 340, 341,
357, 381, 401, 424,
433, 440, 448, 449,
456, 458, 482, 483,
486, 492, 499, 506,
511, 515, 520, 521,
522, 525, 527, 545,
546, 614, 615, 616,
720, 733, 752
- Bolşevik, 20, 22, 35, 38,
41, 44, 47, 50, 51, 52,
53, 64, 65, 66, 102,
116, 117, 133, 174,
226, 631, 637, 638,
691
- Brest-Litovsk, 23, 24,
26, 28, 30, 31, 35, 50
- Bubnov, 208
- Budiyonni, 209
- Buhara, 94, 104
- Buharin, 119
- Bulgaristan, 226, 233,
242, 287, 290, 313,
363, 364, 365, 366,
367, 369, 373, 377,
388, 431, 438, 439,
444, 471, 505, 550,
563, 566, 595, 606
- Bursa, 212, 587
- Büyük Millet Meclisi,
46, 47, 57, 59, 60, 63,
76, 83, 86, 87, 131,
192, 202, 214, 245,

283, 292, 310, 361,
383, 385, 397, 427,
459, 620, 763

133, 140, 144, 150,
151, 154, 155, 158,
161, 163, 173, 696,
701

C

Celal Bayar, 229, 267,
273, 576, 585, 587,
594, 596, 597, 603,
617, 618, 657, 747,
760
Cemiyet-i Akvam, 135,
140, 158, 199, 233
Cenova, 97

Ç

Çanakkale, 212, 264,
266, 332, 391, 431,
621
Çar, 15, 20, 28
Çarlık, 16, 20, 21, 29,
30, 33, 77, 116, 119,
133, 151, 154, 163,
246, 638, 693
ÇEKA, 98
Çekoslovakya, 126, 128,
144, 163, 277, 280,
472, 562, 563
Çerkes Ethem, 68
Çiçerin, 29, 49, 56, 57,
61, 62, 64, 67, 75, 81,
85, 90, 95, 107, 114,

D

Devrim, 20, 637
Dış İşleri, 76, 84, 99,
100, 222, 254, 762
Dış politika, 3, 46, 121,
125, 138, 167, 360,
510, 560, 593, 596,
615, 620
Dışişleri Bakanlığı
Arşivi, 7
Diplomasi, 25, 143, 177,
263, 323, 388
Doğu Anadolu, 19, 22,
24, 31, 50, 55, 136,
184, 695, 712
Doğu cephesinde, 30
Doğu Halkları
Propaganda ve
Hareket Konseyi, 70
Dokümanı Vneşney
Politiki SSSR, 5, 29,
98, 136, 148, 151,
157, 158, 159, 160,
161, 162, 164, 165,
180, 182, 183, 187,
190, 193, 200, 201,
204, 206, 209, 212,
216, 222, 223, 227,

- 248, 258, 260, 262,
267, 270, 275, 302,
307, 309, 322, 644,
652, 658, 659, 660,
662, 663, 664, 665,
666, 667, 669, 671,
672, 673, 676, 696,
704, 707, 713, 730,
731, 732
Durak Bey, 69, 102
- E**
- Eden, 237, 254, 368,
388, 424, 427, 429,
430, 431, 432, 433,
434, 435, 486
Edirne, 179
Ekonomik, 2, 4, 16, 96,
97, 123, 126, 130,
135, 143, 153, 154,
157, 187, 190, 195,
196, 200, 206, 229,
267, 268, 280, 296,
347, 350, 475, 481,
511, 543, 552, 555,
574, 596, 692, 694,
698, 699, 703, 704,
705, 706
Emperyalist, 80, 90
Enis Akaygen, 230
Erivan, 35, 89, 90, 177,
179
Ermeni, 31, 39, 47, 48,
49, 59, 61, 62, 66, 67,
70, 73, 506, 509, 510,
513, 526, 527, 528,
555
Ermenistan, 23, 34, 39,
40, 49, 50, 52, 59, 62,
64, 66, 67, 72, 74, 86,
97, 136, 213, 509,
516, 526, 527, 528,
613, 614, 615
Erzincan, 20, 23
Erzurum, 19, 36, 40, 41,
55, 59, 69, 102, 184,
630, 644, 645, 646,
694, 703, 712, 740
Eskişehir, 212, 708
Estonya, 167, 295, 342,
350
Eşba, 70
- F**
- Falih Rıfki, 198, 293,
654, 655, 723
Fatma Hanım Çavuş,
634
Ferdî Yalın, 684
Fethi Okyar, 254
Fevzi Çakmak, 210, 403
Fransa, 33, 39, 85, 96,
125, 126, 127, 144,
162, 185, 188, 215,
224, 225, 228, 233,

242, 250, 251, 263,
268, 272, 281, 282,
285, 286, 295, 296,
300, 310, 312, 317,
318, 321, 324, 327,
328, 330, 333, 335,
340, 345, 348, 351,
352, 354, 356, 374,
376, 377, 378, 410,
420, 425, 437, 438,
529, 553, 556, 563,
565, 566, 577, 578,
599, 638, 693
Frunze, 90, 91, 92, 93,
94, 95, 631, 721
Fuad Köprülü, 588, 604,
641, 645, 646
Fuat Carım, 72, 631

G

Gençlik Birliği, 688
Gorki, 112, 661, 669,
680
Gustav Stresemann, 127
Gümrü, 35, 62, 64, 73,
79, 80
Gürcistan, 34, 39, 40,
45, 51, 52, 74, 76, 86,
88, 97, 106, 107, 213,
516, 525, 526, 528,
613, 614, 615

H

Habeşistan, 231
Hakimiyet-i Milliye,
132, 654
Halide Edip, 634
Halil Kut, 49
Halil Paşa, 42, 49, 55,
694, 757
Hamidiye, 149, 151
Hasan Ali, 682
Hatice Saadet Baraner,
687
Havza, 37
Hitler, 237, 269, 331,
353, 359, 362, 369,
378, 383, 385, 399,
426, 461, 465
Hiva, 104
Hudut ve İyi Komşuluk
Antlaşması, 147
Hüseyin Ragıp, 169,
185, 189, 191, 198,
228, 420, 622, 702,
705

I

Iğdır, 30, 73, 164, 623,
624

İ

İç politika, 3, 216, 473

İçişleri Bakanlığı, 175,
184, 185, 525, 683
İkinci Dünya Savaşı, 4,
260, 304, 355, 358,
364, 368, 374, 375,
381, 387, 389, 394,
399, 400, 404, 406,
413, 417, 425, 433,
440, 448, 456, 460,
463, 470, 477, 478,
489, 494, 496, 499,
500, 501, 503, 504,
505, 508, 522, 540,
566, 588, 615, 764,
768
İleri Demokrat Cephe,
688
İnebolu, 390, 632
İngiliz, 5, 22, 31, 39, 40,
41, 66, 67, 105, 107,
109, 146, 148, 154,
158, 166, 179, 240,
247, 254, 269, 284,
285, 287, 288, 290,
291, 292, 293, 296,
297, 299, 302, 306,
307, 309, 314, 318,
325, 327, 328, 336,
339, 342, 343, 345,
352, 354, 357, 358,
360, 367, 369, 379,
382, 394, 397, 399,
402, 405, 407, 410,
418, 420, 424, 425,

428, 429, 430, 432,
436, 441, 442, 445,
446, 448, 450, 451,
453, 456, 458, 472,
487, 500, 512, 516,
521, 523, 538, 539,
556, 561, 564, 567,
592
İngiltere, 33, 39, 67,
126, 127, 134, 144,
146, 155, 163, 179,
192, 230, 233, 237,
238, 242, 246, 247,
254, 256, 261, 263,
268, 270, 281, 282,
285, 287, 288, 290,
291, 293, 294, 295,
296, 300, 301, 309,
310, 312, 317, 321,
324, 327, 328, 330,
333, 334, 340, 345,
348, 352, 356, 357,
358, 368, 370, 374,
376, 377, 379, 380,
381, 382, 388, 392,
396, 403, 408, 410,
412, 416, 417, 424,
426, 427, 429, 431,
432, 434, 435, 436,
437, 438, 441, 442,
443, 444, 445, 447,
450, 452, 453, 457,
458, 461, 463, 464,
466, 467, 472, 475,

483, 486, 494, 496,
502, 504, 507, 511,
512, 514, 516, 518,
519, 520, 529, 530,
533, 538, 539, 540,
544, 547, 548, 549,
552, 556, 557, 561,
563, 565, 566, 572,
574, 576, 577, 578,
592, 599
İran, 59, 68, 96, 139,
148, 157, 167, 168,
178, 193, 201, 230,
232, 261, 265, 354,
363, 382, 385, 403,
430, 511, 533, 537,
542, 543, 580
İran-Sovyet, 230
İsmet İnönü, 144, 171,
175, 180, 190, 194,
195, 200, 203, 204,
210, 219, 222, 249,
260, 267, 283, 303,
309, 328, 343, 344,
361, 362, 369, 383,
385, 397, 403, 410,
411, 427, 435, 440,
441, 451, 475, 528,
532, 554, 558, 559,
570, 582, 585, 611,
619, 620, 649, 659,
672, 675, 704, 705,
706, 739
İsmet Paşa, 114, 132,
158, 171, 181, 189,
190, 194, 195, 196,
197, 199, 208, 267,
533, 658, 707, 708,
739
İstanbul, 15, 17, 19, 20,
21, 27, 31, 32, 36, 37,
38, 42, 43, 44, 45, 47,
48, 51, 52, 56, 58, 60,
63, 69, 72, 78, 79, 82,
83, 84, 91, 93, 100,
102, 106, 107, 110,
111, 113, 116, 118,
133, 139, 156, 161,
163, 168, 169, 170,
176, 190, 194, 208,
209, 214, 219, 222,
238, 250, 251, 257,
261, 262, 266, 267,
270, 271, 274, 283,
284, 291, 305, 306,
313, 330, 350, 364,
374, 378, 379, 382,
391, 398, 399, 403,
431, 432, 435, 450,
479, 492, 520, 523,
524, 530, 540, 543,
550, 553, 554, 568,
573, 574, 580, 581,
582, 587, 588, 589,
591, 595, 596, 597,
599, 601, 619, 621,
630, 632, 634, 635,

- 636, 637, 638, 641,
642, 644, 647, 648,
649, 650, 651, 653,
654, 655, 656, 657,
661, 664, 667, 669,
672, 673, 674, 675,
676, 677, 680, 681,
685, 688, 689, 690,
691, 695, 698, 699,
700, 706, 719, 720,
721, 722, 723, 724,
726, 727, 728, 729,
730, 733, 734, 735,
737, 738, 739, 740,
741, 742, 743, 744,
746, 747, 748, 749,
750, 751, 752, 753,
754, 755, 756, 757,
758, 759, 760, 761,
762, 763, 764, 765,
766, 767
- İtalya, 33, 127, 128, 136,
139, 144, 152, 161,
163, 173, 185, 231,
233, 235, 242, 256,
272, 280, 286, 291,
313, 352, 356, 360,
362, 376, 418, 420,
422, 423, 556, 577,
578, 587, 661
- İtilaf Devletleri, 19, 26,
28, 46, 47, 81, 103,
105
- İttifak Devletleri, 19, 25,
26
- İzmir, 60, 109, 156, 209,
212, 549, 588, 600,
673, 674, 686, 699,
719, 720
- İzzettin Paşa, 214
- J**
- Jukovskiy, 640, 662, 664
- K**
- Kadro, 656, 657
- Kafkas Almanağı
Dergisi, 681
- Kafkas Cephesi, 621
- Kafkas Komünist
Fırkası, 179
- Kafkasya, 31, 33, 36, 39,
40, 48, 53, 60, 72, 83,
116, 154, 177, 205,
355, 394, 682
- Kalinin, 101, 112, 113,
114, 132, 157, 166,
181, 195, 210, 211,
213, 216, 217, 229,
262, 273, 275, 384,
704
- Kameneva, 637, 639,
643, 649
- Kara Vasıf Bey, 44

Karadeniz, 19, 22, 25,
29, 40, 58, 77, 107,
136, 169, 186, 217,
234, 241, 243, 244,
275, 277, 283, 310,
318, 319, 321, 327,
337, 341, 354, 357,
363, 380, 394, 449,
468, 493, 500, 502,
509, 515, 516, 518,
522, 531, 546, 547,
613, 622, 626, 696
Karahan, 75, 99, 100,
109, 169, 170, 171,
172, 177, 178, 182,
193, 198, 201, 208,
222, 227, 231, 249,
256, 257, 259, 672,
702, 705
Karakol Cemiyeti, 44
Karenski, 21
Kars, 25, 35, 36, 41, 64,
72, 73, 74, 86, 87, 91,
97, 175, 184, 213,
273, 504, 509, 513,
516, 527, 528, 558,
589, 703, 741
Kastamonu, 56, 632
Kayseri Dokuma
Fabrikası, 710, 713
Kazım Karabekir, 37,
38, 41, 63, 527
Kazım Özalp, 38, 171
Kharkov, 384, 653, 669
Kırıkkale, 212
Kırım, 18, 384, 453,
454, 477, 478, 479,
480, 481, 482, 698,
742, 751
Kızıl Meydan, 139, 197,
228, 612, 648, 682,
760
Kızılay, 679
Kolujskiy, 644
Komintern, 63, 631
komünist, 54, 69, 122,
193, 472, 590, 594,
600, 603, 681, 684,
688
Kredi, 198, 223, 269,
574, 700, 706, 714
Kurtuluş Savaşı, 10, 29,
41, 48, 52, 58, 60,
133, 650, 662, 698,
724, 757, 760, 766,
767
Kültür, 211, 638, 651,
667, 680, 686, 687,
689
Kültür Bakanlığı, 48, 76,
129, 134, 145, 275,
676, 722, 734, 763
Kültürel, 2, 4, 14, 97,
207, 211, 347, 477,
630, 633, 634, 636,
638, 641, 649, 654,
655, 658, 659, 662,

663, 670, 676, 677,
679, 681, 688, 689
Kürt, 134, 537, 543

L

Lahey, 146
Lansere, 633, 634
Lazistan, 48, 55
Lehistan, 166
Lenin, 13, 20, 21, 29, 43,
46, 48, 57, 66, 78, 90,
93, 107, 111, 112,
113, 114, 115, 116,
117, 118, 120, 121,
130, 169, 316, 415,
504, 610, 612, 637,
695, 696, 698, 729,
738, 746, 747, 752,
753, 755
Leningrad, 384, 653,
654, 669, 676, 677,
689
Letonya, 167, 257, 295,
342, 350
Litvinof, 159, 168, 174
Litvinov, 139, 174, 182,
185, 188, 189, 190,
191, 192, 193, 195,
198, 205, 224, 237,
239, 241, 248, 252,
255, 260, 262, 283,
290, 704, 705
Locarno, 127, 128, 162

Londra, 67, 81, 128,
154, 155, 193, 218,
247, 254, 260, 288,
345, 365, 397, 419,
434, 486, 513, 519,
521, 561, 592, 601
Lozan, 32, 60, 105, 106,
107, 108, 109, 111,
131, 134, 135, 147,
168, 220, 232, 233,
236, 238, 239, 243,
721, 725, 740, 746,
751, 760
Lydia Arzumanova, 679,
685, 688

M

Macar, 166
Mahmudov, 42
Malakan, 175, 176
Manifest, 680
Marr, 660, 661
Mdivani, 62, 71, 72, 73,
74, 82, 104, 105, 106,
107, 695
Meclis, 24, 56, 65, 66,
71, 91, 92, 94, 114,
128, 251, 433, 468,
547, 591
Menşevik, 20, 24, 574
Mihail Pleşçeyev, 15
Milletler Cemiyeti, 51,
127, 128, 160, 189,

- 202, 203, 224, 243,
247, 251, 319, 483,
498, 522
- Milli İstihbarat Arşivi, 7
- Milli Mücadele, 4, 7, 37,
38, 131, 244, 283,
479, 633, 663, 693,
750, 751, 767
- Misâk-ı Milli, 76, 87, 92
- Moğolistan, 290, 684
- Molotov, 195, 198, 200,
208, 262, 290, 297,
301, 302, 305, 306,
307, 311, 312, 315,
316, 324, 329, 330,
332, 333, 335, 336,
337, 338, 340, 354,
359, 362, 365, 380,
394, 400, 401, 410,
413, 415, 419, 424,
432, 438, 453, 461,
486, 488, 489, 491,
496, 497, 498, 501,
503, 504, 505, 506,
507, 509, 511, 512,
515, 567, 574, 612,
613, 704, 705, 713,
748
- Mondros Mütarekesi, 31
- Montreux, 105, 108,
233, 240, 242, 243,
244, 245, 247, 248,
249, 250, 252, 254,
256, 282, 286, 293,
303, 307, 315, 316,
319, 323, 336, 337,
381, 458, 474, 483,
485, 486, 488, 500,
502, 506, 511, 515,
517, 518, 522, 547,
551, 748, 756
- Moskova, 13, 35, 41, 42,
46, 48, 49, 50, 56, 60,
64, 68, 71, 72, 74, 75,
78, 79, 80, 81, 82, 87,
97, 98, 99, 100, 101,
110, 112, 114, 132,
137, 139, 143, 149,
150, 152, 158, 163,
166, 167, 169, 174,
177, 178, 179, 180,
181, 183, 185, 188,
189, 190, 194, 195,
196, 197, 198, 199,
201, 203, 208, 209,
211, 222, 224, 228,
229, 239, 248, 249,
257, 262, 263, 269,
279, 283, 286, 290,
296, 297, 302, 305,
306, 311, 313, 316,
324, 326, 327, 331,
332, 333, 334, 337,
339, 340, 341, 342,
346, 355, 357, 359,
367, 368, 370, 371,
373, 379, 384, 388,
389, 393, 401, 407,

- 409, 411, 413, 420,
424, 425, 427, 428,
430, 434, 461, 467,
473, 476, 480, 489,
495, 496, 500, 501,
505, 512, 528, 545,
550, 557, 565, 574,
580, 592, 611, 612,
622, 626, 627, 628,
631, 632, 637, 641,
642, 643, 646, 647,
648, 651, 652, 653,
654, 655, 662, 663,
665, 666, 669, 673,
677, 678, 679, 685,
691, 694, 696, 701,
702, 713, 723, 727,
734, 749
- Muhsin Ertuğrul, 634,
642, 650, 651, 669,
680
- Mussolini, 173, 360,
420, 422, 423
- Mustafa Kemal, 28, 40,
41, 42, 44, 45, 54, 55,
59, 61, 65, 68, 70, 78,
80, 83, 93, 102, 121,
130, 131, 157, 161,
183, 186, 187, 192,
199, 204, 210, 213,
214, 217, 229, 246,
347, 633, 637, 652,
672, 695, 696, 699,
- 701, 703, 719, 721,
749
- Musul, 130, 134, 135,
136, 137, 140, 146,
699
- Muş, 19, 56
- N**
- Nadir Nadi, 488, 677
- Nafi Atıf Bey, 644
- Nahçıvan, 50, 76
- Natserenus, 696
- Nazilli Dokuma
Fabrikası, 714
- Nurullah Esat, 713
- O**
- Odessa, 149, 150, 151,
154, 194
- Osmanlı, 15, 16, 17, 18,
19, 22, 23, 24, 25, 26,
27, 31, 32, 34, 40, 45,
46, 47, 50, 73, 179,
207, 246, 492, 585,
588, 589, 621, 693,
694, 751, 757, 765
- Osmanlı Devleti, 15, 16,
18, 19, 22, 24, 25, 26,
31, 32, 46, 47, 246
- Otel Novoty, 690

P

P.T.T., 179

Paris, 39, 60, 140, 144,
150, 162, 225, 258,
345, 352, 556

Pera, 674, 691, 766

Polonya, 126, 128, 144,
158, 161, 163, 167,
175, 207, 226, 295,
304, 308, 311, 312,
317, 332, 334, 353,
354, 355, 368, 430,
431, 474, 486, 497,
510, 677, 749

Posledniye Novosti, 225

Potemkin, 155, 275, 286,
287, 288, 289, 290,
298

Pravda, 136, 172, 264,
356, 373, 392, 502,
503, 513, 514, 524,
525, 526, 551, 554,
556, 564, 566, 568,
569, 580, 586, 598,
600, 606, 607, 626,
641, 678

Proletarya, 122

R

Raskolnikof, 226

Ren, 235

Resimli Ay, 635, 636

Rıdvan Nafiz Bey, 643

Rıza Nur, 48, 71, 80,
101

Roma, 139, 173, 194,
198, 231, 550, 723

Romanya, 161, 166, 167,
220, 221, 233, 242,
280, 281, 283, 287,
290, 295, 307, 317,
326, 349, 377, 399,
438, 453, 470, 505,
568, 623

Romen, 166, 198, 287,
349, 350, 470

Rumeli, 45, 47

Rus, 3, 4, 9, 10, 15, 16,
17, 18, 19, 22, 23, 25,
27, 30, 31, 32, 33, 38,
39, 40, 45, 50, 52, 55,
63, 66, 67, 69, 73, 74,
77, 78, 82, 83, 84, 85,
93, 99, 101, 103, 106,
113, 114, 119, 145,
154, 155, 163, 164,
176, 177, 181, 207,
249, 250, 253, 255,
262, 263, 264, 284,
302, 317, 330, 346,
348, 350, 369, 371,
399, 405, 438, 449,
474, 478, 502, 513,
520, 526, 578, 593,
598, 599, 610, 621,
630, 632, 634, 638,

644, 651, 654, 656,
661, 664, 674, 679,
689, 690, 691, 692,
694, 696, 737, 738,
746, 752
Rus arlığı, 15, 16
Rusça, 6, 8, 9, 53, 91,
115, 175, 298, 371,
373, 485, 641, 652,
664, 684, 687
Rus-Japon Savaşı, 693
Ruslar, 14, 15, 28, 30,
38, 54, 61, 168, 176,
199, 207, 253, 254,
264, 274, 301, 390,
405, 432, 440, 444,
467, 511, 579, 632,
634, 638, 729
Rusya, 7, 10, 11, 16, 17,
20, 24, 26, 27, 28, 33,
36, 39, 40, 47, 50, 54,
55, 57, 58, 59, 62, 63,
64, 66, 72, 75, 79, 83,
85, 86, 92, 95, 96, 99,
101, 104, 105, 106,
107, 109, 112, 113,
119, 124, 129, 133,
137, 144, 155, 179,
183, 188, 192, 198,
199, 207, 211, 215,
217, 229, 238, 243,
245, 246, 254, 262,
268, 276, 293, 295,
303, 320, 327, 338,

340, 341, 361, 372,
383, 407, 420, 436,
443, 444, 456, 483,
484, 497, 509, 513,
528, 529, 530, 536,
539, 550, 554, 601,
604, 606, 615, 617,
619, 621, 631, 638,
644, 654, 655, 659,
677, 683, 686, 689,
690, 693, 696, 707,
714, 718, 720, 723,
729, 744, 745, 746,
748, 749, 750, 752

S

Sabiha Sertel, 542, 635
Samoyloviç, 660, 669
Sanat, 113, 202, 344,
691, 739, 766
Sanayi Malları Sergisi,
699
Sarıçayır, 622
Sarıkamış, 62, 73, 621,
703, 712
Savaş, 14, 42, 105, 118,
240, 243, 249, 282,
286, 293, 303, 305,
307, 314, 323, 336,
398, 402, 407, 483,
487, 488, 514, 540,
553, 561, 577, 598,

606, 720, 748, 756,
757
Sergey Petroviç
Natsarenus, 82
SETA, 688
Sevr, 31, 73, 751
Silahları Bırakma
Konferansı, 218
Sivas, 36, 41, 43, 180,
694
Sivas Kongresi, 41
siyasi, 2, 4, 15, 24, 31,
36, 56, 59, 63, 96,
109, 111, 116, 121,
129, 130, 144, 153,
156, 157, 180, 200,
220, 221, 227, 233,
234, 290, 296, 305,
358, 417, 444, 453,
503, 533, 544, 553,
566, 586, 596, 636
Sofya, 155, 226, 364,
455
Sovyet, 4, 5, 10, 11, 20,
21, 23, 24, 26, 27, 28,
29, 30, 32, 33, 35, 36,
37, 38, 44, 48, 49, 51,
52, 53, 55, 57, 58, 59,
60, 64, 66, 67, 68, 70,
72, 75, 79, 81, 83, 86,
90, 92, 93, 94, 95, 98,
99, 100, 102, 103,
104, 105, 106, 107,
108, 109, 111, 112,
113, 120, 121, 122,
129, 130, 132, 133,
134, 136, 137, 138,
139, 140, 144, 145,
146, 147, 148, 149,
152, 153, 154, 155,
156, 158, 159, 160,
161, 163, 165, 166,
167, 168, 169, 170,
172, 173, 174, 175,
176, 177, 178, 180,
181, 182, 183, 184,
185, 186, 187, 188,
189, 190, 191, 192,
193, 194, 195, 196,
197, 198, 200, 201,
202, 203, 204, 205,
206, 207, 208, 211,
212, 213, 214, 215,
216, 217, 220, 222,
223, 225, 226, 227,
229, 230, 231, 232,
233, 237, 239, 240,
241, 242, 244, 245,
246, 247, 248, 249,
253, 254, 255, 256,
258, 260, 261, 262,
263, 264, 265, 266,
267, 268, 269, 270,
271, 272, 273, 275,
276, 277, 278, 279,
281, 284, 285, 286,
288, 289, 291, 292,
293, 294, 295, 296,

297, 298, 299, 300,
302, 303, 305, 306,
307, 309, 311, 312,
313, 314, 316, 317,
318, 320, 322, 323,
324, 326, 327, 328,
329, 330, 331, 332,
333, 334, 335, 336,
337, 339, 340, 341,
342, 343, 344, 345,
346, 347, 348, 349,
350, 353, 354, 356,
357, 358, 361, 362,
363, 364, 365, 368,
369, 370, 371, 372,
373, 375, 376, 377,
378, 379, 381, 382,
384, 385, 387, 388,
389, 390, 391, 393,
394, 395, 397, 398,
399, 400, 401, 404,
405, 406, 407, 408,
409, 410, 411, 412,
413, 414, 415, 416,
417, 418, 419, 421,
423, 424, 425, 426,
427, 430, 431, 432,
433, 434, 436, 438,
440, 442, 444, 446,
448, 449, 450, 452,
453, 454, 456, 458,
459, 460, 461, 462,
463, 466, 469, 470,
471, 472, 473, 475,

476, 477, 480, 481,
482, 484, 487, 489,
490, 491, 492, 493,
494, 495, 496, 497,
498, 499, 500, 501,
502, 503, 504, 505,
506, 508, 509, 510,
512, 513, 514, 515,
516, 517, 519, 520,
521, 522, 523, 524,
525, 526, 527, 529,
530, 531, 533, 534,
535, 536, 537, 538,
539, 542, 543, 544,
547, 548, 549, 550,
551, 554, 556, 558,
560, 561, 562, 563,
564, 565, 566, 567,
569, 570, 571, 572,
573, 574, 575, 576,
578, 580, 583, 584,
585, 586, 590, 591,
592, 594, 595, 596,
597, 598, 599, 600,
601, 602, 604, 606,
607, 608, 609, 610,
611, 612, 613, 614,
615, 616, 617, 619,
621, 622, 623, 624,
625, 626, 627, 628,
629, 631, 633, 634,
636, 637, 638, 640,
641, 642, 643, 645,
646, 647, 648, 649,

650, 651, 652, 653,
 654, 655, 656, 658,
 659, 660, 661, 662,
 663, 664, 665, 667,
 669, 670, 671, 672,
 673, 674, 676, 677,
 678, 680, 681, 682,
 683, 684, 685, 687,
 688, 689, 692, 694,
 695, 698, 699, 700,
 701, 702, 703, 704,
 705, 706, 707, 708,
 709, 710, 711, 713,
 714, 721, 725, 727,
 732, 733, 737, 741,
 746, 749, 752, 754,
 755, 766, 767
 Sovyet Rusya, 24, 27,
 29, 106, 212, 215,
 303, 619
 Sovyet uzman, 711, 713
 Sovyetler Birliği, 1, 42,
 76, 81, 84, 98, 111,
 113, 119, 124, 130,
 134, 135, 138, 150,
 153, 157, 159, 160,
 163, 166, 169, 174,
 175, 178, 181, 182,
 183, 184, 186, 193,
 195, 196, 197, 201,
 203, 206, 207, 209,
 210, 211, 216, 223,
 225, 228, 229, 239,
 240, 242, 244, 247,
 250, 253, 254, 263,
 268, 275, 279, 280,
 282, 284, 285, 287,
 290, 294, 296, 308,
 311, 316, 318, 321,
 326, 327, 334, 339,
 341, 342, 344, 346,
 348, 353, 354, 356,
 357, 358, 362, 363,
 366, 375, 379, 380,
 382, 383, 386, 392,
 393, 402, 407, 408,
 410, 411, 416, 421,
 424, 425, 430, 435,
 436, 437, 439, 441,
 443, 455, 456, 457,
 463, 464, 465, 467,
 469, 470, 471, 472,
 474, 475, 480, 482,
 483, 490, 494, 497,
 500, 506, 507, 509,
 510, 516, 520, 524,
 528, 532, 535, 542,
 547, 551, 559, 561,
 566, 570, 577, 579,
 581, 582, 589, 592,
 596, 601, 603, 604,
 605, 608, 610, 614,
 615, 616, 617, 625,
 637, 639, 643, 644,
 645, 653, 658, 660,
 661, 665, 672, 673,
 676, 684, 687, 698,
 701, 704, 705, 710,

711, 712, 714, 726,
729
Soyuzkino, 668
SSCB, 110, 115, 123,
132, 136, 139, 140,
145, 147, 148, 151,
152, 161, 173, 174,
175, 177, 182, 186,
195, 197, 201, 202,
205, 208, 211, 220,
222, 223, 224, 225,
227, 228, 231, 233,
246, 247, 248, 250,
256, 257, 258, 261,
264, 276, 294, 302,
305, 344, 346, 349,
350, 354, 356, 359,
360, 363, 364, 365,
366, 437, 457, 463,
466, 470, 471, 473,
476, 477, 482, 486,
496, 497, 502, 503,
504, 506, 508, 512,
516, 518, 521, 523,
533, 535, 536, 540,
541, 542, 545, 548,
550, 553, 555, 556,
558, 560, 564, 565,
567, 568, 569, 573,
575, 577, 579, 580,
581, 583, 584, 595,
597, 601, 602, 603,
604, 607, 609, 612,
615, 618, 626, 633,
637, 638, 640, 642,
645, 651, 653, 654,
664, 665, 666, 668,
671, 679, 681, 683,
686, 687, 688, 700,
701, 707, 710, 739,
759
St.Petersburg, 116, 641,
654, 656, 689
Stalin, 1, 3, 4, 5, 54, 65,
74, 75, 78, 82, 112,
115, 116, 117, 118,
119, 121, 122, 125,
167, 169, 198, 199,
203, 249, 262, 301,
306, 312, 317, 318,
321, 323, 326, 327,
328, 330, 331, 333,
335, 337, 344, 357,
358, 388, 392, 398,
399, 403, 404, 405,
406, 407, 408, 410,
411, 413, 415, 437,
438, 439, 444, 448,
451, 452, 463, 464,
473, 483, 489, 497,
502, 507, 512, 514,
574, 576, 584, 594,
607, 608, 610, 611,
612, 615, 637, 652,
682, 684, 692, 705,
713, 725, 727, 738,
752, 753, 757, 759,
764

Suat Derviş, 687
Surts, 111, 130, 131,
132, 137, 148, 158,
161, 168, 182, 186,
187, 188, 193, 198,
204, 209, 212, 215,
222, 651, 659, 663,
664, 665, 666, 671,
703, 705

Ş

Şevket Süreyya
Aydemir, 657
Şeyh Sait, 134
Şükrü Kaya, 176, 185,
262

T

T.B.M.M., 64, 71, 80,
134, 145, 761, 762
Tahran, 177, 201, 230,
436, 437, 439, 461,
514, 723, 761
Taksim, 139, 197, 648,
650, 682, 727, 760
Tarafsızlık ve
Saldırmazlık
Antlaşması, 144, 145
TASS, 146, 569, 580,
664

TBMM, 71, 79, 144,
168, 174, 183, 192,
273, 339, 340, 344,
362, 385, 386, 427,
453, 468, 475, 481,
487, 519, 527, 528,
532, 542, 551, 557,
558, 559, 560, 569,
570, 582, 596, 603,
605, 608, 617, 618,
619, 620, 630, 631,
632, 739, 761
Tengirşenk, 48, 49, 56,
58, 71, 72, 76, 92, 762
Tevfik Rüştü Aras, 72,
137, 140, 149, 155,
171, 173, 181, 189,
202, 219, 231, 233,
237, 252, 253, 262,
265, 270, 283, 631
ticaret, 14, 25, 67, 179,
241, 243, 245, 266,
268, 319, 345, 380,
449, 450, 458, 522,
546, 574, 654, 700
Tiflis, 51, 64, 72, 89,
115, 177, 178, 222,
283, 701, 712
Times, 192, 561, 617
Toros, 654
Trabzon, 19, 40, 53, 56,
71, 91, 95, 176, 178,
185, 449, 492, 526,
531, 632, 741

Transkafkasya, 24, 34,
94, 97, 104
Transkafkasya Federatif
Cumhuriyeti, 34
Troçki, 117, 118, 119,
124, 169, 637, 763
Tuapse, 55
Tunalı Hilmi Bey, 634
Türk, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7,
8, 10, 11, 14, 15, 16,
17, 18, 19, 20, 21, 22,
23, 24, 25, 27, 28, 29,
30, 31, 32, 34, 35, 36,
37, 38, 39, 41, 43, 44,
45, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 53, 55, 58, 60, 62,
64, 65, 67, 68, 70, 73,
74, 75, 76, 78, 79, 80,
81, 82, 83, 85, 88, 91,
92, 93, 95, 96, 98, 99,
102, 103, 104, 106,
109, 110, 113, 114,
120, 121, 128, 130,
132, 133, 134, 135,
136, 137, 138, 139,
140, 144, 145, 146,
147, 148, 149, 151,
152, 153, 155, 157,
158, 160, 162, 163,
164, 166, 168, 169,
170, 172, 173, 174,
175, 177, 178, 179,
180, 181, 182, 183,
184, 186, 187, 188,
189, 190, 191, 193,
194, 195, 196, 197,
198, 201, 202, 203,
204, 205, 206, 207,
209, 210, 211, 212,
213, 214, 215, 216,
220, 221, 222, 223,
226, 227, 229, 230,
231, 232, 233, 236,
239, 240, 241, 242,
243, 244, 245, 246,
247, 248, 249, 251,
252, 254, 255, 256,
257, 258, 260, 261,
262, 263, 264, 265,
266, 267, 269, 270,
271, 272, 273, 274,
275, 276, 277, 278,
279, 281, 282, 283,
284, 285, 287, 288,
289, 291, 292, 293,
294, 295, 296, 298,
299, 300, 301, 302,
303, 305, 306, 307,
309, 311, 312, 314,
315, 316, 317, 318,
320, 321, 322, 323,
324, 325, 326, 327,
328, 329, 331, 332,
333, 334, 336, 337,
338, 339, 341, 342,
343, 344, 346, 347,
348, 353, 354, 355,
357, 358, 360, 361,

362, 363, 364, 365,
366, 367, 368, 369,
370, 371, 372, 374,
375, 378, 379, 380,
381, 382, 386, 387,
388, 389, 393, 394,
397, 399, 400, 401,
402, 403, 404, 405,
406, 407, 408, 409,
410, 411, 412, 413,
414, 415, 416, 417,
418, 419, 421, 423,
424, 426, 427, 428,
429, 430, 432, 433,
434, 436, 438, 440,
441, 442, 444, 445,
446, 447, 448, 449,
450, 451, 452, 453,
454, 455, 456, 458,
459, 460, 461, 462,
463, 464, 469, 473,
477, 478, 481, 482,
483, 486, 487, 488,
489, 490, 491, 492,
493, 494, 495, 496,
498, 499, 500, 501,
502, 503, 504, 505,
506, 508, 509, 510,
512, 513, 514, 515,
516, 517, 518, 519,
520, 521, 522, 523,
524, 525, 526, 527,
528, 533, 534, 535,
536, 537, 538, 539,

541, 543, 544, 547,
548, 549, 550, 551,
553, 554, 556, 557,
558, 560, 563, 564,
565, 567, 568, 569,
570, 571, 572, 573,
574, 575, 576, 577,
578, 579, 580, 581,
583, 584, 586, 587,
589, 590, 591, 592,
593, 594, 596, 598,
599, 600, 601, 602,
605, 607, 608, 609,
610, 612, 613, 615,
618, 621, 622, 623,
624, 625, 626, 627,
628, 630, 631, 632,
633, 634, 636, 638,
639, 641, 642, 643,
645, 646, 647, 649,
650, 651, 652, 653,
654, 655, 656, 658,
659, 660, 661, 662,
663, 664, 665, 667,
669, 670, 672, 673,
674, 676, 677, 678,
679, 680, 681, 682,
683, 685, 686, 687,
688, 689, 690, 692,
694, 697, 698, 700,
701, 703, 704, 705,
706, 707, 709, 710,
719, 720, 721, 723,
724, 725, 727, 728,

729, 733, 734, 735,
736, 737, 739, 740,
741, 742, 743, 744,
745, 748, 749, 750,
751, 752, 754, 755,
756, 757, 758, 759,
765, 766, 767
Türk-Gürcü, 24, 66, 67
Türkiye, 1, 5, 6, 7, 8, 11,
12, 20, 22, 24, 28, 29,
30, 34, 35, 36, 37, 38,
42, 43, 48, 49, 50, 52,
53, 54, 57, 58, 60, 62,
63, 64, 65, 66, 67, 68,
69, 70, 71, 72, 74, 75,
76, 78, 79, 80, 81, 83,
85, 86, 87, 90, 91, 93,
94, 95, 96, 97, 98, 99,
101, 102, 103, 104,
105, 109, 110, 111,
113, 115, 121, 130,
131, 133, 134, 135,
136, 137, 138, 139,
140, 146, 147, 148,
149, 150, 151, 152,
153, 154, 155, 156,
158, 159, 160, 161,
163, 164, 165, 166,
167, 168, 169, 170,
172, 173, 174, 175,
176, 177, 178, 180,
181, 182, 186, 187,
188, 189, 190, 192,
193, 196, 198, 199,
200, 201, 202, 203,
204, 205, 206, 207,
208, 210, 211, 212,
213, 214, 215, 216,
217, 218, 219, 220,
221, 222, 223, 224,
225, 228, 229, 231,
232, 233, 234, 235,
236, 237, 238, 239,
240, 241, 242, 243,
244, 245, 246, 247,
248, 250, 251, 252,
253, 254, 255, 256,
257, 258, 259, 261,
263, 264, 265, 266,
267, 268, 269, 270,
271, 272, 273, 275,
278, 279, 280, 281,
282, 283, 285, 286,
287, 289, 291, 292,
293, 294, 295, 297,
298, 300, 301, 302,
305, 306, 307, 309,
310, 312, 313, 316,
317, 318, 319, 320,
321, 324, 325, 326,
327, 328, 329, 330,
332, 333, 335, 336,
337, 338, 339, 340,
341, 343, 344, 345,
347, 348, 353, 354,
355, 356, 357, 358,
359, 360, 361, 364,
365, 366, 368, 369,

370, 371, 372, 374,
377, 378, 379, 380,
381, 382, 383, 384,
385, 388, 389, 390,
391, 392, 393, 394,
397, 398, 399, 400,
402, 403, 404, 405,
406, 407, 408, 410,
411, 412, 413, 415,
417, 418, 419, 420,
421, 422, 423, 424,
425, 426, 427, 429,
430, 431, 432, 433,
434, 435, 436, 438,
439, 440, 441, 442,
443, 444, 445, 446,
448, 449, 451, 452,
453, 454, 455, 456,
457, 458, 459, 460,
461, 462, 463, 464,
466, 467, 468, 469,
473, 474, 476, 477,
481, 482, 483, 484,
485, 487, 488, 489,
490, 491, 492, 493,
494, 495, 498, 499,
501, 503, 505, 506,
507, 509, 510, 511,
512, 513, 515, 516,
517, 518, 519, 520,
522, 523, 524, 525,
526, 528, 530, 533,
534, 535, 536, 539,
540, 541, 542, 543,

544, 545, 546, 547,
548, 549, 550, 551,
553, 554, 555, 556,
557, 559, 560, 561,
562, 563, 564, 566,
567, 568, 569, 570,
571, 572, 573, 574,
575, 576, 577, 578,
579, 580, 582, 583,
584, 585, 586, 587,
589, 590, 591, 592,
593, 594, 595, 597,
598, 599, 600, 601,
602, 603, 604, 605,
606, 607, 609, 611,
613, 614, 615, 616,
618, 619, 621, 622,
623, 624, 625, 626,
627, 628, 629, 631,
633, 634, 635, 638,
640, 641, 644, 645,
648, 649, 650, 651,
652, 655, 656, 657,
659, 660, 661, 662,
663, 664, 665, 666,
667, 668, 669, 670,
671, 673, 675, 678,
679, 680, 681, 682,
683, 685, 686, 687,
688, 689, 690, 693,
694, 696, 698, 699,
700, 701, 702, 703,
704, 705, 706, 707,
708, 709, 710, 712,

- 714, 720, 721, 722,
724, 726, 728, 729,
732, 733, 735, 736,
737, 739, 740, 742,
743, 744, 745, 746,
748, 752, 753, 755,
756, 757, 758, 759,
760, 762, 763, 764
Türkiye Cumhuriyeti, 1,
11, 76, 91, 97, 113,
130, 131, 138, 140,
147, 154, 156, 160,
164, 168, 177, 202,
204, 210, 211, 220,
228, 232, 271, 313,
339, 374, 381, 383,
384, 392, 453, 454,
468, 477, 481, 490,
491, 493, 510, 519,
542, 545, 549, 551,
562, 585, 590, 598,
600, 606, 607, 616,
626, 640, 666, 667,
671, 689, 700, 724,
742, 746, 759, 762,
764
Türkler, 14, 15, 28, 97,
174, 190, 212, 215,
261, 408, 409, 456,
461, 483, 509, 511,
605, 630, 743, 755
Türkoloji Enstitüsü, 648
Türk-Rus, 1, 2, 3, 4, 7, 8,
10, 14, 16, 17, 19, 23,
27, 31, 35, 39, 44, 49,
50, 61, 63, 65, 120,
145, 246, 252, 291,
320, 328, 330, 336,
508, 517, 679, 690,
694, 698, 737, 742,
748, 755
Türk-Rus İlişkileri, 1,
291, 690, 748
- U**
- Ukrayna, 9, 90, 91, 92,
94, 101, 106, 107,
311, 349, 384, 510
Ukrayna Hükümeti, 92
Upmal, 55, 60, 68, 69,
70, 630
Uşak, 44
- V**
- Van, 19, 56, 711
Varşova, 207, 225, 308,
482, 503, 512
Vasıf Bey, 166, 224, 228
Vasıf Çınar, 228, 229
Versailles, 126, 235
Viktor Karinski, 218
Vladimir İliç Ulyanov,
111
Vladislav Vago, 707
Vneştorgbank, 700
Vo İmya Boga, 647

VOKS, 637, 638, 643,
645, 649

Voroşilov, 207, 208,
209, 210, 211, 212,
214, 215, 216, 312,
662, 663, 705

Y

Yakup Kadri

Karaosmanoğlu, 656

Yardımlaşma Paktı, 252,
253, 255

Yeni Kafkas, 156

Yugoslavya, 182, 220,
221, 224, 233, 242,
373, 377, 472, 565,
609

Yunan, 85, 102, 166,
169, 219, 472, 473,
552, 606

Yunanistan, 138, 161,
219, 220, 221, 233,
281, 286, 295, 318,
326, 360, 364, 472,
511, 548, 552, 556,
578, 600, 606, 609

Yusuf Kemal, 48, 49,
56, 71, 72, 76, 84, 91,
696, 762, 763

Z

Zekeriya Sertel, 260,
261, 542, 635

Zeki Velidi Togan, 139

Zinovyev, 118, 119

Ziraat, 149, 587, 640,
662, 666, 677

Zvonaryev, 698.

